مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۸] [نمبر ۴

فهرست

"گذارش" — ادارو (ص ۱)   سنڌ جو لافاني شعر: بيت — شاهه لطيف

شعر: بيت (ص ۹)؛ دوها (ص ۱۱)؛ ڪافيون (ص ۱۳)؛ وايون (ص ۱۹)؛ گيت (ص ۲۲)؛ لوڪ گيت (ص ۲۹)؛ نظم (ص ۳۰)؛ سيحرفي (ص ۳۹)؛ آزاد نظم (ص ۴۵)؛ نيون طرزون (ص ۴۶)؛ غزل (ص ۴۸)؛ قطعا (ص ۵۴)؛ رباعيون (ص ۵۸)؛ ادب لطيف (ص ۶۲).

افسانا — صفحو

۱. هڪ سچ، هزار پاچا — سراج ۷۵
۲. ڪيني آگر — نسيم ڪرل ۸۴
۳. جواب — موهن ڪلپنا ۸۹
۴. زندگي حسن جي حڪايت آ — حنيف حملاٽي ۹۲
۵. امير — ڪمل 'پيامي' ۹۸
۶. خوابن جو مسافر — سيد ذوالفقار راشدي ۱۰۴
۷. چا اهو خواب هو (ترجمو) — علي بخش ميمڻ ۱۱۰
نوجوان ساٿيءَ ڏانهن — جمال رند ۱۱۵

ناٽڪ

۱. جهڪندڙ اوچائيون — موهن ڪلپنا ۱۲۰

مضمون

. ادب ۽ زندگي — علامه آءِ.آءِ. قاضي ۱۳۱
۲. فن جي اهميت (ترجمو) — مراد علي 'اختر' ۱۳۹
۳. فن ۽ ثقافت — غلام علي الانا ۱۵۴
۴. مضمونَ — ڊاڪٽر علي احمد قاضي ۱۰۹
۵. مضمونَ — لعل بخش ٽالپر ۱۶۹
۶. "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" — سراج ۱۷۷
۷. آخري حل (ترجمو) — رشيد آخوند ۲۱۸
۸. "مهراڻ" جا موتي — ادارو ۲۵۳
۹. سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا ۲۵۷
۱۰. علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون ۲۶۰
۱۱. "آديسي آئي ويا..." ۲۶۴
۱۲. تبصرا ۲۷۳
۱۳. پڙهندڙن جا پيغام ۲۷۵

تصوير: "انسانيت، موت ۽ حيات جي ٻه واٽي تي"

ايڊيٽر: غ. م. گرامي   اسسٽنٽ ايڊيٽر: شمشير الحيدري

مهراڻ

ـ تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

ساليانو چندو		في ڪاپي	
پاڪستان لاءِ	٠-٠-١٠ روپيا	پاڪستان لاءِ	٠-٨-٢ روپيا
ولايت لاءِ	٠-٠-١٢ روپيا	ولايت لاءِ	٠-٠-٣ روپيا

اشتهار في صفحو ٠-٠-١٠ روپيا

Printed and Published by Mohammed Ibrahim M. Joyo, B. A., B. T., Secretary, the Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Tilak Incline, and Book-stall, Station Road, Hyderabad, Sind.

جا عمر تو سل عيد، سا اسان سُوءِ ورتي سومرا،
ويئي ويچارن وسري، خـوشي ۽ خريـد،
سِڪڻ ڪيا شهيد، سـارو جـي ملير جـا.

— شاهه عبداللطيف رحه

تُنَ تُنيندو آهه، مَکُ ڏيهائي مَکُڙي،
سالباهي سمونڊ جي مَنان مُور مَ لاهه،
اڄ ڪ سنجهه صباح، اُهرندي آنانکهه تَڙين.

اچي سو ڏنوءِ، جو ڪپر سوءِ ڪَنن مين،
سُئي لوڪ، ’لطيف‘ چئي، ياد نه ڌرو ڪوءِ،
غافل ٿي غوراب ڪي، اوڙاهه تي آندوءِ،
سو چيتَرُ چوُهي ڪان رکين، جو ٻُراٽو ٻوءِ،
جهاز ضعيفن جو، ٻانئيءِ ۾ ٻرتوءِ،
سيد، ساٿ سندوءِ، ’ٻُر‘ بندر پهچائيين.

ڏُنکي وچ دريا، کي ٻَڏي کي اٻري،
هو جي وادي وائيا، سي سوهڻ سب سڙٻا،
معلم ماڳ نه اکٿين، فرنکي منجهه قريا،
ملاح تنهنجي مکڙيءِ، اچي چور چڙهيا،
جتي ڏينگ ڏريا، تيتي تاريءِ تُنهنجي.

ڏُنکيءِ ۾ داٿا، وني وجهه، وکر جا،
وٻر ورندءِ ويسرا، ويهه م ويڳالا،
هيءِ لنبڊ نه چاٿا، ڪڏهن هٿندءِ ڪَن ۾.

وکر وٿجارا، ٻاٿ ٻرائو چاڙهيو،
اچي لهريون لڳيون، ٻيڙيءِ ٻه ٻارا،
جاکو جي ٻارا، نه تڙ توائي نه ٿئي.

بندرُ جان پئيي، ته سُکائيا م سُمهو،
ڪپر ٿو ڪَنُ ڪري، جيئن مانيءِ منجهه مَهي،
ايڏو سُور سَهي، لنبڊ نه ڪجي، ناکئا!

— شاهه عبداللطيف رحه

گذارش

سنڌي زبان ۽ تعليمي ڪميشن جي رپورٽ.

هن انقلابي حڪومت جتي ملڪ جي مختلف مسئلن متعلق صحيح معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ مختلف ڪميشنون ۽ ڪاميٽيون مقرر ڪيون هيون، اتي هڪ ”تعليمي ڪميشن“ به مقرر ڪئي ويئي هئي، جنهن کي اهو ڪم سونپيل هو ته هوءَ پاڪستان جي تعليمي مسئلن بابت رپورٽ پيش ڪري ۽ هن دور ۾ تعليم کي وڌائڻ لاءِ سفارشون پيش ڪري. چنانچه اها رپورٽ تازو شايع ٿي چڪي آهي، ۽ اهل فڪر حضرات ان جي مختلف سفارشن متعلق مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ تبادلہ خيالات ڪري چڪا آهن.

ڪميشن جي مختلف سفارشن سان اتفاق ۽ اختلاف جي قطع نظر، جي سفارشون تعليمي سرشتي ۾ علائقائي ٻولين جي مقام ۽ استعمال متعلق ڪيون ويون آهن، اهي ڪنهن به صورت ۾ نظرانداز نٿيون ڪري سگهجن. انهن سفارشن جي تعميل ۽ تڪميل کان پوءِ جي دوررس نتيجا نڪرڻا آهن، اهي اسان جي تعليم ۽ ثقافت لاءِ ڪيتريقدر مفيد ۽ صحتمند ٿي سگهن ٿا، ان متعلق هر اهلِ فڪر کي سوچڻ گهرجي.

هت تفصيلي طور سفارشن کي بيان ڪرڻ کان بچندي، فقط ايترو ظاهر ڪرڻ مناسب ٿو سمجهجي ته انهن سفارشن موجب سنڌ جي ثانوي اسڪولن ۾ سنڌي زبان کي ذريعه تعليم هجڻ جي درجي کان به محروم ڪيو ويو آهي، ۽ ان جي جاءِ تي ’اردو‘ کي ذريعهء تعليم بنائڻ لاءِ سفارش ڪئي ويئي آهي. سفارش جي ان غير مفيد ۽ غير مدلل حصي سان سنڌ جي تعليمي ماهرن، عالمن، اديبن، شاعرن ۽ دانشورن اختلاف ظاهر ڪيو آهي. چنانچه سنڌي اخبارن ۾ ان قسم جا مطالبا، ٺهراءَ، پريس بيان ۽ خطَ ڪافي انداز ۾ شايع ٿي چڪا آهن، ۽ سنڌ جي سڀني روزاني اخبارن — ’مهراڻ‘، ’نواءِ سنڌ‘، ’عبرت‘، ’هلال پاڪستان‘ — نهايت پرمغز ۽ زوردار ايڊيٽوريل نوٽ پڻ لکيا آهن، ۽ هفتيوار اخبارن به ان مطالبي جي تائيد ڪئي آهي. اهڙي همہگير علمي ۽ فني مطالبي جو رد عمل ڪهڙو ٿئي، ان متعلق ڪجهه چوڻ قبل ازوقت ٿيندو، تاهم اميد اها آهي ته اهڙي متفقہ طور ڪيل تقاضا کي هيءَ انقلابي حڪومت نظر انداز ڪري، قبوليت جي شرف کان محروم نہ ڪندي

ان تقاضا جا ڪي علمي ۽ ثقافتي پهلو اهڙا آهن، جن تي شايد غور نہ ڪيو ويو آهي:

۱. سنڌي زبان نهايت قديم ۽ تاريخي زبان آهي. برصغير هند و پاڪ ۾ هن کان وڏيڪ جهوني زبان ٻي ڪانہ آهي. ڪن عالمن لکيو آهي تہ خود سنسڪرت بہ سنڌي زبان کان پوءِ پيدا ٿي آهي.

۲. سنڌي زبان هڪ علمي ۽ سرمائيدار زبان آهي، جنهن کي پنهنجي لغت آهي، ۽ اندازي طور منجهس ۲ لک لفظ آهن. چيو وڃي ٿو تہ انگريزي زبان ۾ بہ ۲ لک کن لفظ مس ٿيندا. اصطلاحات ۽ محاورات جو وڏو انداز انهن کان سواءِ آهي.

۳. هن ٻوليءَ کي پنهنجو رسم‌الخط آهي، جنهن کي عربي-سنڌي رسم‌الخط چيو وڃي ٿو. اهو پوري اسلامي دنيا — ايران، مصر، افغانستان، بلوچ ايراضي، ملايا، انڊونيشيا، ترڪي — جي ٻولين ۽ انهن جي رسم‌الخط کان تاريخي طور قديم رسم‌الخط آهي، جو خالص عربي رسم‌الخط تان ورتل آهي. ان جي مقابلي ۾ فارسي ۽ اردو، پشتو ۽ بلوچي رسم‌الخط ۾ وڏو فرق آهي. فارسي نستعليق خط آهي، ۽ اردو ان تان ورتل آهي. گويا پوريءَ دنيا ۾، عربي رسم‌الخط وانگر، محفوظ ۽ علمي رسم‌الخط فقط سنڌي زبان جو رسم‌الخط آهي، جنهن ۾ هزارها ڪتاب ڇپجي چڪا آهن. اهو بہ ياد رهي تہ برصغير هند و پاڪ جي تهذيبي ۽ تعليمي تاريخ ۾ اهو سنڌي-عربي پهريون رسم‌الخط آهي، جو ديوناگري خط جي جاءِ تي، خالص ديني ۽ قومي اثرات کي قبول ڪندي، بحال ڪيو ويو، ۽ جو ڏهين صديءَ کان وٺي هلندو اچي ٿو.

۴. سنڌي ٻوليءَ کي پنهنجو گرامر آهي، جو هر حيثيت سان مستقل ۽ سائنٽيفڪ آهي، جو سنسڪرت ۽ عربي صرف ۽ نحو وانگر ڪامل بہ آهي، پر ڪن حيثيتن سان انهن کان بہ وڌيڪ علمي ۽ فني آهي.

۵. سنڌي زبان کي پنهنجي عظيم تاريخي حيثيت سان گڏ، رکو ٻوليءَ جي وجود ۽ ان جي لساني تشڪيل، لغت جي ترتيب، صرف ۽ نحو جي اصولن متعلق وڏو علمي ۽ تاريخي ذخيرو موجود آهي. سنڌيءَ کان سواءِ هندي، سنسڪرت، فارسي، انگريزي ۽ جرمن ٻولين ۾ علم‌الالسنہ متعلق تمام گهڻا ڪتاب ڇپجي چڪا آهن، جن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، ادب ۽ لغت متعلق علمي طرح ڇنڊڇاڻ ڪيل آهي.

۶. سنڌي زبان ذريعہ تعليم رهندي آئي آهي. سنڌ ۾ ادبي ۽ شعري ذخيرو اگرچہ سمن جي راڄ ۾ پيدا ٿيو، پر ڪلهوڙن جي دور ۾ ٺٽي جي عالمن ۽ بزرگن سنڌي ٻوليءَ کي ديني تعليم لاءِ ذريعہ تعليم ڪري استعمال ڪرڻ شروع ڪيو. محمد هاشم ٺٽوي ۽ ابوالحسن ڏاهري، ملا معين، مخدوم صادق نقشبندي، مخدوم

ضياءالدين، ۽ ان کان سواءِ ان دور ۾ پاٺ، پوڙهي، هالا، چوٽياريون، سيوهڻ، مٽياريءَ ۾ جي به مڪتب ۽ مدرسا هئا، تن ۾ ديني ڪتاب، عربي ۽ فارسيءَ سان گڏ، سنڌي ٻوليءَ ۾ به پڙهايا ويندا هئا. ان کان پوءِ ميرن جي راڄ ۾ اگرچ سرڪاري زبان فارسي هئي، پر ذريعہ تعليم وري به سنڌي ٻولي ئي رهندي آئي آهي. خود انگريزن جي دور ۾ به پوري صوبي جي تعليمي نظام لاءِ ذريعہ تعليم سنڌي ٻوليءَ کي قبول ڪيو ويو، ۽ تصنيف تاليف لاءِ هندن ۽ مسلمانن هن ٻوليءَ ۾ ئي پنهنجا ڪتاب لکيا. اهڙيءَ زبان کي پنهنجي تاريخي ۽ تعليمي منصب ۽ حق کان محروم ڪرڻ لاءِ ڪوبہ علمي ۽ تهذيبي دليل نظر نٿو اچي.

٧. سنڌيءَ کي مادري زبان هئڻ جو پڻ حق ۽ شرف حاصل آهي. صدين کان اها ٻولي هن ملڪ جي ماڻهن جي مادري زبان رهندي آئي آهي، ۽ تعليمي نقطہ نظر سان ماهرن جي اها راءِ آهي تہ اها تعليم ئي ڪارگر ثابت ٿئي ٿي، جا ٻارن کي مادري زبان ۾ ڏني وڃي ٿي.

انهن علمي، تاريخي ۽ ثقافتي دليلن کي اکيان رکي ئي اها تقاضا ڪئي وئي آهي تہ سنڌي ٻوليءَ کي ذريعہ تعليم واري درجي تان نہ هٽايو وڃي.

سنڌي زبان ۽ ذريعہ تعليم.

زبان جو مسئلو، انساني فڪر ۽ علم جي تبادلي ۽ ڏي-وٺ لاءِ آهي. ان جي ادبي ۽ تهذيبي حيثيت، مادري زبان ۽ غيرمادري زبان جي حيثيت سان اضافي آهي. هڪ زبان هڪ گروهہ لاءِ مفيد آهي، تہ ٻين لاءِ غيرضروري. پر تہ ٻوليءَ جو مسئلو انساني ذهن جي نشونما ۽ ارتقا سان تعلق رکي ٿو. ان کي ڪنهن به خاص تهذيبي ۽ وقتي نقطہ نگاهہ سان نہ ڏسڻو آهي. هر انسان کي پنهنجي مادري زبان ۾ تعليم حاصل ڪرڻ جو حق مليل آهي. ان حيثيت سان، سنڌي زبان برعظيم پاڪستان جي ترقي يافتہ، علمي ۽ ادبي زبان آهي، جنهن جو ثقافتي ورثو بين الاقوامي شهرت حاصل ڪري چڪو آهي. جا زبان ڏيڍ صديءَ کان وٺي اڄ تائين مختلف درسگاهن ۾ ذريعہ تعليم رهي چڪي آهي، جنهن زبان ۾ مختلف علمن ۽ فنن تي هزارين مستند ۽ معياري ڪتاب لکجي چڪا آهن، جنهن زبان ۾ قرآن، حديث، تصوف، فقہ ۽ تاريخ کان سواءِ، سائنس، جاگرافي، طبعيات، رياضي، گرامر، لغت ۽ ادب جي مختلف اصناف تي معياري ڪتاب لکجي چڪا آهن، جنهن زبان ۾ سوين رسالا ۽ اخبارون موجود آهن، جا زبان پاڪستان جي مٿئين ڪروڙ باشندن جي تعليمي ضرورتن جي ڏيڍ صديءَ کان وٺي پوراڻي ڪندي ٿي اچي، جا اردوءَ ۽ انگريزيءَ ۽ عربيءَ ۽ فارسيءَ وانگر ملڪ جي وڏي علمي ۽ ترقي پذير زبان آهي، جنهن جي معيار ۽ علمي وسعت لاءِ شاهہ جو

رسالو' ئي ڪافي دليل آهي، جنهن لاءِ 'سورلي' چوي ٿو ته شاهه "پوريءَ دنيا جو عظيم شاعر آهي، سندس مقابلي جو ڪو به شاعر نڪو مشرق ۾ پيدا ٿيو آهي نڪو مغرب ۾!"۰۰۰اهڙي زبان، جنهن ۾ 'ذريعهء تعليم' هجڻ جون صلاحيتون ڏيڍ صديءَ کان تسليم ڪيون ويون آهن، تنهن کي تعليمي ڪميشن، ڪنهن به علمي ۽ فني ۽ سائنٽيفڪ بنيادن کي اڳيان رکڻ کان سواءِ، قطعاً نظرانداز ڪري، ڪيس ذريعهء تعليم هجڻ جي حق کان محروم ڪرڻ جي سفارش ڪئي آهي، سا سفارش هر خيال سان صحيح ڪٿي چئي سگهجي. ان سفارش ڪندي هڪ طرف تعليمي فلسفي کي اورانگهيو ويو آهي، جنهن موجب دنياي تعليم جي ماهرين جو متفقه فيصلو آهي، ۽ ان فيصلي ۾ ڪنهن به طبقي يا فرد اختلاف نه ڪيو آهي، ته "تعليم ڏيڻ جو بهترين ذريعو فقط 'مادري زبان' ئي آهي". ان سفارش جي روشنيءَ ۾، پاڪستان جي هڪ وڏيءَ آباديءَ کي جڏهن ته ذريعهء تعليم ۽ مادري زبان کان محروم ڪيو وڃي ٿو، تڏهن لازمي طور پاڪستان جي هڪ وڏي آبادي تعليم ۽ ان جي روشن نتيجن کان محروم رهجي ويندي، ۽ لازمي طور پاڪستان جو هڪ وڏو حصو فڪري ۽ علمي خيال سان پست ۽ مفلوج ۽ بيڪار ٿي ويندو؛ ۽ ان بيڪار حصي جو هڪ تندرست جسم سان وابسته هجڻ جسم لاءِ بوجو ثابت ٿيندو، ۽ هن ايٽمي دور ۾، اڳتي هلي، پاڪستان جي اجتماعي وقار ۽ ثقافت لاءِ هڪ داغ ثابت ٿيندو.

صدر مملڪت خود فرمايو آهي ته "پاڪستان ۾ سنڌي، پشتو ۽ پنجابي علائقائي زبانون آهن"؛ ان سان گڏ فرمايو اٿن ته "ٻوليءَ جي مسئلي کي جذباتي طور نه پر سائنسي اصولن موجب حل ڪيو وڃي." مسٽر ذوالفقارعلي ڀٽي فرمايو آهي ته "سنڌي علائقائي زبان آهي، ان جي هرطرح حفاظت ڪئي ويندي". ان کان سواءِ سيد سليمان ندوي، ڊاڪٽر ذاڪرحسين، مولوي عبدالحق ۽ رضي‌الدين صديقي، وائيس چانسلر، ڪلي نموني ۾ چئي چڪا آهن ته ذريعهء تعليم فقط مادري زبان ئي ٿي سگهي ٿي. ايترين صحيح ۽ صحتمند حقيقتن هوندي، تعليمي ڪميشن جا معزز ميمبر سنڌي ٻوليءَ کي نظرانداز ڪري، علمي ۽ ادبي ۽ ثقافتي نقطهء نظر سان ڪا صحيح راءِ قائم ڪري نه سگهيا آهن، ان لاءِ افسوس آهي.

هت اها به وضاحت ڪرڻ ضروري آهي ته اهاليانِ سنڌ انگريزي ۽ اردوءَ ۽ انهن جي حقن ۽ علمي حيثيتن جو احترام ۽ اعتراف ٿا ڪن. هت انهن علمي زبانن متعلق نه ڪو نفرت پيدا ٿيڻ جو سوال اٿي ٿو سگهي، ۽ نه ڪو انهن جي علمي ورثي کي ڌڪارڻ ۽ ڇڏڻ جو وهم ئي پيدا ٿئي ٿو؛ انهن جو احترام ته هر خيال سان ڪرڻو آهي. پر جڏهن ته اردو زبان ڪنهن به علائقي جي زبان ڪانهِ آهي — جيئن صدر مملڪت فرمايو آهي ته "اردو ڪنهن به علائقي جي زبان ڪانهِ آهي"—

تڏهن ان مان تصديق طور نتيجو فقط اهو ئي ٿو نڪري سگهي ته اڙدو ڪنهن به اهڙي علائقي جي ماڻهن جي لاءِ نڪا مادري زبان جي حيثيت رکي ٿي، نڪو ذريعه تعليم ٿي ئي سگهي ٿي، جنهن علائقي ۾ ڪا علائقائي زبان اڳ ئي موجود آهي، ۽ جا علائقائي زبان 'مادري زبان' به آهي، ۽ ان سان گڏ 'ذريعه تعليم' طور به استعمال ٿيندي رهي آهي. اسان جي فقط اها تقاضا آهي ته جڏهن ته هر حيثيت سان سنڌ جي 'علائقائي زبان' به سنڌي زبان آهي، 'مادري زبان' به سنڌي زبان آهي، ته 'ذريعه تعليم' به سنڌي آهي، ته پوءِ اهي ڪهڙا علمي ۽ ادبي، معاشي يا معاشرتي اصول آهن جي مانع ٿا ٿين، يا اهي ڪهڙا اسباب آهن جي رڪاوٽون پيدا ڪري رهيا آهن، جن جي ماتحت هڪ باضابطه ڏيڍ صديءَ کان هلندڙ علمي ۽ اصولي چيز کي فوراً نظرانداز ڪيو وڃي، ۽ 'مادري زبان' ۽ 'ذريعه تعليم' کان محروم ڪري، مني ڪروڙ آباديءَ کي پنهنجي علمي ۽ ثقافتي ٽذريل ورثي کان به اجنبي ڪيو وڃي، ۽ ان سان گڏ موجوده پوري نسل کي اڳتي هلي پاڪستان جي علمي ۽ فڪري، اجتماعي نظام ۾ مفلوج ۽ پست طبقي بنجڻ جو بنياد رکيو وڃي!

اهو ظاهر آهي ته سفارش جي روشنيءَ ۾ عمل ڪرڻ سان، ان جي دوررس علمي ۽ فڪري غلط نتيجن کي يڪسر ڇڏي ڏيڻ سان، پاڪستان ۾ هڪ بي زبان ۽ بي شعور، موجوده مني ڪروڙ جي آباديءَ، ان جي ايندڙ ڪروڙين نسلن سميت، جي اضافي ڪرڻ ۾ ڪهڙو علمي ۽ ادبي مفيد منطق سمايل آهي، ان جي ڪا به وضاحت نڪا سفارش جي محترم ميمبرن ڪئي آهي، ۽ نڪو هن دور ۾ ڪو اهڙو عالم فاضل ۽ تعليمي ماهر ئي سمجهي، نڪو اقتصاديات ۽ معاشيات جو ماهر ئي سمجهي، جو وضاحت ڪري ٻڌائي سگهي ته پاڪستان جي تعليمي ۽ ادبي ۽ ثقافتي واڌاري لاءِ ڪنهن علائقائي زبان کي نظرانداز ڪرڻ ۾، يا ڏيڍ صديءَ کان مني ڪروڙ آباديءَ جي ذريعه تعليم ۽ مادري زبان کي فوراً ڇڏي ڏيڻ ۾ هي هي علمي ۽ فڪري ۽ ثقافتي ۽ معاشي فائدا آهن!

اسان جي گذارش اها آهي ته ذريعه تعليم کي نظرانداز ڪرڻ سان، هڪ طرف صدين جو اهو ورثو، جو اڄ به پوري پاڪستان جي ثقافتي عزت جو ضامن بڻيو پيو آهي، اهو ناس ٿي ويندو، ٻئي طرف موجوده توڙي ايندڙ نسل، فڪري ۽ ادبي صلاحيتون وڃائي، گنگو ۽ ٻوڙو ٿي ويندو، ٽئين طرف ڪاليجن، درسگاهن، پرائمري اسڪولن جي شاگردن ۽ استادن تي اثر پوندو، چوٿين طرف سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۽ انهن جي ملازمن، ايڊيٽرن، ڪمپازيٽرن، تي برو اثر پوندو، پنجين طرف ريڊيو ۽ سرڪاري اشاعتي ادارن ۽ پريسن جي عملي ۽ فنڪارن تي اثر پوندو، ڇهين طرف انهن سڀني سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادارن ۽ محڪمن تي برو اثر پوندو، جن جي ڪارگذاري ۽ ڊيوٽيءَ جو تعلق سنئون سڌو ۽ هر حال ۾ سنڌي زبان سان آهي،

۽ ان سان گڏ سنڌي ڳالهائيندڙن ۽ سنڌي سمجهندڙن سان آهي. لهذا، هن خالص ادبي ۽ تعليمي مسئلي متعلق اسان جي صدر مملڪت ۽ وزير تعليم ۽ ذوالفقارعلي ڀٽي جي خدمت ۾ گذارش آهي ته هو ملڪ جا سربراهه، معمار ۽ ملت جا سرپرست آهن، سفارش جي ان حصي کي ڪالعدم قرار ڏيئي، هڪ وڏي تهذيبي ۽ عمراني مسئلي کي حل ڪرڻ فرمائين، ۽ سنڌ جي ڏيڍ ڪروڙ سنڌي ڳالهائيندڙن جي تعليمي مسئلي کي فقط تعليمي ۽ تهذيبي فلسفي آهر حل ڪرڻ جو حڪم ڪن، ۽ ٻئي ڪنهن به خارجي مسئلي کي هن خالص تعليمي ۽ علمي مسئلي سان خلط ملط ڪرڻ جي ڪوشش کي روڪڻ جو حڪم ڏين. اها به مودبانه گذارش آهي ته پاڪستان جي سالميت ۽ اجتماعيت لاءِ، ۽ ان جي تهذيبي ۽ ثقافتي سڌاري ۽ واڌاري لاءِ، جڏهن ته علائقائي زبانن — بنگالي، پنجابي، پشتو، سنڌي ۽ بلوچي زبانن — جي ادب ۽ شعر سان گڏ تعليمي درسگاهن، ادبي ادارن ۽ علمي سرگرمين کي زنده ۽ ترقي پذير رکڻو آهي، ته پوءِ انهن کي صحيح لحوني ۾ وڌڻ ۽ ويجهڻ جي آزادي ڏني وڃي. انهن کي صحيح ۽ صحتمند ذريعا ۽ وسيلا پڻ ڏنا وڃن، جيئن اهي ترقي ڪندي پنهنجن علائقن ۾ علم ۽ فن جي روشني پکيڙي سگهن، ۽ ملت کي ذهني ۽ فڪري طور غذا پهچائي، هڪ تنومند ۽ توانا ملت پيدا ڪن، جا ملت اڄ ۽ سڀاڻي جي سائنسي دور ۾ عالمي تقاضائن آهر سوچي سگهي، سمجهي سگهي، هلي سگهي، ۽ وڌي سگهي.

مادري زبان.

مادري زبان متعلق هڪ عالمي ۽ بين الاقوامي اصول هي آهي ته آها زبان جا ڪنهن جغرافيه خطي ۾ مخصوص قومي روايات ۽ ادب جي ترجمان ٿي پيدا ٿي هجي، ۽ اها اُهن جي تبادله خيالات لاءِ استعمال ٿيندڙ هجي، سا مادري زبان آهي. ان حيثيت سان عربي زبان فقط عرب، مصر، لبنان ۽ شام لاءِ مادري زبان جو درجو رکي ٿي؛ باقي دنيا لاءِ غير مادري زبان، ديني ۽ لٽريري ۽ علمي زبان چئي وڃي ٿي. ان طرح فارسي ايران لاءِ مادري زبان آهي، باقي دنيا لاءِ علمي زبان چئي وڃي ٿي. ان طرح انگريزي انگلنڊ لاءِ ۽ فرينچ فرانس لاءِ مادري زبانون آهن، پر باقي دنيا لاءِ اُهن جي حيثيت ثانوي درجي جي آهي، ۽ محض علمي آهي. بلڪل ان اصول موجب، اردو ڪنهن به خاص جغرافيه حدود ۾ رهندڙ خطي جي مادري زبان نه آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته انگريزي، عربي ۽ فرينچ وانگر ان زبان جو دائرهٔ نفوذ گهڻين قومن ۽ ملڪن تائين وسيع ٿي ويو آهي؛ ان ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ ۽ سمجهندڙ اندازي جي حيثيت سان ڪروڙين آهن؛ پر مادري زبان جي حيثيت سان ٥٠ لک ماڻهو به اهڙا نه ملندا، جي هڪ محدود جغرافيه رقبي ۾ ان ٻوليءَ سان

وابسته هجن. ان طرح، بنگلا فقط بنگال جي مادري ٻولي آهي، باقي پاڪستان ۾ ان جي ڳالهائيندڙن جو ڪو به نمايان انداز ڪين آهي. پنجاب، سرحد، سنڌ ۽ بلوچستان لاءِ ان جي حيثيت هوبهو اردوءَ واري علمي زبان ۽ غير مادري زبان جي آهي. ان حيثيت سان سنڌين لاءِ جيئن عربي، فارسي، انگريزي ۽ فرينچ زبانون ڪي ديني آهن ته ڪي علمي زبانون آهن پر مادري زبانون نه آهن، تيئن اردو ۽ بنگلا ۽ پشتو زبانون به سنڌين لاءِ محض علمي ۽ غير مادري آهن. جيئن بنگال ۽ پنجاب لاءِ پشتو ۽ سنڌي محض غير مادري ۽ علمي ٿي سگهن ٿيون، تيئن پشتو وارن لاءِ سنڌي ۽ بنگلا ۽ اردو به غير مادري زبانون آهن. باقي رهيو پنجاب ۾ اردوءَ جي اشاعت ۽ ترويج جو سوال ۽ مثال، سو ان لاءِ گذارش آهي ته گذريل هڪ صديءَ کان اهاليانِ پنجاب پنهنجيءَ مادري ٻوليءَ کي فقط ڳالهائڻ تائين محدود رکيو آهي، ۽ تعليمي ۽ اشاعتي حيثيت سان هنن اردوءَ کي ترجيح ڏني آهي. سکن اگرچ گرمکي ايجاد ڪئي، پر جڏهن ته اها نوزائيده ٻولي فقط هڪ مذهبي گروهه جي ٻولي هئي، تنهنڪري مسلمان ان کي قبول ڪرڻ کان قاصر رهيا. ممڪن هو ته اگر پنجاب ۾ پنجابيءَ کي لکڻ ۽ پڙهڻ لاءِ استعمال ڪيو وڃي ها، ته پوءِ پنجابيءَ کي پنجاب لاءِ مادري زبان تسليم ڪيو وڃي ها. ان ريت، جيئن بنگال لاءِ پنجاب جي پنهنجي فني ۽ لغوي مسند دليل نه آهي، تيئن پنجاب لاءِ به بنگال وارا حجت ڪين ڪري مڃيا ويا آهن؛ هو بنگلا کي قبول ڪرڻ کان ائين ئي قاصر آهن، جيئن بنگالي اردوءَ کي قبول ڪرڻ کان عاجز آهن. ان طرح، سنڌي ۽ پشتو وارا به بنگلا ۽ اردوءَ متعلق عاجز ۽ قاصر آهن. ان سان واضح ٿيو ته اڪيلي پنجاب جي مثال کي باقي پاڪستاني علائقن لاءِ حجت قرار نٿو ڏيئي سگهجي. ان حيثيت سان ته بنگال وارن بنگلا کي ترجيح ڏني، ۽ اردو کي تعليمي ۽ مادري زبان ڪري قبول نه ڪيو. ان طرح، پنجاب وارن اردوءَ کي قبول ڪيو آهي، ۽ بنگاليءَ کي ڇڏي ڏنو آهي. بلڪل ان خيال سان ئي، اهاليانِ سنڌ جو مطالبو آهي ته انهن لاءِ ذريعهِ تعليم سنڌي هئڻ گهرجي؛ باقي زبانون انهن لاءِ به ثانوي ۽ علمي حيثيت رکن ٿيون، جن ۾ هو علمي مطالعو ڪري سگهن ٿا. جيئن انگريزي ۽ عربي ۽ فارسي ۽ فرينچ انهن لاءِ علمي زبانون آهن، تيئن بنگلا ۽ اردو به علمي زبانون آهن، جن جي لٽريچر کي وڏي اهميت ۽ عزت حاصل آهي، پر انهن کي مادري زبان هئڻ جو حق حاصل نٿو ٿي سگهي. ان لٽريچر کي پڙهڻ سنڌين لاءِ علمي معلومات جو بهترين ذريعو ٿي سگهي ٿو، پر مادري زبان ۽ ذريعهِ تعليم ٿيڻ جو ڪو به دليل نظر نٿو اچي، جنهن کي عالمي راءِ ۽ بين الاقوامي حقوق ۽ آزاديءَ جا اصول ۽ تهذيبي قدر تسليم ڪري سگهن.

"سنڌي زبان سوسائٽي".

حيدرآباد جي مشهور عالمن، اديبن، شاعرن ۽ دانشورن، موجوده دور ۾ سنڌي ادب جي حفاظت ۽ اشاعت سان گڏ تعليم جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ "سنڌي زبان سوسائٽي" بنائي آهي. ان سوسائٽيءَ ۾ هر مڪتبِ فڪر جا اديب شامل ٿي چڪا آهن. ان سوسائٽيءَ پهريائين پهريائين "تعليمي ڪميشن" جي سفارشن، خاص طور سنڌي ٻوليءَ جي 'مادري زبان' ۽ 'ذريعہ تعليم' هجڻ متعلق تبادلہ خيالات ڪري، فيصلو ڪيو آهي تہ انهن سفارشن جي اثرات متعلق، علمي ۽ فني طور، پنهنجي راءِ ۽ مشورن ۽ تجويزن کان حڪومت کي واقف ڪيو وڃي. ان سلسلي ۾ "سنڌي زبان سوسائٽي" پنهنجي ابتدائي ميڙ ۾ جو ريزوليشن پاس ڪيو آهي، ان جي تائيد پوريءَ سنڌ مان ٿي رهي آهي، ۽ اهڙا ٺهراءَ روزانہ اخبارن ۾ اچي رهيا آهن. ان کان سواءِ سنڌ جي روزانہ اخبارن — 'مهراڻ' ڪراچي، "نواءِ سنڌ' ڪراچي، "عبرت" حيدرآباد، 'هلال پاڪستان' حيدرآباد — جي فاضل ايڊيٽرن نهايت مدلل ۽ معياري ايڊيٽوريل نوٽ لکيا آهن. انهن کان سواءِ سنڌ جي هفتيوار اخبارن — 'الهلال' ٽنڊو الهيار، 'ڊنڊورو' خيرپور ميرس، "مجاهد' جيڪب آباد، 'انسان' حيدرآباد، "تنظيم' جمالي حيدرآباد، 'ماهہ فلمگ' حيدرآباد، 'الحيدر' ٺٽو، 'سنڌ جي پڪار' حيدرآباد، 'آزاد' ڪراچي، 'خادم وطن' ميرپور خاص، 'پنجتني' حيدرآباد، 'همدرد' ميرپور خاص، 'مظلوم' نوابشاهہ — پڻ ڪافي طور خدمت ڪئي آهي. انهن اخبارن بہ ايڊيٽوريل نوٽ شايع ڪيا آهن. اميد آهي تہ موجوده انقلابي حڪومت، هن واجبي ۽ خالص تعليمي تقاضا تي نظرثاني ڪندي، ۽ ڪميشن رپورٽ جي پيش ڪيل سفارشن ۾ ترميم ڪرڻ جو حڪم ڪندي.

ٺهراءُ. "سنڌي زبان سوسائٽي"، حيدرآباد، جو اهو ٺهراءُ پيش ڪرڻ پڻ افاديت کان خالي نہ ٿيندو، جنهن کي سنڌ جي ادبي ۽ تعليمي، صحافي ۽ فني حلقن جي متفقہ تائيد حاصل هجڻ جو شرف حاصل آهي.

> "شهر جي عالمن، اديبن ۽ معزز شهرين جو هي اجلاس، تعليم ڪميشن جي قومي تعليم بنسبت ظاهر ڪيل سفارشن ۾ صفحي '٢٩٠' تي آيل انهيءَ تجويز تي تشويش جو اظهار ٿو ڪري، جنهن مطابق، اولهہ پاڪستان صوبي جي سنڌ ۽ سرحد علائقن ۾ اڙدو زبان کي ابتدائي ٽئين درجي کان لازمي چاڙهيندي، حيدرآباد ۽ خيرپور ڊويزنن ۾ ڇهين درجي کان اڙدو کي تعليم جو واحد ذريعو ٺهرايو ويو آهي. تعليم ڪميشن جي انهيءَ اصول تي پوري غور ۽ خوض ڪرڻ بعد، هيءُ اجلاس محسوس ٿو ڪري تہ سال '١٩٦٣ع' کان سنڌ علائقي ۾ موجوده رائج تعليمي ذريعي (يعني،

سنڌي زبان) کي اردوءَ ۾ بدلائڻ سان سنڌي علم ادب، زبان ۽ ثقافت جي ترقيءَ جا دروازا هميشه لاءِ بند ٿي ويندا، ۽ هتي جي موجوده تعليمي ادارن جو وجود پڻ خطري ۾ پئجي ويندو، جنهن جو اثر پاڪستان جي اڌ ڪروڙ سنڌي ڳالهائيندڙن ۽ سنڌ ۾ ايندڙ نسلن تي بيحد برو پوندو.

”هن اجلاس جو خيال آهي ته جيڪڏهن پاڪستان جي مختلف علائقائي زبانن، ادب ۽ تعليمي ادارن کي زنده رکڻو آهي، ته پوءِ انهن کي آزاديءَ سان وڌڻ ويجهڻ جا موقعا ڏيڻ گهرجن. لساني، تعليمي توڙي نفسياتي لحاظ کان، ڪنهن به نسل جي صحتمند تعليم ۽ تربيت صرف انهيءَ صورت ۾ ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي، جڏهن ان جي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جو ذريعو سنڌس 'مادري زبان' کي ٺهرايو وڃي.

”هيءُ اجلاس حڪومت پاڪستان کي زوردار گذارش ٿو ڪري ته سنڌي زبان پاڪستان جي هڪ تمام قديم، ترقي يافته، شاهوڪار، ۽ تاريخي، علمي ۽ ادبي زبان آهي، جنهن کي پاڪستان جي هڪ اهم حصي جي مادري زبان هجڻ جو شرف پڻ حاصل آهي، جيڪا گذريل ڏيڍ صديءَ کان سنڌ صوبي جي سڀني تعليمي درسگاهن ۾ ذريعهء تعليم رهندي آئي آهي، ۽ جيڪا پاڪستان جي هڪ وڏي علائقي جي معاشي ۽ معاشرتي، ذهني ۽ فڪري ترقيءَ جو ذريعو بنيل آهي، تنهن جي موجوده حيثيت کي نظرانداز ڪرڻ پاڪستان جي باشندن جي هڪ وڏيءَ اڪثريت کي سندس ذهني پرورش جي حقيقي ذريعي کان محروم ڪرڻ جي برابر ٿيندو، ۽ اها ڳالهه سڄيءَ طرح ملڪ جي اجتماعي توڙي انفرادي، علمي توڙي ادبي، تعليمي توڙي تهذيبي ترقيءَ تي اثرانداز ٿي سگهي ٿي؛ تنهنڪري ضروري آهي ته سنڌي زبان کي سابق صوبي سنڌ جي سڀني مڊل ۽ سيڪنڊري اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ ذريعهءتعليم جي حيثيت سان بدستور بحال ۽ برقرار رکيو وڃي.“

”پاڪستان رائيٽرس گلڊ“ جو ساليانو اجلاس.

'پاڪستان رائيٽرس گلڊ' جو ساليانو اجلاس ڍاڪا ۾ ٿي گذريو، جنهن ۾ پنجاب، سنڌ، سرحد ۽ بنگال جي مشهور اديبن ۽ نمائندن شرڪت ڪئي. ان اجلاس جي خصوصيت اها آهي ته نه فقط اديبن ۽ دانشورن جي علمي ۽ ادبي حقن جي حفاظت لاءِ ڳالهه ٻولهه ڪئي ويئي، پر ان سان گڏ علمي طور به اهڙا ذريعا ۽ وسيلا سوچيا ويا، جن جي پايهءتڪميل تي پهچڻ سان اديبن جي خوشحال آئيندي جون اميدون وابسته ٿي سگهن ٿيون.

صدر مملڪت جو پيغام. رائيٽرس گلڊ جي افتتاح لاءِ صدر مملڪت پاران جيڪو پيغام پيش ڪيو ويو، اهو پنهنجي نيڪ مقصد ۽ خلوص جي حيثيت سان علمي ۽ ادبي دنيا ۾ وڏو مقام رکي ٿو. اهو پيغام هيءُ آهي: ”مون کي هي ڏسي انتهائي مسرت ٿي آهي ته پاڪستان رائيٽرس گلڊ جو پهريون ساليانو اجلاس ۳۱-جنوري ۱۹۶۰ع تي ڍاڪا ۾ ٿي رهيو آهي. اڳوڪي ڏينهن تي گذريل سال مون رائيٽرس گلڊ جي اجلاس ۾ شرڪت ڪئي هئي. اڄ سان نهايت دلچسپيءَ سان گلڊ جي ارتقائي منزلن کي ڏسڻ لاءِ چشم براهه آهيان. سان نهايت خوش آهيان، ۽ اوهان جي ڪاميابيءَ سان گڏ اديبن ۽ شاعرن جي بهبوديءَ ۽ ترقيءَ لاءِ هڪ منظم ۽ صحتمند ادارو قائم ڪيو ويو آهي، ان سلسلي ۾ منهنجي دلي مبارڪباد قبول فرمائيندا. مون کي يقين آهي ته اوهان جهڙا اديب ۽ عالم هروڀرو ڪنهن مشوري جا محتاج نه هوندا، پر جي اوهين مون کي اجازت ڏيو ته هوند هڪ اهم ڳالهه بطور مشوري جي عرض ڪري ڇڏيان. آها اِما ته اوهان جو فڪر آزاد آهي، تنهنڪري اوهين پنهنجي تاثرات کي نهايت آزاديءَ سان لکو ۽ پنهنجي ماحول کان آزاد نموني ۾ متاثر ٿيو، پنهنجي گرانقدر خيالات کي ظاهر ڪريو: ڪنهن به خوف يا ڪنهن مصلحت کي اڳيان آڻي، پنهنجي ذهن کي ملوث ۽ ڪُند نه ڪريو. مان پنهنجي طرفان اوهان کي يقين ٿو ڏياريان ته اهو ممڪن آهي ته ذاتي ۽ انفرادي طور تي منهنجو اوهان سان اختلاف ٿي پوي — حتاڪ احتجاج به ڪري سگهان ٿو — پر ان سان گڏوگڏ اهو يقين به ڏياريان ٿو مان اوهان جي حقن جي حفاظت ڪندس، بشرطيڪ اهو وطن عزيز جي مفاد جي خلاف نه هوندو!“

صدر مملڪت، اديبن جي حقن ۽ انهن جي فڪري ۽ فني آزاديءَ ۽ حفاظت متعلق يقين ڏهانيءَ کان پوءِ، پاڪستان جي ٻن علائقائي ٻولين جي خدمت ۽ ترجمي ڏانهن توجهه ڇڪائيندي، صلاح ڏني ته ”مان محسوس ٿو ڪريان ته اوهين گهٽ تٽو پاڻ سان ٿي مخاطب رهو ٿا، پر مان مشورو ڏيندس ته پنهنجيءَ تخليق کي پاڪستان جي ٻن ٻولين تائين ترجمو ڪري پهچايو.“

ان کان پوءِ صدر مملڪت، ايندڙ دور جي نظام تعليم ۽ ان جي نصاب متعلق اديبن کي ٻڌايو ته هو ان لاءِ نصاب تيار ڪرڻ ۾ مدد ڪن: ”نئين نظامِ تعليم جي افاد جي سلسلي ۾ اوهان اديبن کي خدمت ڪرڻ جا ڪافي موقعا ملي سگهن ٿا. اوهين ئي آهيو جي هرقسم جي شاگردن لاءِ مناسب ۽ مفيد نصاب ڏئي سگهو ٿا. مون کي يقين آهي ته گلڊ هن اهم ۽ اعليٰ تجويز ۾ ذميدارانه حيثيت سان حصو وٺندي.“

ان کان پوءِ قدرت الله شهاب، جنرل سيڪريٽري، رائيٽرس گلڊ پاڪستان، گلڊ جي ڪارگذاريءَ متعلق اجمالي طور تبصرو ڪيو ۽ ٻڌايو ته ”اهو غلط آهي

ته گلڊ جو قيام فقط حڪومت جي تائيد ۽ خدمت لاءِ نه پر وجود ۾ آيو آهي. اديب ۽ دانشور پوري اخلاص ۽ آزاديءَ سان علمي ۽ فني خدمت ڪندا رهن. انهن ڪرڻ کان ڪين ڪابه طاقت روڪي نه سگهندي."

گلڊ جي هن اجلاس ۾ ڪي تجويزون آيون، ۽ اهراءَ پاس ڪيا ويا. هڪ مکيه ٺهراءَ ۾ علائقائي ٻولين جي حقن ۽ انهن جي آزاديءَ سان اشاعت متعلق متفقه طور چيو ويو ته "پاڪستان جي سڀني علائقائي ٻولين – بنگالي، پشتو، سنڌي ۽ بلوچي – ۾ فن جي خدمت لاءِ معياري ڪتاب تيار ڪري شايع ڪيا وڃن." گلڊ جو اهو ٺهراءُ نهايت اميد افزا آهي. پاڪستان جي سڀني علائقائي ٻولين جي اديبن ۽ دانشورن لاءِ لازم آهي ته هو پنهنجي فني ۽ فڪري تخليقات سان ادب ۽ ثقافت جي جي خدمت ڪن.

<u>قدرت الله شهاب جي اپيل.</u> اديبن جي آزادانه راءِ، ۽ فني ۽ فڪري تخليقي ڪاوش ۽ انهن جي گلڊ سان اصولي وابستگيءَ متعلق پاڪستان رائيٽرس گلڊ جي جنرل سيڪريٽريءَ، قدرت الله شهاب، صاف صاف ٻڌايو ته "منهنجا دوست، هر قسم جي غلط فهميءَ کي دور ڪري، يقين ڪن ته 'پاڪستان رائيٽرس گلڊ' خالص 'ٽريڊ يونين' آهي، ۽ هڪ ادبي تنظيم آهي، پر ڪو 'نظرياتي ادارو' نه آهي. ان جو واحد نظريو اگر ٿي سگهي ٿو ته اهو فقط اهو آهي ته ذهن جي ايمانداران ڪاوش سان ۽ همت سان ادب جي تخليق ڪئي وڃي، ۽ ان کي اشاعت ۾ آڻڻ لاءِ بهترين ذريعا ۽ وسيلا پيدا ڪيا وڃن. هر فرد پنهنجيءَ جاءِ تي جداگانه انداز فڪر جو حامل آهي، تنهنڪري گلڊ جي ڪنهن به رڪن جي تقرير ۽ تحرير کي گلڊ جي ترجماني نه سمجهڻ گهرجي، اها اهل قلم جي پنهنجي انفرادي راءِ آهي، گلڊ جي تنظيم متعلق ان راءِ کي ڪوبه معيار نه سمجهڻ گهرجي، خواهه گلڊ ۾ ان جي ڪهڙي به حيثيت هجي. جن دوستن کي اهو گمان آهي ته 'گلڊ' سياسي نمائندگيءَ جي آلهڪار آهي، تن کي گذارش آهي ته هو يقين رکن ته گلڊ سياسي ادارو ڪين آهي. نمايان حيثيت حاصل ڪرڻ يا واجبي حقن جي تقاضا ڪرڻ ڏوهه ڪين آهي، پر اهو ياد رهي ته تخليقي ذهن آسودو به ٿي سگهي ٿو، ۽ ان سان گڏ غير مطمئن به رهي سگهي ٿو، ڇالاءِ ته اهي هميشه ناقابل حصول بلنديءَ جا متلاشي رهن ٿا. جيستائين سندن بيقرار ذهن ڪنهن داخلي يا خارجي دٻاءَ، رغبت يا الهام جي ماتحت فڪري انقلاب يا قدرتِ خيال جي ڪوشش نه ڪندا، تيستائين ڪين نڪا ادب ۾ نمائندگي ملي سگهندي، ۽ نڪو ڪين حق ٿي ملڻ پوندو.

آخر ۾ ملڪ جي سرمائيدار طبقي کي 'گلڊ' جي امداد لاءِ توجهه ڏياريندي ٻڌايائين: "اسان جي ملڪ ۾ مال ۽ دولت وارا گهڻا ئي صاحبِ دولت موجود آهن – اگر اهي توجهه ڏين ۽ ڏسن ته 'رائيٽرس گلڊ' وٽ اديبن ۽ شاعرن جي

ڀلائيءَ ۽ ترقيءَ لاءِ بهترين عملي پروگرام موجود آهي، ۽ اسان انهن اديبن کي پنهنجي قومي وسيلن سان ئي مستفيد ڪرڻ گهرون ٿا— ان جي مقابلي ۾، اسين غير ملڪي امداد قبول ڪرڻ کان قاصر آهيون. اسان وٽ دولتمند ماڻهو عجيب غريب طريقن سان شهرت طلبي حاصل ڪرڻ لاءِ دولت کي لٽائين ٿا. انهن لاءِ ته پاڻ سڀ کان وڏيڪ عالمن ۽ دانشورن جي خدمت لاءِ موقعا ڳولهڻ گهرجن. مون کي علم آهي ته ڪيئن نه هڪ سرمائيدار عطر جون ويهه هزار شيشيون پنهنجي نياڻيءَ جي غسل لاءِ صرف ڪيون آهن! ظاهر آهي ته ان ۾ محبت کي گهٽ دخل آهي، پر شهرت کي زياده. اگر اهڙو سرمائيدار ان جي اڌ رقم به 'رائيٽرس گلڊ' کي ڏئي ها ته ان سان هوند ملڪ ۾ نظم ۽ نثر جي عطرفشان فضا قائم ٿي وڃي ها!" اميد آهي ته شهاب صاحب جي ان مخلصانه وضاحت کي پيش نظر رکي، اسان جا اديب نهايت خلوص ۽ آزاديءَ سان فن جي تخليق ڪندا رهندا، ۽ سرمائيدار ماڻهو پڻ دل کولي هن ادبي ڪم ۾ حصو وٺندا.

آخر ۾ اسين رائٽرس گلڊ جي اهلڪارن کي گلڊ جي نمائندگيءَ متعلق ٻواره يادداشت ڪرڻ مناسب ٿا سمجهون ته هو 'سنڌي ادب' کي پوري پوري نمائندگي ڏين. سنڌي ادب ۽ زبان جي قدامت ۽ فني حيثيت جي لحاظ سان ڏنل ويندو ته فقط هڪ نمائندو ناڪافي آهي. پشتو ۽ پنجابي ٻولين کان هرحال ۾ نمائندگي وڌيڪ هئڻ گهرجي. اميد ته اسان جي گذارش تي غور ڪيو ويندو. (غ.م.گ.)

ا

بيت

مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'; محمد خان 'غني'; سرو پچندر 'شاد'

دوها: ذوالفقار راشدي; سرو پچندر 'شاد'

ڪافيون

مصري شاهه; مرزا قليچ بيگ; حافظ شاهه 'حافظ' ٽڪڙائي; مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'; ميران محمد شاهه 'مير'; محمد خان 'غني'; حافظ محمد احسن; حسين بخش 'خادم'; مير محمد 'ميرل'، جويو; پير محمد 'پياسي'; نياز علي شاهه 'محسن'; احمد خان 'آصف'; علي بخش 'رضا'

وايون: مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'; محمد خان 'غني'; عبدالجبار 'شام'; احمد خان 'آصف'

گيت

شيخ محمد ابراهيم 'خليل'; گوورڌن محبوباڻي; 'نياز' همايوني; نارائڻ 'شيام'; عبدالڪريم گدائي; سراج; سرو پچندر 'شاد'

لوڪ گيت

م. ع. ڏيپلائي

نظم

گوورڌن محبوباڻي; 'تنوير' عباسي; سرو پچندر 'شاد'; 'ذوالفقار' راشدي; 'درد' دريشاڻي; امين 'فهيم'; 'برده' سنڌي

سي حرفي

مير محمد 'ميرل'، جويو

آزاد نظم

سرو پچندر 'شاد'

نيون طرزون

سرو پچندر 'شاد'; 'پروانو' پٽي

غزل

'سرشار' عقيلي; شيخ 'اياز'; عبدالحليم 'جوش'; علي محمد 'مجروح'; 'برده' سنڌي; عبدالڪريم 'گدائي'; عبدالله 'خواب'; شيخ 'راز'; شبير 'هاتف'; 'درد' دريشاڻي; 'ذوالفقار' راشدي; محمد علي 'جوهر'

قطعا

احسن الهاشمي; سرو پچندر 'شاد'; 'ذوالفقار' راشدي

رباعيون

مرحوم مراد علي 'ڪاظم'; ا.ح. جسڪاڻي

ادب لطيف

جهامنداس پاٽيا; ا.ح. جسڪاڻي; هريڪالت

"قباحت ۽ حسن هڪ ڀيري سمنڊ جي ڪناري تي اچي ملاقي ٿيا. هڪٻئي کي چيائون، اچو ته سمنڊ ۾ وهنجون. پوءِ ڪپڙا لاٿائون، ۽ وڃي پاڻيءَ ۾ تڙڳيا. ٿوريءَ دير کان پوءِ قباحت موٽي ڪناري تي آئي، ۽ حسن وارا لٽا اوڍي رسندي رهي. حسن به سمنڊ مان نڪري ٻاهر آيو، ۽ ڏٺائين ته سندس ڪپڙا هئا ئي ڪونه؛ اگهاڙپ سبب نهايت شرمايو پيئي، سو قباحت واري وڳي سان ئي ڪٽي پاڻ ڍڪيائين. پوءِ حسن پنهنجي واٽ وٺي هليو ويو.

"بنهه اڄ سوڌو، ماڻهو حسن کي قباحت ۽ قباحت کي حسن ڪري پيا سمجهن. ته به، ڪي آهن، جن حسن جو مُکڙو ڏٺو آهي، ۽ اڌاري ويس ۾ به ان کي سڃاڻن ٿا؛ ۽ ڪي آهن، جن کي قباحت جي مکروهه مهانڊي جي ڄاڻ آهي، ۽ حسن وارو ويس قباحت کي سندن اکين کان لڪائي نٿو." ــــ خليل جبران

بيت

مخدوم محمد زمان 'طالب المولي'

سُورن ڏنا سُک، سُکن سورَ سوين ڏنا،
دلبر جي ديدار جي، بيحد آهي بک،
ايندي عجيبن جي، لهندا اندر جا آهک،
پرت رکبي پاڻ ۾، تڏهن پوندي پرک،
منجهو وڃن محبت ۾، لاڳاپا جي لَک،
'طالب مولا' مرد ٿي، وڏندي رک تون وک،
ڪارڻ رب آلک، سهه سيوئي سر تي.

ڏکن ڪين ڏکوئيو، پر سکن ڏنا سُور،
ڏکن واري ڏيهه ۾، محبن جا مذڪور،
سُکن جي سَتڏُن ۾، اندر وَهن انبور،
ڏکن ڏاهپ نه اچي، آهن محو ۽ مخمور،
سکيا سورن کان سدا، وڃن ٿا وهلور،
"اِنَّ مَعَ العُسرِ يُسراً"، سدائين سرور،
'طالب مولا' مرد ٿي، محبت ڪر منظور،
آڏي ۽ آسور، ڏکن سان پيو ڏور تون.

سکن وارا سنرا، سدائين سرشار،
محبت رکن ٿا مال جي، اٿن دولت جي درڪار،
هو دور رهن ٿا درد کان، ويسلا هر وار،
ٻُڌجن ته ٻَهون پيا، ڏکن جا ڏهڪار،
پر سوريتين سان ساڻ، سڄڻ سيڻين پار،
'طالب مولا' مرد ٿي، گوندر منجهه گذار،
ته سهڻن جو سردار، سورن ۾ ساٿي ٿئي.

ڏنا اٿئون ڏيهه ۾، سکن وارا سَوَ،
خوف نه اٿن خدا جو، هو رُلندي ڪن ٿا رَوَ،
محبت رکن مال جي، ۽ مڇيو ڪن ٿا مَوَ،
دنيا آهي ڍونڍي، تنهن کي ڍونڍيو ٿا ڪن ڍَوَ،
ڏکن جي ڏهڪاءَ کان، ڪنبيو ڪن هو ڪَوَ،
ڏکن واري ڏيهه کان، ڪن ڀورا ڀڄيو ڀَوَ،
'طالب مولا' ساڻ هُو، ٿا لائين لَوَ،
هينئڙي اندر هَوَ، ڪانه رکن ٿا قرب جي.

سڄڻ لَهڻ سماءُ، سوريتن جو سيگهه ۾،
ڏکن ڏکويو ڪين ڪي، پر سکن چڏيو ساءُ،
'طالب مولا' کي وٺي، ورهه وارو واءُ،
ٻرين ٻرچي آءُ، ته گڏجي گوندر لاهيون.

طلب نه وٺي تن کي، جن جي ٻرهه لاٿي بُک،
'طالب مولا' مرد ٿي، ڏوري ڏٺائون ڏک،
سورهيه چڏي سک، سورن ۾ سرشار ٿيا.

وصل واريءَ وات ۾، ڪڻ سورن جو ثمر،
پلي بُک پِرم جي، اٿئي سهڻو اهو سفر،
جي سُکن ۾ سمهي رهيون، تن ووڙي لڌو نه وَر،
'طالب مولا' مرد ٿي، پڙهه دل سان 'الف' آڪر،
لنگهي دردن وارو در، وڃي مل محبوب سان.

عشق اندر آيو، ته سکن چڏيو ساءُ،
سکن سان ٿئي ڪين ڪي، سورن جو سماءُ،

ٻاهر ٻاڦ نہ ڪڍ تون، ڪوڙا ويٺو ڪاءِ،
عاشق آر انگل سان، آڏيءَ تي پيو آءِ،
اکيون اندر جون آپتي، پس لالڻ جو لقاءِ،
تڏهن ريجهي راءِ، جڏهن 'طالب مولا' مرد ٿين.

سڪن سيڪو ٻاءِ، سورن ٻاڻي ڪونہ ڪو،
سورن جي سهاڳ ۾، آهي لالڻ جو لقاءُ،
سڪن جو سامان آ، ورهہ جو وٺاءُ،
'طالب المولا' مرد ٿي، تہ پٺي سورن سان سماءُ،
سڪن وارو ساءُ، جدا ڪندو جالب ڪان.

سورن سندا سات، عشق اسان ڏي موڪليا،
ڪئين نچايا ناٿ، سڪن پنهنجي سڏن ۾.

سنگتي جن جا سور، اهي مرغوب آهن محب جا،
سڪن سندا سيڪڙو، ڪئي ڏاسون ڪنئور،
ٿين نہ حاصل هڙ ڪا، وڃن ورهہ ڪان وهلور،
سورن جي سنگت ۾، آهن پرين سندا پور،
سورن واري سات ۾، محبوب جا مذڪور،
جن ڪي گهائي رکيو گهور، اهي 'طالب مولا' مرد ٿيا.

سڪ چون تہ سمهي رهو، سور ڪن سجاڳ،
سڪن جي سنگت آهي، نسوروئي نياڳ،
سورن منجهان سدا ملي، محبت وارو ماڳ،
تہ ويچاري ويراڳ، وات ڏيکاري ورهہ جي.

سورن مٿي سور، سڄڻ سهٽي موڪليا،
مون ۾ آندا اکين تي، چئي "نورٌ علي نور"،
'طالب مولا' مرد ٿي، محبت ڪئي منظور،
تڏهن ڏوران ڏور، اچي سڄڻ ساٿي ٿيو.

محمد خان 'غني'

اکين ڪئان اڄ، مون پڇيو پڌري ڳالهہ:
ڪٿان هيئن ڪڪوريون، جو جهات نہ ڪريو جهٽ،
ڪنهن جي نينهن نپٽ، نيو نهوڙي ننڊ کي؟

ٻڌي منهنجي ڳالهڙي، اکين چيو اينءَ،
تہ اڄي خواب خيال ۾، چيو حبيبن هينءَ:
"اسان ديرو اِت ڪيو"، ننڊون ڪيئون ڪينءَ،
ٿيو آرو اِنهيءَ سينءَ، جو سمهڻ سهي ڪينڪي!

اکيون پيون گهوريون، اکيون آو آهين،
پرک ڪي پسڻ لاءِ جي، وينيون واجهائين،
صورت ڏسي سڄڻين، لنؤن وجي لائين،
ڍنبٽين پير پرين جا، ڀاڳ وڏا پائين،
چڪي چپرن وچ ۾، لالڻ لڪائين،
هڪ ۾ وييون هڪ ٿي، نہ ٻئي در واجهائين،
ڀاسي ڪٽي پل ٿيا، تہ ماتم مچائين،
رتي راس نہ رمز ٿي، تہ روئيي ريجهائين،
سي سيني سيبائين، آرو اکين جن تي.

اکيون ٻيون گهوريون، اکيون آو آهين،
پرک ري پرين ڪينڪي، پرک ڪي پرپائين،
اکي لاڙن لڙڪ سي، پڌر نہ جي پائين،
جيڪا گجهي ڳالهڙي، سا ڳالهہ نہ ڳالهائين،
تہ ٻہ ڏورؤن ڏسائين، تہ هنن هيج حبيب تي.

اک نہ ڇپنديس آءٌ ڙي، متان انهيءَ وير،
اچي ڏين اکين تي، پرين منهنجي پير،
هيءُ جي پنجهر پير، متان آوکا لڳن آن کي!

هي جي منهنجيون اکيون، تن ۾ رانجهن رڙءِ،
اکين ويهي آوءِ، ماڻي پيو مشاهدا.

جي ٿيون پڇو پرک جو، تہ هلي اچو هيت،
هي جي منهنجيون اکيون، ڪريو تن نرت،
جانب جوڙيون جائيون، اچي آهن جت،
اوهين پهچي ات، ماڻيو سڀ مشاهدو.

سرو پچندر 'شاد'

منهنجا مِٺڙا راڳ، توتي ڇَريا سُپرين،
سهي سُور ساماڻا، مُنهنجا آهن ڀاڳ،
تون سپنو مان جاڳ، سِڪُون سرچڻ لئہ اسين.

آهين ڇَريو چنڊ' تون، چنچل آءٌ چڪور،
تون بادل مان مور، سِڪڻ اسان کي سونهي.

ڀاڇولا ڀيا، چانڊوڪين جا چِٽ تي،
سُرڪيون ڀري سوُنهن جون، ڀاڳل ڀُورتيا،
آڏري سور ويا، توکي ڳولڻ لئہ پرين.

مُنهنجن چپن تان ويئي، ڪسڪي مِٺي مُرڪ،
حيران بڻي لُڙڪ، آن کي ڳولڻ لئہ آتيا.

چُڪي ٻي، چريو ٿي، وڃي چوريم چنگ،
آڪنديا آمنگ، پر ڀڪيڙي آڏريا.

تُنهنجين اکڙين ۾ مستُل، آهن گهٽا مينهن،
سڄڻ تنهنجي لينهن، جيئڻ سيڪاريو جاڳ کي.

صبح سياڳو، ڀليو رات جي پيٽ ۾،
مُنهنجو اوجاڳو، ساماڻو سؤ سور سهي.

ساوڻ ساماڻو، آئي مُند ملڻ جي،
چوڏس چِٽاڻو، جوين جي جلوي ڪيو.

ڀيتم پياليون، سُرڪي سُرڪي سونهن جون،
ڪٿي بسنت آئيو، ڀرائيون ڳالهيون،
اکيون ڳوڙهاليون، چمڪي آتيون چند جان.

لڳي مون کي اوچتو، منهنجي ئي نظر،
رهيم ڪين خبر، آلو آن؟ يا آڳ آن؟

دنيا آهي رُڃ، آءٌ هرڻ هيڪلو،
ڊوڙي منهنجي ڊوڙ ٿيي، رڳو سُڃ ئي سُڃ،
ڪيئن اُجهامي آڃ، جت پاڻي پسجي ڪينڪي!

آهيان آءٌ رولاڪ، ڪکري هڪڙي ڪارڙي،
دامن داغن سان ڀريل، چيتڙو اٿم چاڪ،
ڀاڳل، آءٌ پياڪ، سِڪان پيئي شراب لئہ.

ڪري ڀَرَ، ڀريت! آڏري آءٌ آجئي وٽ،
سيڪاريان مين کي، اڄ پيئڻ جي ريت،
مٺڙا مٺڙا گيت، آءٌ تہ توتان گهوريان.

پيان، ڇو نہ پيان، سُرڪي آءٌ شراب،
تنهنجين نظرن ۾ سڄڻ، نيچ ڇو نہ ٿيان،
پلي منهن موڙ تون، آءٌ ايءٌ گهُران،
جيسين پيو جيان، تيسين سِڪان سُپرين!

اچي مينل ميل، تہ اوريون ڳُجهيون ڳالهيون،
آءٌ چنگ چوريان، پلي پيو تون ڪيل،
توکي اربيان دل، سڄڻ مون کي سور ڏي!

دوها

'ذوالفقار' راشدي

راتين ۾ مون رات گذاري، شهزادين ۾ شام،
ڪين انهن سان ڪنهن بہ پروڙي، منهنجي دل جي مام.

ڪارا بادل ڇانيا، آهي اوڻيهين آماس،
منهنجي من ۾ وڄ جيان چمڪي، تنهنجي ملڻ جي آس.

دردن جا هي مينهن - مهينا، سورن جا هي سال،
ليڙن ۾ مون رات لڪايو، پنهنجي دل جو لال.

نذر ناري تڪڙن ۾ تي ٽڙڪي ساري رات،
سيءَ جي آڏو الهڙ جواني ڪالي ويئي مات.

هاءِ اسان تي جادو ڪيو هو، ڪنهن چوڏهينءَ جي چنڊ،
مدت تائين موکو رکيو، تنهن مانديءَ جي مَنڊ.

سالن تائين ساک پريسين تنهنجي سونهن سندي،
ڦٽکي پيئي تنهنجي سک ۾ دلڙي دردوَندي.

عنبر جي دونهين جيان آيو دل ۾ تنهنجو نُور،
مَن-مندر ۾ هي ڪا مُورت مون نه سجائي مور.

سرو پچندر 'شاد'

ڪَرَ موڙي پيئي جاڳي دل ۾ تنهنجي ايئن آڪير،
پاڻيءَ جي ماٺيڻي ڳل کي چُمي ويئي جڻ هير.

منهنجن چپڙن تي، او منڙا، تُنهنجو ايئن آه نانءُ،
ڪوئي سانگيڻڙو پيو ڳائي بيت 'شاه' جو پانءُ.

تنهنجن چپڙن تي اڄ مُرڪن ايئن ڪيو آ وس،
تازن تازن انگورن مان جڻ پيو ٽپڪي رس.

ڦوهارو ٽِيي تنهنجين اکڙين مان ايئن لڪري پريت،
وڻ جي تارين تي جڻ ڳائي چانڊوڪي پٺي گيت.

ڇرڪي، مُرڪي، هٻڪي، تنهنجو ڳالهائڻ جو ڍنگ،
ڇُڪڙي پي، اوسائين، پيو جڻ چارڻ چوري چنگ.

تنهنجن رخسارن تان ايئن ٽِيي چانڊوڪي ٽِيرڪي،
جيئن تي سنگمرمر پيو جڻ مُرڪي ۽ ڇِرڪي.

تنهنجين نظرن کي ايئن چميو منهنجين نظرن آهه،
ملي چڪور کي ويو جڻ، سُهڻا، چنڊ چرئي جو چاهه.

تنهنجي منهنجي پريت پراڻي، پنهنجو هڪڙو ماڳ،
مان مستانو شاعر آهيان، ۽ تون منڙو راڳ.

ڪافيون

مصري شاهه

بِرهه بيرنگ بيحساب، تو مَيَن جي مَتِ مُنجهائي!
جت هٺي نيزا نظارا، ناز ناوڪ نينهن ناب،
ان اثر عيلاج جي طاقت طبيبن ناهه تاب:
ڪڏ ڪٺي ڏ پڙا ڏڪائي...
هوش جي ات ناهه حاجت، ٿيون مٽيون سڀ مهٺيءَ هاب،
عقل ات اوجهو ٿيو، ڪنهن رمز جو وڄيو رباب:
نظر سان نوئي نچائي...
عشق جون آڏيون آڙائي، تت نه هوئي ڪو حجاب،
درد در پردا وڃايا، ڏوهه ٿيا هاٺي ثواب:
ڪفر ايءُ ڪلمو پڙهائي...
جئن بدل بجليون ٿيون پڙڪن، تئن لڪيو لاهي نقاب،
سرّ صحيح جاڃ سو 'مصري'، منهن مقابل ماهتاب:
منجهه مُنجهائي مت مَڇائي...

مرزا قليچ بيگ

جَسُ جوڳيڙن ڪي آهي، جي ويڙا توڙ نباهي!
جُنگ جوان لڏيا لاهوتي، نفي ڪيائون سنگ ثبوتي،
خاڪ ملي ڪيئون انگ ڀڀوتي، ويس وڳا سڀ لاهي؛
— جس جوڳيڙن ڪي آهي،...
سفر سنيريا سورهيه سامي، سانگ ستي ٿيا نانگا نامي،
ديسي ٿيا پرديس مقامي، ساڳ مڻيءَ جا ناهي؛
— جس جوڳيڙن ڪي آهي،...

كاڙين جي كل نہ كائي، ڳالهيون تن جون سڀ ڳجهائي،
واريون ترت وڃڻ جي وائي، سورن سات سنباهي؛
— جس جوڳيڙن كي آهي،...
وس وڏيءَ هئا سامي سيباڻا، سچ بيراڳين كيا سڀ پاڻا،
مارن تن جا محبت ماڻا، ڳاهہ اندر دل ڳاهي؛
— جس جوڳيڙن كي آهي،...
جن جا پند ’قليچ‘ پڇائين، ڳوڙها جن لئہ ڳل وهائين،
سي جوڳيڙا جهد مَنجهائين قاف رسيا وڃي كاهي:
جَسُ جوڳيڙن كي آهي، جي ويڙا توڙ نباهي.

مرحوم حافظ شاهہ ’حافظ‘ تكڙائي

تنهنجي حسن هزارين هزار، اُكين لاچار كيا!
لوك نينن جئن شهباز شاهي،
جُنگ جهنّي جهونجهار، نسنگ نروار كيا...
سولهن سچڻ تنهنجي سهسين سِكايا،
ساز كريِ سينگار، عجب اسرار كيا...
طرح طرح جيئن سڀ رنگ سهڻا،
سوز سنّي سي سچار، برهہ بيمار كيا...
’حافظ شاهہ‘ نہ ڀركَوڙين كروڙين،
عشق بَچي آزار، پُڇي بيزار كيا...

مخدوم محمد زمان ’طالب المولا‘

تو لينَ دِن رَين مان چينَ چايا،
انهيءَ اوتَ الموتَ، كئين كهوتَ كهايا.

تنهنجا لاز ۽ انداز آهن باز بحري،
وجهن وَنگ، هڻن ڏنگ، ركن زنگ زهري،
وري وارَ، كنديدار، كن كار قهري،
تنهنجين اكين، رب" ركين، وڏا راز رايا...

من مهڻا، قرب كهڻا، سڄڻ سهڻا سرور،
مرغوب، مطلوب، محبوب، مسرور،
تنهنجو نينهن آهي شينهن، رات وڏينهن رهبر،
سلطان، باشان، تنهنجي در جا دايا...

تو جناب، جي شباب، ڪيا ڪباب ڪيئي،
قربان، انسان، ڪن جان جيئي،
حسن شاهه جي نگاهه ڇڏيو چِت چوري،
غماز بي نياز، وڏي جند جهوري،
تيا پير ۽ فقير، دلگير، دلبر،
آفتاب، ماهتاب، بيتاب اختر،
عشق امام جا سلام، ۽ پيا پيام ڏيندا،
’طالب مولا‘ جهڪون جهولا، ڏک ڏولا ويندا،

قرب ڪاڙهيا، پرت پاڙهيا، سوز ساڙيا سيئي،
دل ريش، درويش، تنهنجي تيش تايا...
ٻڏي ٻولي، تيس گولي، انهيءَ هڪڙي توري،
تو تان جاني، قرباني، جيڪا ميڙيم مايا...
مخدوم، محڪوم، ڪيا عشق انور،
تنهنجي سونهن جي ورونهن، اهي نت نايا...
سڀ غم ۽ وهم سي پسم ٿيندا،
اڳ ايندا، بخشيندا، ٿيندا لايا سجايا...

ميران محمد شاهه ’مير‘

ٻڌ م آهيون اسين باندي ٻيوس، اوهين اڙانگا ڇو نه آوس، ميان!

سنگدل دلبر، دائم نه رهندين، ناز ۽ نخرا ليڪ نه ليندين،
ڪوري ڪيڏي ڇڏ ڪينو ۽ ڪس، ميان ...

’ڪل نفس‘ لئه ’ذائقة الموت‘، هر ڪو ٿيندو فاني ۽ فوت،
باريءَ جو رهندو نالو، ٻيو بس، ميان ...

ناز اِيهو نِت ڪم ڪين ايندءِ، اجل اڙانگو آڏو ايندءِ،
آب عينن مان وهندو ڪري گَس، ميان ...

حسن تنهنجي جو گلشن شادان، هر گل خندان، هر گل فرحان،
پل پٺي ماٺي مُڪڙيون مڪس، ميان ...

’ميران شاهه‘ جون مولا مرادون، سهسين اميدون تو م آسون،
رانجهن جو ٿئي شل ڪو رس، ميان ...

محمد خان ’غني‘

اسان ڪي ڇڏيو آهه آت نينهن ليئي، جتي پاڻ ڪي پنهنجي ڪل ڪانه پئي!

ازل کان آهيءَ ساڻ جي لينهن ناتا، لکي لوح قلم، پيچ پختا جي پاتا،
نباهي نياسون سڄڻ ساڻ سيئي.

وجهي ڀير پيڙ ۾ نه موٽڻ مناسب، چڙهي دست دلبر جي وارڻ نه واجب:
سڄڻ ڪئي سا سوکهي، وسان دل جا ويئي.

ادب ساڻ آزي، ڪري زور زاري، اسان جيءَ ۾ ڏائج آتي انتظاري،
ڪري قرب، ڪانگل، پرين جي پڇيئي.

هڻ هوڏ هستي وساري ڇڏياسون، پرين، تنهنجي پيرن پناهي پياسون،
ننگي! ننگ آهي مڙيئي مٽيئي.

چوان حرف هڪڙو، اهو عيب آهي، سڄڻ ساڻ سينو پلا ڪير ساهي؟
مياڙون، مٺا محب، مون ڏي مڙيئي!

ڪڪوريون ڪري قرب مون سان ملائين، اسان کان اکيون يا جي حاڪم هٽائين:
پنهي صورتن ۾ ڪرين قهر ڪيئي.

جي پنهنجو، پيارا، ڪري تون نه ڄاڻين، لکيو لوح سو جي نه صاحب سڃاڻين،
اسين تنهنجي نالي جا نوڪر آهيئي.

لياڪا لکيو تون جي پلپل تو پائين، سندم دوست، دل تي ڏو وڇڙيون وسائين:
هزارين هلائون مان سهندس سيئي.

ڪنڍيون ڪارڙيون جي اکيون تون آتارين، ته باشا ٻڇيو ڪر تو بحري بيهارين:
بنا موت مارين 'غنيءَ' کي آتيئي.

حافظ محمد احسن، 'احسن'

ڪر ڪا پلائي پال، وي ميان، آءٌ اڱڻ ۾ پير پري، الا!

دم دم توکي ساهه سنڀاري، دلبر ويٺين ڪيئن تون وساري،
ڪانه لذيذ ڪا سنڀال، وي ميان، مفت مسافر پيو تو مري، الا...

واڳ وصل جي وار آله لڳي، قول پرين سڀ پار آله لڳي،
لام خدا مڇ سوال، وي ميان، پلڪ نه تي مون کان يار پري، الا...

عشق اندر ۾ آڳ آلائي، تنهنجي جدائي جان جلائي،
هاڻي جيئڻ ٿيو جنجال، وي ميان، توکان سوا ساعت ڪين سري، الا...

لنؤن لنؤن ۾ تـﻨﻬﻨﺠي لوري، جان جدائيءَ تنهنجي جهوري،
هيٺا ٿيا تـﻨﻬ حال، وي ميان، ٻـرهـ بـدن ۾ باهہ ٻـري، الا...

ڪوڙين تو لـئہ ڪانـگ آڏاريان، نـيڻ ڪـٽـي ٻيو تـوڏي لهاريان،
جـﺮَ تہ وهايان جال، وي ميان، ياد ڪري ڳالهيون دل تي ڳري، الا...

ســال لنگهـي ويـا سڪ ۾ دلبر، 'احسن' تـي ڪو ڀـال ڀـلا ڪر،
آءُ ننگي ننگ پال، وي ميان، خـاص سڄڻ شفقت ڪـا ڪري، الا...

حسين بخش 'خادم'

اڪڙيون رت رُئـن، سُئيون ماٺ نہ ڪن، ڏُکيون ڏُسڪا ڀرن — ايندين ڪڏهن ٻـرين!
نڪي ڪُڇن ٻـُڇن، ڪنهن کي ڪين چوَن، ٻنهنجيءَ ٻـَرِ ۾ ٻچن — ايندين ڪڏهن ورين!

مُنجهي ٻين مـَتـيون، سُک ڪين سُتيون، تارن منجهہ کُتيون، لـَڙيا نيڻو ڪـَتيون،
آهـن صـاف سـَتيون، تـو ۾ اٽـن ٻـَتيون، راهون روز ڏسن، ... ايندين ڪڏهن ورين!

ڪنهين قرب ڪُٺيون، موهـ تنهنجي مُٺيون، اوهيرن جيئن آنيون، اهڙيون اگ نہ ڏٺيون،
جـڳـ جون جام جُٺيون، سـِٺي سر تي سـَٺيون، مهٽا مـر ٻيا ملن، ... ايندين ڪڏهن ورين!

راتو ڏينهن ڏُکيون، ساعت ڪين سُکيون، جانب جيءَ جُـکيون، ڪيڏ برهہ ٻـُکيون،
ملڻوا منهنجون اکيون، تنهنجي قرب ڪـَکيون، ٻئي وهائيون وتن، ... ايندين ڪڏهن ورين!

آڏمـا روز اچـن، دولهان درد دُکـن، باهيون بـرهـ ٻرن، محبت مـچ مـچـن،
'خـادم' ماريو اڪين، بيوس ڪين ٻهن، لـَڙيو لڙڪ پون، ... ايندين ڪڏهن ورين!

مير محمد جويو، 'ميرل'

وچ فِـراقـان ٹُٹـدے سـَلـيے، عشق اندر هـِنِ انگـُور ڪيتـے؛
چشمان دلڙيان چـاڪ ڪيتيان، عـاشـق گهائل گهور ڪيتـے؛
ايـاز سڏا ڪـر عـاجـز ڪيتا، محمود لـَکين مجبور ڪيتـے؛
ليلا دي وچ آپ لُڪـا ڪر، مجنون دے مذڪور ڪيتـے؛
ہوش ٻنهل دا ڀـاڪـر پيارل، سسئي دے دل سـور ڪيتـے؛
ميهر دي وچ مـام مـِلا ڪر، سهڻي درياه عـبـور ڪيتـے؛
رانجهن بن ڪـر هـير بـنـا ڪر، زهر ڏيوڻ دے ظهور ڪيتـے؛

يوسف دا ول ويس جو ڀاڪر، چاڪ زليخا چور ڪيتي؛
'آنَا الحق' دا مارڪي نعرا، سُولي سر منظور ڪيتي؛
جنهن ڪون ميخ مجاز مريندا، تينهن آهين ناسور ڪيتي؛
ماهي نام سدا ڪر سهڻل، 'ميرل' جهڙي مخمور ڪيتي!

پير محمد 'پياسي'

روز نهاري جنهن لئه اکڙيون ٿاڪ ڏسي ٿڪيون، وي،
سر جو سڄڻ سو آيو، ڏنيون فيض سنديون جنهن ٿڪيون، وي.

مهٽا سدائين توکي ساريان، دم دم ساريان، ڪين وساريان—
لالن تنهنجي لوهه لڳي مون ڏوريا ڏونگر اٽڪيون، وي.

جيڏيون ڪيئي جوش جلايون، ڪي رب محبن سان ملايون—
وهڻي ويڻي ويرم هڪ ۾ ورهه اندر سپ ورڪيون، وي.

سک ۾ سڪيو روز سڙان ٿي، سُورَ سبق مان روز پڙهان ٿي—
سُورَ سيئون سي پرت منجهان مون پاڻ ڪيون آهن پڪيون، وي.

'پياسي' پلپل يار پڪاريان، ڏينهن ڏکن جا ويٺي گهاريان—
روئي تو لئه، دلبر، نهاري راهون سي مون تڪيون، وي.

نياز علي شاهه 'محسن'

ٻالهپ جي آ منهنجي ٻولي، الا، گولي مان ته ذات جتن جي!
ڪيچي ٿهر ڪري ويا، آهي وڏي منهنجي جهولي—الا، ...
آهي ڏک ته اهو رڳو، چونه اڳي مون اک کولي—الا، ...
گهر کان ٻي گهر عشق ڪيو، تينهن لمائي اڄ رولي—الا، ...
الله شال سڪي هجي، جانب جتن جي نيت ٽولي—الا، ...
'محسن'، جمندي مان ڏني، ماءُ ڏکن جي مون کي لولي—الا، ...

احمد خان 'آصف'

مون ۾ عيب اپار، لا، ڪهل ڪندو شل ڪيچ جو والي؟

خاص ڪتيائي آهيان اديون، سينو ڪهڙو ساهيان اديون،
پڌرا اٿم پرڪار، لا، ... ڪهل ڪندو شل ڪيچ جو والي.

ڏيرن کي چو ڏوهه ڏيان مان، هوشياري ها پاڻ کيان مان،
مون ڏي ڪُل ٿي ميار، لا، ... ڪهل ڪندو شل ڪيچ جووالي.
منهنجن پاڳن کين پڙايو، ڪرمن منهنجن کين ڪمايو،
سور سهڻ پيا هزار، لا، ... ڪهل ڪندو شل ڪيچ جووالي.
ڏيئي پنيور کي پينر باهيون، لنگهنديس 'آصف' چاڙهيون لاهيون،
ووڙ يسنديس وڏڪار، لا، ... ڪهل ڪندو شل ڪيچ جووالي.

علي بخش 'رضا'

ڏني ڏينهن ٿيام، ميڻن ماروئڙن کي!

راتو ڏينهان جيءُ ۾، جوشن جاڙ ڪيام...
بنا جالب، جيڏيون، ڪاري ٿيم قيام...
ويندس، رهنديس ڪينڪي، اهڙو اٿم الجام...
دوست پرين، تنهنجي 'رضا' پيو ٿئي سام...

وايون

مخدوم محمد زمان 'طالب المولا'

سنيري سنيري لاءِ، سمجهي سمجهي لاءِ، يار، نازڪ ٿئي ناتو نينهن جو!

وڪ وڏائي، وچ تان پير نه هٽي پاءِ — يار، نازڪ ٿئي ناتو نينهن جو...
ماڳ جتي محبوب جو، اک آتي اٽڪاءِ — يار، نازڪ ٿئي ناتو نينهن جو...
پروانو ٿي پڙ ۾، پيچ پرين سان پاءِ — يار، نازڪ ٿئي ناتو نينهن جو...
حال حسيني هٽ ڪري، حشر ٿي حڪم هلاءِ — يار، نازڪ ٿئي ناتو نينهن جو...
'طالب مولا' مرد ٿي، وارو پنهنجو وڄاءِ — يار، نازڪ ٿئي ناتو نينهن جو...

محمد خان 'غني'

هلي سڄڻ جي هٽَ، آءُ تان پينر ورهه وَهايون!

راءُ پڇي ٿو روڪڙ، ميان، ڪين وٺي ڪجهه گهٽ......
سر جو سودو آهه سهانگو، ڪو جو آٽ ڪوڪٽ......

نينهن نغارا نوبت وه وا، روز وڄي واڄٽ......
ڏسندي ڏسندي سهڻي صورت، قلب مٿان لهي ڪٽ......
رڙهي ڏسو سڀ رانجهن منهنجو، جنهن جو لاهي مَٽ......
ٿهري ڪانءُ ڪري جت ڪڙڪا، سورن جو سوسٽ......
گيرب گهرجي ڪولہ 'غني' تو، هلج ڪري جهٽ پٽ......

عبدالجبار 'شام'

(۱)

ويندڙَ آءٌ وري، تو لئہ آهن اکڙيون آجايون!

هوڙيءَ مُنهن ۾ هيڪلي، ويندي مُنهن مري...
ورُ، پکيڙا، پرديس نہ وڃ، آئي ذوق ذري...
ڪڪر ڪارونڀار ڏسي، ٻسر نيڻ ٺري...
موسم مَنءُ موهيو آهي، ويئي جَرَ جري...
توکي ٻُڪارين تي پرين، مون کي ڪين سري...

(۲)

تن تہ تپايو تار، يار عطائي آيو!
ولاڻي ويڄهو ٿي، ويڇا سڀ وسار...
سِرَ سندو سودو ٿيو، ٻي ڪا پيرت پچار؟...
لينهن لڳايو آهيان، ٻرهہ آيو ٻار...
چارڻ چوريو چنگ کي، هيج منجهان هيڪوار...
الدر وڃي اڏ ٿيو، سڄڻ آهي سنڀار...
اوڏو، 'عبدالجبار' چئي، دوست ٿيو دلدار...

(۳)

سانجهي ٿي، تون سنڀار، آڏر پکيڙا پنهنجي وڙهي!
آکيرو جيت تنهنجو آهي، غير کيو آت وار...
پَکَ تون پکيڙاچوٽو پچاڙين، ٻرهہ جو آيو ٻار...
تو لئہ سيڪي سوکو آهي، غافل ڪين گذار...
ويڙهہ پکيڙا تنهنجا وسندا، تون کو پوٽو پار...
لينهن ڪيو آ توکي نرالو، نينهن مٿان ٿي نثار...

احمد خان 'آصف'

ووڻ وندر کي ووڻ ور ريءَ ويهه ۾ ويسلي!
ماڙيون محل ڦٽا ڪري، خيما ٻر ۾ کوڙ...
ڪاهي هل تون ڪيچ ڏي، ميٽن ڪان سنهن موڙ...
ڏيرن توڙي ڏاڍ ڪيو، تون ته نباهج توڙ...
آنڙا آريءَ ڄام جا، ٻانهي ٿي ٻڌ ڇوڙ...
'آصف' آريءَ ڄام لءِ، ڄايون جيءَ ۾ جوڙ...

گيت

شيخ محمد ابراهيم 'خليل'

ٻڌجي سنڌءَ پُڪار، پپيها، ٻڌجي سنڌءَ پڪار!

تنهنجيءَ لَيءِ ۾ خنجر آهن، تنهنجا گانا نشتر آهن،
تنهنجي ڪُوڪ ڪنار — پپيها، ٻڌجي سنڌءَ پڪار.
سال ڏيئا ساجن ڪي آئي، ور ور ڏيئي ياد ستائي،
هيءَ هيءَ تنهنجي تنوار — پپيها، ٻڌجي سنڌءَ پڪار.
رات جهڙالي، ٻجلي چمڪي، ڌڪ ڌڪ ڌڪ دل منهنجي ڌمڪي،
من ۾ مَچَ هزار — پپيها، ٻڌجي سنڌءَ پڪار.

ڪوورڌن محبوباڻي

ساوڻ ۽ وڇوڙو

آيون ساوڻ جون برساتيون —
هاءِ، سهيلي! آءٌ اڪيلي، ڪئن ڪاٽينديس ڪاريون راتيون؟...

اُڏندا لُڏندا بادل آيا —
ڪارن ڪارن، ڪاجل وارن نيڻن ڪيڙا وس جا سعيا!...

ٺهڪ ڏيئن ٿا بادل ڪارا —
ٿي ويڳاڻي، پريت نماڻي، هاءِ پري ويٺي ٺوڪارا!...

ڪِلندي ٽِلندي ٻجلي آئي —
منهنجي مَنَ ۾، منهنجي تَنَ ۾، هاءِ وڇوڙي آڳ لڳائي!...

رمجهم رمجهم بولدون برسيون —
عاجز آهُون، دردي دانهون، سِسڪيُون سيني منجهه نه ترسيون!...

جهولن ڀِنيون ڀِنل هوائون —
ماريو چاهت، رهِي نه راحت، لب تي آيون سرد صدائون! ...

سج ڪڪرن مان جهاتي پاتي —
ڪئي اچانڪ دل ڌڪ ڌڪ، هينئون ڀڙڪو ۽ ڌڙڪي ڇاتي! ...

اِندر ڌنش مٽ رنگ پَسايا —
ساري ساري، وات نهاري، آخر آس ڀي ڳوڙها وهايا! ...

وچڙي بادل دُور اڏاڻا —
سِمندي سِمندي، ٽِمندي ٽِمندي، وري کُليا زخم پراڻا! ...
[اِندر ڌنش = اِندلٺ]

'نياز' همايوني

وَهي پَتَرَوَلِ جان، ڦُلاري — پوپٽ وانگي نينهن آيو.
لُونءِ لُونءِ پنهنجي ڪانداري — چڻ ته ڳِڙي مان مينهن آيو.

ڏانڊائي جان آس، آلا، چمڪي دل جي واهڻ ۾؛
اڏامڻ اڻ تُڻ لاتي، هوءِ، باهه لڳي چڻ ٻاهڻ ۾؛
ڪيئن ڪري ائجان وِچاري، پوپٽ وانگي نينهن آيو!

چاندوڪيءَ تي وِير، جيئن چڙهي چڙهي ۽ چُور ٿئي،
دل تي چاهي، تيئن ڪوئي اوري اچي ۽ ڏور ٿئي؛
سرس ٿئي سڪ هيڪاري — پوپٽ وانگي نينهن آيو.
پيار جي مِٺڙي هِير گهُلِي، ڪِڙيون مرادن جون مُڪڙيون؛
هيج وَسايون وستيون، الا، مُرڪيون ماڻڪ جان اکڙيون؛
وسڻ ورونهن تي چوڌاري — پوپٽ وانگي نينهن آيو.

ويران جو وانهڙو، چاتر وانگي چيٽ چريو؛
مينهوڳي جي منڌ ڏسي، پوپائي جان پيار وريو؛
ٿامي ويو هٿ هاسيڪاري — پوپٽ وانگي نينهن آيو.

وِيچارن جي وَهڪ هلي، ڪِٿس وٺي نه قرارن کي؛
ڌڙڪي تي دل بيد جان، لهس اچي نه لغارن کي؛
لوڪ لغو، پريت پچاري — پوپٽ وانگي لينهن آيو.

نارايڻ 'شيام'

آڻ سچي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟

هاڻ تہ مَڃُ، اَٽِ ماڻُ، مِٺڙي! ڇڏِ، آڻ سچي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟

منهنجو آهي ڏوهہ سچوئي، ڏوهہ تہ پنهنجو پاڻ سڃاڻ تون،
توڏي آهي حرف نہ ڪوئي، ڏوهہ نہ توکي ڪوبہ ڏيان تون:
هاڻ تہ مَڃُ، اَٽ ماڻ مِٺڙي! ڇڏِ، آڻ سچي پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟

رُسڻ اِئين ڪو سونهي تو ڇا؟ رُسڻو آهي پرچڻ جي لئہ؛
ڪوڏسندو، پڌلدو، چوندو ڇا؟ آهہ ڪبو ضد سرچڻ جي لئہ:
منهنجون منٿون، تنهنجي ڇڏ ڇڏ! آڻ سچي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟

ڇو هيئن مون ڪان پري پري ٿين؟ ڏسڻو ايندو، جهٽ منهن موڙين!
سڪ جي تند ڇنڻ ٿي چاهين؟ جي نہ، پلا پوءِ ڇو ٿي ٽوڙين؟
آءُ، گلي ميل، دل سان دل گڏ! آڻ سچي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟

وري حياتيءَ ۾ هيئن، مٺڙي، ڪڏهن الائي گڏجڻ ٿيندو،
ميلي گهڙي جا رُسندي ابري، اِهو خيال ئي ڏک پيو ڏيندو:
رسڻ ڇڏي سڪ سان تہ وري سڏ! آڻ سچي، پوءِ جهڳڙو ڇا جو؟

[شيخ 'راز' جي نظم—"آڻ سچي پوءِ جهڳڙو ڇا جو" کان متاثر ٿي لکيل.]

عبدالڪريم 'گدائي'

وڇڙيل ونيءَ جا ورلاپ

ساوڻ آيو، ساجن، آيا بادل ۽ برساتيون،
نيرن ڪين ولهيءَ جون، وارث، مينهوڪيءَ جون راتيون!

بات انڌيري رات پينيءَ ۾ وڇڙيل وات نهاري،
ڪنوڻ ڪنوي ٿي، گوڙ گگن ۾ چرڪائي ٿو ڇاتيون.

دور انڌيري ۾ واجهايان، سَڪڻو گهر ٿو کائي،
درد پريون ڪونل جون دانهون، ڪان هڻن ٿيون ڪاتيون.

سيج سُجيءَ تي آءٌ ڏهاڳڻ پاسا ٿي آٿلايان،
سيڪا پنهنجي وَرَ سان پيئي پيڙي پاڪر پاتيون.

پيار محبت واريون ميخون اهڙيون ڪي اَنڪايئہ،
نڪري ڪين سگهن ٿيون، ساجن، تو جي جيءَ ۾ لاتيون.

ٿريو اڇن دم دم ۾ دل تي، پل پل پُور پچايان،
ياد ڪري سي منٺيون مٺڙيون رات سهاڳ جون باتيون.

سنهڙين سنهڙين پولڊن بڻجي چٽڪون جسم جلايو،
لڳ لڳ ڪي ٿيون باهہ لڳائن ٽڏڙيون ٽڏڙيون راتيون.

جيڏيون سرتيون ڪيلي ڪيلي ٿيون مهڻا مارن تنهنجا،
ڪير سهي ها سُهما، پر سڀ برهہ سٺايون باتيون.

هُنن ڪٺي پالوٽ پٽن، هين منهنجا پالڊ پُسايا،
ڪڪرن جون برساتيون هُت، هيت نيڻن جون برساتيون.

لعنت آهہ لڳيءَ کي، لالن، ڏوهہ ڏيان مان ڪنهن کي؟
پنهنجي پنهنجي قسمت، ساجن، بخت جون آهن باتيون!

دير نہ ڪر دلدار الله لڳ، آءٌ دُکيءَ جي ديري،
محبَ، ملڻ جي خاطر آهن اکيون ڏاڍيون آتيون.

ڪَنُ ڪَڙڪي تي آهي سائين، ديد ’گدائي‘ در ۾،
وچڙيل تي واجهائي وارث، جهٽ جهٽ پائي جهاتيون!

مراج

ياد تہ هوندءِ...

مُرڪ آها جا ورهيہ پراڻي،
پنهنجي چپن تي ڪولين چو ٿي؟
منهنجي منهن ۾ هر هر، جالي،
پنهنجو پاڻ ڪي ڳولين چو ٿي؟
ياد تہ هولدءِ...

پريت چني، تو لاتو لوڙي،
مون ڪان هو ڪيئن پلئہ ڇڏايو!

منهنجي اکين جي هن ساگر ۾
هاڻ ته ڪو به ڪنارو ناهي،
ڀوءِ پلا هي تنهنجي اکين ۾
طوفانن جو اشارو ڇا هي؟
ياد ته هوندءِ...
نينهن نهوڙي، تو منهن موڙي،
مون کان هو ڪيئن پلئه ڇڏايو!

آپ ۾ ڪارا بادل ڏسندي،
وارن کي هي ڪولڻ ڇا جو؟
ڇيڙا ڇوري، مُرڪ سجائي،
اِندلٺ کي هي ڳولڻ ڇا جو؟
ياد ته هوندءِ...
مُرڪ کسي، تو دل کي توڙي،
مون کان هو ڪيئن پلئه ڇڏايو!

چنڊ به هائي، دل جو ويري،
داغ پرائڻ ٿو سيڪاري!
گهاوَ پراڻا ناسور بڻيا –
هاءِ، سي منظر ساري ساري!
ياد ته هوندءِ...
گهنڊ وجهي، تو چپ پڪوڙي،
مون کان هو ڪيئن پلئه ڇڏايو؟

سرو پچند ر 'شاد'

آءُ ته پريتم گيت سڻايان

مٺڙا مٺڙا، پيارا پيارا، آءُ ته پريتم گيت سڻايان!

منهنجن گيتن جا پوڇاري، سُندرتا ۽ اُلفت آهن؛
مُنهنجن گيتن جي درياءَ جي لهوارين ڇولين تي چڙهندي،
جيون جا هنج، سينو تاڻي، ڇولين سان پيا سينو ساهن؛
مُنهنجن گيتن تي، او سائين، جوين گهوريو ايئن وجي ٿو،
ڇيڙن تي جيئن پيالو ساڻين!
گيتن جي ماڻ ڌوم مچايان، ... آءُ ته پريتم گيت سڻايان.

مُنهنجن گيتن سان جي تنهنجي   غم جا داغ وجن سڀ ڌوپي؛
منجها وانگي، تُنهنجين ويران   اکڙين جي آکيري ۾ جي.
وچڙيل، پنڪيل، رُليل، حيران،   اڇي پکيڙو ننڊ جو موٽي،
پوءِ ته جيڪر، منڙا سائين،   ارمانن کي گيت بڻائي،
آلفت جو سنگيت سُڻائي،
توکي ريجهايان، پاڻ پرچايان! ... آءُ ته پريتم گيت سُڻايان.

مُنهنجي پيار جي هنج ۾، تُنهنجي   پائي شفا بيمار جواني؛
تنهنجي دل جي ويرانين جا   ماٺ، آداس ۽ حيران ديپڪ،
مُنهنجي پيار جي لُڙڪن سان جي   روشن ٿنجي چمڪن، جالي،
پوءِ ته نيت نيت، جت ڪٿ، سائين،   تنهنجي جوانيءَ کي نغمن جان
پيار جي چپڙن تي جهونگاري،
جڳ کي باغ بهار بڻايان! ... آءُ ته پريتم گيت سُڻايان.

تنهنجي مُسڪڻ جان لرم، آڇي دل،   ٿي سهي جي تاءُ نه غم جو؛
تنهنجي چپن جي پياري پياري   ٻاٽيءَ جي سيني ۾ ترلدڙ
مُرڪ جو منڙو منڙو ڪنول جي   ٿو سهي، بس، گهاءُ نه غم جو،
چو تو هيئن مايوس گذارين؟   حڪم ته ڏي، غمگين نه هولدي،
تنهنجا ٿي چو، منڙا سائين،
جڳ جا سارا غم سهسايان! ... آءُ ته پريتم گيت سُڻايان.

(۲)

آلا، تنهنجي اک!

ماري ويئي مون کي، آلا، تنهنجي آک!
اکڙيون اڄ اشڪن کي لوڏيو ٿيون لوڏن،
سُور الاجي ساهه کي چو ٿا آئڙن؟
عجب آه، آڌام کي چاوا آهن پڪ!
—ماري ويئي مون کي، الا، تنهنجي اک!
ڳائين منهنجا گيت ٿا ڏيهه ڏکئي جا ڏک،
ڪڏهين آلڪن ڪان، اڙي، آجي ٿيندي بک؟
ڪڏهين پرچي پاڻ ۾ ويندا ڪک ۽ لک؟
—ماري ويئي مون کي، الا، تنهنجي اک!

تو ٻن منهنجا، او مٺي، ڳوڙها ڳاڙن ڳيت،
منهنجي جيت هار آ تو ٻن، اڙي پريت!
تو لئہ منهنجي ماندي آهي اڄ پرک؛
— ماري ويئي مون کي، الا، تنهنجي اک!

مون کي وري بہ پيار اکين جو انب-رس،
پلي ڀوء سُور ڏي، پلي دل ٻہ، ڪس:
مون تي تنهنجا، او مٺي، ٿيندا ٿورا لک!
— ماري ويئي مون کي، الا، تنهنجي اک

[هڪ ٻي زنانو لوڪ گيت]

لوڪ گيت

م • ع • ڏيپلائي

تياري

[هن گيت جو پس منظر هي آهي ته ٻن ڀائرن شاديون ڪيون آهن، ۽ ٻنهي ڀاڀين کي اُميد آهي؛ انهيءَ خوشيءَ ۾ هو پنهنجي حال آهر پنهنجي پنهنجي پسنديءَ موجب ڪپڙا ۽ سامان آڻين ٿا، ۽ ٻنهي کي پسنديءَ موجب پٽ ڄمن ٿا.]

ڪيهو وِيرو ڏَريو رِي ڏات نا؟

موٽي وِيرو ڏريو ري ڏات نا!
گُجر مومل اوڍي ري رات نا
اچي ري چُنڙي!

ڪيهو ويرو لائيو ري ٻانڌڻا؟
نِنڍڪيو ويرو لائيو ري ٻانڌڻا؛
ننڍڪي ڀاڀل اوڍي ري ٻانڌڻا.
... اچي ري چُنڙي!

موٽي ويرو لائيو ڪوڙا ڪنج؛
وڏي ڀاڀل ٻهري ري ڪوڙا ڪنج.

نِنڍڪيو وِيرو لائيو سِرڪ سوڙ؛
نِنڍڪي ڀاڀل اوڍي ري سرڪ سوڙ.
... اچي ري چنڙي!

موٽي وِيرو هلي مائيٽو؛
ننڍڪيو ويرو هلي موڙان موڙ.
وڏي ڀاڀل هلي گهولگهٽين،
ننڍڪي ڀاڀل هلي موڙان موڙ.
... اچي ري چنڙي!

وڏي ڀاڀل جايو ڪِيگلو؛

ننڍيءَ ڀاڀل جايو آڻ ٻير!
... اچي ري چنڙي!

هوڪهڙو ڀاءُ شهر مان موٽيو، پيٽ تان لهي
ڏهر ۾ اچي پهتو آهي؟
اهو ته وڏو ڀاءُ اچي ڏهر ۾ لٿو آهي!
هاٿي رات جو گُجر مومل (ڀاڀي) ضرور ڏيکيندي،
سفيد ساڙهي!

پلا ڪهڙي ڀاءُ ٻانڌڻو (چُنيءَ جو قسم) آندو آهي؟
ٻانڌڻو ننڍي ڀاءُ آندو آهي؛
ننڍي ڀاڀي ٻانڌڻو اوڍيندي.
... سفيد ساڙهي! [وراڻي]

وڏي ڀاءُ ٺونٺين ڪان مٿي پائڻ وارا چُوڙا آندا؛
ان ڪري وڏي ڀاڀي سندس ڪَنجن (ٺونٺ
ڪان مٿي ٻانهن جي حصن) تي چُوڙا پائيندي.
ننڍي ڀاءُ ريشمي سوڙ آندي؛
جنهنڪري ننڍي ڀاڀي ريشمي سوڙ اوڍيندي.
... سفيد ساڙهي!

وڏو ڀاءُ گنڀير هلي ٿو؛
ننڍو ڀاءُ شرمندو ٿيندو هلي ٿو.
وڏي ڀاڀي فخر مان گهونگهٽ ڪڍي ٿي هلي؛
ننڍي ڀاڀي شرم ڪان پاسو ڪندي ٿي هلي.
... سفيد ساڙهي!

(آخرڪار) وڏيءَ ڀاڀيءَ گيدوڙي جهڙو سفيد
پٽ ڄائو؛
۽ ننڍيءَ ڀاڀيءَ وڏي ڳاڙهي ٻير جهڙو پٽ ڄائو!
... سفيد ساڙهي!

نظم

گووردڻ محبوباڻي

هاريءَ جي نينگري

ڪيتن ۾ ڇانيو جڻ خمار، سنگن سر ڏوڙيا ٻار ٻار!

ٻاغن ۾ جڻ آئي بهار—
جڏهن لڏندي، لمندي، ٽلندي،
وروڪڙ پيچري تان ڪلندي،
هلندي، پيهي تائين پهتي،
البيلي اينگر هاريءَ جي!

ڪجهه ڪڻڪ رنگي، سهڻي سڊول،
لب لال لال، گويا گلاب،
نانگڻ جهڙي چنچل چوٽي،
آزاد مُرڪ، جڻ چانڊوڪي،
اکڙيون ۽ ٻانهون گول گول؛
نظرن پيتو آ جڻ شراب؛
لهرن وانگر لڏندڙ پوتي؛
بيڌڙڪ ٽهڪ، جڻ آبشار!
— سنگن سر ڏوڙيا ٻار ٻار...

هڪ هٿ ۾ ڏوڏو، ساڳ ذرو،
ڪڇ ۾ ڪا ٻڪري يا وڇڙو،
بيچين اکيون مچڪائيندي،
بيخوف اچي ٿي ڳائيندي،
۽ ٻئي ۾ ڇاڄ پريو لوٽو؛
۽ سر تي ٻارُ ٻريل مٽ جو:
مضبوط ڪمر لچڪائيندي،
جڻ ڇيڙي ڪنهن ڪومل ستار!
— سنگن سر ڏوڙيا ٻار ٻار...

کيتن جي رکوالڻ بنجي،
زر سان ڀيرائي ڪانياڻي،
ڇوليءَ هيٺان اُڀريل ڇاتي،
جڻ ڇيري بادل برساتي،
آڻي ٿي جهول ڳُليان جي؛
هوءِ ڀڳهري ٿي ٻاٽي ٻاٽي:
آلي ٿي ٻاڻي ٿي جهاتي،
وٽ ڪاڻي ٿي وڃ بيقرار!
— سنگن سر ڏوڙيا ٻار ٻار..

هوءَ شرميلي، ڀولي ڀالي،
ڪڏهين ڦُولن سان جهول ڀري،
تَنَ تي جوڀن، من ۾ اُمنگ،
بيتاب خواهش جا ترنگ،
ڏس، لائي مهنديءَ جي لالي،
تي هار ڪري، سينگار ڪري:
ڏسندي آشا جا عجب رنگ،
آيا آڏري ڀونرا اُپار!
— سنگن سر ڏوڙيا بار بار...

آهٽ پائي رس-لوڀين جي،
سيني ڏي ڀوتي سرڪائي،
ڪجهه خوف سبب تي دل ڌڙڪي،
رخسارن سان لالي ڇلڪي،
هوءَ چنچل هرڻيءَ جان ڇرڪي،
تي نرم چپن کي چڪ پائي:
ڪجهه فخر وچان تي اک ڦڙڪي،
ڊوڙي بجليءَ جي تيز ڌار!
— سنگن سر ڏوڙيا بار بار...

هوءَ لچندي ٻپندي ساوڻ ۾،
سارنگ جا طبلا ساز سُڻي،
پر ڪڏهين پريتم ياد ڪري،
هوءَ لڙڪن سان ٿي نيڻ ڀري،
ڀهچي ٿي ڪانيُن جي ڏڻ ۾؛
ٿي ناچ نچي جڻ مُورُ ٻٽي:
جو وڇڙي ويو پرديس پري،
جنهن ۾ آسانديل انتظار!
— سنگن سر ڏوڙيا بار بار...

ڇا ڳوٺاڻن ۾ سونهن نه آ؟
ڇا مزدورن ۾ پيار نه آ؟
ڳوٺن ۾ وندر ورونهن نه آ؟
تن ۾ آدرسڪار نه آ؟
— آ ڳوٺن ۾ انسانيت،
مسڪين دلين ۾ ٻي چاهت،
تن کي نه ملي ڇو ڪا راحت؟
تا ڳوڙها ڳاڙن زار زار —! — سنگن سر ڏوڙيا بار بار...

'نوبر' عباسي

پيارَ پُڪاريو

جيئڻ ڏاڍو اوکو آهي، ڏينهن ڏکيا ۽ راتيون روڳي،
تنهنجو نالو وٺي ٿا گهاريون، مَنَ مُرڪي ڪا هيءَ دل موڳي!

هڪڙي ڍڪ پاڻيءَ جي خاطر رڻ جا رولا سر تي کنياسين،
امرت جي هڪ ڍڪ جي خاطر زهر جا ڪئي پيالا پيتاسين.

ٻيار سهاري، نفرت لائق جڳ سان ناتا ڪين ڇنامين،
سونهن سهاري، ڪَرِيَ پرائي هن جڳ کي ڪيئي گيت ڏنامين.

منهن موڙي، سڀ ناتا ٽوڙي، ويامين هئي جيئن موت جي ڏيري،
سونهن ڪيو سڏ، پيارَ پڪاريو، موٽي آيامين منهن ڦيري!

سروپچندر 'شاد'

اُلجهن

نيري آڀ ۾ گدلا بادل ائين ٿا ڊوڙن، جڻ ڪي چوريون،
گهڙا مٿن تي کڻي تِلن ٿيون، ٿهڪ لڳائي؛
جوڀن جي ٻي سُرڪي قُدرت ائين ٿي جهومي،
ڳوٺاڻي ڪا نينگر هئي جڻ 'ڍهوڪو' ڳائي!

سينو تاڻي، ڇال لڳائي جو وڄ ٿهڪي،
ساونڻ جي بيتاب جگر جا ڦٽ اٿلن ٿا؛
مُنهنجيءَ ماٺ ۽ ويران دل ۾ تنهنجي ياد جا،
گيتن کان به وڌ پيارا سپنا جاڳن ٿا.

ڪنهن ناڪاره عاشق جان، منهنجو اوجاڳو،
تُنهنجي اوسيڙي ۾ وينو راتيون جاڳي:
آهه وڇوڙي جو تون، مٺڙا، دريا جهاڳي.

تون مُنهنجن سپنن جي آهين جان، او سائين!
تو بِن مُنهنجا گيت، او سائين، ڇريا ٿيندا:
تو بن مُنهنجا سپنا ڦٿڪي مرندا!

آهي سونهري سپنا جنهن ۾ سون، او سائين،
توکي دل جي سيج ۾ ڪُنئيءَ جان ڪِڙندي ڏٺو آ؛
توکي تارن جان ڪِلندي، اک ڀڄندي ڏٺو آ؛
توکي جهنگ جي هرڻيءَ وانگي ٽِلندي ڏٺو آ.
توکي ڦُٽين جان پاڪر ۾ ڪلندي ڏٺو آ؛

توکي بيخود تي پوپٽ جان چُمندي ڏٺو آ؛
تُنهنجن رُخسارن تي پُسي کي ترڙندي ڏٺو آ؛
مُنهنجا هي سپنا ئي تہ مُنهنجي دولت آهن،
مُنهنجي حياتي آهن، مُنهنجي ملڪيت آهن!

سپنن کان سواءِ هڪ شاعر وٽ ٻيو ڇا هوندو؟
سپنا مون کان جي ڦُرجي ويا، مُنهنجو ڇا ٿيندو؟
سپنن کان سواءِ آءٌ تہ جيئرو رهي نہ سگهندس،
مون کي حياتي گهرجي، سپنا گهرجن، سائين!
تون ڀل نہ گهُرجين، چنڊ نہ گهرجي، ڪجهہ نہ گهرجي،
سپنن کان سواءِ آءٌ تہ جيئرو رهي نہ سگهندس!

"ذوالفقار" راشدي

ڳوڙهي نينگر

جواليءَ جي جڻ بارش ٿئي ٿي، ڇهري تي جڻ نُور وسي ٿو،
ڪوڏاريءَ ۾ سونُ ڳري جڻ منهن تي قطرن والڳي ڳڙي ٿو،
يا ڪ مٽيءَ ۾ شبنم آهي، جنهن مان ٽيپو ٽيپو ڪري ٿو،
مُکڙي کي گل والڳي چمي ٿو، زلفن کي شاخن جيان ڏوئي ٿو —
چنسالين سان چٽين ڪا گهر مان جو ٽمي ٿو پاڻي!

رت مستالي جوڀن تي آ، ڪيت رسيلا ڳائي،
هن اربيلي دوشيزه جي آنچل جيئن لهرائي،
ترش نگاهن جي تيزي ٿي جوانن جي دل ڪائي،
فتنہ خرامي، فتنہ ادائي، زاهد کي هرڪائي:
جذبن جي هڪ دنيا دل ۾ قيامت جيان ساماڻي.

قد و قامت توڻي دل ۾ مضبوطي آ، مضبوطي،
همت ۾ لالايون ٻہ نہ آهن، آگر ناهہ مخروطي،
بخمل بوسڪي ڪينڪي پائي، ڦانل پائي ٻوٽي،
باغيچن جي بلبل لاهي، ڪيتن جي آ طوطي:
ٻوءِ ڀہ راڻين جي آ راڻي، نينگر آ ڳوٺاڻي!

مون کي ھھڙي معصوم جي عصمت پياري آھي،
محترم جي شوخ لڪڻ جي غيرت پياري آھي،
پاڪيزه جي پاڪ ھٿن جي محنت پياري آھي،

مون کي ھن جي پيار جي، ساٿي! دولت پياري آھي:
راڄ- ڏياڻي ناھ ته ڇا ٿيو، دل جي آھه ڏياڻي!

(٢)

دعوت نگاه

لباس حسينُ مان ھي خوشبو اچي ٿي،
ڪ عطرن عنبرن جي بارش وسي ٿي،
گلابي نگاھن جي پلڪن مان گويا،
لذي باده ڪھنه جي لهريون ھڻي ٿي:
ڪ دنيا و عقبيٰ رڳو رنگ و بو آ،
ڏسان ٿو ته ماھون ڪائي خوبرو آ.

ھو مُسڪڙين جي سرتيي، ھو غنچن جي جيڏي،
مشابھ آ صبحِ بھاران سان ڪيڏي!
ذري جيتري ھو سبڪبار سھڻي،
وڏي ٿي نگاھن جي آڏو آ ايڏي:
ھو راتين جي پرپور چاندوڪي چٽجي،
ڪ شامن جي نوخيز نوراني سڏجي!

ھو نازن پري ناز جي آ اپايل،
بهشتِ برين جي فضائن ۾ پاليل؛
ستارن جي جھولين ۾ جھوٽي ٿي جائي،
ڪنول جيان محبت جي سمنڊن جي ساڃيل:
ڏٺم نُورُ نرمل جي شيرين جبين تي،
ڪٿين چنڊ مُرڪن ٿا چهرهٔ حسين تي.

ھو جنت جي حورن جي ثاني آ، جائي!
حسينن جو سُنهن، ليڪ فاني آ، جائي!

هو سيمينءَ بدن، ماه پيڪر جواني،
پري ناهه تہ حسن زماني آ، جائي!
دلاويز سهڻن جي دنيا جي راڻي،
بسنتن بهارن جي آهي ڏياڻي!

هو خالق جي خوبين جو تفسير آهي،
ڪ آذر جي خوابن جو تعبير آهي،
ڪہ آتشڪده جو آهي سرخ شعلو،
خليلي گلستان جي تصوير آهي:
دلين جي دنيائن جي تنوير، جنهن سان،
ٿين سرخرو يعني دلگير جنهن سان.

پريان مه جبين سا ڏسي پئي چتائي،
بهارڻ گهڙي ٿي اجايل، الائي!
سڏي پئي، چوي پئي، ڪائي حورمون کي،
شرابي، هلي آ هتي سرسهائي:
اسان ٿا مئي ارغوالي وراهيون،
هلي آ تہ توکي اکين سان پياريون!

'درد' دريشاڻي

هڪ قصو

رات جي ليري چُپ ۾ اڪثر،
پنهنجي نازڪ هٿ سان
دل جي تاريءَ تان پڻ غم جا،
چڻ چڻ ڪيرندا آهن هيٺ،

دل جي تاريءَ کي ڪو ڏيري
لوڏيندو آ شرمائيندي.
پيلا پيلا وهم جا گنيڙا،
مون کي بنائي سُک جو سيٺ!

مخدوم محمد امين، 'فهيم'

نئون سال، نئون ڏينهن

نوان ڏينهن راتيون، ليون روشنايون، نوان شعر ڪافيون، لوان بيت وايون،
لوان باغ بنگلا، هي بستيون ۽ جايون، لئين سال ۾ سپ نيون بنجي آيون:
پرين، هو پُرائيون چڏي ڏي جدايون،
لئين سال ۾ اچ، لئون لينهن لايون!

نوان گل چمن ۾، نئون رنگ و بو آ، صنوبر، سمن، موتيو سرخرو آ،
نئين سال جي اڄ خوشي سوبسو آ، مگر مون کي تنهنجي اچا آرزو آ:
وري پاڻ گڏجي خوشي کا ملهايون،
نئين سال ۾ اڄ نئون نينهن لايون.

خوشيءَ مان وڻن سبز پوشاڪ پاتي، گلن سان بلبل ملائي ٿي ڇاتي،
مان پايان ٿو تو لاءِ جهاتيءَ تي جهاتي، نه معلوم تو آهي ڇو دير لاتي:
سِکُهو آ ته بلبل ۽ گل کي سِکايون،
نئين سال ۾ اڄ نئون نينهن لايون.

اسين ڪشورِ دل جا سلطان آهيون، نه پئي مال ودولت جا خواهان آهيون،
ڇو ٿا جهان وارا، نادان آهيون، محبّت ڪريون ٿا جو انسان آهيون:
غريبي اميريءَ جا ويڇا وڃايون،
نئين سال ۾ اڄ نئون نينهن لايون.

هجون پاڻ گڏ زندگيءَ جي سفر ۾، فضا ۾، بيابان ۾، ۽ بحر و بر ۾،
اگر آهيون بيڪار ڪنهن جي نظر ۾، ٿئي ڪو نه ڪو عيب ٿو هر بشر ۾:
سڀن ۾ ٿين ٿيون بُرايون پلايون،
نئين سال ۾ اڄ نئون نينهن لايون.

وٺي مون کان اڄ اوچتو آه نڪري، مان پانيان ٿو توکي ويو آهيان وسري،
گهڙي ڌار توکان گذارڻ نه سگهري، سڄڻ، هي به سڪندي ئي ويو سال گذري:
حياتيءَ جون گهڙيون وڃن ٿيون اجايون،
نئين سال ۾ اڄ نئون نينهن لايون.

نهاريو مون شام و سحر، تون نه آئين، قمر آيو، رشڪِ قمر، تون نه آئين،
اڃا تائين مون کي نظر تون نه آئين، پيا سڀ اچي ويا، مگر تون نه آئين:
مٺا، آءُ موٽي، ڪري لڪ پلايون،
نئين سال ۾ اڄ نئون نينهن لايون.

ستارن ۽ شمس و قمر کان لڪي آ، فلڪ کان ۽ شام و سحر کان لڪي آ،
لڪي آءُ جن و بشر کان لڪي آ، سڄڻ، تون سڀن جي نظر کان لڪي آ:
نه ڪنهن کي ٻڌايون، نه ڪنهن کي سڻايون،
نئين سال ۾ اڄ نئون نينهن لايون.

نئين آئـي مـوسـم، نـوان تـيـا نظارا،   لئون چـنـڊ نڪتو، نـوان ڏئي اشارا،
جُدائيءَ ۾ مون تـان ڪِلن ٿـا ستارا،   خـــدارا وري آءُ، پـــرديـــس وارا!
ڪري درگـذر اڄ ڪچايون ٺڪايون،
نئين سـال ۾ اڄ نـئـون نينهن لايون.

ڀـلا چـو سڄڻ وينين وعـدا وساري،   هـي عاشق اڃـا ويٺو راهـون نهاري،
’فهيم‘ آهي تنهنجي ئي سُهڻل سَهاري،   پرين، جيڪڏهن تـون اڃين قول پاري،
تہ لوڪان لڪي پاڻ محفل مچايون —
نئين سـال ۾ اڄ نـئـون نينهن لايون.

’پردهه‘ سنڌي

سنڌو ڏارا

هِن ميدان جي مـاءُ پياري! هـردم تنهنجا سبز ڪنارا،
تنهنجي دم سان نام وطن جو، دائم ديس جا محل منارا؛
نـرمـل نـرمـل، پيارا پيارا، تنهنجا مٺڙا خـوب نظارا:
سـنـڌو ڏارا، سـنـڌو ڏارا!

هري پري ٿي سنڌ جي وادي، رُوپ رُپي ڪان تو آ ورتو؛
هن ديويءَ جي مانگهہ بنئين تون، تڏهن نہ هن سان وَرُ آ پرتو؛
تنهنجا پکڙيـل وارا پيارا، بنجي پيا سـي نهرون نارا:
سـنـڌو ڏارا، سـنـڌو ڏارا!

تنهنجيءَ موج ڪي مالڪ بخشيو آهي اوج ازل کان، سنڌو!
تنهنجي موج خوشين جي خالق، پيچ تون منهنجي دل ڪان، سنڌو!
تنهنجين ڇولين منجهہ ڇُلن پيا، مُرڪن چمڪن چنڊ ستارا:
سـنـڌو ڏارا، سـنـڌو ڏارا!

ڪَرَ موڙيندي، بند توڙيندي، ڀاڳ سهاڳ اسان لئہ آڻين؛
سنڌ جي سونهن جي ضامن آهين، جئين شال جواني ماڻين!
تنهنجين موجن مهر ڀريـن ۾ آهـن ڪيئي لکل سهارا:
سـنـڌو ڏارا، سـنـڌو ڏارا!

تنهنجي صدقي ڪوجهيون ڪاريون مهنديءَ ڪجل مُساڳ هنڊائن؛
ڳهوٽي لونگ ڪپور لڳن ڪي لائن، پنهنجو رُوپ وڌائن؛
وَرَ جي ٻرم ۾ ويهي سُرڪن، سُهج منجهان ڪن مست اِشارا:
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

لُڙهي سِجڻ لهوارا تو ۾ رِيت پريت نڀاهيندا پيا؛
هيرَ ۾ سِير سنڌوءَ جي گڏجي، گيت پيارا ڳائيندا پيا؛
موتي ماڳ مسافر ايندا، تري تري سي تار اوڀارا:
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

اڇي اسان جا عيب اوڏايون تنهنجي پوتر پاڻيءَ ڌوتا؛
سِڪ جي سُرڪ پياري، تو سڀ ديسي هڪ لَڙهيءَ ۾ پوتا؛
جيڏا سَرتا پاڻ ۾ پَرتا، وڃهي ڳراٽيون ’برڊي‘ پارا:
سنڌو ڌارا، سنڌو ڌارا!

سي حرفي

مير محمد جويو 'ميرل'

الف - اسا ڏے اڱڻ آوين، دلڙي ٿيوے شاد ساڏي؛
دک درد سمورا دُور ٿيوے، ايهه بستي ٿيوے آباد ساڏي؛
شب روز تيکون پئے ياد کرون، شل تيکون ڀي آوے ياد ساڏي؛
کو قياس پووئي، من کرم کرين، ايجها اثر کرے فرياد ساڏي؛
'ميرل' آکے، محب ماهي هڻ آکے کرو امداد ساڏي.

ب - بس پُورل آوين تون، تان لک دفعے بسم الله آکان؛
ايوين آکان آيا عربي، آيا آپ الله آکان؛
تيکون ڏوهه ثواب سمورے کول کے اپڻے گناهه آکان؛
بخشين بديان ماهي ميڏيان، پردا پاند پناهه آکان؛
تڏين نال حال اندر دا، 'ميرل'، چاکے نرم نگاهه آکان.

ت - تُسان کنون حال ڳجها هڻ لهين اساڏي دل دا، سڄڻ؛
وچ تہ جُدائي جالب تيڏي، جسم پيا هے جَلدا، سڄڻ؛
طعنے ميهڻے ماڻهو ڏيندے، لوک بيگانا کِيلدا، سڄڻ؛
'ميرل' ٻاجهون ماهي تيڏے چارا نہ کوئي چَلدا، سڄڻ؛
بهشت اهو مَين دوزخ آکان، بهشت جنهين تون نہ مَلدا، سڄڻ.

ث - ثواب سمورے ڏے کر، گُناهه لوکان دے گِهن ٻهان؛
ڌن دولت سڀ ڏے کر تين، گِهن پيار تيڏے دا ڌن ٻهان؛
وحدت واڙ وجود اندر گهت، ٻيائي کون مٿين ٻن ٻهان؛
پئے در دِيکڻ چوڙ ڏيوان، بس پکڙ تيڏي دامن ٻهان،
دامن دست پکڙ کے، 'ميرل'، ماهي هکڙا مَن ٻهان.

ج - جشن ٿيان، عيدان ٿي ڳيان، دلبر دے ديدار کنون؛
آئے عاشق جتون کتون دے اتے، روز الست اِقرار کنون؛

مخمور تئے اج مئےخانے، محبت دے مےخوار کنون؛
عاشق لال عقیدت پیشے، سوال کرن سردار کنون؛
واه جو جانب جواب ڈتا، 'میرل'، محبت پیار کنون.

ح- حقیقي حال دے وچ بیچین هووان بیحال هووان؛
باجهون خیال ماهي دے، مئین پئے خیال‌کنون بیخیال هووان؛
رخسار رسیلے آنهدے هووان، آنهدے خطڑے خال هووان؛
هار هووان چا گچيء چاوے، آنهدے دلبڑے لعل هووان؛
'میرل'، اهڙي مهرباني جے تیوے تہ هردم نال هووان.

خ- خودي دا خیال چوڙیوسے، نام ماڈا بدنام تیا؛
مشهور اساڈي محبت دا افسانا یارو عام تیا؛
ورد زبان تین وجود اندر بس 'ماهي' مٹوا نام تیا؛
غیر کنون دل دور کیتوسے، غیر ماڈا هے غلام تیا؛
نینهن والي جو نماز پڑهیوسے، 'میرل'، عشق امام تیا.

د- اسان کون دوزخ دے کیون ملان دڑکے ڈیندے هین؛
'دوزخ دڑکا، بهشت دلاسا'، کیون پئے عمر وچیندے هین؛
مونین وار، مسیت اندر کیون مصلے نرڑ گسیندے هین؛
نیت صاف مرادان حاصل، اهوا نیهن نہ نیندے هین؛
جنت جاون 'میرل' سے ئي، ماهي کون جے منیندے هین.

ذ- ذکر دا ذوق اسان کون رگ رگ دے وچ رچ گیا؛
سچ مجازي محبت والا من دے اندر مچ گیا؛
سینا صاف شفاف هئا، غیر اندر دا کچ گیا؛
ماهي من وچ مائیا جنهن، سو بد راهي کنون بچ گیا؛
'میرل'، اچکلهہ کوڑ دي بازي، صافگوئي تین سچ گیا.

ر- رهان بیچین پورل کو، چین نهین دن رین ڈونهین؛
سوز نراقان ساڑ ستئیا، پئے آب هریندے نین ڈونهین؛
تک تک راهان سهٹل تیڈیان، نین تہ تک تک پئین ڈونهین؛
واجهاون سے ول ول اکیان، مول نہ تکن عین ڈونهین؛
هووے جے وس 'میرل' دے، قربان کرے کونین ڈونهین.

ز- زوراور زلفان دے واہ پیچ و خم تے ولگ ویکو؛
ونگان دے وچ واہ عجائب ڍولڻ رکیندا ڍنگ ویکو؛
ڍنگ بٹیا جو ولگ آتون، تنھن ونگ دے رنگ دا انگ ویکو؛
آیا جیکو زود زلف دے، کاڏي ویندا ڏنگ ویکو؛
'میرل'، ڏنگ محبت کاکر، ماھي ھکڙا منگ ویکو!

س- سرو قد سھٹل دا، تي ڏند موتي مرجان ھئا؛
صورت ویک کے یار سڄڻ دي، یوسف ٻي حیران ھئا؛
تارے کتیان تابع رھیان، شمس قمر پشیمان ھئا؛
حوران پریان ھوش وڃایا، ملک مڙئي مستان ھئا؛
'میرل'، کیا مذکور کران جو شاھد آپ قرآن ھئا

ش- شمع دا شان ویکو جو پتنگ آئان خود آون پئے؛
آون آون، نال خوشي دے جندڑي جان جلاون پئے؛
سانگا سر دا لاھ سراسر، سورھیہ نام سڏاون پئے؛
"موتوقبل آنت موتو"، اھڙي راند رچاون پئے؛
'میرل'، حج اکبر آنھان، جے لنؤں ماھي نال لاون پئے.

ص- صبر دستور عشاقان، صاف صداقت چاڻ، میان؛
مذکور کرڻ بس ماھي دا، اِھیا عین عبادت چاڻ، میان؛
ڏور ڏکان دي ڏور پیا سا اھڙي سعادت چاڻ، میان؛
"اِن اللّٰه مَع الصّابِرین"، اھڙي عنایت چاڻ، میان؛
صبر شکر منظور کرڻ دي 'میرل' ھدایت چاڻ، میان.

ض- ضمیر شریر ضدي کون وچ سختیان دے ساڙ، ادا؛
زیران زبران پیشان دے وچ اکر حقیقي آڙ، ادا؛
شدّان، مدّان، جزمان، نقطے، وچ وجود دے واڙ، ادا؛
تن کون تسبیح من کون مٹیا، اھیو طریقا تاڙ، ادا؛
'میرل'، پچھے تیڏے متون ماھي کرے کا ماڙ، ادا.

ط- طلب طریقت والي ترک سوا تہ شریعت دے؛
حاصل حج حرمین تیندے، جے حال چاڻو تہ حقیقت دے؛
مجاز ماھي دي موجان دے وچ نیڑے گھر معرفت دے؛
لگیا واءُ وصال والا تین کیر پئے کوٹ کثرت دے؛
من اندر اچ واہ جو، 'میرل'، وگے نغارے وحدت دے!

ظ- ظاهر توڙي باطن، ماهي مَين مهتاب لکان؛
ساراهه لکان ڪيا سهڻل دي، ڪيا شان آنهندا تين شتاب لکان؛
ڏکڙي ڏيوڻ سڱڪڙي سمجهان، ڪيهي آنهندي عذاب لکان؛
معاف جو ٿي گهيان مد يان ميڏيان، ڪيهي ڏوهه ثواب لکان؛
جنهن دم ملدا نال 'ميرل' دي، ڪيها آنهندا حجاب لکان!

ع- عنايت سمجهان مَين، جي پورل پَر نل پلهاوي چا؛
شفقت محبت نال او سهڻا سائين پاڪر پاوي چا؛
ڀڳڻ ڀولي، چَرِڙي چولي، الفت نال الاوي چا؛
جام محبت دا گر ميڪون پيار دي نال پلاوي چا؛
چشم ذرا چا سنڙا ماهي، 'ميرل' نال ملاوي چا.

غ- غرور تڪبر ميڏا، هٿ وڏائي دور ٿي ڳئي؛
آئي جيڪا عشق آري، سا سُولي سر منصور ٿي ڳئي؛
نينهن آيا گهن نُوري تجلا، داڙي ساڏي پُرنور ٿي ڳئي؛
لڳي ميخ مجاز والي تين تنهن دم دل مخمور ٿي ڳئي؛
'ميرل' ڪون بس محبت هڪڙي ماهي دي منظور ٿي ڳئي.

ف- فقير حقير سڏا ڪر، سر دا سوال ڪرڻ آوان؛
حاضر، لوڪر، ٻانهان، ٻهلي، سر قدمان تي ڌرڻ آوان؛
ٻانڌ ڳچي پا، پيارل سائين، پيار توساڏا پنڻ آوان؛
سَو سَو سختيان، سانول سائين، سر اپڻي تي سهڻ آوان؛
مٿي توساڏي، 'ميرل' آکي، محبت نال پرڻ آوان.

ق- قسم هي، سنڙا ماهي، ميڪون تيڏي سر دا، ڍولڻ؛
دلڙي آهدي ايوين، دربان ٿيوان تيڏي در دا، ڍولڻ؛
تون حاڪم ٿي جو حڪم هلاوين، چشمان تي چا ڌر دا، ڍولڻ؛
تون ناز ڪرين مَين نياز ڪران، آنهن ناز ڪيتي دل ڌردا، ڍولڻ؛
هرڪو آکي 'ميرل' ڪوُن هي در ماهي دا ٻردا، ڍولڻ!

ڪ- ڪرم ڪيهي هڪ آنهندا، ٻئي دي ڪائي ڪاڻ نهين؛
چاڻ هيڪي تنهن جام دي چاتان، ٻئي دي چاڻ سڃاڻ نهين؛
روح ريڌل هڪ آنهندي نل هي، ٻئي نل روح رهاڻ نهين؛
پيچ هيڪو تنهن پنهل نل هي، ٻئي لل ريجهه ريجهاڻ نهين؛
'ميرل'، سوا هڪ ماهي دي ٻئي دي منٿي آڻ نهين.

ل ـ لهُو لِنگ ساري دا مَين ميل ڪٺا چا مَس" ڪران؛
نام ماهي دا نال نزاڪت لڪڻ ڪنون نا بس ڪران؛
وس هووي جي وس ميڏي، مَين وس ڪنون چا وس ڪران؛
رس رڳان دي روڙ رڳان تون، نال رمز دي رس ڪران؛
ساراهہ سهڻي سانول دي مَين، 'ميرل'، ڪيا مس مس ڪران!

م ـ مڙهيوسي من دي اندر، 'احد' 'احمد' وچ مڙهيل هي؛
ويچا هڪڙا وال نهين، بس جان جسم ڪل جڙيل هي؛
"ونحن آقرب" آکان ايوين انگ دي وچ اڙيل هي؛
جو نہ منيندا 'ميم' اکر ڪون، توڙ ڪنون سو تڙيل هي؛
هڪڙي 'ميم' اکر وچ، 'ميرل'، قلب اساڏا ڪڙيل هي.

ن ـ نصيب نرالي سانون نينهن ڏِيتا ناسوت والا؛
مائيوسي تہ مشاهدا مدهوشي اندر ملڪوت والا؛
پيتا اور پلايا مينون، ماهي جام جبروت والا؛
حد ڪنون لاحد تيوسي، لانگها لنگهہ لاهوت والا؛
'ميرل'، سانون ماهي مليا، هوت آهو هاهوت والا.

و ـ وصال والي وهوا هان اندر وچ هير لڳي؛
ماهہ اندر ٿي ساروٽي، تين ازغيبي آکير لڳي؛
خيال اندر خود خيال ٿيس مين، سختي وچ تہ سرير لڳي؛
تصور دي وچ منهن ماهي دا، صورت ماهہ منير لڳي؛
'ميرل' ٿيا مجبور آٿان، جٿان زلف دي زور زنجير لڳي.

ھ ـ هميشه هَڪيا تَڪيا، هوت جو هان ثناخوان تيڏا؛
عشق اندر وچ آيا، آکر ڪيتس جو اعلان تيڏا؛
دلڙي باغ بهار جو ٿي ڳئي، سڻ ڪي سو فرمان تيڏا؛
او ماهي، قسم الاهي ميڪون، ڍولڻ هي بس ڌيان تيڏا؛
مُلڪان وچ مشهور جو ٿي ڳيا، 'ميرل' اج مستان تيڏا.

لا ـ لاثاني، لامڪاني، حد ڪنون لاحد ٿيوڻ؛
ذوق ذري وچ ذات صفاتي، ڪات آڏي سر آڏ ٿيوڻ؛
مهميزان محبوب ديان سهڪي، دلبر دا دلبند ٿيوڻ؛
رَند ٿيوڻ تين راهہ ٿيوڻ دا، راز اهيو هي رِند ٿيوڻ؛
وس ماهي دي 'ميرل' هي، گر ڪات کهڻ دا ڪنڌ ٿيوڻ؛

ع۔ اساڈي آه و فغان دا اثر تيا جو يار ماهي،
آيا آپ دلاسا ڏيوڻ، دُکي کون دلدار ماهي؛
من دي مُکڙي مرجهايل کون کيتا باغ بهار ماهي؛
مهر ايڏي اِتهے 'ميرل' تے کيتي هے منٺار ماهي،
قُرب سندس جو نال کميٽي کيتے کرم آپار ماهي.

ي۔ يگانا يار ميکون شل دائم اهڙا دان ڏيوے؛
نان نہ منگدا هان مَين هرگز، منگدا هان بس مان ڏيوے؛
مان آهو جو محبت والا، سِک والا سو شان ڏيوے؛
الفت عشق سچے دي ڏيوے، ماهي محب امان ڏيوے؛
وقت لاڏائے، 'ميرل'، ميکون کلمے دي تہ زبان ڏيوے؛
— لا اِلٰه اِلا اللّٰه محمّد الرّسول اللّٰه.

آزاد نظم

سرو پچند ر ”شاد“

آئي رات سهائي

ڇم - ڇم ڇم - ڇم، ڇم - ڇم ڇم - ڇم ...
ڪرڻن جي ڏاڪن تان لهندي،
آئي سُهائي رات!

ڌرتيءَ تي چانڊوڪي پنڪي مست حسينہ جان؛
ٽڙن پيا وڻ مدهوشن جان نور جون سُرڪيون پي؛
سونهن جي چنڊ ڏي آڏري منهنجو چڪور ٻڌجي جيءُ:
تنهنجي گلن تان، مٺڙا سائين،
نور چورائي،
چنڊُ ڌرتيءَ جي سرلهن جرڪائي،
جرڪائي فڪرات ...
— آئي سهائي رات ...

منهنجن پياسي نيڻن ۾ تو جاڳي اوجاڳو؛
سونهن آئي ڪرَ موڙي تنهنجي اک پُوراليءَ ۾؛
چانڊوڪيءَ جي پَري نچي ٿي منهنجي پيالي ۾:
رات اچوڪي مون آ، سائين، چورائي جڳ ڪان:
اڄ، چپن جي پيالي مان پيون چُڪڙيون امرت جون؛
مَي جو پيالو آهہ حياتي، اڄ هلي ڪي پيؤن —

اڄ، متان بيرحم وقت هي وڃي چورائي رات،
اڄ، متان جاڳائي جڳ کي حسد وچان پرڀات!
— آئي سُهائي رات ...

نيون طرزون

سروپچندر 'شاد' [ترائيل]

عرض

آءُ آجايل آهيان، مون کي زهر ٻه ڇڏ اڄ پياري،
تُنهنجين اکڙين ۾ جي مون لئہ امرت ناهي، منڙي!
منهنجي پيالي ۾ جو هو مون ڇڏيو لالچ تي هاري،
آءُ آجايل آهيان، مون کي زهر ٻه ڇڏ اڄ پياري!
ٻاکُ ڦيِٽل آ، جان ٽُٽل آ، ڪنهن جي وجان پَناري؟
منهنجين اکڙين توسان ئي ڪئي محبت آهي، منڙي!

آءُ آجايل آهيان، مون کي زهر ٻه ڇڏ اڄ پياري،
تنهنجين اکڙين ۾ جي مون لئہ امرت ناهي، منڙي!

'پرواني' ڀٽي [سانيٽ]

نئون پيغام

مون تہ تارن جي سهارن تي اُتي پنڌ ڪيو،
منهنجي منزل هئي ڪٿي، مون کي خبر ڪانہ هئي؛
اهڙي گهُگهہ رات ۾، ڪجهہ حوصلي دم توڙي ڏنو،
جيڪا منزل ڪي ڏسي، اهڙي نظر ڪانہ هئي.

مون کي هـرطـرف انـڌارو ڏسـي ڏسـڻ ۾ آيو،
مون کي هرسمت ڏنگڻ لاءِ اٿيا وقت جا نانگ؛
اهڙي ماحول ۾ ڪجهہ مـان بہ پريشان ٿي پيس،
مان اڃا سوچي رهيو هوس، ملي صبح جي بانگ.

هو تہ ڏس پرهہ ڦٽي، صبح چـوي پـيـو توکي،
اڄ جـو پـيـغـام نـئـون بـادِ صـبـا آندو آ؛
منهنجا ساٿي، اٿـي هل، رات تہ پوري ٿي وئي،
هـهـڙو آسـان سـمـو تـوئـي خـدا آنـدو آ:

پنهنجن ساٿين جيان جهٽ ما ڳـ تي تون پهچي وڃ،
هن نئين دور جـي هر ڳالهہ سان بس مرچي وڃ.

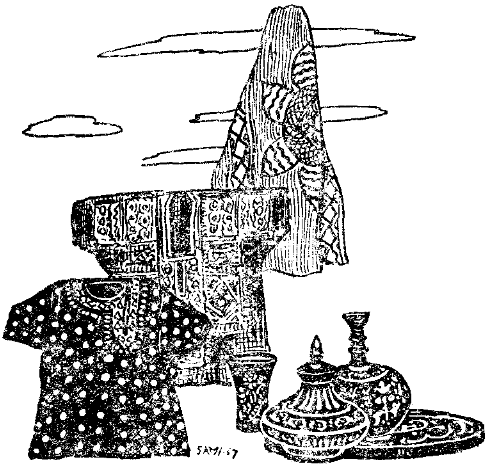

غزل

'سرشار' عقيلي

●

خدا را، ڪَش وري سون ڏي اهو تيرِ نظر، ساقي،
جو ترڪش تي پوي منهنجي ڪمانِ چشمِ تر، ساقي!

لبِ تشنہ سرِ پيمانہ 'سُمُسڪ' جيئن رکان ٿو تيئن،
ڇڏيندو منهنجو سر هرگز نہ تنهنجو سنگِ در، ساقي.

منقّش ڪعبہءِ رُخ تي ڏٺم آياتِ آبِ زر،
تہ پيتم آبِ زمزم جي بجاى آبِ زر، ساقي.

تلاشِ ميڪده آهي تلاشِ حق جي مترادف،
گهڻي مشڪل سان تنهنجو سون لڌو اڄ آهہ در، ساقي.

لباسِ فقر ۾ ملبوس مستان کي ڇا پياريئہ،
رکن ٿا جي سڪندر کان بہ وڌ هي ڪرّ و فر، ساقي؟

ڪمالِ قطرهٔ مَي جو ڇا اندازو ڪري ڪوئي،
نظامِ عقل و هوش آهي جتي زير و زبر، ساقي!

عجب آهي، پري تائين سخا جو هٿ ڊگهيرين ٿو،
رڳو جي در جهلي بيٺا، ٿيا سي بهره ور، ساقي!

مليم جو گوهرِ مقصود همرنگِ ميءِ گلگون،
نہ ڇو تو کهوٽ تان گهوري ڇڏيان لعل و گُهر، ساقي.

پري کان ڏي نگاهِ ناز مان 'سرشار' کي سُرڪي،
سرِ ميخانہ آهي ميڪشن جو شور و شر، ساقي.

شيخ ’اياز‘

●

گل ٽڙن تا ڇٽي وڇڻ جي لاءِ،
مُدّعاي صبا، خدا معلوم!

موجِ خواب تي روان آهيون، الـتـهـا آ نـــہ ابـتـدا معلوم.
ڏس، ٿين تا آفق ۾ ڪجهہ آثار ڪـاروانِ بـهـار جـا معلوم.
هـي لـڳـاتـار جستجو ڇـا لاءِ؟ نـيـت ڇـا آ نجات، نـا معلوم!
ڇـڻ ابـد تائين آ جلڻ ۽ جاڳ، خـوابِ هستي جـي انتها معلوم!

●

بي خبر ناهہ، پـر مرڻ کان پوءِ، توسان گڏجڻ جون حسرتون رهنديون.
جام و مينا رهي، رهي نـہ رهي، منهنجي اکڙين جون عادتون رهنديون.
زندگي تـلـخ آ، هجي تـہ هجي، روح ۾ سـَـوَ ملاحتون رهنديون.
سرحدِ غم قريب آ، اي دوست، سـاٿ ڪيسين محبّتون رهنديون!
تنهنجي پهلوءَ ۾ ڪيستائين، دوست، ابنِ آدم جـون جنّتون رهنديون!

’شاهہ‘ کان پوءِ اي ’اياز‘، ٻڌاءِ،
سنڌ ۾ ڪنهن جون آيتون رهنديون؟

شيخ عبدالحليم ’جوش‘

●

عشق تـہ هـر حال بانياز رهـي ها، حسن ٻـي اي ڪاش دلنواز رهـي ها!
لطف نہ باقي ڪو آهہ هاڻ جيئڻ ۾، ظلم جو ڪجهہ سلسلو دراز رهي ها!
ڪين ڪرين ها جي بند هي تہ چڱو هو، خانهءِ مي، ڇا هو جي تہ باز رهي ها!
درد و الم ڪنهن کي هاءِ پنهنجو ٻڌايان، ڪو تہ سندم دوست دلنواز رهي ها!
موسمِ گل، ڪاري رات، بادِ بهاري، اڄ تہ ڪو هڪ جامُ دلگداز رهي ها!
’جوش‘، روانيءِ طبع تنهنجي غضب ٿي، درد بنا ڪيئن هي سوز و ساز رهي ها!

علي محمد ’مجروح‘

●

ڪڏهن نغمو، ڪڏهن فـريـاد آهيان، نتو وسران، جـهـان کي ياد آهيان!
تمنا بس ڪـيـم هـڪـوار تنهنجي، خدا شـاهـد، اجـا بـربـاد آهيان.

نہ ٿيندا ڇو سوين غم اڄ سلامي، مان شھرِ درد جو شھزاد آھيان!
فريبِ آرزو آھي مسرت، مان شاد آھيان، اگر ناشاد آھيان.
ڪڏھن جي وحشتِ غم ۾ ڪيلان ٿو، ھو سمجھي ٿو، اي قسمت، شاد آھيان!
متاعِ درد آھي دل جي دولت، بفيضِ عشق مان آباد آھيان.
نہ لرزن ڇو ستارن جا بہ سينا، دلِ 'مجروح' جو فرياد آھيان!

'بردہ' سنڌي

ڪسيون تنھنجي غم سڀ خوشيون زندگيءَ جون،
ڏسي ڇڏ، حياتيءَ کي ڪيئن ٿا نڀايون!
ٻڌو جڳ سچي پر نہ ٿيو حال پاڻي، تڏھن حال دل جو ٿا دل کي سڻايون.
پري ڪان تہ اکڙيون ملائيندي ڳڏري، ھلي آچ تہ دل ساڻ دل کي ملايون.
ڏٺي سڪ لھي وئي، جڏھن ھي ڏٺوسون، اوھين پيا نہ آھيو، اسين پيا نہ آھيون.
ارادن جي سيٽاھ جي آسري تي، تري تار ھُن ۾ نئون جڳ وسايون.
ڪڙو آھ پر زھرمار آھي ڪرٽو، مليل جام توڪان پلا ڪيئن ورايون!
چنل ڪٿ جيان بيوڙي ٿي حياتي، اچي سُک نہ ڪنھن پڙ، ٿا پاسا ورايون.
ڦٽا خواب مان خواب، سھڻا ۽ ڪوجھا، اڄي وقت وينو آ ڇوڏار ڦاھيون.
تمنا جيئڻ جي، ۽ آڪو مرڻ جو— ڪريون ياد ڇا ڇا، ۽ ڇا کي پلايون؟
مليا زندگيءَ جي نظارن مان مون کي،
ٻہ ٽي بيت، 'بردا'، ۽ ڪجھہ گيت وايون.

عبدالڪريم 'گدائي'

ويو تہ آھ پيامي، جي ڪامياب اچي، حضورِ يار ڪان دانھن جو ڪو جواب اچي!
مزو تہ آھ تڏھن، جو حضورِ ساقي ۾ وڃي جي ڪوبہ پياسو، تہ بارياب اچي.
ديارِ حسن ۾ ڪوئي نہ نامراد رھي، جھانِ عشق ۾ اھڙو ڪو انقلاب اچي.
ڪٺلي ڪلي ۾ اچي زندگي نئين، يا رب، رخِ وطن تي، الاھي، ڪو آب و تاب اچي.
اڃا تہ رنگ تي محفل نہ آھ، اي ساقي، اچي، اچي، ڪو اڃا تلخ تر شراب اچي!
اڃا تہ تلخيءَ حالات ۾ ڪمي ناھي، نئون ڪو جام اچي ۽ نئون شراب اچي!
اگرچہ آھ غمِ دھر جي شڪايت حق،
رھيج خموش، 'گدائي'، متان عتاب اچي.

عبد الله 'خواب'

●

نئون جهان نئون رهگذر تلاش ڪريون، نئين حيات، نئون همسفر تلاش ڪريون.
جتي سنجها جي ستايل جو داد تي ڪو سگهي، وڃي ڪو اهڙو عدالت جو گهر تلاش ڪريون.
جتي نہ خوف هجي ور وڳر ڪي رهزن جو، سلامتي جو اهو رهگذر تلاش ڪريون.
خيال، حوصلو، وهم و گمان نہ جت پهچن، حقيقتن جا اهي بام و در تلاش ڪريون.
وڏو وڏو تہ ڪا وادي نئين وسايون هلي، آتو آتو تہ نئون جهنگ جهر تلاش ڪريون.
ورو ورو تہ وري ماڳ تي هلون موٽي، اچو اچو تہ نوان همسفر تلاش ڪريون.
چراغِ آخرِ شب کي وري ڪريون روشن، رگِ حياتِ وطن ۾ شرر تلاش ڪريون.
عميق فڪر سان نظرِ حيات جاچڻ لئہ، نگہ شناس، جهان بين نظر تلاش ڪريون.

شيخ 'راز'

●

سدا بهار ۾ گلشن کي آزمايو سون،
گلن جي بارها جوين کي آزمايوسون.

اسان تہ ڪوشش پيهم ڪندا رهياسون، دوست، وري پڻ پنهنجي نصيبن کي آزمايوسون.
ڪئيسون رات سڄي آه و زاري حشر بپا، وري وري پڻ حبيبن کي آزمايوسون.
چمن ۾ پروسو مون کي هو چئن ڪکڙن تي، ڪري جو بجلي، نيشمن کي آزمايوسون.
مليو تہ ڪجهہ نہ سڪون، درد پاڻ ٿيو بيتاب، شراب پي ٿي نصيبن کي آزمايوسون.
اوهان جو جُودو و ڪرم، پر اسان جي تشنہ لبي، اوهان جي وسعتِ دامن کي آزمايوسون.
ڪوئي نہ ڪنهن جو مصيبت ۾ ٿو ٿئي ساٿي، گهڻو ئي، 'راز'، قريبن کي آزمايوسون.

شبير 'هاتف'

●

آهيان قتيل خنجرِ حُزن و ملال جو، يعني اسير فتنۂ حسن و جمال جو.
ڪٿ زاهدِ حرم ۽ ڪٿي مي ۽ ميڪدو، هي فيض آهہ ساقيءِ چشمِ غزال جو.
هن حال ۾ بہ ساهہ سان سانديي تي يادِ يار، ٿورائتو رهان ٿو دلِ پُرملال جو.
دورِ خزان ۾ باغِ دلِ زار گلفشان! اعجاز آهہ ديدۂ جادو مثال جو.

توصيف ٿي ڪجي تہ ٿو محدود حسن ٿئي،
’ڪھڙو ڏجي مثال عديم المثال جو‘؟

ساقي جي در تان جيڪي مليو سو اکين تي رک،
اي شيخ، ڏار فتنو حرام و حلال جو.

ڇا ڇا چيو ٿي ديدهٔ حيران جي خامشيءَ!
ثاني نہ ڪو شريڪ ھو زھره جمال جو.

اي حالِ زار، حالِ دل اورڻ فضول آھ،
ھڪڙو بہ ناھ بزم ۾ پنھنجي خيال جو.

فضل و ڪمال جي تہ ھتي ڳالھہ ئي نہ ڪر،
’ھاتف‘، ھي دور آھ ڪمالِ زوال جو.

’درد‘ دريشائي

●

فلڪ تان ميٽجي وئي شب جي تيرگي، جاڳو!
حسين ڏينھڙي اوڳاڇي روشني، جاڳو!
رھيو آ چنڊ، نہ تارن جي ھلڪڙي ٽم ٽم،
اجھو اچي ٿي پئي فوج شمس جي، جاڳو!
ٽڪي پئي آ وڃائي ٿڌي ھوا سيڻيون،
پنن بہ ڏيمي ڪئي پنھنجي راڳڻي، جاڳو!
شفاف ماڪ اچي ڌوتو آ گلن جو منھن،
لنوَن پيا ٽا پکي پنھنجي لاتڙي، جاڳو!
وڌو آ ساھہ ميڻن ۾ حسين آس ڇوري،
روان دوان ٿي وئي آھہ زندگي، جاڳو!
حسين شمس جي روشن ۽ تيز ڪرڻن ۾،
پگھرجي ويئي سڄي شب جي خامشي، جاڳو!
جٺين ئي شمس ڪڍي آنڊ پنھنجي اوپر مان،
آڏامي ويئي تکي گھير، خنڪ نمي، جاڳو!
اٿو، اي ’درد‘، تہ ڳولا ڪجي ڪا سُڪون جي،
جھڪي ٿي ويئي آ راحت جي راڳڻي، جاڳو!

’ذوالفقار‘ راشدي

●

خزائن ۾ بہ خوشبويون سلامت ٿيون رھن، ساٿي،
خزائن ۾ بہ مون کي ڪن گلن جي بوءِ ٿي آئي.

مون کي دوکو ٿيو، شايد وري روحِ بھار آيو،
جو منھنجي ھر نفس مان گلبدن جي بوءِ ٿي آئي.

وڏيو قيدِ وفا ۾ ڪين آزاديءَ طبع ڪئي، جو
قفس مان درد و غم، رنج و محن جي بوءِ ٿي آئي.

اسان کي يادگيريون ڪي ڏنيون تاريڪ ويرانين،
هنن سنسان راتين مان پرين جي بوءِ ٿي آئي.

ويا هو قافلا اڳتي وڏي آرين جا، او سائين،
انهن جي نقشِ پا مان ۾ جڻن جي بوءِ ٿي آئي.

اهي ڪن مدّتن جا وچڙيل خوابن ۾ ملندا ها،
انهن جي خيال مان ۾ جڻ انهن جي بوءِ ٿي آئي.

اسان کي وقت جي غمگين ڪن لمحن جي تيزيءَ مان،
الا، او بختِ خوابيده! سڪن جي بوءِ ٿي آئي.

اسان مظلوم بلبل کي ڏنو باغن ۾ روئيندي،
گلن جي پنکڙن مان جڻ ڪفن جي بوءِ ٿي آئي.

الائي ڇو، اداسائيءَ وچي روحن ۾ ڪيو واسو،
جگر مان، ساهه مان، مايوسين جي بوءِ ٿي آئي.

محمد علي 'جوهر'

●

محب مون سان جي همڪنار ٿئي، گلشنِ زيست پُر بهار ٿئي.
لعل لب تنهنجا پُرغضب نظرون، ساهه سر تو تان شل نثار ٿئي.
گردشِ مهر کي ٿو مان سمجهان، حُسن تنهنجي تي ٿو نثار ٿئي.
هي ستارا ۽ مان ۽ تنهائي، "ڪو ته منهنجو به رازدار ٿئي."
دل جي ڏڙڪڻ سان، دوست، ٿو دل ۾، تنهنجي آمد جو انتظار ٿئي.
وصل جي رات آهه هڪ لحظو، ڪاش، جي ٿورو پائدار ٿئي!
حسرتون دل جون سڀ ڪجن پوريون، جي شبِ وصل پائدار ٿئي.
مُرده دل کي جيار ٺوڪر سان، معجزو ڪو ته آشڪار ٿئي.
ڪجهه نه باقي رهي غمِ دوران، وقت مون سان جي سازگار ٿئي.
شال منهنجي صدا ٿئي منظور، ڪاش، 'جوهر'، نصيب يار ٿئي!

قطعا

احسن الهاشمي

(١)

شرحِ غم جو مون اختصار ڪيو،
ڪجهہ تہ هلڪو غمن جو بار ڪيو؛
چاڪِ دامن نہ ٿيو ڪمالِ جنون،
مون ڦٽيل دل کي تار تار ڪيو.

(٢)

ياد ٿم عهدِ وصل واري رات،
مون ۾ قسمت ڪٿي جا ڪاري رات؛
آءٌ تہ جاڳيس پئي يار تنهنجي لئہ،
ڀاڳ منهنجو ستل هو ساري رات.

(٣)

ٿيندو ڪڏهن نہ فڪرِ پريشان جو فيصلو،
چا، موت آهہ عظمتِ انسان جو فيصلو؟
'احسن'، بروزِ حشر بہ شايد نہ ٿي سگهي،
دستِ جنون ۽ چاڪِ گريبان جو فيصلو.

(٤)

زندگي انسان لئہ دشنام ٿي،
موت آيو مژدهٔ آرام ٿي؛
قبر ۾، 'احسن'، اڪيلايون مليون،
آءٌ ٿيس آزاد زيرِ دام ٿي.

(٥)

ڪوا هڙو جام ڏي، ساقي، جو ڪا ڪسر نہ رهي،
غمن جي رات کي اندازهٔ سحر نہ رهي؛
قدم تون عرش تي رک جو اتي بہ سجدو ڏيان،
سرِ نياز ۾ تقليدِ سنگِ در نہ رهي.

(٦)

وصلِ دلبر ضرور ٿيڻو هو،
دل کي دردن کان دور ٿيڻو هو؛
غمِ فرقت سڄي سهي آخر،
حاصل ابدي سرور ٿيڻو هو.

(٧)

حسن نعمت نواز ٿيڻو هو،
ناز کي اڄ نياز ٿيڻو هو؛
حسن خود عشق وٽ هلي آيو،
ربّ کي ڪارساز ٿيڻو هو.

سرو پچند ر 'شاد'

پڙلاءُ

بيچينين کي آٿت ايندو، سُورن کي دلداري ملندي،
روحن جي رشتن ۾ خود ئي سر جا سودا طي ٿي ويندا:
آئي، آئي، او چريا چارڻ! چنگ تہ چور اڄ، تند تہ سور اڄ،
هڪ ڇا، ڪوڙين راهِ خوشيءَ سان تو تان پنهنجو سر گھوريندا.

...

ڪيسين هي طلسم هي جادو، ڪيسين جيئڻ تي پابنديون،
ڪيسين معصومن کي پيڙهيندا رهندا هي ظلم جا گھاڻا:
پنهنجن ماڻن کي اڄ، مومل، لولي ڏيئي جڏ تون سمهاري،
گيت عزم جا جهونگاريندا آيا ڪِي آيا ڏس راڻا.

...

سچ هميشہ شهيدن وانگي سُوريءَ تي ٿو ماڻي حياتي،
ڏنڊلا ڏنڊلا بادل ڪيسين سچ جي ڪرڻن کي روڪيندا؟
تو لئہ قيد تہ ڪٿ بہ ناهي، تون آهين آزاد پکيڙو،
پڃرن جا پاڇولا ڪيسين تنهنجن رستن کي روڪيندا؟

...

چهرو پئي چيرڙات ڪندو، ڏس، هِن وڻ تان هُن وڻ ڏي آڏريو،
زهريلا سُر آلاپيندو، ساز وچي پيو ڏائين ڏائين:
هار ڪري، سينگار ڪري، ڏس، 'ڪؤنرو' هار ڪٺي بيٺي آ،
موهجي مٿين تي، او ليلان! متان 'چنيسر' اڄ بہ وڃائين!

(۱)

اوهان جي درد ۾ دل جي ضعيف حالت آهه،
اکين ۾ آيا اذيت ۾ لال ڳوڙها تري؛
اوهان جي ڪاڻ ٿي ڳوڙهن جا ڏيپ ٻارياسين،
اوهين نه ايندا ته ويندو اکين جو نُور ٻري.

(۲)

توکي ته منهنجي نانوَ کان نفرت به ٿي وئي،
منهنجون ته تنهنجي ياد ۾ راتيون لنگهي ويون؛
تو گيت هڪڙو ڳايو، اسان داد لکَ ڏنا،
هڪ ٻول جي ٿي داد ۾ راتيون لنگهي ويون.

(۳)

هي حسن جي خيرات پنڻ لاءِ سدائين،
تو در تي رهي سيڙ فقيرن جو زياده؛
آباد رهي شال سو هنگامهءِ الفت،
الله ڪري حسن حسينن جو زياده!

(۴)

ٻرايو اشڪباريءَ مان خزانو پيار جو آمون،
اکين جي لڙڪ هاريا، مي سيٽي ٿي پيا مٽيا موتي؛
ٻلا ڪهڙي اها اربع خطا ٿي، شوخ رو ساقي،
اسان تنهنجي صراحيءَ مان چُڪو لپ جي ڪٺي اوتي!

(۵)

نگاهِ يار جي سامهون نگاهه ته کڻ،
اڙي او سائين، اهو هڪ گناهه ته کڻ؛
اسين به آهيون ازل کان ٻه پٽڪيل روح،
ڪهڙي ته ويهه هتي، ساٿي، ساهه ته کڻ.

(٦)

بيهو تہ زندگيءَ کان ذرا زلدگي وٽان،
ترسو، اي يار، مان بہ گھڙي پل تہ جيي وٽان؛
اڄ رات چشمِ ناز مان، او شمعِ ضوفشان،
ٿوري گھڙي نهار تہ مان روشني وٽان.

(٧)

ڪي مدتون فراق جي شعلن ۾ دل ٻري،
تون آءُ، منهنجي خوابي جزيرن جي جلپري!
نمناڪيون بہ ديد جون والله ڇا چوان،
ڪائي سراپا سونهن ستارن ۾ ٻڏي تري!

(٨)

هيڏو حسين ساقي، ۽ هي آتشِ سيال،
والله، منهنجي ساهہ کي ويو آ ملي قرار!
هن سال دل ٿي دردجي دولت ڪان مالامال،
هن سال چڻ مزاج کي آ پاڻ پيو بهار.

رباعيون

مرحوم مراد علي 'ڪاظم'

(۱)

در در تي دراز هٿ ۽ فقيريءَ تي ڏڏي،
مرد آهه، خوديءَ کان جو خدا کي نه سڏي؛
هستيءَ ۾ ته مستي ٿي رهي هر ڪنهن کي،
لطف آهه، جو هستيءَ ۾ به مستي نه ڇڏي.

(۲)

ٿئي ابر جي سايي کان جهان تي ظلمات،
ظلمات مان برسات، انهيءَ مان باغات؛
غم، جنهن کان خفا آهين، اهو ابر طرح،
ايندو ۽ هليو ويندو، ڇڏيندي برڪات.

(۳)

دولت جي وڃائڻ تي ڪمائي سگهبي،
صحّت جي خراب آهي ته پائي سگهبي:
غفلت ۾ ويل عمر، ۽ جا باقي آ،
موٽائي نه سگهبي، نه وڃائي سگهبي.

ا. ح. جشنگهاڻي

(۱)

هڪُ آهه آهو يار، اٿس رنگ گهڻا،
هڪ آهه سندس ذات، اٿس ڍنگ گهڻا؛
پڌرو ٿو ڪري پاڻ، اٿس روپ ڪئين،
هڪ هڪسان رکي دل ٿو، وجهي ونگ گهڻا.

(٢)

دل ۾ ڪا رَلِي رهي ٿي مَي جي مستي،
هي جام الستي، ته مي آ مستي؛
هن مي ۾ مزو آهه نرالو اهڙو،
جت ڀاڻ سمائي، نه رهي ٻي هستي.

(٣)

مون تن من هِن مي کي سدا آربيو آ،
عزت ۽ لقب، مانُ، سڀئي ترڪيو آ؛
گمنام رهان شال، رهي ڪو نه غرض،
هي راز سچو مي ۾ ئي مون پرکيو آ.

(٤)

ساغرُ مان ڪري پُر ٿو غمن کي ٽاريان،
جڳ کي به مان ساڳي پيو مي پيئاريان؛
افسوس رڪان ڪين ٿو ڪنهن ڳالهه سندو،
صحبت ڪان سوا چيز نه ٻي ڪا ساريان.

(٥)

ٻيرِ کي مون چيو، وٽ جو به آهي مون وٽ،
سَرڪي نه پيالي ۾، ڀرين، ڪر تون گهٽ:
دنيا به ڏيان، دين ۽ ايمان ڏيان،
هيءَ ريت ڀرت جي نه فقط ساجن مٽِ.

(٦)

ڪوثر کان مٺو آهه، محبت جو سرَ،
جنهن ۾ نه ذوئيءَ جو ٿو رهي ڪوبه اثر؛
ڪوثر جو ڀيئن آب فقط روحَ چڱا،
ناپاڪ ڪري صاف، ڪيڏي مي آرگر.

(٧)

آهن هو شريعت کان گهڻو ڪي ڪجهه دور،
جاڻن نہ طريقت جو بنهہ ڪو دستور؛
ڪاهي هو پون اڳتي، حقيقت نہ پڄن،
تيڏانهن ٽپي پون، پوي جيڏانهن پور.

(٨)

منزل آ معرفت جي نيت سامهون صاف،
جت وات سڌي سک جي، نہ ڪو آت اعراف؛
ٿا ’نالهہ‘ جي ميدان مان نانگا تہ هلن،
ڪن دل ۾ سچڻ ڪي هو ڏسي روز طواف.

(٩)

آزار مان جنت ۾ رهڻ ٿو سمجهان،
جنهن ۾ نہ رهي روح چمُن حرصن کان؛
ميخانو مگر آهہ مکان هڪ آزاد،
جنهن ۾ ٿا رهن مست، پيئي ڦندن کان.

(١٠)

ويئاسين اچي هاڻ، چڏي سڀ سالڳا،
ڪنهن رمز ڪيا روح اسان جا نانگا؛
سهڻي جي ڪيو ديد اسان کي بہ خريد،
خود پاڻ ڏيئي پرَ کي، ٿياسين پانگا.

(١١)

جمشيد ۽ قارون سڪندر بہ ويا،
محلات انهن ساڻ ۽ مندر بہ ويا؛
گهر عشق جا آباد، بي سڀ ڊاٿ ڏسو،
ٿي ناس ’دڙا مڻن جا‘ بندر بہ ويا.

(١٢)

هڪ ٿي تون رکج وٽجُ، جي ٿين خمر فروش،
مستن کي پيارج، ۽ ٿي تون پڻ مدهوش؛
ڪر صبح جو ۽ شام جو تون ڪِرت اها،
دل دل جي پيالي مان سدا ڪر مي نوش.

(١٣)

چنڊ سنگ سياڻن جو، چرين سان گڏ ٿيءُ،
جيئن هو ٿا چون 'پيءُ'، چئج تون پڻ 'پيءُ'؛
سُرڪي تون وٺي دل سان، سدائين رهه مست،
ساقيءَ کي ڏسي چئو تون 'پرين، نت نت جيءُ'!

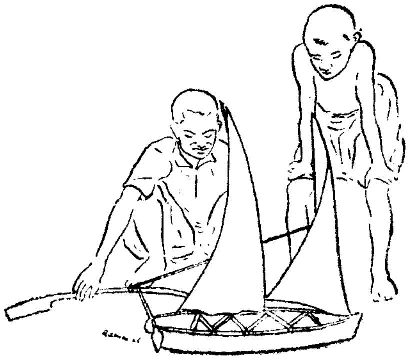

ادب لطيف

ڄيٺامنداس ڀاٽيا

محبت

محبت آهي ڇا؟

ساري سنسار ۾ محبت جو مانداڻ مندجي رهيو آهي. محبت مان ئي ڪائنات جو قالب پيو ڍلجي. محبت تي ئي آو پيو هلجي. آيري ۽ آسري به محبت جي مامر سان. طعام لهه آهي پيو ڪو محبت جي شيام لئه!

محبت جو رنگ، بي رنگ آهي. سندس ڍنگ، اڍنگ آهي. ڍارَ ۽ تارَ آهي سندس لاثاني. محبت جو آمر گيت آهي — ”هر مشڪل آهي آساني!“

شاعر محبت جي ميخاني جا ساقي آهن. هر مڪانيءَ ۽ لافانيءَ سان ياقي آهن. باقي آهن ڇا؟

محبت جي ملڪ جا رهواسي آهن ڪير؟... شيرَ!

محبت جي رکڻ وارا آهن ڪهڙا؟... ڪينَ جهڙا!

محبت جي لڪ لاهوتي،... ته ڇڪ وري سندس هاهوتي ضرور هوندي.

ڪيمياگر ڀاڻ ڳاري ناٿو آڌائي، تڏهين مس پارو ماري ڪک مان لک بنائڻ جو ڪيس راز ملي، متيءَ مان مٿيا حاصل ڪرڻ جو ڪو حيلو وسيلو ڪيس هٿ اچي. ذات جي ڪيمياگري ايتري جفاڪشي ۽ جاکوڙ تي گهرَري، ته ذات جي ڪيمياگري ڪيترو نه ڪشالي واري هوندي!

لسڪَ هاربا، ته ڪيمياگر ڏَس پورو ڏيندو ئي ڪين. چوندو ’هيئن ڪبو‘، ’هوليئن ڪبو‘، مگر راز رستي جو سلبيندو ئي ڪين! هارائي ايندا، ته به پيا چوندا ٻيلي ڪيميا آهي! جنون ڪين جو لڳو، تنهن ته سندن سک آرام ئي ڪٽي ڇڏيو. هرج ته هيرڪَ واري ڪي هٿري ئي ڪين.

لهرون مهراڻ ۾ آتنديون، ڪنيءَ سان قرب وندڻ لئه پيون آڇ وچ ڪنديون، ته به سنهن-موڙُ مَ مٿينديون. ورَ ورَ واجهه وجهڻ، ليلائڻ ٻاڏائڻ، هنجون هارڻ، پڇَ ۾ پڇڻ، سندن ميرت آهي!

* * *

محبت اِها به آهي جو جيوُ پيو پڇي، هنجون پيو هاري، مگر ديگڙي نه آگهاڙي — متان رڏ سيجهڻَ ڪان رهجي نه وڃي!

— صورت آهي هڪڙي اها محبت جي!

ذات واري آهي محبت، تہ اچي بہ ذات وٿان، وڃي بہ ذات ڏي! محبت وارو تہ ڇيهي ڪان ڇٽل آهي. سدا لفعو آهي ڪيس. نہ ڪيس آهي لهر نہ لوڏو، نہ جَرِ نہ جوڪو.

ڇو؟... هو آهي خالي ڪوڪو!

خالي، سڀَ جو والي، ڪنهن جو نہ سوالي؛ ڪَپَ ڪان واندو، هِڪَ سان هيڪاندو آهي.

ڇا محبت جو ڪَسُ اِهو آهي؟

ڇا وَسُ آهي بيوَس جو، جو محبت ڪري سگهي، پيچ پائي سگهي؟

اَچانگ سان اچي اَتس پئي بي پاري آهي. ڪاپاري آهي ڏَڪُ... لڳو، تہ ڪنڌ ڀڳو!

ڪيئن؟

اوچتو ئي اوچتو... لنگهندي، ڏسندي، ٻُڌندي، نہ خواب هو نہ خيال... خبر نہ آهي، راڳ جي ڪهڙي سُرَ ۽ تالَ، جيوَ کي جان ڪان جدا ڪري، فدا ٿيڻ لئہ ڪٺي شيدا ڪيو! علم ۽ عقل، هوش ۽ حواسَ، ڪم ڪرڻ ڪان ڪاهل ٿي پيا؛ ڪُنجون قفل سڀ حوالي هوت جي ڪري، هو بي هَس ۽ بي ڪَسِ ٿي پيا.

ڪهڙي باهہ ڪاريگر پاري، جنهن وانهڙوءَ جي دل ڀڳهاري؟ جنهن ٿوڪون ڏيئي وِسُ ڏيکاري، پاڻ وڃائي جنهن پاتڙي چاڙهي!

سانگي پڇندا رهيس: ”آدل، او ميٺل، پاٽ ۾ آهي ڇا؟“

هو ڪين چوندو رهيو، ”ابا، ڪَکَ ئي ڪَکَ!“

هو چونس، ”ادا، ڪکن سان قرب ٿهي ڪو جُڙي؟“

هو ڪين ورندو ڏئي تہ ”ادا، ڪکن سان هڪواري دل لائي تہ ڏسو!“

* * *

محبت ڇا آهي؟— عبرت جو افسانو آهي، يا موت جو شادمانو؟

ترالو آهي!... منڙو راڳ آهي، يا لاهوتي لاڳ آهي!

ويڌل جون وايون، ڪٺل جون ڪوڪاريون...

اسم آهي يا جسم؛

قسم آهي يا بي قسم؛

بنا ڪنهن اطلاع جي، بنا ڪنهن صلاح جي، ٻَڌجي ٿو وڃي—

اوپرو پنهنجو عزيز بنجي ٿو پئي، رشتو ٿهي ٿو پئي—

هڪ طرف چوڙَ ۽ چِيچَ آهي، تہ ٻئي طرف ڳنڍ ڳانڊاپو، جيءَ جو جياپو آهي!

لا انتها آساتَ آهي ...

ڪير آجهائي اچ؟ سُچ ۽ رُچ جو جت آهي واسو، سو سدا پيامو نہ رهندو تہ ڇا لهندو؟
اها آرزو ڪير اجهائي؟
اها پرولي ڪير سلجهائي؟

محبت!

... جهاتيِ پاتيِ، تہ لَنوَڙيِ لاتيِ!
هڪ ئي جهلڪ ۾ ڪاتي وهيو وڃي... هڪ هستي ڍهيو وڃي، ٻي نهيو وڃي!
هڪ واري وهڪ وهيو هلي، تہ ٻيهو نہ ٻيهندي؛ دل جي ديس ۾ ريج ڪري، سُڪا ساوا ڪري ڇڏيندي.

ڪيميا گر ٻيا بہ گهڻا، مگر محبت ڪيميا گر جهڙو ڪو نہ ڪو!

*   *   *

محبت ڪجي ٿي، يا ٿيو ٿي پئي؟
ورڻ ۽ ڪرڻ، — قلم قسمت جي هٿ آهن.
سَگهہ سَگهاري ڪي سرندي ڪين، جو سِڪ جي سَڙڪ ۾ سر رکي صدقو ٿئي.

محبت جو اصل ۽ نسل آهي السان!

ٻوءِ حيرت ڇا جي، عبرت ڇا اٿم؟
عقل ڪي الوداع ڪرڻ، محبت جو ورڻ آهي ڇا؟
ڏکن ڏٿان ڏک ساندائڻ وانگيان قبول ڪرڻ، محبت جي محل چڙهڻ آهي ڪيئن؟

لُٽائي ٿي، لَٽائي ٿي، ڦِٽائي ٿي، مِٽائي ٿي، مگر پاڻ تہ ڪُٽيو لٽي ڪُٽي، مٽيو نٽي مٽجي!
کهڙو بہ ڪاريگر جو لہ هجي، مگر سندس رنگ ڦِٽيو نٿو ڦٽجي: لُٽائڻ جو ورثو آهي محبت کي.

عرصو تہ ڪيس آهي ڪينَ!

تڏهين هلي ڪٿان ٿي؟

لاحد وٽان ٿي لهي، احد ۾ ٿي پَهي!
ڪڏهين ٿي لهي؟... ازلي آهي نزول سندس!
ڪڏهين ٿي پهي؟ ... ابدي آهي سندس پهچ!
ڇهچ سائي آهي سدا پاڻ، مگر پنهنجي سواريءَ کي سِڪائي، سِجهائي، سوجهي ۽ سوجهرو ٿي بخشي.

لِڪَ ۾، هِڪَ ۾ ٿي ليئو وجهي؛ هِڪَ ٿي سِجهي، هڪ کي هر هنڌ هر جاءِ ٿي پَسي.
رَسي ۽ وَسي ٿي وطن ۽ ولايت، مڪان ۽ لامڪان ۾. وسيع آهي سندس پوک، بي بها سندس فصل.

بک، بي آرامي، بيقراري، بيعزتي،... تہ بہ آس بهاريءَ سان ياري آهي محبت جي!

*   *   *

محبت تڏهين جسم جي جَڪِڙ آهي؟

بيشڪ، بار اول تہ ريجهي رانديڪي تي ٿو. هو نندي ڪان هريل ائين آهي.

راند ڪو رنگ مٽائي، ته پار دل ڦيتايو ڇڏي آن تان؛ وري رنگ برنگي نوان راند ڪا ڪيس ريجهايو رُجهايو ڇڏين. دنيا به راند جو ميدان آهي. هرڪو هرڪ هر هنڌ نٿو هاري: ڪو کٽ ڪو کٽ، ڪو ڪيئن ته ڪو ڪيئن.

ڪيڏانئن واري سنگت رنگت، رکيو ٿي رکي، ۽ فطرت ۾ جذب ٿيو ٿي وڃي.

وَسَ وسيلا کھڙا به ڪري، ته به پڙاڏا پرچا نوان — صورتون مورتون ڪيڏانئن جون — يادگيريءَ جي ڪوٺيءَ مان وقت پائي سرڪي ايندا: ڪيس نندي هوندي جو نينهن ياد ڏياريندا؛ ڪيس گفتار، رفتار، رخسار، جنسار جي جمال ۽ حسن جون سُرڪيون پياريندا؛ ڪيس مست ڪندا، است ڪندا.

جسم جادوگر آهي. آن جا سنج، هنحن جون هڪارون ۽ لتڪارون چتيندا ٿا رهن. وقتي جي واءَ آنائي ۾ اڪُ آن پوکيو هوندو، ته آهو به سندس سُوج ۽ سُهج لٽيو ٿا ڇڏين.

دلبريون ڪندو ٿو رهي خيال ۾! حال جڏهين ماضي ٿو ٿئي، ته وري آمرُ حال آپاري اوساري، هو لافاني بهاريءَ ۾ گذاري ٿو. حال جي ڪٿي ڪيس گهٽي ٿو، ته هو ڪامل ڪلاڪار وانگيان چِٽ چٽيو آنهن مان اوراڻا پيو اوريندو؛ يا، پار وانگيان، بي پايان سمنڊ جي ڪناري تي قلعا قافلا، لشڪر ترونون، واريءَ مان آڏي پيو سلطنت پنهنجي هلائيندو. اها به محبت آهي!

هڪڙيءَ گهڙيءَ جي هرک هارجي پيو، ته چٽڪ هميشه لاءِ هن جو ٿي پيو! ڪِتُ نه آهي، وَتُ نه آهي، لٽُ نه آهي... سَتِ ئي سَت، سُور مَ سَتِ! هيت ته نه هارَ ڪَٽَ جو حساب آهي، ۽ نه نفعي نقصان جو ڪتاب!

... محبت جو شباب آهي اننت بهار ۾!

* * *

جسم ته جهُرَ ۽ پُرَ کان آجو نه آهي. صُورت پڇي پوي ٿي، مگر صورت سالم ٿي رهي. ساعت ساعت ڪري سال سرڪيو وڃن. صورت به جهانوڙجي وڃي، مگر جسم اندر 'اِسم' جو آهي، تنهن جي صفت زمان نٿو زبون ڪري سگهي.

محبت جڏهين جسم ۽ قسم کان آڪري اسم جي پار تي پهچي، تڏهين ته آها اصل اهميت ٿي حاصل ڪري، ۽ ايڪائيءَ ۾ ٿي وصل ڪري.

احساسَ ڪٿي جسم جي جلوي کي ڳوليندا ڦوليندا رهن، مگر محبت وصفن جا وٿاڻ پئي سونجهيندي؛ ۽ پوچيندي آهي جمالي ۽ جلالي جهلڪا، جي سندس جان کان هلڪا هوندا، جي سندس سيني جي ساگر ۾ سپن جي پيٽ ۾ سمايل هوندا.

هيڪَ هيڪَ صفت ۾ الفت جو لاانتها سرمايو محبت وارو ٿو لهي، جو هو زبان سان نه به ڪَٿي — ۽ شايد ڪهي سگهي به ڪين!

* * *

محبت؟ ... صحبت آهي، رغبت آهي، شفقت آهي؛ رحمت آهي، زحمت آهي؛ منت آهي، ممنون آهي؛ جنت آهي، جنون آهي؛ عشرت آهي، حسرت آهي؛ غم آهي، جهنم آهي؛ وڇوڙو آهي، وصل آهي؛ اصل آهي، نقل آهي؛ حاسد آهي، قاصد آهي؛ حاصل آهي، واصل آهي؛ موت آهي، زندگي آهي؛ ڪجهه به آهي ڪين، ڪين به آهي ڪجهه به!

اعليٰ آهي، بالا آهي؛ زير آهي، زبر آهي؛ خار آهي، گلزار آهي؛ سُور آهي، نُور آهي؛ هار آهي، سينگار آهي؛ سُولي آهي، سَوَلي آهي؛ ياقي آهي، طاقي آهي. محبت گهُرج ڪان خالي آهي: گهٽري نٿي، ڀري لٿي؛ ڀُري نٿي، سُري لٿي؛ ساري نٿي، ٻاري نٿي، واري نٿي، مگر تري ۽ تاري ٿي تَرُ ۽ تانگهو! سالڳو نه آهي ڪو محبت ڪي، نڪي آهيس ڪو ڪم آٿانگهو!

ٻهانگو نه آهي سودو محبت جو؛ سِرُ ڏني به سهانگو آهي.

خبر نه آهي ڪيميائي بناوت آهي ڪهڙي محبت جي؟

آن جي ايندي، آن جي ٿيندي، آن جي ڏيندي، ڏاتاري ڏات پانجيو پوي. ڪينَ رڪندي به سخاوت ۽ سرداريءَ جي آٿل آٿليو پوي؛ ته به معلم ۽ مولوي، پنڊت ۽ پير، امير ۽ اسير، محبت جي مانگ ڪي سالگ ڪيو پيا سمجهن.

محبت جو سچ آهي ڪو پيو؛ دنيا جو سچ ڪيس ڪجهه پيو پامي. سندس سچ، سدا بهار وانگيان پهڪندڙ ٽهڪندڙ: ڪيٿ به ڪيس گهيرگهلائي، ڪوتاهي يا ڪمي پامي ٿي ڪين!

ڪَلا جي ڪُنجي آهي محبت؛ ڪلاڪار جي مَنجي آهي محبت: اِن آو وٺهي ٻَسي ٿو پَريان نظارا ۽ پسارُ ڪري ٿو پرڏيهه: اِتان هو وٺهي ٿو حسن جي سنسار ۾، ۽ رسي ٿو آن راز ڪي، جنهن جو ساز بنجي، سهٽو ٿو بنائي دل ۽ دليا!

* * *

محبت جو معيار، ڪلاڪار ڪٿي ڪيٿ ٿو سگهي؟

محبت جو آثر چٽيندا، محبت جو نتيجو ظاهر ڪندا، مگر محبت ڇا آهي، تنهن جو بيان ڪري سگهندا ٿي ڪين. محبت ڪي نابين ڪري تصور ڪندا؛ سندس تيراندازي، بي‌سازي ۽ بي رازيءَ واري ڏيکاريندا؛ ائين به سازن سان آواز ڏيندا ته محبت ڪيڏو نه درد ٿي پيدا ڪري، مگر صبر سان ان ڪي برداشت ڪندي ٿي رهي؛ دلين جي ميلاپ ڪي، سانجهيءَ جي رنگن ۾، ٻن ندين جي وهڪ جي وحدت ۾ وهڻ جي تصوير ۾ ڪٿي ظاهر ڪندا: ته به سندن ڪَلا، ڪُل ڪلائون محبت جون ظاهر ڪرڻ ۾ ڪاهل ۽ جاهل ٿي ثابت ٿٿي.

محبت خود اعليٰ ڪلا آهي، جنهن جو ذڪر ۽ فڪر محبت واري ڏاران ٻئي ڪنهن کي هٿ اچي نه سگهندو.

محبت شاعر آهي؛ محبت مصور آهي؛ محبت نَٽُ آهي؛ محبت ساري موسيقيءَ جو سرمايو آهي؛...تہ ٻہ خبر نہ آهي محبت آهي ڇا؟ــــ محبت، 'محبت' آهي!

بيان بي بيان آهي، تہ بہ سلطنت سندس ساريءَ ڪائنات تي!

سياڻا چوندا، 'محبت هڪ مرض آهي'؛ هڪ غرض آهي. احساس جي غرض پوري ٿيڻ بعد، سمو سلطان (وقت بادشاهہ) آن محبت کي مَتائي ڦِتائي ٿو ڇڏي. غرض پوري ٿيڻ بعد، 'محبت' ساري ٻئي هنڌ وڃي خيما ٿي کوڙي.

محبت لاغرض آهي. غرض ڪيس آهي غرق ٿيڻ ۾، فرق کي فرار ڪرڻ ۾؟

ائين بہ نہ آهي، غرق آو پاڻ ٿيو وڃي: "تون" "مان" ۾ مستجيو پوي، غرض ۽ فرض جو تہ سوال ئي نہ رهيو!

محبت جي مرض آهي، تہ لاعلاج آهي. حڪيمن ويدن جا جملي علاج ۽ جلاب ان خِلط کي خارج ڪرڻ ۾ خام ثابت ٿيا آهن.

محبت جو آغاز ئي هڪ راز پريو باب آهي. آوءُ ئي سڀ کي ساز بنائي، آواز اٿاري ٿي سگهي.

*　　*　　*

محبت آهي ڇا؟

... راڳ حسن جو!

حضرت حُسن جڏهين نہ نڪري لروار ٿو ٿئي، تہ محبت ڪيس سجدو ٿي ڏئي! ائين بہ آهي تہ محبت جي آواز تي حسن ڪليو ٿو پوي،... آک پوءِ تہ حسنُ هر چرپر ۽ هلچل ۾ ڏسي ٿي.

حسن آيري ۽ آسري تو محبت جي موڪري ميدان ۾.

حسن جو ڏيک اک مان ٿو هلي، تہ محبت جو وري دل مان ٿو ڦُٽي. محبت جا ڪئين رنگ آهن. هڪ هڪ رنگ کي ونگ پنهنجو، ڏنگ پنهنجو. انهن مڙلي سُرن جي ميلاپ مان آلاپ ٿو آسري.

هستي آهي جي ڪنهن سَمي، تہ ٻئي وقت هوندي آہ ۽ دالهن. درد تہ ساج ۽ ڏاج آهي محبت جي مفعول جو.

درد، اعلي فرد آهي.

آن مان مارو، وهاڳ، جوڳ، ڪوهياري ڦٽي ٿا نڪرن. رَس واريون راڳڻيون آهن اِهي مڙيئي!

رَس جي وَس ٿي ويچارو محبت جو ماريو پنهنجي جند وڃايو ويهي، تڏهن بہ ڏيءَ تہ ڪيس خير ڪو ٿو ٿئي.

رس، ڪَس ڏاران لٿو پيدا ٿئي...... ڪَس ڏاران وري جَسُ ڪٿي؟

*　　*　　*

محبت ته هَٿَ جي هار آهي— مارَ ٿي مارَ آهي محبت جي مامَ!
سَچُ معنوي آهي— پارَ ٿي پارَ آهي سندس ڳام، ڦوڪيو پيو ڦوڪينس!
در اهو، ڪم اهو، فهم اهو، فرمان اهو؛ سندس جيهو وري ٿيندو ڪير؟
آچار ۽ وهنوار آهي سندس ڪهڙو؟ نه حساب نه ڪتاب، نه وقت نه ويلو؛ جنهن وقت جُگ جُگ جاڳي، اُن وقت ٿي اڪيلو و سُ ڪانڻ ڪري دَمَ جو ميلو!
وري دَمَ پٺي ڏار... آها ٿي پاڪارَ!
سَرُ ٿي سَرُ.... رات ڏينهن پيو جهَرُ ۽ جهُرُ!
پارَ لڳي اچي، تارَ هلي اچي....
پاري ڪير ٿو؟ تاري وري ڪير ٿو؟
سُڌِ سارَ، سڀ سماع ۾ مڙيو وڃي.
هڪ ٿي ڏُنِ، هڪ ٿي ڏُني؛ هڪ ٿي پاهه، هڪ ٿي ڪُني...
حق ٿي حق، هوت ٿي دوت؛...... ريءَ هوت آهي موت مڙيوئي!

* * *

محبت آهي ڇا؟— برقي طاقت!
محبت وارو ته بيکس ۽ بيوَس ٿئي؛ پوءِ اها بجلي ڪيئن طاقتور بڻائي ڇو ڪين ٿي؟
ڪيس بنائي بيشڪ ٿي— محبت وارو مرڻ ڪان نه مُڙندو.
جيڪو 'محبت' جي دعوا ٿو ڪري، تنهن وٽ ته محبت رهي ٿي ڪين ٿي؛ مگر جيڪو محبت جي مستيءَ ۾ مست آهي، تنهن جي زبان است آهي...... ماٺ ٿي ماٺ!
پاپوهه هوندي سندس گفتار ۾؛ رَسُ هوندو سندس رفتار ۾؛ روشني هوندي سندس رخسار ۾؛ لينهن هوندو نهارَ ۾!

* * *

آب ۽ تاب سان سندس ڪو تعلق ڪونهي.
لاجواب آهي سندس جستجو......
لِڪَ ٿي لِڪَ!
گونگي آهي اگر، ته نصيح آهي سندس چُپ. ڪيڏو نه شباب آهي محبت جي ماٺ جو! ماڻڪن ڪان مَٽ آهي سندس مٺيا!
جواني ديواني آهي—
مگر محبت جي جواني؟...آيتَرَ نٿي ڪائي، ڪُلَ نٿي بڻائي!
ويني وهائي، ليڻ نمائي، دل سمائي، پڌائي بنهه نه!
هوءَ ناهي نٿي پاڻ، وڃائي ٿي وجود. نفي ڪري، نابود ڪري، وڃائي ٿي ناد آد وارو.

محبت آهي ڇا؟... گدائي! ڪَسُ آهي سندس ڪُسَ وارو؛ مٽيءَ سان آهي سندس ريجهه؛ ۽ ٻه پنڌ آهه سندس اوکو، پهاڙن جي ٽيهارن ۾ آهي سندس نيشان... اکين سان ڪوهه قاف آليڙي! هڪ هڪ پلڪ جي چُلڪ سان ڪئين ڪوهه لتاڙي ويندي. پلڪ ۾ پهچائيندي پار، ڏيکاريندي دربار حسن جي! اهڙي زور واري هوندي به، هٺ نه هڻندي؛ ڪنڪر ڪٺي چوندي، 'هيرا لعل آهن هيءُ!' موتي ماڻڪ درڪار نه آهن.

محبت آهي ڇا؟...... بي نام، بي گهر، بي فهم.

سندس قيام ڪٿي؟... بيگم پور جي بازر ۾.

سندس طعام ڪهڙو؟... غم.

سندس پياس ٻُجهي ڪيئن ٿي؟... خون پي جڏهين ڪوڪو بنائي؛ هستيءَ کي جڏهين منجهه مٽيءَ ملائي.

محبت تڏهين آهي ڇا؟... موت جو افسانو!

ترانو آهي سندس آسماني؛ مٽيءَ جي ناهه منجهس ڪا نشاني.

* * *

ٻه منهين ترار آهي محبت. جيئن جيئن وجي هلندي، تيئن تيئن وجي چاڪ ٻنهي طرفن ڪندي. محبت وارو انهيءَ ترار ڪان ڏار نه ٿيندو؛ وارُ نه واريندو.

محبت آهي ڇا؟... سُورني سُورا ڪرائي، ڪرائي، مصيبت ۽ هيبت، غربت ۽ لعنت؛ ته به، هيءَ سَندَ آهي محبت جي دنيا. ليي ٿو آهو محبت جو مالڪ!

ڪم آهي فهم؛ وهم ٿي وهم آهي؛ انومان آهي، گمان آهي.

محبت جو رنگ آهي هيءُ... ڏسي وڃو جيءُ، مَري پيو ٿيءُ.

پول نه پانڇ، پورا! ته ڪي ٿورا آهن ونگ ۽ ڍنگ محبت جا!

— ڪلاڪار جو قلم ڪمزور آهي، مگر محبت زور آهي ظهوري ۾!

ا. ح. جسنگهاڻي

ٿون ۽ سان

(۱)

توڻ آهين اهو، جنهن لي منهنجو تن ۽ من پنهنجين سيني اچائن ۽ مرادن سان ٿا گهولين؛ جنهن ۾ سڀ طلبون منهنجيون ٿيون طي ٿين؛ جنهن ۾ ميلي، سڀ جيون منهنجي جون ڏارائون ٿيون مقصد پنهنجو پائين!

تون آهين آتي، جتي لڳاهون روح منهنجي جون خود آهن لڳل؛ جتي ٻهچي، سڀ انتظاريون منهنجيون ٽيون موڪلائين؛ جتي حرص ۽ هوس نہ ڪڏهن مـن کي آپارين، ۽ امنگ الفت جا فقط پيا وصل جي آنند کي وڌائين.

تون آهين ائين، جيئن سمنڊ اٿاهہ، جنهن ۾ سڀ پاوَ منهنجا لڏ ين مثل ٽا ٻاڻ سمائين، ۽ جيوَت منهنجيءَ جون وهنڊڙ واهيون ڪرم ۽ ڪشالي مان لنگهي ٿيون آنت پائين!

(٢)

جيڪي مون ڪڏ ڪيو آهي هن پوک مان، سو هيئنر مون ڪاڻ وٽ اڇـي. جو ڪجهہ مون ميڙيو آهي، سو وٺي مون کان، مراد من جي پوري ڪرينر!

هيءَ ڪاري سـنگن جي مـون تـولاءِ آهـي مـيڙي. منجهس آهـي اگر هيءَ سـاوُن ۽ ڪرنگهہ ڪپهڙو؛ منجهس نہ آهن اگر ڏيي مـُلهہ وارا داڻا، تڏهن بہ، تو اڳيان آڻي حاضر ڪريان ٿو جو ڪجهہ آهي مون وٽ. منهنجي مراد نہ آهي ڪا توکي پرپور ڪرڻ جي، مگر پاڻان سيڪجهہ الڳ ڪرڻ جي، پنهنجو سيڪجهہ توکي ڏيڻ جي.

مون کي خبر نہ آهي، اي سائين، تہ ڪهڙي ڪتب ايندا توکي هـي سڙيل ڪر جا داڻا: اها فقط اٿم چاڻ اندر جـي تہ هن سيڪجهہ ڏيڻ سان ٿي ٿيندو سجايو پورهيو منهنجو!

(٣)

سرتين چيو: ”اي ڳهيلي! جيتر چوندي، سنواري، گل پنهنجا تون پاڻ نہ ڪٿي هلندينءَ، ۽ هوڪو نہ وجي ڏيندينءَ سندس محل اڳيان، تيتر ڪيئن ڏسندو هو گل تنهنجا؟“

مون چيو: ”پينر، مون کي تہ نہ اچي ٿو هوڪو ڏيڻ، نہ اٿم ڪا سمجهہ گلن سوئڻ يا گلدستن ٻَڌڻ جي!“

چيائون، ”تڏهن وڃي سوداگر کي منٿ ڪري هٿ وٺي اچ، تہ هو گل ڏسي خريد ڪري توکان.“

مون چيو، ”هي گل اڪيلا ڇڏي، مان ڪيئن ٿي وڃي سگهان! متان ڪو پوک جو دشمن وڃي هيءَ واڙي اجاڙي، متان وڃن گل پاڻيءَ بنا پَنڙا سُڪائي — ان خوف وچان مان انهن کان پري رهي نٿي سگهان!“

هنن پڇيو، ”تڏهن ڪيئن ٿيو خبر سوداگر کي تنهنجن گلن جي؟“

مون ڪين فخر سان ٻڌايو: ”واءُ کي چيو اٿم تہ ’اي ساهيڙي، تون ڪٿي وڃ لياپو منهنجو آن ڏي‘؛ پونئرن ۽ پوپٽن کي پڻ ڏنا اٿم پيغام ان لاءِ: ڌرتيءَ کي منٿ ڪئي اٿم تہ ’ڏَسج مون کي مهل آها، جڏهن هو اچي ويجها قدم ڀري‘؛ دل مان پڻ تارون طلب جون مـُنجان ٿي ذري ذري!“

هو ڪلي چوڻ لڳيون، ”تيتر هي گل ٿي تنهنجا سُڪي ويندا!“

مون کين چيو: ”نه: آءٌ انهن کي ٻيهارينده بس ڀاڪي ڀرت جو، جيئن هو تازا رهن هميشه! جيڪي سگهن، تن جي ٻچن مان ڦڻ ٻيا گهڻا ڦوڪيندي رهنديس، جيستر هو پنهنجي راضي مان مون وٽ اچي. مان ته ائين ٿي سمجهان ته ڪنهن ويل مڙيوئي ڪٽان له ڪٽان هو به ٻيو مٿن نظر رکي، ۽ واس منهنجن گلڙن جو وٺي...... تڏهن ته هي ٻوٽا خوشيءَ مان ڦرن ٿا، تڏهن ته هي گل ناز مان ٽڙن ٿا!“

(۴)

آسمان جي طوفان کان نه ڊڄ تون، اي گلڙا! سو ته اچي ٿو تنهنجين لامُن کي لوڏي لوڏي مضبوط بنائڻ!

ڦاڳ جي ڦيرندڙ هوائن کان نه ڊڄ تون، اي سنڌڙا! سي به اچن ٿيون جڳ ۾ تنهنجي سڳند ڦهلائڻ!

بسنت رتو جي وسڪارن کان نه ڊڄ تون، سهڻا! سي بوندو اچن ٿيون تنهنجي چهري تان مٽيءَ جي رَوَ هٽائڻ!

بادلن جي گجڪار جو خوف نه رک ڪو دل ۾: بجلي به اچي ٿي اناريءَ ۾ تنهنجي روشن رُوءِ ٻڪائڻ!

ڪا جا آهي رمز رکيل هوائن جي هڪلن ۽ بادلن جي ڏڙڪن ۾ — خود خزان جي خصومت ۾ آهي راز سمايل ڪنهن اَمر خوبيءَ جو!

امر آهي زندگي انهن جي، جن جي دل ۾ رهي ٿي سڳند سچ جي: جيئري ڏين ميٺاج، ۽ مئي ڏين سرهاڻ سڪ جي...... امر آهي ڪهاڻي گلن جي!

(۵)

ڪولي ڏنگ سڀ دل جا، شرابي! ڪڏ تون ڪو هڱاءُ اهڙو، جو منجي وڃي بدبوءِ ۽ خرابي،

بند چو رکيون اٿئي هي ستيون محبت جون؟ عطر ۽ عنبر ۾ نه آهي خوشبوءِ اهڙي، جهڙي تنهنجي من ـ مٽڪيءَ ۾. ڍَڪُ لاهه حجابي، ۽ دور ڪر پڙدا دوئيءَ جا، جن رکي آهه خوشبوءِ تنهنجي دٻائي. ونبـ سرهاڻ اها، جا تنهنجي دل جي مٽ ۾ آهي...... ڀوءِ ڏس، ڪيئن ٿي اها جڳ کي مست بڻائي!

اهڙو هڱاءُ ڏي ڦهلائي، جو واءُ جنت جي خود ٻيئي شرمائي! جو به جهٽي هڪ جهاڪو ان جو، وايون ڏي ان جون وسلائي: ڪين ڪري جيئن چُون ـ چَرون ڪوئي، نه جنگيون جهيڙا ڪو هيت لائي.

مٽي جي نشي سان نفس نوائي، چڏ تون وهم وڃائي...... ڪرم ڏرم جو سنڌ آ محبت، سا ڏي هر جا ڦهلائي!

(٦)

جڏهن ٻُڪ هُيس اڪين ۾، ۽ هو اچي منهنجي در اڳيان لنگهيو، تڏهن پاڻ مون کي ڪجهه ڪين چيائين، پر مون سمجهيو ڄڻ زهر تي منهنجي ڪاڏي ۾ وڌائين؛

جڏهن ليڙون پائي ليڙن تي، هو اچي منهنجي هٽ تي بيٺو ۽ هيڏانهن هوڏانهن نظر هنيائين، تڏهن به مون کي ڪجهه ڪين ڪيائين؛ پر مون سمجهيو، ڄڻ آگ تي منهنجي وسترن کي ڏنائين؛

جڏهن مُنجهيل ۽ اُداس تي هڪ ڪُنڊ سان اچي ويٺو، ۽ مُونن ۾ منهن پائي هيٺ تي نهاريائين، تڏهن پاڻ مون ڏانهن اک کڻي به نه ڏٺائين، پر مون سمجهيو ڄڻ مون تي ٺوڪ تي ڪيائين؛

جڏهن پاڳل ٿيڄي تي گهٽين ۾ واڪا ڪيائين ۽ ڪجهه نه ڪجهه ٻوليائين، تڏهن به منهنجو نالو نه ڳڌائين؛ پر مون سمجهيو، انهن واڪن سان تي منهنجو دل مان ڌاريائين؛

جڏهن نراس تي، آخر، شهر جي ٻاهران وڻ هيٺان ويهي تي آسمان ڏي تڪيائين، تڏهن به ڪنهن سان ڪجهه نه سليائين؛ پر مون سمجهيو ته ان ماٺ پنهنجيءَ سان ٿي ڌرتي ۽ عرش اُلٽ ڪيائين......

— الاجي ڪهڙا .تي هي اتسدا تاڪيد ڪيائين!

هريڪانت

تون پڇين ٿو...

تون پڇين ٿو، مسڪرايان ڇو ڪين ٿو آءٌ؟
سرءُ جي موسم ۾، ويران گلشن ڪان ڪير پڇي ڪٿي: ”لهلهائين ڇو ڪين ٿو“، ته هوند ڪهڙو جواب ملي؟

تون پڇين ٿو، گيت ڇو ڪين ٿو ڳايان آءٌ؟
ڪنهن پراڻي ساز ڪان، جنهن جا سڀ تار ويا هجن ٽُٽي، ڪير پڇي ڪٿي: ”مڌر مڌا آواز ڇو ڪين ٿو مڍائين“، ته هوند ڪهڙو جواب ملي؟

تون پڇين ٿو، چمڪ ڇو نه آهي منهنجي چهري ۾؟
اُجهاميل ديپڪ ڪان، جنهن جي وٽ ويٺي هجي جلي ۽ تيل ويو هجي ڪڙي، ڪير پڇي ڪٿي: ”پرڪاش ڇو ڪين آهي تو ۾“، ته هوند ڪهڙو جواب ملي؟

تون پڇين ٿو، اُداس ڇو ٻٽيو آهيان آءٌ؟
اُماس جي اونداهيءَ رات ۾، چندرما جي شيدائي چنچل چڪورڪان ڪير پڇي ڪٿي: ”مايوس ڇو ٻٽيو آهين تون“، ته هوند ڪهڙو جواب ملي؟

٢

افسانا

١. هڪ سچ، هزار پاڇا — مراج
٢. ڪيني آگر — نسيم کرل
٣. جواب — موهن ڪلپنا
٤. 'زندگي حسن جي حڪايت آ' — حنيف حملاٽي
٥. امير — ڪمل ڪيولراماڻي 'پيامي'
٦. خوابن جو مسافر — ذوالفقار راشدي
٧. ڇا اهو خواب هو؟ — موپسان
سنڌيڪار: علي بخش ميمڻ
٨. نوجوان سائيءَ ڏانهن — جمال رند

ناٽڪ

١. جهٽڪندڙ اوچائيون — موهن ڪلپنا

«اُهو سونهري دور هو، اُهو بدترين دور هو.... جڏهن روشني ئي روشني هئي، جڏهن اونده ئي اونده هئي؛ جڏهن کل خوشيءَ جا ٽهڪڙا هئا، جڏهن دلسوز آهون ۽ دانهون هيون؛ جڏهن زندگيءَ جا ترانا هئا، جڏهن موت جا مرثيا هئا؛ جڏهن گُلن جي مهڪار هئي، جڏهن ڪنڊا ئي ڪنڊا هئا؛ جڏهن بهار جي رنگيني هئي، جڏهن سرءُ جي ويراني هئي؛ جڏهن محلاتن ۾ روشن فانوس هئا، جڏهن جهوپڙين ۾ سرد آهُن جو دونهون هو؛ جڏهن هرطرف جنت جا نظارا هئا، جڏهن هرطرف جهنم جا شعلا هئا؛ جڏهن هرطرف خوشي ۽ شادماني هئي، جڏهن هرطرف ڏک ۽ پيڙا جي نشاني هئي؛ جڏهن سڀڪجهه هو، جڏهن ڪجهه به ڪونه هو.... هيءَ ڪهاڻي انهيءَ دور جي آهي.

«انهيءَ دور جي ڪهاڻي، جڏهن ’مونسي نيور‘ روشنيءَ ۽ دونهين مان گذري رهيو هو. ڇهن گهوڙن واريءَ بگيءَ تي سوار، قيمتي پوشاڪ پهريل، ائين ويٺو هو، ڄڻ ته زندگيءَ جي واڳ ئي سندس هٿن ۾ هئي — ۽ هو به ائين. هو فرانس جي تمام وڏن اميرن مان هڪ هو. شاهي دربار ۾ وڏي هلندي هيس. زمانو به اُهو هو، جڏهن امير ۽ حاڪم ئي اڇي ڪاري جا مالڪ هئا، ۽ غريب عوام جي حيثيت جانورن کان به بدتر هئي.

«’مونسي نيور‘، اَڪڙ ۽ مغروريءَ جو پُتلو بڻيو، پنهنجيءَ گاديءَ تي سِڌو ويٺو هو. ڇهن گهوڙن واري بگي بيحد تيزيءَ سان گهٽين مان گذري رهي هئي. ڪٿي ڪو موڙ آيو ٿي، ته هوءَ وڄ جهڙي تيزيءَ سان پٿريلي رستي تي ڪڙ-ڪڙ ڪندي، چيڪاٽ ۽ چرڙاٽ ڪندي، گوڙ ۽ شور مچائيندي گذري ٿي ويئي. ڪنهن به موڙ تي ان جي تيزرفتاريءَ ۾ فرق نٿي آيو. مرد ۽ عورتون، هراسجي، هڪبڪيءَ جا هٿ جهليندي، هن ناگهاني موت کان پاڻ بچائيندي، پٺين سان لڳي لڳي هلي رهيا هئا، ۽ ٻارڙن کي گهلي گهلي رستي تان هٽائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا.

«اوچتو، هڪ ڦوهاري جي ويجهو اچي، گاڏيءَ ساڄيءَ تيزيءَ سان موڙ کاڌو. ان جي هڪ ڦيٿي هيٺ ڪنهن شي جي اچي وڃڻ جو سخت ڌماڪو محسوس ٿيو، ۽ يڪايڪ آسپاس جي سڀني بيٺل ماڻهن جي منهن مان ڇيخون نڪري ويئون. گهوڙا جهٽڪو کائي پوئتي هٽيا، ۽ بيهي رهيا. دراصل گاڏيءَ جي رڪجڻ جو سبب به اهوئي گهوڙن جو پاڻ بيهڻ هو، نه ته شايد گاڏي هلي ئي وڃي ها — ڇو ته اهڙا معمولي واقعا ته سدائين ٿيندا ئي رهندا هئا جو اهي تيز رفتار گاڏيون پنهنجن زخمي ڪيل، چيچرجي ويل ماڻهن کي ائين ئي ڇڏي هليون وينديون هيون.

«ملازم هڪدم گاڏيءَ مان هيٺ لٿو. پندرهن-ويهن ماڻهن اڳتي وڌي گهوڙن جون واڳون جهلي ورتيون. ’مونسي نيور‘ تمام اطمينان سان اوٻاسي ڏيندي پڇيو، ’ڇو، ڇا ٿيو؟‘ ايتري ۾ هڪ قداور ماڻهوءَ گهوڙن جي ٽنگن وچان هڪ ڳنڍڙيءَ جهڙي شي ڪڍي، ۽ ڦوهاري جي دڪيءَ تي آڻي رکي. پوءِ هو بي اختيار روئڻ ۽ دانهون ڪرڻ لڳو. ’سئين، جهُڪي،‘ ’مونسي نيور‘ جي ڪن ۾ سُس ڦُس ڪئي: ’هن ماڻهوءَ جو نينگر گاڏيءَ هيٺ اچي مري ويو آهي، هيءُ ان جي لاش تي ڳوڙها ڳاڙي رهيو آهي!»

«’توبهه، ڪيتريقدر نه نفرت انگيز آهن هن جون رڙيون — ڪيتريقدر سمع خراش!‘

«سڀني ماڻهن جون نظرون ’مونسي نيور‘ جي منهن ۾ کُتل هيون. دانهُن ڪندڙ ماڻهوءَ به پنهنجين ڳوڙهن ڀريل اکين سان ’مونسي نيور‘ کي ڏٺو، ته ’مونسي نيور‘ فوراً پنهنجي کيسي مان هڪ سِڪو ڪڍيو، ۽ انهيءَ ماڻهوءَ جي پيرن ۾ اهو سِڪو اهڙي انداز سان اڇلايائين، ڄڻ پاڻ ٻارڙي جي قيمت ادا ڪري ڇڏي هئائين. انهيءَ ادائگيءَ سان گڏ ئي، ’مونسي نيور‘ سئيس کي حڪم ڏنو، ’گاڏي هلاءِ!‘

«هوا ۾ هڪ چهبڪ لهرايو ويو. گهوڙا زور سان ڊوڙڻ لڳا. ’مونسي نيور‘، مغروريءَ جو مجسمو بڻيو، گاديلن تي ٽيڪ ڏيئي رهيو هو ته يڪايڪ سندس جهوليءَ ۾ اهوئي ساڳيو سِڪو اچي ڪريو. هن مشڪندي پنهنجو اهو سِڪو ڏٺو...... ليڪن اهو نه ڏسي سگهيو ته هاڻي ان سڪي تي بغاوت جي ڇاپ لڳي چڪي آهي — انهيءَ بغاوت جي، جيڪا فرانس جي انقلاب جو باعث بڻي!»

[«ٻه شهر، هڪ ڪهاڻي» — چارلس ڊڪنس]

سراج

هڪ سچ، هزار پاڇا

ننڍ مان اٿندي ئي هن کي خيال آيو ته ڏهين ٻجي ”شيزان“ ۾ يارن سان پٽ شٽ هڻڻ جو انجام آهي. شيزان ـــ گلابي ساڙهين، نيلگون غرارن، ۽ انڊلٺ جي رنگن وارن فراڪن ۽ اِسڪرٽن جي هوٽل! اکيون مهٽي هو اٿي ويٺو، ۽ گهڙيءَ لاءِ وهاڻو پٺن کي ڏيئي اڌ ليٽي پيو. هن جي اها عادت هئي ته ڪٽ پٽ سان ملائي ڇڏيندو هو، ۽ ڪٽ جي ڀئي پاسي ڪان ڪرسي رکي ڇڏيندو هو. هن کي هميشه اهو ڀؤ هوندو هو ته رات جو ليٽندي پيٽندي ڪٽ تان نه ڪري پوي! ننڊي هوندي هن جي ٻن حرڪتن ڪان سندس ماءُ هميشه ٽالان هوندي هئي: هڪ ته هو ننڊ ئي ننڊ ۾ پاسا ورائيندو، بازوليون پائيندو، ٿا اچي ڪٽ تان هيٺ ڪرندو هو ـــ هڪ پيري ته مٿي ۾ اهڙو ڌڪ لڳس جو نرڙ ۾ گوڙهو ٿي پيس، ۽ نيل پئجي ويس؛ ٻيو ته جڏهن صبح جو ماٺس هنڌ ويڙهيندي هيس، سڄو هنڌ آلو پَٽ ٿيو پيو هوندو هو. ان تان پڻس توڙي ماٺس ڪيترا ڀيرا مارون به ڪڍيس. پر جيئن مارون پونديون هئس، تيئن هنڌ وڌيڪ پُسندو هو ـــ ۽ تيئن وڌيڪ مارون کائيندو هو. اهو سلسلو گهڻا ئي سال جاري رهيو. ڪٽ تان ڪرڻ جو علاج ته اهو ڪيائونس جو پَٽ تي سمهارڻ لڳس؛ پر هن جي جسم ۾ ڪا پوئري ڪُتل هئي جو صبح جو جڏهن ماٺس اٿندي هئي، تڏهن ڪيس هنڌ ڪان ڪم از ڪم ڏهه فوٽ پري، مٽيءَ ۾ اونڌو ستل ڏسندي هئي.

بستري تي اٺين آڌو ليٽندي، هن هٿ وڌائي ڪرسيءَ تي رکيل پَنَ جي بيڙي کڻي دکائي. سُوٽو هڻي، وات ڇپو ڪري، هو دونهين مان ڇَلا ٺاهڻ لڳو. هن کي دونهين جا ڇلا ٺاهڻ ’منصور‘ سيکاريا هئا. منصور کيس اهو به ٻڌايو هو ته ”فرائڊ“ جي قول موجب بيڙي يا سگريٽ ڇڪڻ، ۽ خاص ڪري دونهين مان ڇلا ٺاهڻ ’سيڪس‘ جي ’سبليميشن‘ يعني لاشعوري لذت آهي. ’منصور به عجيب شخص آهي!‘ هن سوچيو. منصور هن جو بهترين دوست هو. ٻنهي جا خيال به هڪٻئي سان ٺهڪندڙ هئا. ٻئي هڪٻئي سان همدردي ڪندا هئا. مثال طور، هن کي منصور جي ’گرل فرينڊ‘ وارو معاملو ياد آيو. جڏهن ڪلفٽن واريءَ پٽ جي پٽ تي ويهي، منصور پنهنجي مخصوص انداز ۾ پنهنجن معاشقن جو ذڪر ۽ ناڪاميءَ جو ماتم ڪندو هو، تڏهن هن کي مٿس رحم اچي ويندو هو ـــ ۽ کيس پنهنجو مثال ڏيئي سمجهائيندو

هو ته زال ذات ۽ بيوفائي ٻنهي هڪڙيءَ مصدر مان نڪتل آهن، ان ڪري هن ڪي پنهنجين ناڪامين کي خاص اهميت ڏيڻ نه گهرجي. منصور انهن صلاحن جي عيوض هن کي اڪثر فلمون ڏيکاريندو هو، ۽ هوٽل جا بل به هوئي ڀريندو هو— جيتوڻيڪ اهڙن موقعن تي هو پنهنجيءَ پتلون جي کيسي ۾ هٿ وجهي منصور اڳيان اهڙي ڏيکائي ڏيندو هو ته هو زوراوري ڪري بل ٿو ڀري— ڪڏهن ته هن کي بس بل ڀرڻ جو موقعو ڏئي! منصور ڪجهه فتحيابيءَ جي مرڪ چپن تي آڻي بل ڀري ڇڏيندو هو، ۽ چوندو هو— "يار، ڳالهه مڙئي ساڳي آهي."

خيالن ۾ ٻيڙي ٻي وسامي ويئي هيس. ماچيس ڪڍي دکائڻ جو خيال ڪيائين، پر ماچيس ۾ تيلي ئي ڪانه هيس. کارن مان بسترو ڇڏي اٿي ڪڙو ٿيو، ۽ ٽوال ڪڍي وهنجڻ لاءِ ٻاهر نڪتو. نل تي ڪافي ماڻهو انتظار ڪري رهيا هئا. هي به وڃي اچي نل تي بيهي رهيو. هو نل تي موجود ماڻهن کي سڃاڻندي به ڪوله سڃاڻندو هو. هو هنن کي 'لفٽ' ئي ڪونه ڏيندو هو. ڪي هي پڙهيل ڳڙهيل اڇين ڪپڙن پائڻ وارو سکر ماڻهو، ۽ ڪي هو رڪشا ڊرائيور، بار ڍوئيندڙ مزور ماڻهو. اها ته هن جي بدقسمتي هئي جو هن کي جاءِ ڪنهن چڱي هنڌ نٿي ملي، ۽ لاچار هيت 'گوليمار' ۾ ويهين روپئي تي ڪمرو اچي ورتو هئائين. پاڙي جي سمورن ماڻهن کي به اها خبر هئي ته هو هڪ وڏو صاحب هو، سنڌ ۾ پنهنجون زمينون هيس، پنهنجا باغ بنگلا هئس، هت رڳو جاءِ نه ملڻ ڪري اچي ڪمرو ورتو هئائين، ۽ ڪا چڱي جاءِ ملڻ سان هڪدم هتان ڇڏي ويندو.

هنن ماڻهن جي جسمن تي نظر پوندي ئي هن کي بڇان اچڻ لڳي. ڪارا ڪلر جهڙا بدن، جن تي مٽر جا تهه چڙهندا ٿي ويا: منجهن پگهر جي اهڙي بوءِ هئي جو هن ٽوال ڪڍي نڪ تي رکيو، ۽ وري پاڻ ۾ چرچا پوڳب ته کهڙا ڪينا ٿي ڪيائون! خاص ڪري جڏهن "ڪلو" رڪشا ڊرائيور وهنجڻ ايندو هو، ته سڀني لاءِ موج مچي ويندي هئي. ڪلو سورنهن-سترهن سالن جو ڇوڪرات هو: پنهنجيءَ ماءُ، لنڊڙيءَ ڀيڻ، ۽ هڪ انڌي پيءُ سان هڪ ڪوٺڙيءَ ۾ رهندو هو. ڪلو نل هيٺان ويندو هو ته سڀني جو ٽڪو مچي ويندو هو— "هاءِ قربان"، "صدقي" جا هوڪا اچڻ لڳندا هئا. ڪلو کلندو، ڪين گاريون ڏيندو، وهجندو رهندو هو. ۽ هو سوچيندو هو ته ڪيڏا نه ڪريل آهن هي ماڻهو— ليچ طبقي جا جو ٿيا! ۽ هو ڪلو... ڪيئن نه پيو ٺهه ٺهه ڪري کلي، جڻ ته ڀينسان ڪا رنڊي آهي جا پنهنجن يارن جي چرچن تي کلي پئي خوشي ٿئي!'

آخر سنڌس وارو آيو. 'لڪس' صابڻ جي چڪي ڪڍي جڏهن هو نل طرف وڌيو، تڏهن هن کي ائين محسوس ٿيو جڻ ته سڀني جون نگاهون صابڻ جي اڇيءَ اڇيءَ چڪيءَ تي کپي ويون آهن. هن سنڌن مٽر چڙهيل اگهاڙن پٺن ۽ چيڙهه ٿيل وارن کي ڏسي دل ئي دل ۾ چيو: 'هونهه، لڪس جهڙو اٿن منهن! سڄي گوليمار ۾ ڪنهن ڏٺي به ڪانه هوندي!'

جڏهن وهنجي پنهنجي ڪوٺڙيءَ ڏانهن هلڻ لڳو، ان وقت تائين پاڙي جا ٻار ٻه ٽي ڀيرا پنهنجو ٻلي جهڙو ٻاک وهائي چڪا هئا — ۽ سندس ڪمري ڪان ٿورو ٿي پرڀرو گٽر جي منهن تي قطار ڪري ضروري حاجت کان فارغ ٿي رهيا هئا، ۽ هڪڙي ڪي ننڍڙا ننڍڙا پٽڙ به هٽندا ٿي ويا. هن جو نڪ ڪاوڙ کان ڳاڙهو ٿي ويو. روزانو هو اهو نظارو ڏسي تپي باهه ٿي ويندو هو. پر هن پاڙي ۾ هو ڪجهه ڪري به نٿي سگهيو! گهرن ۾ ڪاڪوس نه هئا ڪونه: هر جهوپڙيءَ جي پاسي کان ڳوٺين ۽ ٽپڙين مان ٺهيل ڪاڪوسن کي ته زالون استعمال ڪنديون هيون، ۽ مرد ماڻهو ميونسپالٽيءَ جي ڪاڪوسن تي قطار لڳائي بيهندا هئا — ۽ ٽڪو ڏيئي جان آزاد ڪندا هئا. خود هن کي به قطار ۾ بيهڻو پوندو هو، پر "موتي" پنگيءَ سان سندس چڱي ڏيٺ-ويٺ ٿي ويئي هئي، ۽ ٽڪي بدران آنو ڏيئي، سڌي نئي جند آزاد ڪري موٽندو هو.

پنهنجي ڪمري ۾ پهچي، هن پتلون ۽ بُشرٽ ڪڍي پاتي. بشرٽ خاص ولايتي چيز هئي. مٿس موٽر، لاريون، هوائي جهاز — مطلب ته سڄي ولايت چِٽيل هئي. ۽ جڏهن اها بشرٽ پائي نڪرندو هو، تڏهن سندس قدم زمين بدران هوا ۾ هوندا هئا. هو ائين سوچيندو هو ته گوليمار ته ڇا، شهر جي فئشن جي مرڪز 'ايلفي' گهٽيءَ جون سموريون محبوبڙيون کيس ٽيڏيءَ اک سان پيار پريل نظر سان ڏسڻ لڳنديون هيون: ۽ هو ٻه رکي، پاڻ وڏيڪ آڪڙ منجهان هلڻ لڳندو هو. جڏهن مهيني اڌ کان پوءِ شهر جي سڀ کان مهانگي ڌوٻيءَ، "نيو وي"، کي ڌوئڻ ڪاڻ ڏيندو هو، تڏهن هڪ معنيٰ ڀريءَ مرڪ سان کيس هدايت ڪندو هو ته سندس بشرٽ ڏاڍي قيمتي هئي، ان ڪري ذرا زياده خيال سان ڌوئي.

بشرٽ پائي، هن آرسيءَ ۾ پنهنجي سراپا تي هڪ پسنديدگيءَ جي نظر وڌي، ۽ ڦڻي کڻي وارن ۾ گل ڪڍڻ لڳو. وارن تي هن کي خاص ناز هو. هن کي لئين اِسٽائيل، لئين طرز جي گلن ڪڍڻ ۾ خاص ڪمال حاصل هو. خود منصور به کيس هڪ ڀيرو دفعو چيو هو ته هن جا وار غضب جا هئا؛ ۽ خود سندس گرل فرينڊ هڪ پيري پري کان هن کي ساڻس گڏ ويندي ڏسي، کائنس پئي ڏينهن تي پڇيو هو: "منصور، اهو ڪالهه توسان 'لولي هيئر اِسٽائيل' وارو ڪير هو؟" اها ڳالهه جڏهن هن ٻڌي هئي، تڏهن سندس سينو به انچ وڌي ويو هو.

وارن کي اڳيان "ڪريم رول" وارو گهنڊ ڏيئي، ساڍاري، هو ڪوٺيءَ کان ٻاهر نڪتو. رستي تي ملباريءَ جي هوٽل تي اچي هن ناشتو ڪيو — مسڪا بند، ۽ پوٽا چانهه. چانهه پي هو ملباري سيٺ کان اڌ پاڪيٽ سگريٽ ۽ ماچيس وٺڻ لاءِ اچي ماندڻيءَ تي بيٺو. پر اڄ ملباري سيٺ کي الائي ڇا ٿيو هو — شايد گهر ۾ جوءِ کي جُوتا ٻڇيا هئس، سو هن کي ڏسندي ئي ڇٽي ڏنائين: "سيٺ، گذريل مهيني جا پئسا اڃا نه ڏنا اٿوَ، اڄ ٻيو مهينو به اچي پورو ٿيو آهي: اڄ شام جو جيڪڏهن مون کي پيسا نه مليا ته پوءِ نه ماني ملندوَ، نه سگريٽ!" هو حيرت مان ملباري سيٺ جو منهن ڏسڻ لڳو. هن کي مٿس سخت ڪاوڙ اچي ويئي. هن جي اها همت

جو هو هن سان اهڙي نموني سان ڳالهائي! پر ڪجهه سوچي، سگريٽ جو اڌ پاڪيٽ ۽ ماچيس ڪڍي هو اڳتي وڌيو، ۽ اچي بس لاءِ قطار ۾ بيهي رهيو. بس لاءِ ڪيترائي ماڻهو اوسيڙو ٻڌيو بيٺا هئا. هن سوچيو، آچر ڏينهن به ايتري رش!

*　　*　　*

’شيزان‘ ۾ سڀ دوست اچي ڪٺا ٿيا هئا ـــ منصور، شيخ، رشيد ۽ صديقي. شيزان ۾ قدم رکڻ سان سڀني گڏجي رڙ ڪئي، ”هيلو، راج!“ هن کي سڀ دوست ’راج ڪپور‘ سڏيندا هئا ـــ هونئن سندس نالو به ته راڄو خان هو.

”يار، ڏاڍو انتظار تو ڪرائين!“ منصور کيس ڪرسي آڇيندي چيو.

”ڀائو، ڪهڙيون تو خبرون پڇين؛ اڄ منهنجي ’گرل فرينڊ‘ ـــ اڙي ساڳي ’مونا‘، ضد ڪرڻ لڳي ته ’مارننگ شو‘ واري فلم ڏيکار. مس مس جان ڇڏائي ڀڄتو آهيان. ڇيومانس ته منهنجو منصور سان انجام آهي. پر، توتي ڏاڍي خار اٿس!“

”ڪيئن نه هونديس، ... توکي جو ڪانئس چورائي ٿا وڃون!“ رشيد کلندي چيو.

”نه نه، هونئن ته منصور کي پرپٺ به ڏاڍو ڀانئي ٿي ـــ آخر به ته منهنجو دوست آهي ـــ پر جڏهن کان منصور ’ميريءَ‘ ساڻ دوستي ڳنڍي آهي، الائي ڇو ساڙ ٿي پيو اٿس. مون کي چيائين ته ’سچاٿان انهيءَ ميريءَ کي، مون سان ساڳئي ڪلاس ۾ پڙهندي هئي: ايڏي مغرور ڇوڪريءَ سان منصور جهڙو ناهوڪو مڙس دوستي ڪري، سا ڳالهه مون کي بلڪل پسند ڪانهي‘.“ ائين چئي، هن منصور ڏانهن نهاريو، جنهن جي ڳلن تي سرخي اچڻ لڳي هئي.

”ڇا واقعي؟ مان ميريءَ کان پڇندس ته واقعي مونا ساڻس گڏ پڙهندي هئي ڇا. ادا، مون کي ته آخر هڪ وفادار گرل فرينڊ ملي ٿي وئي.“ منصور هڪ عجيب خوشي محسوس ڪندي چيو.

”پر، واه جي گرل فرينڊ هٿ ڪئي اٿئي!“ راج هن جي اکين ۾ اکيون ملائيندي چيو، ”ڪالهه اسان کان لڪي کيس ڪلفٽن تي وٺي وئين! ’سي بريز‘ هوٽل تي مون اوهان کي ’مئنگو اِسڪئاش‘ پيئندي ڏٺو هو. آءٌ مونا سان گڏ هوس ـــ اتي ئي ته مونا ميريءَ کي سڃاتو.“

”ڪلفٽن تي؟ پر منصور ڪلهه شام جو مون سان گڏ هو!“ رشيد ٿورو حيران ٿيندي چيو.

راج جي منهن تي پيلاڻ ڦهلجڻ لڳي، پر منصور سندس مدد ڪئي:

”ها ها، آءٌ شام برابر توسان گڏ هوس؛ پر ائين بجي جو توسان موڪلايم ۽ گهر پهتس ته ڪکي، منهنجي ننڍي ڀاءُ، مون کي چيو، ’دادا، روپيو ڏي ته هڪ شي ڏيانءِ.‘ لاچار، روپيو ڏيڻو پيم. ميريءَ جو خط ڪڍي ڏنائينم. خط به اجهو اجا منهنجي کيسي ۾ پيو آهي.“ ائين چئي هن پتلون جي کيسي ۾ هٿ وڌو؛ پر پوءِ منهن تي حيرانيءَ جا آثار آڻيندي چيائين،

”اوهو، خط ته ڪالهه سوٽ ۾ ئي وسري ويو... ڪالهه مون وارو گلابي ’شارڪ اِسڪن‘ وارو سوٽ پاتو هوم. خير، سو ڳالهه ٿي ڪيم ته خط ۾ لکيائين ته ’ڊيئر منصور، دل اڪيلي اڪيلي ٿي پئي آهي، ڇو نه اڄ رات ڪلفٽن تي هلون‘. سو، گاڏي ڪنيم، ڪيس گهران وڃي ’پڪ اپ‘ ڪيم. يار، ڪا رات گذري — وڃي خير ٿيا! ميريءَ جو ڪو جسم آهي، — جهڙو چقمق! سڄي رات ڪلفٽن تي گذاري ڇڏيسون. پوليس وارا ته هونئن ئي پنهنجا دوست آهن، تن جو ڪار جو نمبر ڏٺو، سو ويجها ئي ڪونه آيا. ميري ته صبح جو به اصل نه پئي ڇڏيم. سندس ڪنواري جسم جي خوشبو اڃا تائين پيو محسوس ڪريان!“ ائين چئي، هن هڪ اونهو ساهه کنيو — ڄڻ ته ميريءَ جي خوشبو کي هضم ڪرڻ جو ارادو هوس.

راڄ جي چهري تي سُرخي وري واپس اچي چڪي هئي. هن به مرڪندي چيو: ”يائو، ڪهڙيون ٿو ڳالهيون پڇين ... مونا ته بنهه گلاب جي گلن سان ٺهيل ٿي ڏسجي! ڪو جسم اٿس، ...... دل ٿي چوي ته ڪچو ڪائي ڇڏ يانس — ڏاڍي لذيذ هوندي! جڏهن منهنجن وارن ۾ آڱريون ڦيرائي چوندي آهي ’راڄ ڊارلنگ‘، تڏهن آءٌ ائين سمجهندو آهيان ته سموري ڪائنات منهنجين ٻانهن ۾ اچي ويئي آهي!“

شيخ ۽ صديقي، جيڪي اڃا تائين ماٺ ڪريو ويٺا هئا، سي به رڙهي آيا، ۽ پنهنجن پنهنجن داستانن ٻڌائڻ لاءِ آتا نظر اچڻ لڳا. پر منصور ۽ راڄ ته محفل جا موڙ هئا. جڏهن هو ڳالهائين، تڏهن ٻين کي چپ رهڻو پوندو هو. راڄ کي به ڪڏهن ڪڏهن واري ڏيڻ لاءِ چپ رهڻو پوندو هو، پر اڄ راڄ شايد ’موڊ‘ ۾ هو. ميز تي پيل سگريٽ جي پاڪيٽ مان سگريٽ ڪڍي دکائيندي هن چيو: ”يارو، هڪ صلاح ته ڏيو ته ڇا ڪريان. مونا اصل شاديءَ لاءِ بنهه بيچين ٿي رهي آهي. مون ڊيڊيءَ (بابي) کي خط لکيو، پر ڊيڊي ته ماڳهين مچي ئي لٿو: چوي ٿو ته جي تو اتي شادي ڪئي ته ملڪيت مان پائي به ڪانه ملندءِ! يائو، آءٌ ته پريشانيءَ ۾ اچي ويو آهيان. هڪ طرف مونا آهي، ٻئي طرف ملڪيت. ملڪيت به ڪا ٿوري هجي — بلڊنگون، موٽرون، زمينون — اڃا تازو ٥٨- ماڊل جي ’شيو‘ (شيورليٽ ڪار) ورتي اٿس!“

شيخ کي سڀ ڏاڍو سنجيدو سمجهندا هئا؛ ان ڪري سڀني پنهنجون نظرون هن ڏانهن موڙيون. شيخ موقعو ڏسندي، هلڪي مرڪ چپن تي آڻيندي، چيو: ”جي مون کان پڇو ته آءٌ جيڪر پنهنجيءَ محبوبه لاءِ دنيا کي ڇڏي ڏيان. دولت ڇا آهي، هٿن جي مَرُ؛ پر دل جي دولت آهي، دل جي رونق ۽ روشني! ’ملٽن‘ ڪونه پنهنجن ڪتابن ۾ — ها ها، اهو ڪتاب، جيڪو صديقيءَ کي پڙهڻ لاءِ ڏنو هوم — چيو آهي ته دل جي رضا رکڻ سڀ کان وڏو ثواب آهي. منهنجي صلاح مڃ، ۽ تون ماٺ ميٺ ۾ مونا سان شادي ڪري ڇڏ — ۽ پوءِ پيءُ کي لک ته تو شادي اڳيئي ڪري ڇڏي آهي.“

صديقيءَ به لقمو ڏنو: ”آءٌ ته شاديءَ جي بنهه خلاف آهيان. ’بابر بعيش ڪوش‘ وارو مقولو مون کي پسند آهي. ڇا جي شادي، ڇا جي ڳالهه — عيش ڪجي، ۽ بس!“

چانهه به اچي ويئي. چانهه پيئندي، سگريٽ جو ڪش هڻندي، منصور راج کي اک ڀڳي. راج اشارو سمجهي، دروازي ڏانهن ڏٺو. ٻه جوانڙيون، کلنديون مشڪنديون، اچي سندن ڀرواريءَ ٽيبل تي ويهي رهيون. سيني جي چهرن تي يڪلخت سنجيدگي ڇانئجي ويئي. سڀ نهي ٽڪي ويهي رهيا. گفتگو سنڌيءَ بدران انگريزيءَ ۾ ٿيڻ لڳي، ۽ خاص طور منصور ۽ راج ته ڪجهه عجيب بيچينيءَ جي عالم ۾ هئا. راج پنهنجيءَ بشرٽ تي نظر وجهي، پنهنجي وارن جي فصل تي هٿ گهمائيندي ڇوڪرين ڏانهن ڏٺو. منصور به پنهنجي ٽاءِ ٺيڪ ڪندي انگريزي ڌُن جي سيٽي وڄائڻ لڳو، ۽ سندس هڪڙو پير ميز هيٺان زمين تي ٺپ-ٺپ ڪرڻ لڳو. پنج ئي ڄڻا هڪٻئي سان اشاري بازيون ڪندا رهيا، ۽ هلڪي آواز ۾ ڪجهه چوندا به رهيا. سندن انداز اهڙو هو، جو ٻئي ڇوڪريون به ڪجهه عجيب دهوني سان کين ڏسڻ لڳيون. کين پاڻ ڏانهن نهاريندو ڏسي، راج منصور کي ٺونٺ هنئي. سندن دلين جو رنگ منهن تي اچي ويو هو. سندن سرگوشيون وڌنديون ويون؛ ۽ منصور سيٽي وڄائيندو رهيو.

ڪجهه وقت کان پوءِ ڇوڪريون اٿيون. کين اٿندو ڏسي منصور ۽ راج به اٿيا، ۽ دوستن کي چيائون ته هو اجهو ته آيا. ڇوڪريون اڳيان، هي ٻئي پويان. انگريزي ڌُن جي سيٽي اڃا تائين منصور جي چپن تي هئي. وڪٽوريا روڊ جي چوسول وٽ، ٻنهي ڄڻن، ٽرئفڪ بتيءَ جي اشاري ملڻ شرط، ڇوڪرين سان ملي هلڻ لاءِ قدم تيز ڪيا. هاڻي هو ڇوڪرين سان ڪلهو ڪلهي ۾ لائي هلڻ لڳا. اڃ جو ڏينهن، ماڻهن کي به شايد ڪو ڪم ڪار هوئي ڪونه، سو رڳو ٻئي فُٽ پاٿ وَسايائون. فٽ پاٿ تي پهچي، ڇوڪرين "آنڊر گرائونڊ" (پيادن جي سهوليت لاءِ، ٻن رستن کي ڳنڍيندڙ زمين دوز رستو) ڏانهن رخ رکيو. هي ٻئي ڄڻا به تڪڙا تڪڙا زمين دوز رستي جي ڏاڪڻ لهي، وري ڇوڪرين سان جسم جسم سان لائي هلڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا. راج ته خاص موڊ ۾ هو: خيالن ئي خيالن ۾، هو ٻنهي ڇوڪرين جي جسمن مان وڏيڪ گداز جسم جي چونڊ ڪري رهيو هو. سندس نڪ جي ڇهنب ۽ ڪنن جون پاپڙيون ڪنهن عجيب احساس کان ڳاڙهيون ٿي ويون هيون؛ سندس اکين ۾ نيم فاتحانه چمڪ اچي ويئي هئي.

اوچتو زمين دوز رستي جي پوري وچ تي کيس ڪا رڙ ٻڌڻ ۾ آئي. رڙ ٻڌڻ کان هڪ ساعت پوءِ، هن منصور کي ڌڪ پائيندو، ماڻهن وچان گهٽيون هڻندو، ڀڄندو ڏٺو؛ ۽ ٻيءَ ساعت ۾ هڪ ڇوڪريءَ اچي کيس ٻانهن کان ورتو: "مٺا، شرم نٿو اچيوَ! پنهنجون مائون ڀينرون ڪونه اٿوَ! ..." ڇوڪريءَ اهي لفظ چئي بس ڪيا ته هڪڙي راهگير کيس زوردار ٺڪاءُ وڄائي ڪڍيو، جنهن هن کي مٽي ۾ ڀنواٽي وجهي ڇڏي. ۽ پوءِ ...... پندرهن منٽ کن هو راهگيرن هٿان ڪُٽبو رهيو. هن کي ڪو هوش حواس نه رهيو—صرف سندس وات مان هري هري اهي لفظ ادا ٿيندا رهيا: "سائين، مون ڪجهه به نه ڪيو آهي! مان بيڏوهي آهيان!" سندس بشرٽ ڇيهون ڇيهون ٿي چڪي هئي، ۽ سندس وارن جا وانگوڙا ڪلي اکين تي پئجي رهيا هئا. سندس اکين ۽ ڳلن تي ڌڪن جا نيل گهرا ٿيندا ٿي ويا.

زمين دوز رستو سڄو راهگيرن ۽ تماشائين سان ڀرجي ويو. ماڻهن کي لنگهڻ جي جاءِ نٿي ملي. پوءِ هڪ پوليس واري اچي ڪيس ٻانهن کان ورتو. ڪيس زمين تان اٿاريندي، ماڻهن کي اڳيان هٽائيندي، هن کي زمين دوز رستي کان ٻاهر وٺي آيو. ٻاهر به ماڻهن جو انبوهه گڏ ٿي چڪو هو. هن جو ذهن خيالن جي طوفاني اڇ وچ جي ڪري ايترو ڀڄڪي چڪو هو جو هن کي ڪابه ڳالهه صحيح سمجهه ۾ نٿي آئي. هو اجا تائين حيران هو ته ڇا ٿيو، ۽ هن کي ماڻهن ڇو ٿي ماريو. هن روئندي روئندي پوليس واري کي چيو، ”سائين، آءٌ بلڪل بيقصور آهيان...!“

پوليس واري ڪيس غضب جي نظرن سان گهوريندي چيو، ”ها، تون ته وڏو بيقصور آهين! زالن کي هلندي ڇهنديون پائڻ ڪو جرم ٿوروئي آهي! ... توسان گڏ ٻيو ڪير هو؟“

”من ...... صور...!“ هن جي وات مان اچانڪ نڪتو. پر ٻيءَ گهڙيءَ الائي ڪهڙو خيال آيس، ۽ چيائين، ”مون سان ڪير به نه هو... مون ڪجهه به نه ڪيو آهي... سائين، آءٌ بيڏوهي آهيان!“

پوليس واري ڪيس گهليندي چيو، ”ٿاڻي تي ٻائيهي سڄيون ڪندين!“

* * *

سنڌ جي سرسبز واديءَ جي هڪ پرسڪون ڳوٺڙي ۾ زندگي ورهين کان ننڊ پيئي هئي. سجاڳ به ڪير ٿئي... ٻڪ جي لولي ڪڏهن اهڙي ننڊ ٽيي ڏياري، جو زندگي دائمي ننڊ ننجيو وڃي. ڳوٺڙي جا هاري ناري ورهين کان ٻڪ جي لوليءَ تي گهريءَ ننڊ ۾ پيا هئا. ٻنين جي ساوڪ، ۽ انَ جي داڻن جي تيز خوشبوءِ گهڙيءَ لاءِ هنن کي سجاڳ به ڪندي هئي؛ پر جڏهن انَ جون گاڏيون ڀرجي سنڌن ڳوٺڙي کان دور وڃڻ لاءِ آسهنديون هيون، تڏهن هو وري ننڊ پئجي ويندا هئا.

انهيءَ ڳوٺڙي جي گهر ۾ — ڪم از ڪم ان ۾ گهر جا انساني لوازمات ته سمورا موجود هئا — روح جي ڏائڻ انگهي آئي هئي. صبر جي ديوي شايد رُسي هلي ويئي هئي. هڪ پريو مڙس، اکين کي پنهنجي گوڏ جي پلاند سان اگهندي، پنهنجي منهن ڪجهه ڀڻ-ڀڻ ڪري رهيو هو — ”اسان جي ڪا قسمت...!“

هڪ ننڍڙو ڇوڪرڙو اچي سندس ٽنگن کي چنبڙيو — ”بابا، ادو ڪڏهن ايندو!“ ٻارڙي جي انهن لفظن روح جي ڏائڻ کي هڪ ٻيو ڇهڪ وَسايو — ۽ زلدگي ڪنڊ ۾ ويهي لڙڪ ڳاڙڻ لڳي.

هن خاموش گهر ۾ صبح جو ٽپالي هڪ طوفان کڻي آيو هو. جڏهن يارو ٽپاليءَ سڏ ڪيو، ”چاچا مراد، چٺي آئي اٿئي“، تڏهن پيرمرد مراد جي جسم ۾ هڪ هلڪي لهر اچي ويئي هئي. سندس گهر واريءَ جنڊ جي مُٺي کي هڪ نئي جنبش ۾ بيهاري ڇڏيو. سندس جوان ڌيءَ هڪدم پوتي مٿي تي سرڪائي آندي؛ ۽ ننڍڙو خانو به مٿيءَ مان هٿ ڪڍي اچي ٻيءَ کي چنبڙيو.

”ابا، ڪٿان آئي آهي چٺي؟“ مراد لوڙهي ڪان ٻاهر ايندي چيو.

”چاچا، ڏسجي ته ڪراچيءَ ڪان ٿي“.

”هائو، هائو، ابا، راڃي وٽان آئي هوندي. ڀلائي ڪري پڙهي ته ڏينم.“ ڪنهن نامعلوم خوشيءَ جي چمڪ پيرسن جي منهن جي گهنجن ڪي روشن ڪري ڇڏيو.

يارو ٽپاليءَ خط کولي پڙهڻ شروع ڪيو:

—”پيارا بابا سائين،

”ڏٽيءَ سڳوريءَ جي فضل سان اوهان ڏانهن ڪل ٺي خير هوندو. پيو احوال، ته الله ٿو چاڻي ته آءٌ بلڪل بيڏوهي ڦاسي پيو آهيان. مون کي پوليس هڪ ڪوڙي ڏوهه ۾ ڦاسائي چالان ڪري ڇڏيو آهي. هن خط کي تار ڪري سمجهندا، ۽ ڀلائي ڪري وڏيري گل محمد کي هٿ ادب جا ٻڌي عرض ڪندا ته منهنجو ضامن ٿئي مون کي ڇڏائي وڃي. زياده ادب.

— اوهان جو فرمانبردار پٽ، راڃو خان.“

پيرسن مراد جي دل سان چڻ ته ڪجهه ڪِري پيو. هن کي ائين محسوس ٿيو چڻ ته ڪنهن ڪيس پٺن وارو گهوٻاٽو وهائي ڪڍيو هو. سندس چيلهه ۾ هڪدم ڪُٻ پئجي ويو. ڏڪندڙ هٿن سان ياروءَ جي هٿن مان خط ورتي، ان کي بي مقصد اٿلائڻ پٿلائڻ لڳو. ياروءَ جي چهري تي به حيرانيءَ ۽ ڪنهن نامعلوم خوف جا آثار پيدا ٿيا، ۽ هڪندي چيائين: ”چاچا، الله مڙئي خير ڪندو!“

”هائو ابا، ڌڻي مڙئي ڏڪي رکندو!“

راڃي جي ماءُ ۽ ڀيڻ ’ستابي‘ به لوڙهي جي آڙ ۾ سڀڪجهه ٻڌي رهيون هيون. خط جو احوال ٻڌندي، راڃي جي ماءُ ته اتي ئي ويهي رهي، پر ستابيءَ ڪان بيساخته اوچنگار نڪري ويئي.

”هون هون...!“ پيرمرد اندر ايندي ستابيءَ کي ڇينڀيو: ”ماڻهوءَ ڇيڙوءَ جو ته خيال ڪبو آهي!“ گهڙيءَ لاءِ سندس غيرت اڀري آئي هئي — سندس نياڻي ڪنهن پرائي مڙس جي ايترو ويجهو ڪو آواز ڪري!

هن کي ڪجهه به سمجهه ۾ نٿي آيو. وڏيري وٽ هو ڪهڙي منهن سان ويندو! ستابيءَ جي سڱ ڏيڻ ڪان جڏهن انڪاري ٿيو هو، وڏيري هن جي ٻويان ٻاهه ٻاري ڏني هئي؛ قرض ۾ مينهن ۽ ٻڪري ڪاهي ويو هوس؛ زمين تان جواب ڏيئي ڇڏيو هئائينس؛ هٽ-واٽئي وڏيري جي چوٽ تي کين سيڌو پاڌو ڏيڻ بند ڪري ڇڏيو هو. سڄي سڄي رات اڪ کين لڳندي هيس، ۽ ستابيءَ جي کٽ تي پهرو ڏيندو رهندو هو — متان سپائي وڏيرو ڪهڙو ٿي بيهي! ولو خاصخيليءَ جي ٻالهن به ته وڏيري ڪهاڙين جي زور تي کنئي هئي. سندن زندگي صرف خوف ۽ بک جو مجسمو بنجي ويئي هئي، پر پرئي مڙس پنهنجي غيرت

هئان نه ڇڏي هئي. انهيءَ لاءِ هن کي هڪڙو ئي سهارو هو: راڄو پڙهي اڪابر ٿيو هو، ۽ ڪراچيءَ ۾ وڏي نوڪريءَ تي وڃي چڙهيو هو... مجال آهي وڏيري جي، جو منجهن هٿ وجهي! ۽ پوءِ، ڇهن مهينن کان پوءِ، راڄي جو خط مليس به ته ڪهڙو! هن کي ائين محسوس ٿيڻ لڳو، ڄڻ ته سندس لوڙهي کي چوڌاري باهه ورائي ويئي هئي، ۽ هنن کي ٻاهر نڪرڻ جي واهه ڪانه هئي... هن جو دم گهٽجڻ لڳو.

ستابي ته روئي روئي ساٽي ٿي پئي هئي. ماڻس ته اڃا تائين چپ هئي — فقط سندس اکيون درياهه بڻجي ويون هيون — هن جو اندر وڏبو ٿي ويو — ۽ اوچتو هوءَ رڙ ڪري اٿي:

”آ، منهنجا بابل پٽ!“ ۽ پوءِ ٻئي ماءُ ڌيئُر، هڪٻئي سان ڳلي لڳي، ٻار ڪري روئڻ لڳيون.

گهر جي ڪک ڪک مان روڄ جو آواز ٿي آيو. ڪڪائين ڇت مان ڪا جهرڪي اٿي ان“ کان خالي ڪُنديءَ تي اچي ويٺي. ڪنديءَ ۾ ڪجهه نه ڏسي، جنڊ جي پُڙ تي اچي ويهي رهي. ٻڃي ٻڃي هڪڙو داڻو ڪنيائين، ۽ وري وڃي پنهنجي آکيري ۾ ويئي. پنهنجن ٻچڙن جي گرم گرم جسم سان لڳي، جهرڪيءَ آسودگيءَ جو ساهه کڻي پوڙهي مراد کي ڏنو، جو پنهنجو مٿو ٻنهي هٿن ۾ جهلي ڏانهنس نهاري رهيو هو. هن چوطرف نظر ڦيرائي: گهر ۾ اهڙو ٽپڙ ئي ڪونه هو جو کڻي وڪڻي. سندس نظرون ٽڪجي اچي ستابيءَ تي پيون — ستابي، جنهن کي ڪونج ڪري سڏيندو هو. هئي به ته ڪونج — ڇا سندس مُک، ڇا مورت، ڇا سندس ٻول! ڪهڙيءَ لاءِ وڏيري جي شڪل به تصور ۾ آندائين: ٻڇاريندڙ شهپر، ٿلها چپ، جيڪي مڇن تي ڪيس لڳائڻ جي ڪري اودا ٿي ويا هئس، پڻگ کان ڳاڙهيون رت اکيون...... شل الله سائين دشمن کي به اهڙو منهن نه ڏيکاري!

”واه ڙي منهنجا مولا....!“ هن کان بي اختيار اهي لفظ نڪري ويا، ۽ هڪ ڏکهو سڏڪو، ڏک ۽ ايذاء جو روپ وٺي، هن جي چهري تي ڦهلجي ويو!

* * *

هفتي کان پوءِ وڏيرو راڄي کي ڇڏائي آيو. هفتي کان پوءِ ستابي وڏيري جي حويليءَ ۾ داخل ٿي ويئي. هفتي کان پوءِ مراد جي ڪايا ئي بدلجي ويئي — سندس منهن جا گهنج وڌيڪ آڏا ابتا ٿي ويا، سندس چيلهه ۾ دائمي ڪُٻ پئجي ويو، سندس اکين ۾ غيرت جو لاش قبر لاءِ ٻاڏائڻ لڳو. هفتي کان پوءِ راڄي جي ماءُ جنڊ تي ويهي جنڊ گهٽ پيهندي هئي، لڙڪ گهڻا ڳاڙيندي هئي...... ۽ هفتي کان پوءِ راڄو پنهنجيءَ ڦاٽل رنگين بشرٽ کي پاڻ پنهنجن هٿن سان ويهي سيبا ڏيڻ لڳو!

نسيم کرل

ڪني آگر

وڏيري نورمحمد خان جي ڌيءَ رات اوچتو بيمار ٿي پيئي هئي، سو ڳوٺ جون زالئون پڇڻ آيون هيس. نينگري سـوَڙ ۾ ويڙهـيل سيڙهـيل سمهي پيئي هئي. ڪي زالئون مٿن ڪان ڪي پيرانديءَ کان ويٺيون هيس، ۽ ڪن ڪيس زور پئي ڏنا، ته ايتري ۾ ٻڍي لوران لمڪا ڏيندي اچي نڪتي. چيلهه تي هٿ رکي، زالئن ڏي منهن ڪري چيائين، "ٻيو ٻڌو!"

"ڇا؟" ٻن ٽن زالئن جي وات مان نڪتو.

"زينب ڪي پوليس ٻـڌي ويئي!"

"هان!" زالئن جا وات ڦاٽي ويا. ٻـيلا ٻـيلا ڏند ڏيکاريون ڏيڻ لـڳا.

وڏيري جي ڌيءَ جا اکيون ٻـيلي ٿي ويئي هئي، تنهن جو ويتر رت ڇڏي ويو. ويچاريءَ سـوَڙ کي ڇڪي ڪٺي مٿان وڌو. ان ڪال اڳـ ته ڪا زالئان ٻڍيءَ نوران ڪان ان جو سبب پڇي، ناليءَ حاجل ناس جي دٻلي وَرَ مان ڪڍي ان کي آگـر سان ٺهڪائيندي پڇيو، "ڇـو؟" ان 'ڇو' تي سڀني پنهنجون اکيون ڪٺي ٻڍي نوران ۾ کپايون. وڏيري جي ڌيءَ به سوڙ ۾ ڇرپـر ڪئي — هن کي به شايد سبب ٻـُڌڻ لاءِ آندمانڌ هئي.

"ٻار ڇائو هوس، ڪوڏر سان کڏ کٽي ٻوريائين پئي، ته ڪنهن مـُڙسالوءَ ڏسي ورتس ۽ وڃي ٿاڻي ۾ رپورٽ ڪيائين."

اٺين ڇپ ٿي ويئي، ڄڻ ڪو راڪاس گهمي ويو هو. وڏيري جي ڌيءَ به ڇرڻ پرڻ ڇڏي ڏلو، صفا ٻـند پٿڻ ٿي ويئي. وري به شابس ناليءَ حاجل کي، جنهن ناس جي چپٽي کڻ نڪ کي ڏيئي، پنهنجي هوش کي جاءِ ڪيو. ڪٽ تي سري جاءِ ڪيائين: "آءُ، نوران، هٿ ويهه؛ سڄي ڳالهه ٻيرائتي ڪري ٻڌاءِ."

"نه، ماسي، ويهڻ جي واند ڪانهي، ڳاهه تي ٿي وڃان." ٻڍيءَ نوران وڏائي ڪئي.

"گهـڙي ته ويهه، ڇوري!" مـُلياڻيءَ پنهنجيءَ عينڪ جا ڌاڳا ٺاهيا.

ٻڍيءَ نوران به هاڻي ڳالهه کي چڱيءَ طرح ٻڌائڻ کان سواءِ وڃڻ واجب نه سمجهيو، سو ويهي رهي.

"ڇا ٻڌايانءِ، ماسي،" ٻڍيءَ نوران ڳالهه کي لانئي سان شروع ڪيو: "جمالدار اهڙي مار ڏنيس، اهڙي مار ڏنيس، جو منهنجي توبهه... ڇـنبا ٿي ڇـنبا پـٽيائينس!"

”چو نہ ماريندس جماندار، اهڙو ڪم تہ ڪسبيائين ڪان بہ نہ ٿِجي!“ صفوران اندر جو ساڙ ڪڍيو.

”پر مائي اها بہ بدنامي، اوڙي پاڙي وارا ٻڌي ڇا چوندا!“ نانيءَ حاجل چيو.

”ڀلا اڳي گهٽ بدنامي هئي ڇا؟ ڪاٿي رهي نصرپور، ڪاٿي رهي خميسي جي وانڊ! سڀني کي تہ سندس افعالن جي خبر هئي.“ مُليائيءَ ڳالهہ کي ٽيڪ ڏني.

*　　*　　*

مُليائيءَ جي ڳالهہ سورهن آنا سچ هئي. ترِ پر گهٽو ڪري سڀ کي سندس افعالن جي ڄاڻ هئي. ڀلا ڳوٺ جو ڪهڙو ڳڀرو جوان هن کان ٻچيل هو. هن جنهن سان بہ هڪ حرف ڳالهايو، يا چِٽِي اک ملائي، تہ چندر جي رڪارڊ مصداق ان جي منهن ۾ صفائي ٿي ويندي هئي؛ ۽ پوءِ اهو همراهہ پنهنجن مائٽن کان ميلي جي بهاني ڳچ ڏوڪڙ وٺي، يا پيءُ کان چوريءَ پنهنجي آنڻ جي پار مان ڪجهہ حصو ڪلومل جي حوالي ڪري، پر جي ائين بہ نہ پڄو تہ پر واري ڳوٺ مان ڪنهن جي وڇير ڏڳي ٻڌي مهاديءَ واري کي اڌ قيمت ۾ ڏيئي، شهر ۾ هن لاءِ شبنم ململ جا گهگهرا ۽ ملائي جهڙو سٿڻون سبرائيندو نظر ايندو هو. اهي سوکڙيون عطر ۾ ٻڏل سائي ڳاڙهي ريشمي رومال ۾ ٻڌي، زينب ڏي موڪليون هيون؛ ۽ ان جي جواب ۾، ’چند لٿي‘ يا ’ڪڪڙن جي پهرئين دس وقت‘ ملڻ جو انجام ايندو هو. پوءِ اهي ملاقاتون ان وقت تائين پيون هلنديون هيون، جيستائين ان همراهہ جي پيءُ کي پنهنجيءَ پار ۾ ڪوٽ نظر نہ ايندي هئي، يا جيستائين ان ڏڳي وڇير جو مالڪ ڏور سڌو ڪري، ٻاڪو وٺي، همراهہ جي گهر جو در نہ اچي جهليندو هو. زينب جي مٽي پيءُ ماءُ کي شدمد سان گاريون ڏيئي، اها ڇٽي پربي هئي. ان همراهہ جي جيڪڏهن شادي ٿيل هوندي هئي، تہ جوڙس جا مهٽا ٽي ڪيس هميشہ لاءِ توبهہ ڪرائي ڇڏيندا هئا؛ نہ تہ پيءُ حالت ۾ پير مٺل شاهہ سائينءَ کي ميڙ ڪري ان همراهہ لاءِ برادر مان سنگ وٺبو هو. ٻن ٽن هفتن اندر ان گهر مان شاديءَ جا لاڏا ٻُڌجڻ ۾ ايندا هئا. همراهہ نئينءَ نندڍيءَ ڪنوار کي هٿ ڪري خوش ٿي ويندو هو، ۽ زينب ان کان آسرو ٻلي ڪنهن ٻئي ڳڀرو جوان کي پاڻ ڏي ساهيندي هئي. ائين تعداد وڌندو رهيو. وڏيري جي وڏي ڪمدار ايوب تہ هڪ ڏينهن ’نُور مِٺي‘ جو قسم کڻي چيو هو تہ ڳوٺ ۾ ٻن ٽن گهرن کان سواءِ ڪو اهڙو گهر بچيل ڪونهي جو زينب جي مرڻ بعد سندس جنازي کي ڪلهو ڏيئي سگهي. اها ڳالهہ ٻڌي زينب کي جيڪو شرم آيو، اهو تہ خير رهندو. پنهنجي ساهيڙيءَ ڪريمت کي، جا ٽورين گهٽين پارين پاڻ جهڙي هيس، ڏند ٽيڙي چيو هئائين: ”اسيد آ الله ۾ تہ اهي ٻہ ٽي گهر بہ نہ ڇڏينديس!“

سندس بدچاليءَ ڪري ڳوٺ جي ڪنوارين ۽ جوان زالن کي سندس گهر وڃڻ تہ ٻري رهيو، پر ساڻس ڳالهائڻ جي بہ منع ڪيل هئي. جي اتفاق سان ڪاهہ ڪندي يا هلندي پٽيندي

ڪنهن ڇوڪري جو روح سٽ ڏيندو هو، ساڻس به حرف ڳالهائيندي هئي، ۽ خدا به ڪري خير، جي اها خبر ان ڇوڪري جي ڪنهن وڏي ڀاتيءَ کي پوندي هئي، ته گهڙي ڪن ان گهر ۾ پرڙات پئجي ويندي هئي، ڇوڪري گيسيون ڪري توبهه ڪندي هئي. ويچارا مائٽ به ايترو خيال ڇو نه ڪن؟ ڪريمت جو مثال سندن اکيان هو. زينب سان ساهيڙپ رکڻ کان اڳ هو ڏاڍي شريف ڇوڪري هئي، مجال جو ڪنهن مرد ماڻهوءَ ساڻ اک کڻي ڳالهائي؛ پر جڏهن کان زينب جي صحبت ۾ آئي ته ڪري خراب ٿي پيئي. اهڙيءَ ڳالهه کان پوءِ ڳوٺ جي پرين مؤمن کي نانگ ته ڪونه ڪاڏو هو جو پنهنجين جوان جماڻ زائفن کي زينب ڏانهن وڃڻ ڏين!

زينب عمر جي اڌ، رنگ جي سانوري هئي. سندس چپ مساڳ هڻڻ ڪري هميشه ڳاڙها نظر ايندا هئا. پنجن ٻارن جي ماءُ هئي. چار ته پنهنجن نالن سان سڏبا هئا، پر پنجون 'منڊو منڊو' ڪري سڏبو هو. ان ويچاري کي به الله منڊو ڪيو ۽ زينب ڪيو. ڳالهه ٿيي هيئن، ته راند ڪيڏندي پنهنس هڪ يتيم ڇوڪري کي مار ڏني. اهو ڇوڪر روئندو وٽس آيو ۽ ڪيس دانهن ڏنائين. ٻارن جي فطرت، گهڙيءَ ۾ وڙهڻ گهڙيءَ ۾ پرچڻ. ڀلا ان ۾ ڪهڙو قياس تو ٿهي؟ پر هن پنهنجي پٽ کي اچي ڏنڊن سان ورتو. ڪي ڏک رحماني ڪي ڏک شيطاني؛ وري ٻار جو به ڪهڙو قوت... لڳي جو ڇوري کي اولوڏڪ، ته ڄنگهه سڄي هيٺ ٿي وئي! ڪنهن ڏاڍيون لٻريون ٻڌيون پر ڄنگهه ڪانه ٿهي، ڇوڪر هميشه لاءِ منڊو ٿي ويو. سندس ٻارن جا رنگ به عجيب هئا. ڪي ڀُورا باهه جهڙا، ته ڪي ڪارا ٺڪر. انهن ٻارن جي نسل بابت هوءَ ڪڏهن ڪڏهن ڪريمت کي ٻڌائيندي هئي. مثال طور، جڏهن ڪيس پريل ڄائو هو ته ڪريمت ڪانئس پڇڻ آئي هئي. ڇوڪري کي ڏسي چيو هئائين، "ڇوري، پٽ ته واه جو ڄڻيو اٿئي!" زينب ڪلندي جواب ڏنو هو، "ڇو نه سهڻو هوندو، پٽس به ته سهڻو آهي!" ۽ پوءِ ڪريمت کي ڪن ۾ ٻڌايو هئائين ته صديق سان رستي رکڻ بعد مهيني اندر ئي ڪيس پيٽ ٿيو هو. ڪريمت کي اها ڳالهه دل سان لڳي هئي، جو صديق ڳوٺ جي ٺاهوڪن جوانن مان هڪ هو. اهڙيءَ طرح، جڏهن ڪيس فريد ڄائو ته هن ڪريمت کي چيو هو، "مڙئي ليک لکيل هو، ادي ڪريمت، نه ته امين ڪو منهنجو هيسي جيسي هو! هي ڇورو به هن تي ويو آهي." وري نفرت سان پر ۾ سمهيل فريد کي ڏسي چيو هئائين، رنگ کي ته ڇڏ، جو مان به سانوري آهيان، پر منهن جي تختي ۽ ڇُنجهين اکين کي تڪي ڏسينس ته سُود امين آهي!" ڪريمت ٿوري دير ڇوڪري کي تڪي چيو هو، "هائو ڙي، برابر، تر به ماريي امين مان نه لاٿو اٿس!" ڪريمت جو جواب ٻڌي، زينب پڇڪ ڪري زمين تي ٿُڪ اڇلائي هئي. ڪريمت کي خبر هئي ته زينب اها ٿڪ زمين تي نه پر حقيقت ۾ امين جي زال صفوران جي منهن تي اڇلائي آهي، جو هوءَ ان وقت زينب سان گڏ هئي،

جڏهن صفوران زينب کي پنهنجي کوهيءَ تان ٻاڻي ڀرينديءَ گاريون ڏنيون هيون ۽ زينب ماٺڙي ڪري، بادشاهه پير دستگير جو قسم کڻي، ڪريمت کي چيو هو ته هوءَ صفوريءَ کان انهن گارين جو ضرور پلئه وٺندي... تان جو زينب امين جهڙي ڪاري رُم سان رستو رکي کيس اهڙي ته مار ڏياري هئي، جو ڪيترا ڏينهن هوءَ کٽ تي پئي هئي.

زينب جو مڙس خدا بخش ويچارو جيستائين جيئرو هو، تيستائين هن پنهنجيءَ زال کي سمجهائڻ کان نه گهٽايو. هن گهٽا ئي ڀيرا زال کي انهن افعالن تان ماريو هو. هڪ ڏينهن ته ڪهاڙيءَ سان کيس صفا خون پئي ڪيائين؛ پر زينب جي رڙين تي همراهن اچي کانئس ڪهاڙي کسي. مٿن مائٽن جي صلاحن جي باوجود هن زال کي طلاق نه ڏني. ڳالهه اصل هيئن هئي ته زينب جي نالي سرڪاري رڪارڊ ۾ ڏهه جريب زمين هئي، جا خدا بخش آباد ڪندو هو. جي زال کي طلاق پئي ڏنائين ته اها زمين به پئي هٿن مان وئيس. مڙئي دڙڪي داٻ ۾ ڪم ٽپائيندو پئي آيو — تان جو وجي پنهنجي ڏيهه پهتو. مڙس جي فوت ٿي وڃڻ بعد زينب کي ويتر ڇوٽ ملي ويئي. اهي ئي حال، آهيئي افعال. البت اولاد جي خواهش سو ڇڏي ڏنائين. ڪجهه داين جي صلاح، ڪجهه دوائن جي مدد — مڙيئي ڪم ٽپندو پئي آيو.

”پر، پڦي نوران، ادي خدا بخش کي گذري به ٻه ٽي سال ٿيا، تنهن بعد هوءَ هميشه ان ڳالهه جو خيال رکندي هئي. ايترن سالن ۾ کيس ڪجهه نه ٿيو، ۽ هاڻي اهو وري ڪيئن؟ مون کي ته ڪا ٻي ڳالهه ٿي نظر اچي.“ هڪ زائفان عقل ويڙهايو.

وڏيري جي ڌيءَ سوڙ مان منهن ڪڍيو. سڄي پگهر ۾ وئجي ويئي هئي.

”مائي، اهو قدرت جو ليک آهي، جنهن کي نه دايون ٽاري سگهنديون نه دوائون.“ ناني حاجل مولوي ڪهاڙي جي انداز ۾ چيو.

”پر، ماسي، پاڻ به سڄي ڪئي اٿس ته ٻار سندس آهي!“ پڦي نوران چيو.

وڏيري جي ڌيءَ اهو جملو ٻڌي ٽڏو اولهو شوڪارو ڀريو — ائين، ڄڻ هن جي سيني تان ڪو بار لهي ويو هجي؛ پر سندس اکيون ڪنهن عجيب احساس جو اظهار ڪرڻ لڳيون، ڄڻ هن جي ڪا املهه شي وڃائجي ويئي هجي — ڪا اهڙي شي، جا هن جي پنهنجي وجود جو حصو هجي.

گهڙي کن ماٺ ڪري، پڦيءَ نوران وري ڳالهه کي ڇوٽ ڇاڙهيو:

”هڪڙي سپاهيءَ پئي چيو ته ست سال ٽيپ ملنديس.“

”ست سال!“ هڪ زائفان کان ڇيٽ نڪري ويئي.

وڏيري جي ڌيءَ جوڻ اکيون ٻه اهو ٻڌي پرجي آيون. وري گهڙي کن سانت ٿي ويئي.

"هڪ ڳالهه ٻه ته اهو چڱو ٿيو، ناني مسلياڻي!" هڪ زائفان چيو.

"ڪهڙيءَ ڳالهه ٻه؟"

"زينب ڪان جند ته ڇٽي پئي!"

"ها، اها ڳالهه چئه؛ هولئن ٻه ڪيني آگر وڍي پلي!"

وڏيري جي ڌيءَ شوڙر سان ملياڻيءَ کي ڏٺو. سندس ذهن ۾ ورورڪري 'ڪني آگر' جا لفظ ڦرڻ لڳا. هن سوڙ کي ڇڪي ڪٽي پنهنجي مٿان وڌو. هن جي اکين مان شڪرگذاريءَ جا ڳوڙها وهي، وهاڻي کي پسائڻ لڳا. هن جي چپن پڪو: "زينب، ماسي زينب...!"

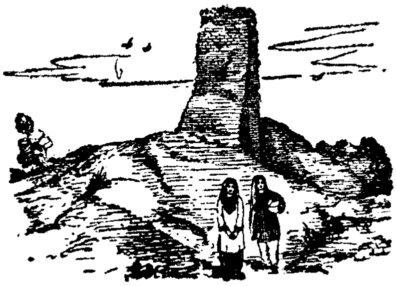

موهن ڪلپنا

جواب

وات تي لنڊي ٻڍيءَ چيو: ”ڪيئن پاڻي، مليئه ڪا نوڪري؟“

”نه.“

”ڪوشش ڪندو آهين؟“

”ڪندو آهيان.“

”پوءِ به نوڪري لڳي مليئي؟“

”لڳي ملي.“

”توکان پوءِ جن ميٽرڪ پاس ڪئي آهي تن کي ته ملن پيون، توکي ڇو نه؟“

...... مان چپ.

”تون سچيءَ دل سان ڪوشش نه ڪندو آهين!“

......چپ.

”توکي ته وات ۾ گرھه کپي!“

...... چپ.

*   *   *

ٻئي ڏينهن ڏاڏيءَ چيو: ”رات رڪميءَ ٿي ڳالهه ڪئي ته تنهنجو منهن لٿو پيو هو!“

”ڪالهه سائس چرچا ڪونه ڪيا هئم.“

”پلا، اڄ تنهنجي شڪل روئڻ جهڙي ڇو آهي؟“

”منهنجي شڪل ئي اهڙي آهي.“

”ماني کائيندو آهين؟“

”ڪالهه هڪ دفعو کاڌي هيم.“

”توکي ڏسي روئڻ ٿو اچيم!“

...... چپ.

*   *   *

ڪجهه ڏينهن پوءِ، وڏيءَ ٻڍيءَ چيو:

”نرمل!“

”هون.“
”پڙهائيندين ته توکي نوکري ڇو نٿي ملي؟“
”توهين پڙهايو.“
”ان ڪري، جو تون آهو نٿو ڪرين جيڪو هڪ ميٽرڪ پاس ڪيل کي ڪرڻ کپي.“
”دادي!“
”ڇُپ.“
”ڪالهه ڪميٽيءَ ۾ ٿي چيو ته مون کان پوءِ جن ميٽرڪ پاس ڪئي آهي، تن کي ته نوڪريون ملن پيون.“
”صحيح آهي.“
”۽ جن مون کان اڳ پاس ڪئي آهي؟“
”تن کي به ملن پيون.“
”۽ جن مون سان گڏ ڪئي آهي؟“
”تن کي به.“
”گهٽائيءَ کي يا ٿورائيءَ کي؟“
...... هوءَ چپ.
”توهين ٿورائيءَ کي ڏسو ٿا!“
...... چپ.
”جيڪو جبل چڙهي وڃي ٿو، ان کي ڏسو ٿا!“
...... چپ.
”جيڪي ڪِرن ٿا، تن کي نٿا ڏسو!“
...... چپ.
”ڏسو ٿا، پر نظرانداز ڪريو ٿا!“
...... چپ.
”توهين ٿورائيءَ کي ڏسو ٿا، ۽ گهٽائيءَ کي نظرانداز ڪريو ٿا!“
...... چپ.
”توهين ٿورائيءَ کي ڏسو ٿا اها سٺي ڳالهه آهي؛“
...... چپ
”مگر مڪمل طور سٺي نه.“
”ڪيئن؟“
”توهين انهن ٿورن کي وساري ٿا ڇڏيو، جيڪي نوڪريءَ نه ملڻ ڪري اڳهات ڪن ٿا!“
...... چپ.

”جن مون کان اڳ ميٽرڪ پاس ڪئي آهي، تن مان ڪيترن ئي آپگهات ڪيو آهي.“
...... چپ.
”جن مون سان گڏ ڪئي، تن مان ٻه.“
...... چپ.
”جن مون کان پوءِ ڪئي، تن مان ٻه.“
...... چپ.
”توهان جي ماروٽ پارٽيءَ پنهنجي پٽ جي ماني بند ڪئي، ڇو ته هو ميٽرڪ پاس هوندي به بيروزگار هو. ياد اٿوَ ته ترين جي پٽن تي سمهي آپگهات ڪرڻ کان اڳ لڪيل چٺيءَ ۾ هن اها ڳالهه صاف لکي هئي!“
...... چپ.
”سڀ نوڪيندا هئس.“
...... چپ.
”مون کي به ٽوڪيو ٿا!“
”نرمل...!“
”مون کي وات ۾ گرهه کپي!“
”نرمل!“
”چاڪاڻ جو سچيءَ دل سان ڪوشش نٿو ڪريان!“
”نرمل، چپ ڪر!“
”ڇو ته گهر ۾ ويٺي کي بک مرندي ڏسي ڪلان ٿو!“
”بس، نرمل!“
”ڇو ته روٽي نٿو سگهان!“
”نرمل، تون چريو ٿي پيو آهين!“
”نوڪري نٿي ملي!“
...... چپ.
”دادي!“
”چئه.“
”نوڪري نه ملندي.“
”ڇو؟“
”اڄ هندستان ۾ چريا (بيروزگار) وڌي ويا آهن!“
”تنهنجو مطلب؟“
”هندستان ۾ چرين جون اسپتالون ٿوريون آهن!“
”تون سچ پچ چريو آهين!“
”اسپتال ۾ جڳهه ڇو نٿي ملي!“
...... چپ.

حنيف حملائي

'زندگي حسن جي حڪايت آ'

گذريل رات کان وٺي لاڳيتي برف وسي رهي هئي. پيٽل وايومنڊل نهايت سرد هو. هر طرف خاموشي هئي. رکي رکي ڪي مرد ۽ عورتون ماڪوڙن ۽ ڪيولين جيان هيڏي هوڏي ٿي ڏٺيا، ۽ وري مسلسل ماٺ — چڻ ته زندگيءَ ۾ اوچتو ماٺائي ۽ اداسائي رچي ويئي هجي. هو ڪنهن مهل کان بالڪنيءَ ۾ ويٺو رهيو. سرديءَ ڪري سندس ڪن ڳري ويا هئا، ۽ اوورڪوٽ جا ڪالر ڪڙا ڪري، ڪنن کي گرم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هن سوچيو ته هن ماٺريءَ ۾ سياري جي آمد ڪهڙي نه من موهڻي آهي. ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل وڻن جون ويڳاڻيون قطارون، برف پوش ننڍڙا مايوس پوٺا، ۽ ڪير جهڙيءَ اڇيءَ برف سان ڍڪيل راهون ۽ پيچرا.... ۽ پوءِ آهي راهون ۽ ڀرپيچ وروڪڙ رستا سندس شعور تي نمايان ٿيندا ويا: آهي رند ۽ لنگهه، جتي هو صفيه جي پويان آهستي آهستي لڪندو ويندو هو ۽ سندس تعاقب ڪندي تمام ٿري نڪري ويندو هو، ۽ جڏهن ڏسندو هو ته صفيه هن ڏانهن توجهه نٿي ڏئي ته هر ڏينهن پڪو پهه ڪندو هو ته 'آئينده ائين نه ڪندس.' بالڪنيءَ ۾ ويٺي ويٺي هن جون ڄنگهون ڄڻ ڄمي ويون هيون، ۽ هو سوچڻ لڳو ته 'اها ڪهڙي شي آهي جنهن جو حصول مون لاءِ ايترو اهم آهي، جنهن منهنجو ذهني خواهه روحاني سڪون برباد ڪري ڇڏيو آهي —؟'' پر جواب ۾ صفيه جو هلڪو تصوراتي چهرو، صفيه جا ٻه ڪجل سان تر ننڍا ڪرا نيڻ، صندلي هٿڙن تي حنا جي هلڪي تحرير، صفيه جا سدا مشڪندڙ چپڙا، ۽ صفيه جي هلڪن موسيقي‌نواز ٽهڪڙن جو پڙادو سندس روح جي تنهائين ۽ من جي ويرانين ۾ گوڄي ويندو هو.

هن سال جي ئي ڳالهه آهي. هو گرميءَ جون موڪلون گذارڻ پهاڙ تي آيو هو، ۽ اتي ئي سندس واقفيت صفيه جي ماٽن سان ٿي، جي پڻ پنهنجي بنگلي ۾ ٽڪيل هئا. پهاڙ وارو بنگلو فقط اونهاري جي مند ۾ استعمال ڪندا هئا، نه ته خالي رهندو هو. صفيه جي ماٽن سان ٿوريءَ ڄاڻ سڃاڻ جو نتيجو اهو نڪتو جو هن کي ٻه پاڻ سان گڏ رهڻ ۽ رهائڻ تي راضي ٿي ويا، ۽ هاڻ هو ٻه سندن گهر جو هڪ ڀاتي ٿي پيو. دراصل هي پهريون دفعو نه هو، هن کان اڳ ٻه هو ڪئي ڀيرا صفيه کي يونيورسٽيءَ جي باغيچي ۾ ڏسي چڪو هو. ڪيئي دفعا

ورانديءَ ۾ لنگهندي ڪيس ڏنو هئائين، ڪٿي مرتبا لئبرريءَ ۾ ڏسي چڪو هو، تڏهن به هوءَ سندس لاءِ اجنبي هئي، حالانڪ هيءَ به يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندو هو. هڪ دفعي صفيه سينيٽ هال ۾ ليڪچر ٻڌڻ آئي هئي. ڪيس ڳاڙهو وڳو پهريل هو. لعل ڀنڀوريءَ جي پرڙن وارگر ڳچيءَ ۾ پيل سفيد رئو هوا ۾ اڏامو ٿي آيو. سيئي شاگرد شرارت آميز نگاهن ۽ مسڪراهٽن سان هڪٻئي ڏانهن ڏسڻ لڳا هئا. ڪنهن چيو، ”جهڙا گل گلاب جا تهڙا مٺن ويس!“ ٻئي ڪان به رهيو نه ٿيو ۽ چيائين، ”پسيو سونهن سيد چي، نينهن اچن نيش!“ ۽ هو ’شاهه‘ جي ان بيت جي مفهوم ۾ صفيه جي شخصيت کي محسوس ڪري سگهيو هو.

”صفي!......“ هن آهستي آچاريو.

پُرافسوس اکڙين واري صفيه، جنهن جي ريشمي پلڪن ۾ خزان جهون اداس شامون پوشيده هيون — انهن نگاهن سان نظرون اڙائيندي، هن کي ائين محسوس ٿيندو هو ته هو ڪنهن جي ڳولا ۾ صفيه جي نيڻن ۾ نهاري ويٺو. اها لامعلوم ۽ اٽڪٽ تلاش هن کي ڏاڍي مايوس ڀاسندي هئي، ليڪن سندس تحت الشعور ۾ ڪيئي دلاسا، ڪيئي سهارا ۽ ڪيئي آڌون اڀري ايندڀون هيون — ۽ آهي سيئي همدرديون ۽ همت افزائيون صفيه جون انيڪ مورتون ٺهجي وينديون هيون؛ ۽ پوءِ هو انهن تصويرن ۾ صفيءَ جي بيداغ صندلي رخسارن کي چهي سگهندو هو، ۽ صفيه جي چڳن ۾ آگريون وجهي سندس وارن سان کيڏندو هو.

صفيه سندس زندگيءَ ۾ ڪيئن داخل ٿي، اهو سوال خود سندس سمجهه ۾ اچ سوڌو نه آيو هو. بس، اهڙي ئي غير محسوس طريقي ڪٿي چٽجي، چڻ آڌيءَ رات جو جڏهن آسمان تان نور جي لدي وهي هيٺ ٿي اچي، خاموشيءَ ۾ هرڪا چيز ڪن لائي ڪائنات جا آواز سڻي ٿي، چڪور چنڊ لاءِ پرَ کوهي لستو ٿيندو آهي... بلڪل ان وقت، بنسريءَ تي ڳايل ’شاهه‘ جو ڪو منڙو بيت ساهه ۾ سمائجي وڃي......بلڪل اهڙيءَ طرح، ائين، صفيه سندس دل جي پاتار ۾ پيهي ويئي هئي.

هڪ ئي گهر ۾ رهندي، هو جلد ئي صفيه جي ماءُ ۽ صفيه جي ڀائرن سان بي تڪلف ٿي ويو هو. رات جو دير تائين صفيه جي ماءُ ۽ سندس ننڍڙن ڀائرن کي دلچسپ آکاڻيون ٻڌائيندو هو. وتائي فقير جي ٽوٽڪن تي بنگلي جا ڪمرا ٽهڪن سان گونجي ويندا هئا — چڻ ته خوشيءَ ۽ بيفڪريءَ جي لهر سڄي بنگلي کي پنهنجيءَ لپيٽ ۾ آڻي ڇڏيو هجي. سيئي ڳالهيون ڪيس پوريءَ دلچسپيءَ سان ٻڌندا هئا، پر هڪ صفيه ئي هئي جا بيزاري ظاهر ڪندي هئي. سندس تغافل ۽ بي نيازيءَ تي هن کي ڪاوڙ به ايندي هئي، پر ڪري به ڇا ٿي سگهيو؟ — پاڻ سندس در تي ڪيريل هو!

هڪ رات جيئن معمول مطابق صفيه بيخياليءَ ۾ مگن هئي، ته هن ڪهاڻي شروع ڪئي:
”... ۽ جڏهن هڪ هزار هڪ راتيون گذري ويون ۽ ويچاريءَ شهرزاد جي داستان طرازيءَ جو

سحرانگيز سلسلو ختم ٿيو، تہ شهريار جي اکين مان لنڊ رُسي ويئي. شهريار صفا ٻارن وانگر هولڊو هو. جيسين ڪا ڪهاڻي نہ ٻڌندو هو، ننڊ نہ ايندي هيس. هڪ رات جيئن بيچينيءَ ۾ پاسا بدلائي رهيو هو تہ شهرزاد سندس خوابگاه ۾ داخل ٿي، ۽ سُريلي آواز ۾ چوڻ لڳي: 'اي خوش بخت بادشاه! ڇا، اڃا اهو وقت نہ آيو آهي جو اسين خوابن جي آسمان کان لهي ڌرتيءَ تي اچون، ۽ مسرور ۽ غمزده انسانن وانگر بسر ڪريون؟'" صفيہ اهو اشارو ڀاڻ ڏانهن سمجهيو، ۽ يڪدم پنهنجي ڪمري ڏانهن هلي ويئي. هن جي دل ۾ اڻلکي خواهش شدت پڪڙيندي ويئي تہ صفيہ بہ ٻين وانگر سندس ڳالهين ۾ دلچسپي وٺي.

* * *

ڏيڍ مهينو اڳ جڏهن صفيہ ۽ ڀاڻ گهمڻ نڪتا هئا تہ صفيہ حسب معمول سنجيده ۽ خاموش هئي. هن دل جهلي کيس چيو: "صفي، مان نهايت بدقسمت آهيان: شايد زندگيءَ جي راهہ ۾ ڪوئي بہ منهنجو ساٿي نہ ايندو، ۽ هيءَ عظيم شاهراه اڪيلي ئي طي ڪرڻي پوندي! درحقيقت منهنجو هن دنيا ۾ ڪوئي ڪونهي جو مون کي 'پنهنجو' ڪري سمجهي، منهنجي من جي گهرائين ۾ جهاتي پائي ڏسي. مون کي ڏسڻ واري اگر ڪنهن کي دِيد آهي، منهنجي ساٿي ٿيڻ جي اگر ڪوئي اهل آهي، تہ فقط..." هن اڃا ايترو مس چيو تہ صفي چالاڪيءَ سان موضوع بدلائي ڇڏيو. ۽ اهڙيءَ طرح، جڏهن بہ هو پنهنجي من جي مراد ظاهر ڪرڻ چاهيندو هو، تہ صفيہ هر دفعي نهايت چالاڪيءَ سان ڳالهہ ٽاري ويندي هئي، ۽ هيءُ ڀاڻ ئي پاڻ ڦڪو ٿي رهجي ويندو هو.

بنگلي جي گول ڪمري ۾ سيڻي ياتي ريڊيو ٻڌي رهيا هئا. رڪي رڪي لاپرواهہ ٽهڪڙن جي آواز هن کي چرڪائي ڇڏيو. لاشعوري طور سندس ڪن صفيہ جي آواز ٻڌڻ لاءِ آتا ٿيا. هن گهڻوئي ڪن لاتو، پر صفيہ جي ٽهڪ جو آواز ٻڌڻ ۾ ڪونہ آيس. "تڏهن صفي ڪٿي آهي؟" هن خود کان سوال ڪيو، ۽ بيدليءَ وچان سگريٽ دکائي، بالڪني ڇڏي اُن ڪمري ڏانهن ويو، جتي سيڻي ٽهڪن مٿان ٽهڪ اُڇلائي رهيا هئا. صفيہ کي نہ ڏسي، هن کي بيحد روحاني اذيت ٿي ۽ کيس ڳولڻ لاءِ ٻاهر نڪتو.

هن ڏٺو تہ صفيہ وڻ جي ٿڙ کي ٽيڪ ڏيو ويٺي آهي، ۽ وسيع خلائن ۾ ڄڻ ڪجهہ تلاش ڪري رهي آهي. ان وقت نارنگي رنگ جي لنڊن ننڊن ڪڪرن ماحول کي انتهائي رنگين بڻائي ڇڏيو هو، ليڪن صفيہ جي چهري تي ياس ۽ ارمان جا نشان نمايان هئا. اداس هولدي بہ ڪيتري نہ سندر هئي! وارن جون رولاڪ ڇڳون، لرزي لرزي سندس موهيندڙ مُکڙي سان حرڪت ڪري رهيون هيون، ۽ صفيہ لهايت بيدليءَ سان ڇڳن کي هٽائيندي ٿي رهي. هوءَ ڪجهہ جهوالگاري رهي هئي:

"تو لئه ساهه ائين سيڏائي،
جهونجهڪڙي جو جيئڻ واجهائي،
جانيي لاءِ تلور—
ڪيسين رهندين دور!

منهنجي آس، ڏکن جو ڏيئڙو،
منهنجو هر سانجهيءَ اوسيڙو،
مري نه سگهندو مور—
ڪيسين رهندين دور!"

سندس آواز ۾ وياڪلتا ۽ اوسيڙي پئي لڪايو. هن جي اکين آڏو خانه بدوشن جا اڻکٽ قافلا وسيع رڻن پٽن مان لنگهڻ لڳا. چانگن جي ڇيڙن جا آواز ننڍيون ننڍيون پيڙيون ۽ بتيلا بڻجي سندس احساس جي مهاساگر تي ترڻ لڳيون. اوچتو اهي پيڙيون جدا جدا ٿي وسيع سمنڊ ۾ گم ٿي ويون، ۽ انهن جا ننڍڙا سفيد سڙهه ۽ ڏکيا ونجهه ڌنڌلو غبار بنجي سندس ذهن ۽ روح جي افق تي ڇانئجي ويا. صفيه سان ڳالهائڻ بغير هو واپس وريو. هلندي هلندي هن کي ائين محسوس ٿيو، ڄڻ صفيه ڪيس پوئتان ويٺي ڏسي. لاشعوري طور هن منهن پٺتي ڦيرايو... پر صفيه ته پنهنجن خيالن ۾ گم هئي!

جيترو قدر آها سانجهي هن لاءِ اداس هئي، اُن جي رات وري اوتري ئي رنگين. هو گهڻي دير سوچيندو رهيو: 'صبح سان آئندي، ملي، سندس ماضي بابت ضرور پڇندس'...'شايد کنهن کان ڊڪاريل ٿي معلوم ٿئي'...'هوءَ ڇا ٿي گهري؟'...'ڪهڙي قسم جي ڇوڪري آهي؟' اهڙا ڪيئي سوال سندس ذهن ۾ گونجڻ لڳا.

سورن کي ساز ۾ مدغم ڪرڻ لاءِ هن وائلن هٿ ۾ کنيو، ۽ بي اختيار سندس آگريون تارُن مٿان ڦرڻ لڳيون. ساز ۾ سوز وڌندو ويو. هوسوز جي جَهرَ ۾ سڙڻ لڳو. خوابگاهه جا پورا ريشمي پردا هلڪيءَ اولڙهه ۾ لهرون هڻي رهيا هئا. ٻاهر هوائن ۾ خنڪي هئي. هن جو آگريون تيز هلڻ لڳيون. موسيقيءَ جو ڄڻ درياهه وهي هليو هو، ۽ آئلي پوڻ تي هو. ان درياهه جي تيز وهڪري ۾ هن ڪمري جي هر چيز کي لڙهندي محسوس ڪيو......تان جوخود سندس وجود به ان سير ۾ لُڙهي لهوارو ٿيو. هلڪي ۽ زوردار سنگيت جا لاها چاڙها، هن جي اداس ۽ مايوس جذبات سان هم آهنگ ٿيندا ويا. تيزيءَ سان دروازو کليو، ۽ صفيه پَرَن سڙيل پتنگ وانگر سندس قدمن ۾ ڪري پيئي. راڳ جي مالائن جي ڌور ڇڄي پيئي، ۽ سارو ڪمرو سڏڪن سان پرجي ويو. صفيه سندس قدمن ۾ پئي هئي. سندس صفي، منڙي صفي، زخمي ڪونج وانگر ۽ اجايل هرڻ وانگر هن جي پيرن ۾ ڦٿڪي رهي هئي. بي اختيار ٿي هن صفيه کي پنهنجي سيني سان لاتو. صفيه ڪيهون ڪري روئڻ لڳي. اوچنگارون ڪمري ۾ پڙلاءُ ڪري رهيون هيون.

پوئين رات ٿي. هوائن ۾ خاموشي هئي. چنار ۽ شاهه بلوط جا وڻ لڏي لڏي ٿڪجي پيا هئا. ماحول ساڪت ۽ ٿڪو هو. هو پنهنجي منڙي صفيه جي پرڻ پيو هو— بلڪل اوپرو ۽ اڻاٺو، بي سُڌ ۽ بي سرت. پٺي آئيا. صفيه سندس سيني ۾ ڪوٽ جي ڪالرن اندر منهن لڪائي روئي رهي هئي... ۽ اهين ئي، سڏڪندي سڏڪندي، هن جي ڪمري ڪان نڪري ويئي.

* * *

سيزن پوري ٿيڻ تي هئي.

چانڊوڪي رات هئي. هوءَ ٻاهر پيل وڏي پٿر تي هن جو انتظار ڪري رهي هئي. ڏاڍي چانڊوڪيءَ ۾ هوءَ ڪنهن ديويءَ جي مجسمي وانگر پُرتقدس ۽ پُراسرار پئي لڳي. ٻئي گڏجي پنهنجن چاتل سڃاتل رستن تي هلڻ لڳا. صفيه سوال ڪيو:

”تون وساريندين ته ڪونه؟“

”نه نه، مون ته توکي روح جي انتهائي گهراين سان پيار ڪيو آهي!“ هن وراڻيو.

”پرين،“ صفيه هن جي هٿن کي پنهنجن هٿن ۾ سوگهو ڪيو، ”جيڪو مزو جلڻ ۾ آهي، سو ميلڻ ۾ ڪٿي!“

هن کي صفيه جو ’ميلڻ ۽ جلڻ‘ جو فلسفو سمجهه ۾ نه آيو. ’پيار ۽ جدائي!‘... سوچيندي، هن بيوسيءَ وچان صفيه جي هٿن مان پنهنجا هٿ آجا ڪيا— ڄڻ سندس روح جي راڳڻي ٽٽي پئي هئي، گيت زخمي ٿي پيا هئا. ماحول جي خاموشي خنڪ ۽ پُراسرار ٿيندي ويئي. رستي جي ٻرئين پاسي چنار ۽ صنوبر جا وڻ مايوس ٿي نظر آيا— شايد وڻ به سڏڪڻ لڳا هئا.

* * *

يونيورسٽيءَ جي ٽرم جو اڌ مُدو ڏري گهٽ پوري ٿيڻ تي هو. هو يونيورسٽيءَ جي هر گوشي ۾ صفيه کي تلاش ڪرڻ لڳو، پر صفيه ڪيس نظر نه آئي. هڪ ڏينهن جيئن لئبرريءَ ۾ وينو هو ته هن کي ائين محسوس ٿيو ڄڻ ته ڪو سندس پويان بيٺو سندس چُرپُر ڏسي. هن ٿڪل نگاهن سان نهاريو.... سندس صفي بيٺي هئي! هن جي اکين ۾ پاڻي تري آيو، ۽ هڪ سڏڪو پري جلدي اکين کي ساڙهيءَ سان مهٽيندي ٻاهر هلي ويئي.

* * *

هڪ دفعي صفيه کيس هڪ لفافو ڏيندي چيو، ”هن کي غور سان پڙهجو.“ رات جو گهر آيو، سپ الڪا ۽ اوسيڙا لاهي، پڪدڙلو ٿي خط پڙهڻ لڳو:

”منهنجا سائين،

”تون سمجهين ٿو ته مان هاڻ تنهنجي تصور کي حقيقت جو روپ ڏيئي نٿي سگهان، پوءِ تون مون سان ايتري محبت ڇو ٿو ڪرين؟— ايترو والهانه پيار! سچ، جڏهن توکي

ڏسندي آهيان، دل ائين چوندي آهي، ساريءَ دنيا کي پٺتي رکي تو وٽ پهچي وڃان؛ مگر هي زنجيرون ڪوئي توڙي نٿو سگهي. مان گهڻي ڪوشش ڪئي ته تنهنجو خيال دل تان لاهي ڇڏيان، پر ڇا اهو ممڪن آهي ته ڪوئي لوح و قلم کي ميساري ڇڏي؟ اڄ، اڄ عهد ڪريون ته اسين هڪٻئي کي نظرن کان دور ڪنداسين، ۽ دل ۽ روح جي قريب رهنداسين.
— تنهنجي صفي، جا پرائي آهي."

خط ۾ پيل فوٽوءَ کي ڏٺائين، ۽ چوڻ لڳو: "آلا سائين! ... روح خستگيءَ سبب ٽٽي رهيو آهي. چاهيان ٿو تنهنجو پيار ملي، جو منهنجن نيڻن کي لينڊڙيءَ سان سرچائي سگهي! خدا توکي روح جو چين به ايترو ڏئي، جيترو توکي حسن ڏنو اٿس!" ائين چوندي، هن چادر مٿان ورائي ۽ سمهي پيو— ائين، جيئن ڪ هجيس ته نه صبح ايندو، ۽ نڪي پاڻ اٿندو.

ڪمل ڪيلورامائي، 'پيامي'

امير

خبر ناهي تہ سندس مائٽن ڪيس 'امير' جو نالو ڇو ڏنو هو. هو مائٽن کي سڪيلڌو پٽ بہ تہ ڪين هو، ڪيس هڪ ننڍي ڀيڻ بہ هئي، جنهن کي هو پيار مان 'بلبلي' ڪري پڪاريندو هو. بلبلي ۽ امير — بہ ننڍڙا معصوم، بہ ابهم، ۽ ٻئي ڏاڏا ڀاڄهارا ٻار هئا. 'بلبلي' اجا ٽيج-پياڪ هئي، ۽ امير جي عمر ٻارهن سال کن واہ جو ٿيندي. سندس منڙو ڳالهائڻ ۽ منڙو ورتاءُ اهڙو تہ هوندو هو، جو هو سڀني کي موهي ڇڏيندو هو. البت ڪڏهن ڪڏهن سندس آبو آما ڇڙٻ ڏيندا هئس، پر هو انهيءَ کي پنهنجيءَ مشڪ سان ٽاري ڇڏيندو هو. امير مون کي وڻندو هو، منهنجيءَ ونيءَ کي وڻندو هو، ۽ ائين ئي اسان جي گهر ۽ پاڙي مان سڀني کي وڻندو هو. پاڙي جي ٻارن لاءِ امير ڄڻ تہ رانديڪو هو. هرڪو ٻيو پاڻ ڏانهن ڇڪيندو هوس. ڪي ڪيس ٽول مٺايون ڪارائيندا هئا، تہ ڪي ڪيس پنهنجن مائٽن سان گڏ گهمڻ وڃڻ جي آڇ ڪندا هئا. ڪي تہ وري اهڙا بہ هوندا هئا، جي سندس حرڪتن ۾ پاڻهن ٻيلي ٿي ويهندا هئا. امير چلولو بہ هو، پر سندس چلولائيءَ ۾ بہ واہ جا هڪار هوندي هئي. مون سان تہ ڏاڍو هري مري ويو هو. آفيس مان موٽندو هوس تہ ڊوڙندو ڊوڙندو اچي چنگهن کي پڪڙيندو هو. مان بہ هنج ۾ کڻي گهر وٺي ايندو هوسانس، ۽ پوءِ هو پنهنجن حرڪتن جو ورنن ڪندو.

"چاچا، اڄ مون ڪرموءَ جي ڳچيءَ ۾ ماڪوڙي پڪڙي وڌي! ماڪوڙيءَ چڪ پئي پاتس تہ ڪرموءَ رُنو پئي ۽ ان سان گڏ ٽپا بہ پئي ڏنائين. ان کي ائين ڪندو ڏسي ڏاڍو مزو پئي آيم. سندس روئڻ تي اما اچي ڳچيءَ مان ماڪوڙي ڪڍيس، ۽ پوءِ مان ڀڄي ويس!" يا وري چوندو هو: "هو جيڪو ڪيمن لنگڙو صوفن وارو آهي نہ، اڄ مان ان جو هڪ صوف کڻي وٺي ڀڳس. ڪيمن لنگڙو بہ منهنجي پٺيان پيو. هو تہ لنگڙو هو نہ، پوءِ مون سان پڄي ڪيئن؟ مان ڪجهہ پند ڊڪي جڏهن صوف ٿي ڏيکاريومانس، تہ پاڻ وڏيڪ خار ٿي لڳس، ۽ ٻڙٻڙائيندو وري منهنجي پٺيان ٿي پيو. آخر مان بہ ٿڪجي پيس، ۽ صوف سندس گاڏيءَ ۾ ڦٽو ڪري گهر موٽي آيس!" وري ائين چوندي بہ نہ هٻڪندو: "چاچا، دادا مميءَ مان ڪڏهن ڪڏهن ڏاڍو ڪاوڙبو آهي. ڪلهہ سندس ڪوڪيءَ کي امڙ ٿورو سرس گيهہ لڳايو، تہ آکڻ لڳس، 'هوند آهر ڪين هلنديئي؟ اسين ڪهڙا رڄ مڙس آهيون جو هيئن گيهہ-ڳرنديون

روٽيون کائيندا سين! ڪجهه پاسيرو هوندءِ، ته ڪٿي هٿ ٽنگڻو ڪين پوندءِ'. چاچا، دادا ٿورو گيهه وڌيڪ ڪاڍو ته چا ٿي پيو؟ سچو ڏينهن ته لوڪري ٿو ڪري، ... امڙ ڪٿي مون کي اڻ مڪيل لولي ڏئي ها!" ۽ پوءِ ويهندو هو منهنجي منهن ۾ تڪڻ، ته مان ڪيس ان جو کهڙو ٿو جواب ڏيان. مان ڪيس جواب به کهڙو ڏيان. چيا، ڪيس ائين چوان ته 'تون، تنهنجو دادا، تنهنجو چاچو، ۽ اسين سڀ نوڪريءَ وارا شخص، وچينءَ منزل ۾ اچي ٿا وڃون؛ جنهنڪري نه مزوري ڪري ٿا سگهون، ۽ نه موٽرن ۾ سير ڪري ٿا سگهون. اسان جي بدن جو هرهڪ عضوو مشين جو پرزو آهي. ٽنگهن ۽ ٻانهن جو ٽڪ ته لهي وڃي، پر دماغي ٽڪ لهڻ ڏاڍو ڏکيو آهي؛ ۽ آنديءَ-نيديءَ وارا انسان ته هر مهيني خرچن جا چٽا ٺاهي ٺاهي پنهنجي زندگي خرچ ڪري ٿا ڇڏين'. سمجهيم ته منهنجو اهو چوڻ هن جي ڪچڙي دماغ تي برو اثر ڪندو، تڏهن ڳالهه کي ڪل ۾ ئي ٽاهڻ جي ڪوشش ڪيم.

"امڙ توکي ڪين اڻ مڪيل لولي ڏيندي، تون سندس 'امير' جو آهين! امير ماڻهو ته وڏا ٿيندا آهن نه!"

"چا امير ماڻهو للائو ٿيندا آهن؟"

"نه، للائو نه، پر لاٽ صاحب ٿيندا آهن."

"لاٽ صاحب چا کي چئبو آهي؟"

"جنهن وٽ نوڪر هجن، جيڪو گيهه-ٻڌل لوليون کائيندو هجي، جنهن وٽ موٽرون هجن."

"پر، چاچا، مون کي جو سڀ امير ڪري چوندا آهن!"

"تو اجا ننڍڙو امير آهين."

"مان وڏو امير آهيان، چاچا، تمام وڏو!" ۽ پوءِ ميز تي بيهي قد پڇائيندي چوندم:

"ڏس، چاچا، مان توکان به وڏو آهيان!"

سندس آهي ٻول مون کي لاجواب ڪري ڇڏيندا هئا.

"چاچا، ڏسجانءِ"، مٺڙ پڪوڙي، پوريءَ همٿ سان چوندو، "مان به جڏهن وڏو امير ٿيندس ته پاڻ وٽ نوڪر رکندس، مال مليدا کائيندس، موٽر به رکندس! ڀلا ٻڌاءِ، چاچا، ته مان وڏو امير ڪين ٿيندس؟" ۽ مان پيار مان پوءِ ڪيس هڪ مٺي ڪٽي ڏيندو هوس.

هو پوءِ هليو ويندو هو ٻارن جي جهنڊ ۾. مان ڪيس ڏسندو ئي رهجي ويندو هوس. ٻار ڪهڙا نه پيارا ٿا ٿين! پنهنجي طوطيلي ٻوليءَ سان هنيانءَ ئي ٺاريو ڇڏين. واقعي ٻار هنئين جا هار آهن. ٻار خدا جي نعمت آهن. ٻارن کي خلقيندڙ به ايشور، ته پاليندڙ به ايشور؛ ۽ جڏهن ايشور سڀني ٻارن سان پهچي نه سگهي، ته 'ماتا' جي روپ ۾ هر ڪنهن جي ٻرگهور لهي!

ڪيترو نه منڙو ٻار هو آهو امير! ملوڪ هو ملوڪ! ڍولائتو بدن، گول گول چهرو، منڙو منڙو آواز؛ ڳالهائيندو هو ته ڇڻ دل پيئي ٺرندي هئي. سدائين پيو ٽڙندو ۽ ٽهڪندو

هو. مون تہ ڪڏهين بہ موڙهيل ڪين ڏٺومانس. ننڍو يا وڏو، ٻار يا ٻڍو — سڀني سان ملي هڪ ٿي ويندو. مان جي ڪيس ڪهاڻي ٻڌائيندي چوندس ’هڪڙو هو راجا‘، تہ يڪدم وچ ۾ دخل ڏيندو: ”نہ چاچا، اهو راجا نہ هو، پر امير هو — امير راجا هوا!“ ائين ٻانئبو هو تہ ائين چئي هن ڪا ڪيپ ڪٽي آهي.

تنهن ڏينهن ٻارن جي ڪٽڪ مان ڪنهن ٻاڻ سان نئين ٽيڪيتي سائيڪل آندي. امير سائيڪل ڏٺي. هن سائيڪل واري سان ڪٽي پڪي ياري ٻڌي. پوءِ ان تي سواري ڪري، چاڻي ٻجهي ٻارن جي ڇهنبہ مان ٻوش ٻوش ڪندو نڪري ويندو هو. هو چوندو هو تہ ”سائيڪل منهنجي ريل گاڏي آهي، منهنجي موٽر آهي، منهنجو هوائي جهاز آهي!“ ۽ ائين چوندي هو سائيڪل کي ٽڪڙو ٽڪڙو هلائڻ شروع ڪندو هو. سندس دوست موهن صرف ڀنيان ئي ويٺو هوندو هو. جيڪڏهن هن جي اڳيان ڪو ٻار اچڻ جي ڪوشش ڪندو هو، تہ امير ان کي رعب سان وٺي ٽيلهو ڏيندو هو. يا جي ڪو سائيڪل کي ڀنيان روڪڻ جي ڪوشش ڪندو هو، تہ امير ان کي بہ هڪ بہ گسٽو اکر چئي ويهندو هو. امير ائين سمجهندو هو تہ سائيڪل موهن جي نہ پر سندس ئي آهي.

سائيڪل تي چڙهڻ جي اجوري ۾، امير موهن کي پنهنجيءَ خرچيءَ مان تول بہ وٺي ڪارائيندو هو. بعضي جي ممي ڪاڏي ڪائڻ لاءِ سڏ ڪندي هيس تہ هو موهن کي بہ پنهنجي منهن لينڊ ڏيندو هو. ٻنهي جي ٻارائي دوستي آهستي آهستي وڌندي رهي. ائين محسوس ٿيندو هو، ڄڻ هڪ بيجان چيز ٻن جاندار هستين کي ملائي هڪ ڪري ڇڏيو آهي. موهن امير جي سائيڪل هلائڻ مان ارهو تہ ڪين هو. هوئن بہ ٻارن کي ڪهڙي سڌ تہ نفاق ڇا ٿيندو آهي. هڪ پيار ڏنو ۽ ٻئي ان جي موٽ ڏني، تہ اها ئي هڪٻئي جي ٻڌڻي ٿي — ۽ جيستائين آها ’ٻڌي‘ هلندي هئي، ’ڪيتيءَ‘ جو تالو بہ ڪير ڪين وٺندو هو. موهن ۽ سائيڪل کي پاڻ ڪان پوءِ امير ٻين ٻارن کي چيڙڻ ۽ چيڙائڻ بہ شروع ڪري ڇڏيو. ’ٻري هٽ‘ چئي، جڏهن سائيڪل کي اڳيان وڌائي ويندو هو، تہ ڪيس هڪ قسم جي خوشي محسوس ٿيندي هئي، ۽ آها خوشي حاصل ڪرڻ ڪان پوءِ ٻاڻ تہ هن ساري دنيا تي فتح پائي ڇڏي آهي. ائين ئي، هاڻ هو ڪنهن جي اهل ڪرڻ شروع ڪندو هو تہ ڪنهن سان مخاطب بہ ٿيندو هو، ڪنهن کي ڇهنبڙي ٻائيندو هو تہ ڪنهن کي ٽونٽ هٽي پاڻ کي سرخرو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. مان بہ جي سڏ ڪري گهمڻ وٺي هلڻ لاءِ چوندو هوسانس تہ يڪدم ’ٻري هٽ‘ چئي، سائيڪل تي چڙهي، اڳيان وڌي ويندو هو. پنهنجيءَ ممي، دادا ۽ ٻلٻليءَ کي بہ هو سائيڪل جي روپ ۾ ئي ڏسندو هو — ڄڻ تہ سائيڪل ئي هن لاءِ سڀڪجهہ هئي. هڪ دفعي سائيڪل منهنجي اڳيان لنگهائيندي چئي ڏنائين: ”ڏس، چاچا، مان وڏو امير لڳان ٿو نہ!“ سندس ائين چوڻ مان سندس خواهش ۾ مون کي سندس زندگي ٽڙندي نهڪندي

ڏسڻ ۾ آئي — "مان به جڏهن وڏو امير ٿيندس ته پاڻ وٽ نوڪر رکندس، مال مليدا کائيندس، ۽ موٽر رکندس!"

هڪ دفعي جڏهن امير اڪيلي سر سائيڪل هلائي رهيو هو ته موهن سامهون اچڻ جي ڪوشش ڪيس. عادت انوسار امير کيس به چئي ڏنو، "پري هٽ"؛ پر موهن لاپرواهه هو.

"پري هٽ، موهن! منهنجي موٽر سان ٽڪر نه کائين!" پر موهن کو ڌيان نه ڏنو. امير جيئن ئي سائيڪل جو هئنڊل ڦيرائي سائيڪل جو طرف ٿي بدلايو ته سائيڪل اونڌي ٿي پيئي، ۽ امير سائيڪل تان ڪري پيو. امير ڪاوڙ جي موهن کي چهنڊڙي پائي ڪڍي. ٻارن جي 'ٻڌيءَ' 'ڪٽيءَ' جو روپ اختيار ڪيو...

"هيءَ سائيڪل منهنجي آهي، ۽ مان ئي ان جو مالڪ آهيان!" موهن چيو.

"پري هٽ! توکي هيءَ سائيڪل هلائڻ به ته مون ئي سيکاري آهي!"

"نٿو هٽان! تون منهنجي سائيڪل کي هٿ نه لاءِ!"

"لائيندس! اِجهو، لايان ٿو... ٻڌاءِ، ڇا ڪندين؟"

"هٿ لائيندين ته مان تنهنجي دادا کي دانهن ڏيندس!"

"دانهن ڏيندين ته ماريندو سانءِ!"

"وڏو آيو آهي مار ڏيڻ وارو! پڻهين کي چئو ته سائيڪل وٺي ڏيئي!"

"پڻهين جا پُٽ!"

۽ پوءِ ٻئي ٻار اچي پاڻ ۾ وڙهيا. ويڙهه ۾ ٻنهي ٻارن کي ڏڪ لڳا. موهن امير جي مائٽن کي دانهن ڏني. شيوڪرام کي امير جي اڙٻنگاين جي ڪا اها پهرين دانهن ڪانه هئي. ڪرمونءَ ۽ ڪيٻن لنگوڻي به دانهون ڏنيون هيون؛ پر هر وقت، ماءُ جي گود پڪڙي، امير پيءُ جي ڪاوڙ کان بچي ويو هو. ليڪن اڄ ته گهر ۾ گهوڙي سان ئي امير سائيڪل گهرڻ جي رٽ لڳائي ڏني.

شيوڪرام پوريءَ پُنيءَ وارو شخص هو. اڪائونٽنٽ جنرل جي آفيس ۾ ٽئين طبقي وارو ڪلارڪ هو. ڪل ڏيڍ سؤ روپين جي پگهار مان گهر جو ڪارخانو هلي، يا امير جي سائيڪل اچي؟ وچئين ڪلاس وارن لاءِ ٻاهريون ڏيک به ته ضروري آهي. وري گهر ۾ ڇا نٿو گهرجي؟ اڄ ٽڏڙي، هولي يا ڏياري آئي، پيئرن کي ڏهه-پندرهن روپيا موڪلڻا پوندس؛ سياڻي آفيس جي ڪنهن عملدار جي بدلي ٿيندي، آتي به ٻارنيءَ لاءِ ڪجهه ڏڪشا ڏيڻي پونديس؛ گهر ۾ به ڪجهه نه ڪجهه کُٽو ئي پيو هجي... پوءِ ڀلا سائيڪل لاءِ پيسا ڪٿان اچن؟ شيوڪرام سوچيندو رهيو، ۽ ائين ئي سندس چهري جي رنگ ۾ تبديليون ايندي يون رهيون. مجبوريءَ هن جي جذبن ۾ هڪ اهڙو انقلاب آندو جو هو امير کي پنهنجو نورچشم نه پر هڪ بدمعاش، لُچو ۽ بي سَمجهه سمجهڻ لڳو. انهيءَ ئي ڏُنَ ۾ هو پنهنجيءَ ممتا کي به وساري ويٺو، ۽ جيئن ئي امير پيءُ اڳيان اچي چيو ته "دادا، مون کي سائيڪل کپي"، شيوڪرام سندس ڳل تي هڪ چماٽ وهائي ڪڍي.

اميرکي چماٽ لڳي ته هن رُنو ڪين. خاموش، پنهنجي ڳتي کي مهٽيندو، هو وڃي کٽ تي ستهيو. امير جي مميءَ به هيءُ سڀڪجهه ڏٺو، پر هن ڪجهه ڪڇيو ڪين. ڇا ڪُڇي؟ هوءَ گهر جي حالتن کان به خود ئي واقف هئي. امير سمهي پيو، ۽ شيوڪرام گهر کان ٻاهر نڪري ويو. امير کي ننڊ اچي ويئي. هن جون اکيون بند هيون، پر تمنا بند ڪانه هئي. هن کي سائيڪل ئي کپندي هئي، ۽ سائيڪل ۾ ئي هن کي سڀڪجهه ملي ٿي ويو.

رات جو دير سان شيوڪرام گهر موٽيو. امير جي ممي امير کي گود ۾ کنيو ويٺي هئي. مميءَ جو منهن لال هو. اکين ۾ آنسو هئس. شيوڪرام جي دل ڏڪي. هو منجهي پيو. هن امير جي بدن کي هٿ لاتو — مچ بخار جا چڙهي ويا هئس. ڊاڪٽر آيو. ۽ مان به آيس. ڊاڪٽر دوا ڏني، ۽ پرهيز رکڻ جي هدايت ڪيائين. مون پرهيز رکڻ شروع ڪئي.

رات جو دير سان امير جو بخار گهٽيو. مميءَ کيس دوا ڏني. امير اُٿي ويٺو، ۽ هن دوا جو پيالو هٿ ۾ ورتو. هن دوا جو پيالو وات تائين آندو، پر وري هٽائي ڇڏيائين. مميءَ کيس دوا پيارڻ جي ڪوشش ڪئي، ته سندس هٿ کي ڇڻڪي ڏنائين. هن دوا پيئڻ نٿي چاهي. هن پنهنجي حالت سڌارڻ نٿي چاهي. مون به سمجهايومانس. صرف ايترو چيائين، ”چاچا، مون کي سائيڪل کپي، دوا نه کپي!“ سندس انهيءَ جملي شيوڪرام ۽ مميءَ جي اکين ۾ آنسو آڻي ڇڏيا.... ۽ پوءِ امير دوا جو پيالو وٺي کٽي ڦٽو ڪيو. دوا هارجي پيئي، ۽ پيالو ڀڄي پيو.

پيالي جي الهن ٺڪرين ۾ مون کي امير جي محڪمتا ڏسڻ ۾ آئي — ’مون کي سائيڪل کپي، دوا نه کپي!‘ امير جي زندگيءَ جي آس، طرف بدلايو. سندس ارادن جي پٺي پاسي مون کي انهن ڏسڻ ۾ آيو، ڄڻ ته امير چوندو هجي — ’مون کي زندگي نه کپي، مون کي سائيڪل کپي! سائيڪل ئي منهنجي زندگي آهي، سائيڪل ئي منهنجي لاءِ سڀڪجهه آهي؛ سائيڪل هٿ ڪري مان موهن سان ٽڪر کائي سگهندس، مان کيس شهه ڏيندس؛ مان زنده رهڻ چاهيان ٿو ته صرف سائيڪل لاءِ، هن زندگيءَ لاءِ نه — هن دوا پيئڻ لاءِ نه، ۽ نه وري دادا ۽ مميءَ، چاچا يا بلبليءَ لاءِ!‘

ڪجهه وقت کان پوءِ امير وري اک کولي. ”ممي، پاڻي،“ هن پڪاريو. مميءَ کيس پاڻي ڏنو. امير پاڻي پيتو. ممي امير کي دوا جو ٻيو وزن ڏنو. امير دوا پي ويو. امان کي آٿت آيو. دوا پي، هن پيالو مون طرف وڌايو. خالي پيالي ۾ مون کي امير جي زندگي هاڻ ٻهڪندي ۽ مشڪندي نظر آئي. ’امير هينئر زنده رهڻ چاهيو — زندگيءَ لاءِ ۽ ان سان گڏ سائيڪل لاءِ. امير زنده رهندو، سندس خواهشون حقيقت جو پوش اوڍينديون، سندس اميدون آماس جي اولداهيءَ کي چيري هينئر چندرما جي سهائيءَ ۾ چمڪنديون، ۽ ان سان گڏ سندس دادا، سندس ممي، بلبلي ۽ مان......‘ مان ڪجهه وڌيڪ سوچي نه سگهيس.

امير هينئر پورن وقتن تي دوا پيئندو هو، هر ڪنهن جي چئي ۾ هو، ڪيري ڪندو هو— چڻ ته ڏنگاين ۽ اڙٻنگاين ڪان هن بلڪل ئي پاسو ڪري ڇڏيو. ائين ئي هو نوبنو ٿيندو ويو. هو نوبنو ته ٿيو، پر سندس جيون ۾ مون کي هاڻ ڪافي تبديل نظر آئي. هاڻ هو نه ڪنهن کي چيڙائيندو هو، ۽ نه سائيڪل لاءِ ٻين سان وڙهندو هو؛ نه ڪنهن گاڏيءَ واري کي تنگ ڪندو هو، ۽ نه ڪنهن جي ڪنڌ ۾ ماڪوڙيون وجهندو هو. گهر ۾ سانت، ته ٻاهر به سانت. البت پڙهڻ تي وڌيڪ چاهه ڏيندو هو. سمجهيم ته هن پنهنجيءَ منزل جي راهه ڳولهي لڌي آهي. اهو سڀ ويچاريندي، مون کي امير جا اکر ياد اچي ويندا هئا: ”مان به جڏهن وڏو امير ٿيندس ته پاڻ وٽ نوڪر رکندس، سال مليدا کائيندس، موٽر رکندس!“

شيوڪرام ٿنهن ڏينهن امير کي چماٽ هنئين. سندس انهيءَ چماٽ امير جي آئيندي کي ناهڻ لاءِ هڪ ڪيرٿو بڻي. شيوڪرام خود به هڪ ڏينهن چئي ويٺو: ”منهنجو امير ضرور هڪ ڏينهن وڏو امير ٿيندو!“ ۽ ائين چوندي، سندس اکين مان آلسو ٽپڪندا، سندس ڳلن ڪان ٿيندا، سندس خميس ۾ غائب ٿي ويا. مميءَ هيءَ سڀ ڏٺو، ۽ ممتا وچان چئي ويٺي: ”ست وچن!“

ذوالفقار راشدي

خوابن جو مسافر

ننڊ پڻ جي يادن مان خوبصورت يادون منهنجا خواب آهن. ٻالجتيءَ کان خوبصورت خواب ڏسندو ٿو اچان. خوابن جو مريض آهيان مان. جڏهين ڪُڱهه انڌيرين راتين ۾ آسمان تي تارا ٽمڪندا هئا ۽ ماحول جادوئي بڻجي ويندو هو، ناني آکاڻي ٻڌائيندي هئي — پول راڻي پريءَ جي آکاڻي.

—"ڪنهن زماني ۾ هڪ بادشاهه هو. بادشاهه پاڻ الله آهي، پر هو زماني جو بادشاهه هو. ان کي هئا ست پٽ. هڪ ڏينهن بادشاهه ستن ئي جوان شهزادن کي چيو ته ست ئي ڄڻا تير ڪمان کڻي تير اڇلايو. جنهن گهر ۾ جنهن جو تير ڪِريو، ان کي اتان شادي ڪرائيندس. گل منير شهزادي جو تير وڃي هڪ ڍير ۾ ڪِريو. سڀني شهزادن، گل منير شهزادي تي چٿرون ڪيون. غمگين شهزادي جيئن ڍير مان تير ڇڪي ٻاهر ڪڍيو، تيئن هڪ ڀولڙي ٻاهر نڪري آئي، ۽ لڳي شهزادي گل منير جي پنيان. شهزادو ويچارو ڀولڙي وٺي گهر آيو، ۽ ڪوندر ۾ گذارڻ لڳو. ٿورن ڏينهن پڄاڻا شهزادي کي معلوم ٿيو ته پول راڻي پري آهي، جيڪا ڀولائون ويس مٽايو وتي. هڪ ڏينهن جيئن پول راڻي ڀولائون ويس ٻاهر رکي حمام ۾ وهنجڻ ويئي، تيئن شهزادي وڃي وٺي اهو ويس کڻي باهه ۾ اڇلايو. پول راڻيءَ کي جو ان تان مٺيان لڳي، ته وٺي پڙڪو ڏنائين. جيڏانهن جي هئي، تيڏانهن هلي ويئي. شهزادي جو ماني پاڻي وهه ٿي ويو..." مون کي شهزادي سان سخت همدردي ٿي ويندي هئي. ناني اڳتي ٻڌائيندي هئي: "پوءِ شهزادو جهنگ جبل لتاڙيندو، بحر بر جهاڳيندو، برن پٽن ۾ ٻڪون ڪائيندو، ٻر منهن ڏيئي هلندو رهيو. ورهين جي جاکوڙ بعد وڃي پول راڻيءَ جي ديس پهتو. پول راڻي وري راضي ٿي. شهزادي کي پنهنجي وارن جي سينگ ڏنائين. شهزادو موٽي پنهنجي ملڪ آيو، ۽ جڏهين به سينگ کي ماهڻ ڏيندو هو ته پول راڻي ستر سهيلين سميت هڪدم اچي حاضر ٿيندي هئي."

مون کي شهزادي تي بيحد رشڪ ايندو هو. ڪيڏو نه خوش قسمت هو اهو شهزادو، جنهن کي پنهنجن ڪشٽن ڪشالن جو ههڙو حسين ڦل مليو! ڪاش، مان به شهزادو گل منير هجان ها، منهنجي به ڪا پول راڻي هجي ها، منهنجو به تير ڪنهن اهڙي ڍير ۾ وڃي ڪِري ها، مان به ڪنهن جي لاءِ ڪوهقافن جا سينا لتاڙيان ها، مون کي به ڪا پول راڻي پنهنجن وارن جي

سينگ ڏئي ها، منهنجين محفلن ۾ ٻه سترَ سهيلين سان ڪا ملڪوتي حسن واري پري رقص ڪري ها!

ساري رات مان خواب ڏسندو هوس. ڏسندو هوس ته ڪوهن تائين ساوڪ ئي ساوڪ پري آئي آهي. نهايت سليقي ۽ ترتيب سان، ڪنهن جادوگر ان مخملي ساوڪ جي سيني تي جا بجا لال، گلابي، پورن ۽ ميٽوڙي رنگت وارن گلن جا ٻوٽا جڙي ڇڏيا آهن. راتيون چانڊوڪيون آهن، ۽ آسمان تان چنڊ جي هر ڪرڻ سان نور جا فرشتا ڌرتيءَ تي نازل ٿي رهيا آهن. ڪائنات جو گوشو گوشو سرور سان ٽمٻ ۽ خمار سان پُر آهي. منهنجي هٿ ۾ ڪنهن پريءَ جي وارن جي سينگ آهي. ساهه ڏيڻ سان ستر سهيلين سميت، ستارن جي تخت تي ويهي، ڪا راڻي آئي. رقص ڪرڻ لڳي. ڪائنات جو ذرو ذرو رقص ڪرڻ لڳو. گلن جي رڳ ريشي مان موسيقيءَ جي امرت ڌارا وهڻ لڳي. منهنجي دل خوشيءَ جي درياهه ۾ اربيلن نينگرن وانگر ترڻ ۽ تڙڳڻ لڳي. پريءَ رقص پورو ڪيو. لالائي مائل نيروا نيڻ کڻي مون ڏانهن نهاريائين. مرڪڻ لڳي. هوءَ مرڪي، ته ستر سهيليون به مرڪڻ لڳيون. چوڌاري گلن جون ٽاريون جهومڻ لڳيون. هوائن جا جهوٽا آيا. بهارن ۾ تازگي پيدا ٿي وئي، گل به مرڪڻ لڳا. منهن منهن ۾ ڏيئي، مُرڪڙيون ڪَنَ ڳالهيون ڪرڻ لڳيون.

”تون ڪير آهين، راڻي؟“

”تنهنجي پول راڻي، شهزادا!“

”سچ!“ مون خوشيءَ کان ڇيٽ ڪئي.

—”ابا، او ابا، ڇا آهي؟“ نالي پڇندي هئي. مان جاڳي پولدو هوس. ”چريا، خوابن کان ٻچيو آهي! آيت الڪرسي پڙهي سمهي رهه.“

* * *

جيئن عمر ۾ اضافو ٿيندو ويو، تيئن خوابن ڏسڻ جو مرض وڌندو ويو. هڪ رات بابا جي ڪچهريءَ ۾ ڪنهن گل‌قل راڻيءَ جو قصو ٻڌايو. گل‌قل راڻي جڏهن ڪلندي هئي، ته ٽهڪ سان گل ڪرندو هو. رات جو دير تائين مان غور ڪندو رهيس— گل‌قل راڻيءَ جو عاشق شهزادو ڪيترو نه خوش قسمت هو! ان رات مون ڏٺو، مان هڪ طائوسي تخت تي ويٺو آهيان؛ مون کي شهزادن وانگر زربفت ۽ ڪيمخواب زيب‌تن آهي؛ فرش تي قيمتي قالين وڇايل آهن؛ ديوارن تي ڪيترين حسين پرين جون تصويرون چٽيل آهن؛ ڇت ۾ رنگبرنگي شيشي جا فانوس لٽڪيل آهن، ۽ قوس و قزح جي رنگتن جهڙو رنگبرنگي نور منجهائن ٽميو پئي. مان ڄڻ ڪنهن الف ليلوي ملڪ جي محل ۾ وڃي اٽڪو هوس. منهنجي اڳيان هڪ پري، ڪنول جي گلن جو تاج پهري، هٿ ٻڌي اچي بيٺي.

”پري، تنهنجو نالو ڇا آهي؟“

”گل ڦل راڻي، شهزادا!“

”مگر تنهنجي منهن ۾ مرڪ ڪانهي، تنهنجي منهن مان گل نٿا ڇڻن، پوءِ ڪيئن ڄڃجي ته تون گل ڦل راڻي آهين!“

”مان خزائن جي ستايل آهيان، شهزادا! تون بهار جي هوائن وانگر منهنجيءَ بغل ۾ ڪتڪتائي ڪر، ته هڪدم منهنجي منهن مان گل وسڻ لڳندا.“ مون ساڄي هٿ جي اشهد آڱر سان هن مرمرين ٻُت جي بغل ۾ ڪتڪتائي ڪئي. هوءَ بي اختيار ٽهڪ ڏيڻ لڳي. گلن جي بارش ٿيڻ لڳي. چوڌاري گل پکڙجي ويا، ۽ خوشبوئن مون کي محيط ڪري ڇڏيو. مان گلن جي ڍير ۾ ڪلهن تائين پورجي ويس...

—”سائين آٿي، او نينگر آٿي، اسڪول جي مهل ٿي ويئي اٿئي! اکيون مهٽيندو بستر تي اٿي ويٺس. نڪو محلات هو، نه گل ڦل راڻي؛ نه گلن جا ڍير، نه خوشبو جا درياهه! سج جي روشنيءَ اکين کي ورتو پئي. اڃا به منهنجي آڱر ڪنهن مرمرين جسم جي حرارت ۽ گداز محسوس ڪري رهي هئي. خواب جي لذتن ۽ ڪيفيتن کان مدهوش، ڪتاب کڻي اسڪول پهتس. ٽن ڪلاڪن جي دستوري حبس بيجا بعد گهنڊ لڳو. ڪتاب ڪڇ ۾ ڪري، اسڪول جي حاطي کان ٻاهر نڪتس.

”اڙي، هيءَ ڪير آهي؟ ... گل ڦل راڻي!“

”ٽڪي پن، پيسي اڌ پن!“ هوءَ چولا وڪڻي رهي هئي. ٻار چوڌاري جهرمٽ ڪريو بيٺا هئا. هن جو لباس راڻين جهڙو ڪين هو، باقي هئي ته هوبهو گل ڦل راڻي!

”تنهنجو نالو ڇا آهي، ڇوڪري؟“

”ڪُلان. ڇو، تون نالو ڇو ٿو پڇين مون کان، ڇوڪرا؟“ هن کي مڇيان لڳي. مان حيرت ۾ پئجي ويس.

”ڪُلان؟ ... نه نه، گل ڦل راڻي! ... نه نه، ڪُلان؟“

”چولا وٺندين؟“

”ڏي پلا.“

”آني جا ڏيانءِ؟“ هن مرڪي چيو.

مون کي فوراً خبط جاڳيو ته هوءَ زور زور سان ٽهڪ ڏئي. مون تي هڪ لاشعوري ڪيفيت طاري ٿي ويئي. منهنجي آڱر هن جي بغل ۾ ڪتڪتائي ڪرڻ لڳي. هن ڏاڍا پرپور ٽهڪ ڏنا — هوبهو گل ڦل راڻيءَ وانگر. ڪپل کان پيٽي تيٽي تسي ويئي؛ مگر هن جي وات مان گل نه ڇڻيا! چولن جو ٿالهه هٿ مان ڪري هارجي پيو. هوءَ روئڻ لڳي.

”مون کي اما ماريندي، ڇوڪرا! خدا ڪري تون مري وڃين! آن... آن هان...“

تعجب آهي، گلقل راڻيءَ کي چند آنن جي نقصان تان ڪير ماريندو! مگر هوءَ ته واقعي روئي رهي هئي. هن جي وات مان گلن جي بارش ته ڪانه ٿي، ويتر هن جي اکين مان ڳوڙها ڳڙڻ لڳا — شايد خزانچي ڪيس تمام گهڻو ستايو هو. مون اسڪول جي فيءَ مان، جهجهڪندي، هن کي هڪ روپيو ڏنو. شايد هوءَ نه وٺي، شايد ان کي بيعزتي سمجهي — ڀلا راڻيون، جن وٽ سون روپين جون کاڻيون، انهن کي هڪ روپئي جي ڪهڙي پرواهه؟ مگر هن ته وڏيءَ خوشيءَ سان روپيو ورتو، ۽ ان کي ائين ڏسڻ لڳي، ڄڻ ڪا الهڙ ناري پنهنجي شباب جو جائزو وٺندي هجي. مون کانئس پڇيائين، "تنهنجو نالو ڇا آهي؟"

"شهزادو." مون کنهن بيءَ دنيا مان جواب ڏنو. "۽ تون گلقل راڻي آهين نه؟"

"اڙي چريا، مان ته گلان آهيان گلان!"

"نه نه، تون گلقل راڻي آهين؛ مان توکي گلقل راڻي ڪوٺيندس!"

"چڱو، شهزادا، مان وڃان؟ امڙ ماريندي." ۽ هوءَ ٻوڪڙيون ڀريندي هلي ويئي. مون وري نه ڏٺي، شايد اهو به هڪ خواب هو.

*　　*　　*

آءٌ بدستور خواب ڏسندو رهيس. خوابن ڏسندي جواني آئي. خوابن ئي خوابن ۾، خواب ڏسڻ جو جنون وڌندو ويو. هڪ رات خواب ڏٺم. سادي سودي لباس واري هڪ ڇوڪري هئي. اکين ۾ اکيون وجهي مرڪي رهي هئي، ۽ ڳائي رهي هئي —

صدقو انهن تان، الا، جيڪي ياد به ڪن.
— جيڪي ياد به ڪن ...
گهوري انهن تان، الا، جيڪي ياد به ڪن!
جيڪي ياد به ڪن، وساري ڪين ڇڏين.
— صدقي انهن تان، الا ...

مان مسحور ٿي ويس. پڇيومانس، "تنهنجو نالو ڇا آهي؟"

"شهزادي!"

"تون به پري آهين؟"

"نه، منٺا، مان آدمزادي آهيان."

"مگر مون ته هميشه پرين جون آکاڻيون پڙهيون آهن. پرين مان محبت ڪئي آهي. مون پرين جا خواب ڏٺا آهن. ڪنهن خيالي ملڪ زرنگار جا پُور پچايا آهن. مان تو آدمزاديءَ مان ڪيئن محبت ڪندس!"

”پرين سان محبت ڪرڻ چرچو ڪونهي. پريون ڪوه ڪاف جي پريان ستن سمنڊن پار آهن!“
”مگر مان انهن کي ڳولي لهندس: سمنڊن جا سينا لتاڙيندس، جبل جهنگ ووڙيندس.“
”مگر اهي خسيس ڳالهين تان رُسي ويندڙيون آهن، پيارا!“

مان انهن کي پرچائيندس، وري وري پرچائيندس. خدا کان هزار زندگيون پني وٺندس، ۽ انهن کي پرچائڻ ۾ گذاري ڇڏيندس.“

”ليڪن پريون ته هرجائي ٿينديون آهن، خبر اٿئي!“
”گلن تي پولنر پيرا ڪري، ته قصور گلن جو ڪونهي، شهزادي!“
”ليڪن پرين کي ديوَ به ڪٽي ويندا آهن، تو نه پڙهو آهي ڇا، سچڻ؟“

منهنجي دل خوف کان لرزڻ لڳي. واقعي، مون ڪيترا پيرا پڙهو هو ته ڪڏهن جبل جيڏا ديوَ گلفام پرين کي اغوا ڪري زبردستي کٽي ويندا هئا، ۽ ڪڏهن راجا اِندر ڪاوڙجي انهن کي قيد ڪندو هو، يا پنبڙ پاهڻ ڪري ڇڏيندو هو: مگر عاشق شهزادا سر ترِيءَ تي رکي پنهنجين اغوا ٿيل محبوبائن کي ڳولي ڪڍندا هئا: ڪيترين پرين تي رحم ڪري، راجا اِندر انهن کي سندن محبوبن سان ملڻ جي موڪل ڏيندو هو. مون پُر اُميد لهجي ۾ چيو:

”مگر مان پنهنجي پري ته راجا الدر کان پڻي وٺندس!“

”غلط فهمين ۾ نه پئو، سائين! اِندر جي آڪاڙي ۾ گهٽي کان گهٽين، پيارين پيارين، حسين جميل پرين جي ضرورت آهي. راجا اِندر حاتم سخي ڪونه آهي. هولٿن به بادشاهه پنهنجن محلاتن جو حسن خيرات نه ڪندا وتندا آهن!“

”مگر تون به شهزادي آهين، بادشاهه پنهنجي محلات جي سونهن ڪيئن منهنجي حوالي ڪندو؟“
”اڙي، بس، ڳالهه به ايتري! مَنَ، مان ته رڳو نالي جي شهزادي آهيان — يا ڪيتن جي شهزادي... ۽ ڪيتن جا شهنشاهه وڏيءَ دل وارا ٿيندا آهن!“ هوءَ کلڻ لڳي.
”پر تو وٽ ته ستر سهيليون به ڪين آهن، جيڪي منهنجين محفلن ۾ رقص ڪن، منهنجي روح کي ريجهائين!“
”مون وٽ دردن ۽ ڏکن دور ڪرڻ جا ستر نسخا آهن. تون منهنجي ويجهو ٿي ويهه ته توکي پڙهايان.“
”پڙهاءِ، شهزادي!“
”مگر هڪ شرط آهي.“
”مون کي تنهنجو هر شرط منظور آهي. چئه، ڇا ٿي چوين؟“
”تون خواب ڏسڻ ڇڏي ڏي، چريا!“

چرڪ نڪري ويو. اک کُلي ته پاڻ کي ڪن خوبروئن جي جهرمٽ ۾ ڏٺم. انهن مان هڪ من-موهڻي ڳائي رهي هئي:

راتا، او دل جا راتا، موٽي مان وٽ آ: او سھڻا، ساھ سيباتا،
موٽي مان وٽ آ!
موٽي مان وٽ آ، توکي آئيندو الله: راتا، او دل جا راتا،
موٽي مان وٽ آ!

’نہ نہ، مان موٽي نہ ايندس! ھوءَ مون کي خوابن جي طرف سڏي ٿي؛ مان ھاڻي خواب نہ ڏسندس؛ خواب مون کي اذيت پهچائين ٿا، ملال بخشين ٿا؛ خواب مون کي ھردم ويڳاڻو رکن ٿا؟...... مگر، نہ معلوم، منھنجو اھو فيصلو بہ خواب جي حالت ۾ ھجي — ڇو تہ منھنجي زندگي آھي ئي خواب.

موپسان

سنڌيڪار: علي بخش ميمڻ

ڇا، اهو خواب هو؟

مون هن سان محبت ڪئي.

محبت! ڪوئي محبت ڇو ٿو ڪري؟ ڇو؟ آخر ڇا لاءِ اسين محبت ڪريون ٿا؟ ڪهڙي نه عجيب ڳالهه آهي! صرف هڪ انسان، صرف هڪڙي صورت، هن جهان ۾ پسڻ! هڪ خيال، اهوئي دل ۽ دماغ ۾ سمايل! هڪ خواهش، هڪ آرزو، ۽ صرف هڪ تمنا جي تسلي! هڪ هستيءَ جو ذڪر، هڪ چيز لاءِ جدوجهد! هڪ نالو، صرف اهو نالو هر وقت هي چپ چئمن! نالو، جو سواءِ ڪنهن ڪوشش جي، خود بخود دل ۽ دماغ سان چشمي جي پاڻيءَ وانگر چڙهندو ۽ اپرندو نظر اچي؛ اهو نالو جو هر وقت آچاريو ۽ پچاريو وڃي، هر ساعت ۽ هر گهڙيءَ عبادت سمجهي حفظ ڪيو وڃي!... ڪاش، ڪوئي مون کي ٻڌائي!

مان اوهان کي هڪ داستان ٻڌايان ٿو، ڇو جو محبت جو داستان صرف هڪ ئي آهي — هر هنڌ ۽ هر وقت ساڳيو.

مان هن سان مليس، هن سان محبت ڪيم، ۽ بس. سارو ئي سال ان جي محبت جي سهاري جيئندو رهيس. هن جي آغوش ۾، هن جي ڪپڙن ۾، هن جي لفظن ۾ ويڙهيل سهيڙيل، جذب ۽ غرق، هن دنيا مافيها کان بيخبر، دک ۽ سک کان بي نياز، موت ۽ زندگيءَ کان غافل، — پيو رهيس، سندس صحبت ۾ سرشار ۽ مگن!

هڪڙي ڏينهن هوءَ آئي — ساري پاڻيءَ ۾ پسيل. سردي سندس رگ رگ ۾ گهڙي ويئي هئي. برسات ۽ ٿڌ جو اهو اثر ٿيو جو ٻئي ڏينهن هن کي کنگهه ٿي، ۽ اهو سارو ئي هفتو تڪليف ۾ مبتلا رهي. مون کيس اسپتال ۾ آندو. ان کان پوءِ مون کي خبر نه آهي. مان اوهان کي ٻڌائي نه سگهندس — صرف ايترو ياد اٿم ته ڊاڪٽر پئي آيا، نسخا پئي لکيائون، دوائون پئي آيون، ۽ ڪن عورتن اهي دوائون پئي هن کي پياريون. هن جا هٿ گرم هئا. هن جو مٿو باهه جي ڪوري جيان جلي رهيو هو. هن جون اکيون بلب وانگر چلڪيدار مگر غمگين هيون. جڏهن مون سان هن گفتگو پئي ڪئي، تڏهن سندس اکين ۾ ڳوڙها تري ٿي آيا. هن ڪجهه چيو ٿي، مگر مون ڪجهه نه ٻڌو. اهي داستان مون وساري ڇڏيا آهن. مون کي

ڪجهه به ياد نه آهي. هوءَ مري ويئي. مون کي چٽيءَ طرح ياد آهي ته هن هڪ ٿڌو ساهه کنيو...... نرس دانهن ڪئي ۽ مان سمجهي ويس — سڀڪجهه سمجهي ويس. مون کي وڌيڪ خبر نه آهي. صرف هڪ مولوي ڏٺم، جنهن چيو: ”او هان جي گهر واري ...“ ۽ مان ائين سمجهڻ لڳس ڄڻ هو اهي اکر چئي هن جي بيعزتي ڪري رهيو هو؛ ڇو جو هوءَ مٿل هئي، ۽ ڪنهن کي به اهو اختيار نه هو ته ان کي اڃا به مون ڪمبخت سان ملحق ڪري. مون هن کي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو. پيو آيو، جو هن کان وڌيڪ مهربان ۽ مشفق پئي نظر آيو. هن اڃا ڪجهه چيو به ڪونه، ته منهنجين اکين مان ڳوڙها ڪري پيا. هن مون سان ڪفن دفن بابت صلاح مصلحت ڪرڻ پئي چاهي، مگر مان ڪجهه به سمجهي نه سگهيس. حواس باخته ۽ غائب دماغ هوس. مون کي صرف ايتري يادگيري آهي ته اهڙي حسين جسم کي هنن مٽيءَ جي حوالي ڪيو — تاريڪ ۽ خاموش غار ۾! او خدا، او الله ...! هن کي دفن ڪيو ويو، سو به ان اونداهي ۽ اڪيلي غار ۾! گهڻيئي عورتون ۽ مرد همدردي ظاهر ڪرڻ آيا، مگر آءٌ ڀڄي ويس. گهٽين ۾، رستن تي ڀڄندو ۽ ڊوڙندو رهيس. ٻئي ڏينهن مسافريءَ تي سنبريس — اهڙي مسافري، جنهن جو ڪو به پتو ۽ نشان ڪونه هو ته ڪٿي ۽ ڪڏهن ختم ٿيندي. ڪالهه واپس موٽيس، ۽ جڏهن ان ڪمري جي نزديڪ آيس ۽ انهن سڀني شين جي ويجهو آيس — ڪمرو، بسترو، فرنيچر ۽ اهو سڀڪجهه جو ڪنهن جي موت کان پوءِ به زنده رهي ٿو — ته مون کي الائي ڇا ٿي ويو. اهو غم جنهن کي دفن ڪرڻ لاءِ ايڏا ڪشالا ڪڍيا هئم، تازي زخم جي عذاب وانگر لسَ نسَ مان اڀري ۽ ڦاٽي نڪتو. مان ترسي نه سگهيس، ۽ نه وري اهي ديوارون جن هن کي پناهه ڏني هئي ۽ جن تي اڃا تائين هن جي وجود جا ڪيترا نشان موجود هئا، تن کي ڏسڻ جي همت ساري سگهيس. يڪدم پنهنجي ٽوپي سنڀالي ٻاهر نڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪيم؛ مگر دروازي وٽ پهچندي ئي قد آدم آئيني تي نظر پيئي، جو هُن وڏي حال ۾ پاڻ کي روزانو پيرن کان وٺي مٿي تائين ڏسڻ لاءِ رکايو هو — صرف ان لاءِ ته هوءَ ٻاهر وڃڻ کان اڳ هڪ نظر پنهنجي لباس ۽ چهري تي اڇلائي سگهي — فقط ان لاءِ ته هوءَ پين جي سامهون اچڻ کان اڳ ڏسي ته هن جي حسن ۽ شان ۾ ڪمي ته ڪانه رهجي ويئي آهي! مون کي ڄڻ ته بريڪ لڳي ويو. آن آرسيءَ جي سامهون بيٺو رهيس، جنهن تي هُن جو ڪيئين دفعا پرتوو پيو هو — ايترا دفعا، جو ضرور هن سندس حسن مان ڪجهه نه ڪجهه پاڻ وٽ محفوظ رکيو هوندو. مان بيٺو رهيس، ڏڪندو ۽ ٿڙڪندو، اکيون شيشي مٿان کتل، ايڏي وڏي ڀرپور ۽ خالي شيشي مٿان، جنهن ۾ هوءَ ساري سمايل هئي — ايتري، جيتري منهنجي اکين ۾. مان ائين محسوس ڪرڻ لڳس ڄڻ ان شيشي سان منهنجي دل جون تُنتل تارون ڳنڍجي رهيون هيون. مون ان کي ڇُهيو. اهو برف جيان ٿڌو هو. اف، ماضيءَ جي ياد! غمگين آرسي، خوفناڪ ۽ ڀوائتي آرسي، تون ڪيئن اسان کي آئيو ماضيءَ ۾ وجهين! خوش نصيب آهي اهو انسان، جنهن جي

دل ۾ سڀڪجهه وساري سگهڻ جي طاقت رکندي هجي — اهو ڪجهه جو هن جي دل مٿان سوار ٿئي، اهو سڀڪجهه جو هن جي اکين اڳيان گذريو هجي، ۽ اهو به جو هن جي نظرن ۾ سمائجي ويل هجي — نه صرف اهو، پر هر چيز جا هن جي محبت جي گواهه هجي!

مان نڪري ويس؛ سوچڻ ۽ سمجهڻ کان سواءِ، مرضيءَ ۽ خواهش جي خلاف، مقام ڏانهن هليو ويس. مون هن جي قبر لڌي. اڇو ڪير جهڙو پٿر، ٿورا گلن جا پن، ۽ ڪجهه الفاظ جي ان پٿر مٿان اڪريل هئا: ”آءٌ هتي آهي، خاموش ۽ لاچار، جنهن پنهنجي مڙس سان محبت ڪئي — اهڙي محبت، جنهن جي موت صرف محبت ئي ٿي سگهي ٿي.“ سڏڪا ڀريم؛ سواءِ ڪنهن هوش حواس جي، پيشاني سندس سر مٿان ڌريم، ۽ ويٺو رهيس. ڪيترو وقت ويٺو هوس، سا خبر مون کي به ڪانه پيئي؛ مگر جڏهن ڏٺم ته اونده وڃي ٿي روشنيءَ مٿان غالب پوندي، تڏهن اچي ان خوف ورايم ته ڇاڻ مقام جي متوليءَ مون کي پنهنجي محبوب کان جدا ڪيو. ان خيال ايندي ئي مون کي ڏپ اچي ورايو، ڇو جو مون چاهيو پئي ته اها آخري رات هن جي قبر مٿان ويهي گذاريان. پاڻ کي بچائڻ لاءِ، ان خاموش شهر ۾ نڪري پيس. گهمندو رهيس. هي اسان جي شهر جي ڀيٽ ۾ ڪيترو نه ننڍڙو ۽ نزاڪتدار هو! اسين چاهيون ٿا ته وڏا شهر هجن، پڪا ۽ ڪشادا رستا، ايتريون ڪوٺيون ۽ ڪمرا هجن جو اسان جون چار پيڙهيون رهي سگهن، ۽ انهن ئي چشمن مان پاڻي پيئن، ان ئي زمين مان خوراڪ حاصل ڪن، ۽ انهن ئي وڻن مان ميوو کائين...... مگر، انهن مٽيلن جون پيڙهيون؟ افسوس، ڪجهه به ڪونه! زمين انهن کي واپس ورتي، پاڻ سان گڏ انهن کي به پاڻ جهڙو بڻايو ڇڏي، ۽ بس.

مقام جي آخرين حصي ۾ پهچڻ تي مون اوچتو ڇرڪ ڀريو؛ ۽ سمجهيم ته مان تمام جهوني حصي ۾ اچي پهتو آهيان، جتي جيڪي گهڻو وقت اڳ مري چڪا هئا، سي وري پنهنجين اصلوڪين صورتن ۾ تبديل ٿي ويا هئا. اهي وڻ ۽ بوٽا به ڏٺم، جن جو گذران انساني ماس ۽ هڏن تي هو — جتي سيائي ٻين کي دفن ڪيو ويندو، ته جيئن انهن گلن ۽ بوٽن کي انهن جي ماس مان ڪاڏ خوراڪ حاصل ٿئي. ٻين جي نظرن کان محفوظ ٿيڻ لاءِ مون پاڻ کي هڪ وڻن جي جهڳٽي ۾ لڪايو. مان انهن ٽارين ۽ شاخن کي چنبڙي پيس، جيئن ڪو ٻڏندڙ ماڻهو ڀڳل تختن ۽ سڙهن کي سوگهو ڪندو آهي.

جڏهن ڀيانڪ اونده واسو ڪيو، تڏهن مون پنهنجي پناهه واري جاءِ ڇڏي، هوريان هوريان، پير پير ۾ ڏيندي، آهستي آهستي ان مُڙدن جي ميدان ۾ هلڻ شروع ڪيو. ڏاڍو رُليس، گهميس، مگر مون کي اها قبر نه هٿ اچڻي هئي، نه آئي. تڏهن به آءٌ پنهنجيون ٻانهون کولي هن کي آغوش ۾ وٺڻ لاءِ ڊڪندو ڊوڙندو رهيس. هر هڪ قبر ڏسندو رهيس — هٿن سان، گوڏن سان، پيرن سان، هر چيز سان — مگر اها قبر هٿ نه اچي سگهي. انڌي انسان وانگر ٺوڪرون ڏيندو رهيس. ڪيتريون شيون — پٿر، هڏا، سڪل گل، سڀڪجهه جو

ان شهر جو سينگار هو، سو منهنجن هٿن محسوس ڪيو، مگر جنهن چيز جي تلاش هيم، سا ڪانه ملي. ڪهڙي نه بيچين هئي اها رات!...... مان هن ڪي وري ڳولي نه سگهيس! چنڊ غائب هو. تارا پيلا ٿي ويا هئا. خوفناڪ ڪاري رات! مان ٻڄي ويس، ڏاڍو ڏڪي ويس، انهن سوڙهن پيچرن ۽ قبرن جي قطارن ۾! قبرون ـــ ساڄي قبرون، کاٻي قبرون، هر هنڌ ۽ هر پاسي قبرون... قبرون ئي قبرون!

شڪسته حال ٿي هڪ قبر مٿان ويهي رهيس. وڌيڪ هلڻ منهنجي طاقت کان ٻاهر هو. دل جي ڌڪ-ڌڪ صاف، نبض جو آواز تمام ويجهو، ۽ سر ڏرتيءَ جي گولي وانگر گهمندو محسوس ٿيم. ڪهڙي نه عجيب ڌرتي هئي، جت لاش ئي لاش پوڪيل هئا! مون کان وڌيڪ ڪجهه به ٿي نه سگهيو. آءٌ هاڻي دانهن ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويس. نه صرف دانهن ڪرڻ لاءِ، پر موت لاءِ تيار ٿي ويس. اوچتو، ازغيبي، ائين ڀاسڻ ۾ آيو ڄڻ جنهن قبر مٿان آءٌ ويٺو هوس ان جو پٿر چرڻ پرڻ لڳو هجي. سچ پچ، اهو پٿر مٿي ٿيندو پئي ويو! آءٌ ڏپ جو ماريو، يڪدم وچي پر واريءَ قبر تي ويٺس. هاڻو، اهوئي پٿر جنهن تي مان ويٺو هوس، مٿي چڙهندو ويو، ۽ هڪ اگهاڙو ماڻهو، جو پنيءَ جي زور سان پٿر کي پري ڪري رهيو هو، اندران ظاهر ٿيو. مون صاف ڏٺو ـــ جيتوڻيڪ رات ڪاري ۽ اونداهي هئي، مون چٽيءَ طرح ان پٿر تي لکيل فقرا پڙهيا: ”هتي آهي حاجي خان قريشي، جو پنجاهه سالن جي عمر ۾ هن دارفانيءَ مان لاڏاڻو ڪري ويو. هو پنهنجي ڪٽنب کي ڏاڍو ڀانئيندو هو، ۽ پاڙيسرين ۽ دوستن سان هميشه عزت ۽ اخلاص سان پيش ايندو هو. هن جو ڪو به دشمن ڪونه هو.“ ان لاش اهو سڀڪجهه پڙهيو ـــ سڀڪجهه، جو ان پٿر مٿان ڪاريگريءَ سان اُڪريل هو. مون ڏٺو ته هن هڪ ڏگهو چهنبدار پٿر هٿ ۾ ڪنيو، ۽ انهن اکرن کي مٽائڻ لڳو ـــ جيئن ننڍڙا ٻار سليٽ تان غلط لفظ ڊاهيندا آهن. هن انهن سڀني اکرن کي ڊاهي ڇڏيو، ۽ تنهن کان پوءِ پنهنجيءَ آڱر جي هڏيءَ سان پٿر مٿان لکڻ لڳو: ”هتي آهي حاجي خان ڪوري، جو پنجاهه ورهين جي عمر ۾ هن فاني دنيا مان گذر ڪري ويو؛ جنهن پنهنجي پيءُ کي ان لاءِ زهر ڏنو، ته جيئن سندس ملڪيت ڪيس جلد هٿ اچي؛ هن پنهنجن ٻارن سان ڪڏهن به مُرڪي نه ڳالهايو؛ هميشه پنهنجن پاڙيسرين کي ستائيندو رهيو؛ هر ڪنهن دوست کي ٺڳيائين؛ هرڪو سندس وجود مان بيزار هو.“

لاش جڏهن پنهنجو ڪارنامو لکي ختم ڪيو، تڏهن الهن اکرن ڏانهن هڪ غمگين نظر اڇلائي، ان پٿر مٿان ڪري پيو. اوچتو منهنجون نظرون مٿي کڄي ويون... منهنجي عجب جي حد نه رهي، جڏهن ڏٺم ته سڀ قبرون کليون پيون آهن ۽ هرهڪ قبر جو مالڪ ٻاهر نڪري آيو آهي: هو سڀئي انهن سفيد ڪڦڻن کي جي سندن موت کان پوءِ مٿن مڙهيا ويا هئا، ڊاهي ۽ گم ڪري رهيا هئا! ۽ مون ڏٺو ته انهن مان هرهڪ، خوفناڪ ۽ هڙادو

حقيقتن کي ڍاهي ۽ مٽائي رهيو هو. مون ڏٺو ته هو ڪجهه لکي رهيا هئا. مون پڙهيو ته هو سڀ پنهنجن پاڙيسرين جا خوفناڪ دشمن هئا. هنن جي لکيتن مان معلوم ٿيم ته هو سڀ بي ايمان، بيوفا، ڪوڙا، حاسد، وطن دشمن، نشئي، زاني ۽ دغاباز هئا. وفادار دوست، ايماندار واپاري، عصمت ماب ۽ عزت ماب — سڀني پنهنجي حياتيءَ ۾ ٺڳيون، دوڪا، چوريون ۽ زوريون ڪيون: ڪوبه اهڙو گناهه نه هو جيڪو انهن زاهدن ۽ شريفن پنهنجي زندگيءَ ۾ نه ڪيو هو. اهي سڀ هڪ ئي وقت پنهنجي زندگيءَ جا شاهڪار چٽي رهيا هئا. هو پنهنجي زندگيءَ جي حقيقت، واحد ۽ آخرين حقيقت، پنهنجي هميشه رهڻ واري مڪان مٿان لکي رهيا هئا — جيئن هت اسين پنهنجن بنگلن ۽ محلاتن تي لکندا آهيون "قصرِ ناز"، "ايوانِ رفعت"، "دارالسرور"، وغيره. ڪهڙو نه خوفناڪ هو انهن جو سچ!

مون کي سُجهي آيو ته ضرور 'هُن' به ڪجهه نه ڪجهه لکيو هوندو...... پنهنجي زندگيءَ جو سچ! مون ۾ همت ۽ جرات اچي ويئي. مون ۾ ڄڻ ته تازو خون ڊوڙڻ لڳو. يڪدم انهن اڌ ڪُليل قبرن، لاشن ۽ هڏن وچان اٿي ڊوڙڻ لڳس. مان هُن ڏانهن وڃي رهيو هوس، انهيءَ ئي محبت ۽ پيار سان. مون کي خاطري بلڪ يقين هو ته مان هن کي يڪدم سڃاڻي وٺندس. منهنجو يقين آخر يقين ئي نڪتو. مان هن کي ٻري ڪان ئي سڃاڻي ويس. سندس صورت ڏسڻ کان سواءِ ئي ڪيس سڃاڻي ويس. اهو پٿر به ڏٺم، جنهن تي ٿورو وقت اڳ مون هي ڪتبو پڙهيو هو: "اها هتي آهي، خاموش ۽ لاچار، جنهن پنهنجي مڙس سان محبت ڪئي، اهڙي محبت جنهن جي موت صرف محبت ئي ٿي سگهي ٿي." پر هاڻ مون ڇا ڏٺو؟....
"— اها هتي آهي، خاموش ۽ لاچار، جيڪا هڪ ڏينهن پنهنجي وفادار مڙس کي گهر ۾ اڪيلو ڇڏي، برسات وسائيندي، پنهنجي جهوني عاشق سان ملڻ ويئي، رستي ۾ ٿڌ لڳڻ ڪري بيمار ٿي، ۽ مري ويئي"!

ٻئي ڏينهن مقام جي رکوالن مون کي ان قبر پر سان بيهوش ۽ بيسُرت لڌو.

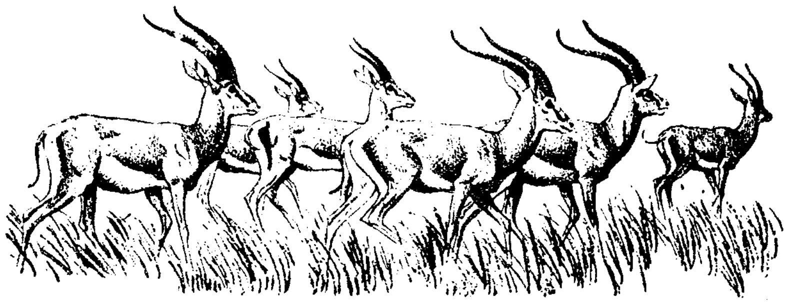

جمال رند

نوجوان ساٿيءَ ڏانهن

پيارا ساٿي، شال جُڙيو رهين!

ڪراچيءَ مان ڪوهاٽ وڃڻ جي تار ڪري پنهنجي انجام کي پهتين، ڏاڍي خوشي ٿي. گاڏيءَ اچڻ کان اڳ ئي اسان پليٽفارم تي پهچي تنهنجو انتظار ڪرڻ شروع ڪيو. پليٽفارم تي ڏاڍي رش لڳي پئي هئي. ڪي سامان آڻيو پيا رکن، ڪي پنهنجن پارن ٻچن سان گاڏيءَ جي اچڻ جو انتظار پيا ڪن، تہ ڪي وري اسان وانگر پيا هيڏانهن هوڏانهن جون ڦيريون پائين ـــ شايد انهن کي بہ پنهنجن دوستن سان ملڻ جو انتظار ڪرڻو هو. گهورڙين بہ طرح طرح جا آواز بدلائي، ٻارن ۽ وڏن جون دليون ڪجهہ خريد ڪرڻ لاءِ پئي هرڪايو، چيا ڪن، هنن جو تہ گذران ئي انهن ٽيندو آهي.

ٽيشن تي رش سان گڏ رونق بہ گهٽي هئي. جيڏانهن نهار، ڪنهن نہ ڪنهن نوجوان نينگر جي سنهڙن سريلن ٽهڪن جا پڙلاءَ پئي ڪنن کي سيبايا. چٽني پاسن، ٻري ٻري تائين، آواز جو ڄڻ هڪ وسيع جار وڇايل هو. هرڪو ماڻهو انهيءَ جار جي ڪنهن نہ ڪنهن خاني ۾ گرفتار پئي پاسيو. کل هئي، مُرڪ هئي، خوشيءَ جي اٿاهہ ساگر جون اڇڪيُٽ موجون ۽ مستيءَ پريل ڇوليون هيون. آءٌ مٿي ٽيشن ٽپڻ واريءَ پل تي بيٺو هوس. نظارا ئي نظارا هئا. احساس جي هڪ عجيب ڪيفيت منهنجي دل مان گذري رهي هئي. ٻري ٻري جا منظر اچي نگاهن ۾ سمايا هئا. سيمنٽ جي اوچيءَ چمنيءَ مان، آڇي پٽ جڙو آڇو دونهون، گهُنبَ هڻندو، مٿي چڙهندو، وري ٽوريءَ ٽڌ لڳڻ ڪري هيٺتي ٽڙندو پکڙندو پئي ويو. انهيءَ دونهين جون ڪي لنمبيون لاٽون، گلن جي هار جيان، مزورن جي پورهيي پريل سگهند ڪٽي، هيڏانهن ٽيشن ڏانهن پئي اڳتي وڌنديون آيون. دونهين جي ورن وڪڙن ۾ ڪا عجيب هلچل هئي، خوشي ۽ محبت هئي ـــ معصوم ٻارن جي، زالن توڙي مردن، جوانن ۽ ڪراڙن جي، جي آتي مزور هئا، ۽ پنهنجي ملڪ جي خوشحاليءَ لاءِ رات ڏينهن ڪم ڪري رهيا هئا

دوست، اهو دونهون پوءِ ايندي ريل جي پٽن تي وڇائجي ويو. اها پورهيتن جي پونجي بہ ڄڻ توتان نڇاور ٿيڻ آئي هئي، تنهنجو استقبال ڪرڻ آئي هئي؛ جنهن ريل تي تون چڙهي پئي آئين، انهيءَ کي زمين تي بيهڻ کان اڳ پنهنجي نرم ۽ نازڪ سيني تي سوار ڪرڻ آئي هئي. ويچارا مزور، الائي ڪهڙيون ڳريون ڇپون پنهنجن سينن تي ڌريو گهمندا وتن،... هي تہ انهن لاءِ فخر جو موقعو هو جو سندن ديس جو هڪ نوجوان،

سندن ۽ سندن ديس جي بچاءَ ۽ آزاديءَ کي برقرار رکڻ لاءِ فوج ۾ وڃي رهيو هو!

دوست، انهيءَ دونهاڻيل هوا ۾ سيمنٽ جي رَک يا ڇار جي بدبوءِ ڪانه هئي، پر هڪ عجيب قسم جي خوشبوءِ ۽ سرهاڻ پئي محسوس ٿي، جا سڄي وايومنڊل کي واسيو بيٺي هئي — جڻ ته ڪنهن ڪنواريءَ جا ڏنگ ليٽائي وڌا هجن. منهنجون نگاهون انهيءَ مسرت پرئي ماحول ۾، پري پري جي ڪليل فضائن ۾، سير جي سواد وٺڻ ۾ مصروف هيون. ڏسندي ڏسندي، نظر وڃي گنجي ٽڪر تي بيٺي. گنجو ٽڪر، جيڪو اسان جي هڪ اٿليڪيل لنيڙي تاريخ آهي — ياد ڪرڻ جهڙي، دل ۾ سانڍڻ جهڙي، جنهن کي اسان جي قومي شاعر ڳايو آهي. مٿس اپريل لنيڙا لنيڙا بوٽا ۽ سنهڙو سنهڙو ڇهڇ گاهه، پري ڪان ڪنهن لنيڙي يار جي جهنڊ جيان پئي ڏنو. مون کي دل ئي دل ۾ ائين پاسيو، جڻ ته هوا جي جوهي سان نيوڙندڙ، پنهنجن انهن جهنڊولن وارن سان، گنجو ٽڪر توکي پنهنجي سڪ جي سلامي ڏيئي رهيو هو. ها، منهنجا دوست، سنڌ جي تاريخي عظمت توڏانهن تڪي رهي هئي. اهو گنجو ٽڪر به توڏانهن، پنهنجي ديس جي نوجوان سپاهيءَ ڏانهن، تمام بيچينيءَ سان ڏسي رهيو هو — جڻ ته هو به توکي پنهنجي اڏول سيني سان ملائي ڪٽي موڪل ڏيندو. دوست، گنجي ٽڪر جي يادگيري توکي هميشه بهادريءَ ۽ پهلوانيءَ جو سبق ڏيندي رهندي. هو پنهنجي فولاد کان زياده سخت ۽ مضبوط سيني کي ائين تاڻيو بيٺو هو، جڻ ته موڪلائڻ مهل توکي ائين ئي چولدو: 'پنهنجي ديس جا بهادر پاسبان! ڏس، مون ڏانهن ڏس، آءٌ هزارن سالن کان هتي بيٺو آهيان؛ اڪيچار اندوڪاري طوفان آيا، بيشمار برساتيون ۽ پوڏون ٿيون، ليڪن منهنجي سيني تي انهن جي تباهيءَ جو رتيءَ برابر به اثر ڪونهي، ڪو نشان ڪوهي: مون کي تو مان به اهي ئي اميدون آهن...... تو به ته منهنجي ئي ڇاڇي ۾ پروش پاتي آهي!'

اوچتو شرنائين ۽ دهلن جو ناهو ڪنين پيم. ڇاپري هيٺ ڪا ڄڃ اچي گڏ ٿي هئي. گهوٽ ۽ ڪنوار وچ ۾ بيٺا هئا. ڪن ماڻهن کي ڪنڌ ۾ گلن جي پنکڙين سان پريل جهوليون هيون. سڄوئي وقت جڻ آڪاش مان گلن جي ورکا ٿي رهي هئي. ڪن ماڻهن جي هٿن ۾ گلابدانيون هيون، ۽ گلاب جو خوشبودار عرق پئي ڇاڇين مٿان ڇڻڪاريائون. خبر اٿئي، گلاب سان ڪهڙي پاڻيءَ جي ملاوت هئي؟ حيدرآباد ۾ جَري پاڻي ته هوندوئي ڪونهي، هتي ته ڇڙيو پاڻي هوندو آهي. ها، اهو پاڻي سنڌوءَ جو هو — مهراڻ جو مٺڙو ۽ سڳنڌي پاڻي! اهوئي پاڻي اسان جي جياپي جو آڌار آهي. مون کي ائين محسوس ٿيو، دوست، جڻ مهراڻ به موج ۾ اچي، ڪنهن ناهڙ ڪنواريءَ جي ڇاتيءَ جيان اپري، تنهنجن پيرن ۾ پالوت ڪرڻ آيو هو. خوشيءَ ۽ خوشبوءَ جي انهيءَ واچوڙي ۾، گهوٽ ۽ ڪنوار روشنيءَ جي مناري جيان چپ چاپ بيٺا هئا. هي دهل ۽ دماما، هي موج ۽ ميڙو، انهن ئي ٻن هستين جي وجود سان وابسته هو. ڪيڏي نه وڏي سوچ آهي انهيءَ ۾! هر ڪنهن قوم ۽ ملڪ کي پنهنجون پنهنجون ريتيون رسمون ٿين ٿيون. صدين جي سلسلي سان، ريتن رسمن مان قومن ۽ ملڪن

جوڙ پنهنجون پنهنجون تهذيبون جڙن ٿيون. مختلف قومن جون خوبيون ۽ خصلتون، فرق ۽ اختلاف، انهن ئي تهذيبي روايتن مان معلوم ڪري سگهبا آهن. خير، دوست، اهي ريت پريت جا معاملا تمام وڏا آهن... ۽ توکي ته انهن جي پوري پوري خبر آهي.

توکي خبر آهي، اسان ۾ هيءَ عام ريت آهي ته گهوٽ ۽ ڪنوار، لانئن لهڻ کان پوءِ، ڇئن پاڳوانن کي وڃي پيرين پوندا آهن. خوشيءَ جي هن وڏي موقعي ۽ حيانيءَ جي هن اهم ڏينهن تي سياڻن جي پيرن ڇهڻ جي منشا اها هوندي آهي ته خدا شل نئين جوڙي کي به انهن جي نيڪ نقش قدم تي هلڻ جي توفيق بخشي. اڄ هتي به گهوٽ-ڪنوار، ريشمي ڪپڙن ۾ ويڙهيل، موڙن ٻڌل، مينديءَ رتن هٿن سان، مهڪندڙ خوشبوئن جي وچ ۾ بيٺل هئا. هنن به ڪنهن پاڳوند جا قدم چمڻ ٿي گهريا، سندس ئي نقش قدم تي هلڻ جو عهد ڪرڻ ٿي چاهيائون. ڏونڪو ڦريو، ۽ جهمر سان 'جمالو' شروع ٿي ويو. جمالو-جهمر، اسان جي قومي جهمر آهي. "منهنجو ڪنتي ايندو خير سان،... هو جمالو!" جهمر هڻندڙن جي زبان مان اهي لفظ ائين پئي ڪريا، جيئن ڪنهن ٻار جا ننڍڙا منڙا ڏهڪڙا، رانديڪي کي هٿن ۾ ڪڏائيندي، سندس مونين جهڙن ڪيرن ڏندن جي وٿين مان ڇٽي نڪرندا آهن. سيئي پئي جمالي جي جهيلار تي جهوميا ۽ نچيا. منهنجي دل ائين ٿي چاتو، منهنجا نوجوان ساٿي، جڻ هي سڀ سانگ تولاءِ رچايا ويا هئا،... هي گهوٽ ۽ ڪنوار به تنهنجا ئي قدم چمڻ آيا هئا! هڪ محب وطن نوجوان کان وڌيڪ، ڪير آهي جنهن ۾ اميدن جا انبار ڏسڻ ۾ اچن؟ نوجوان ئي ته وقت جي نازڪ ۽ زورآور واڳن کي هٿن ۾ سوگهو جهلي، پنهنجيءَ مرضيءَ مطابق موڙي سگهن ٿا. پنهنجي ملڪ ۽ قوم جي قسمت کي وندڻ ورچڻ وارو، نوجوان کان سواءِ ٻيو ڪير ٿي سگهي ٿو؟

... جڏهن لکڻ تي ويهندو آهيان، تڏهن پنهنجن خيالن جي دنيا به مون کي عجيب پيئي لڳندي آهي. انهيءَ عجيب دنيا ۾ ڪيتريون ئي سهڻيون سهڻيون، نازڪ ۽ لطيف شيون ڏسندو ۽ محسوس ڪندو آهيان؛ پوءِ دل چاهيندي آهي ته اهي سيئي شيون هن ئي لکڻيءَ ۾ سمائي ڇڏيان — پر مجبوراً کي ڇڏيون به پونديون اٿم. ڏاڍ،... ڇيج ۽ جمالي جي ڳالهين ڪندي الائجي ڪٿي وڃي پهتو آهيان! ڪريان به ڇا؟ — دلي آمنگن ۽ جذبن کي ٻوليءَ جي صورت وٺائڻ ڪا سولي ڳالهه ته ڪانهي. اهائي ڪوشش پيو ڪريان ته جيڪي ڪجهه ڏٺو هوم، سو سڀ توکي لکي موڪليان.

ها، سو آءٌ متي پُل تي بيٺو هوس؛ ۽ ٻيا دوست هيٺ پليٽفارم تي تنهنجي انتظار ۾ هئا. پليٽفارم تي هاڻي اڳي کان به گهڻي رش ٿي ويئي هئي. اچا گاڏيءَ جي اچڻ جا آثار نٿي ڏٺا. آءٌ پنهنجي خيالن جي دنيا ۾ الائي ڇا جو ڇا سوچي رهيو هوس. خيال ڪيم، جيئن ئي تون گاڏيءَ مان هيٺ لهين ته پهرين آءٌ ئي توکي ڀاڪر پائيندس. خيالن جي مهاساگر ۾ ترڳندي، ڪجهه وقت لاءِ ته جڻ بنهه غيرموجود ٿي ويو هوس — الائي ڇا ڏٺم، ڇا سوچيم. خيالن جو سلسلو ٽٽو، ته قلعي جي بلند قامت ديوار منهنجين اکين اڳيان هئي. سند

جي عظمت جو عظيم يادگار! هڪ لمحي لاءِ منهنجو ڪنڌ فخر وچان مٿي کڄي ويو: پر پوءِ گهڙيءَ، خودبخود، اندر مان ڪو اهڙو احساس اڀري آيو، جنهن منهنجي فخر ۽ غرور جي سموري سرمايي کي افسوس ۽ ارمان ۾ بدلائي ڇڏيو. سر زمين سنڌ جي هڪ تاريخي دور جو هي تاريخي نشان، هڪ ئي وقت، مون کي بيحد قريب ۽ بيحد دور معلوم ٿي رهيو هو: قريب ان ڪري جو هي منهنجي تهذيبي ڪردار جو مثال بڻيو بيٺو هو: ۽ دور ان ڪري جو هن سان منهنجي وابستگي، رفتي رفتي، زائل ۽ زبون ٿي رهي هئي. ديوار جا ڀڳل حصا، ڪنهن مسڪين جي ڦاٽل ٽٽل ۽ ليڙن ليڙ چولي جيان پئي ڏٺا، جنهن مان وقت جون ستمگريون ۽ ناانصافيون نروار ٿي رهيون هيون. ڪايڪ، منهنجي ذهن تان وقت جا پڙدا کڄي ويا. هوا ۽ فضا، ماحول ۽ منظر — سڀ بدلجي ويا. ائين ٿي، منهنجن ڪنن ۾ ٺهڪن جو پڙلاءُ پيو. سنهڙا سنهڙا، پيارا پيارا، ماڪيءَ جي لار ڪان وڌيڪ مٺڙا ٺهڪ! راڳ جا آلاپ هئا، پيڻ پيارڻ جا هوڪا هئا، ساز ۽ سنگيت جي راڄڌاني هئي. خيالي پردي تي نيٺ اها شڪل به آئي... هڪ پڪي محب وطن ۽ آرڏي سولجر جي. مون ڏٺو، ڪيس 'هوشو شيدي' جي نالي سان پئي ڪوٺيائون: ڪاري رنگ ۽ ڀلپائي جهڙي مظبوط بدن وارو، قدآور، قوي هيڪل، ڪوهو جوان! اکين مان جڻ رت جي ڌارا پئي ڪِريس. گولين جي وسڪار ۽ توبن جي ڌڌڪار ۾ مون کي اڪيلوئي هوشو نظر آيو. هيٺ گورن جو بي انداز لشڪر، لڙائيءَ جي جديد هٿيارن سان ليس، قلعي کي سيني پاسن گهيريو بيٺو هو. مون ڏٺو، اڪيلي هوندي به هوشوءَ جي منهن تي مايوسيءَ جي لهر ئي ڪانه هئي. وار سان وار جو جواب پئي ڏنائين. سندس توب سان جڏهن گورن جي فوج ۾ ڌاڪوڙو ٿي پيو، ته هو وڏا وڏا ٺهڪ ڏيئي کليو ٿي: ۽ وري وجي ٿي پوءِ توب جي بارود کي باهه ڏنائين. 'مر ويسون...! مر ويسون...!' اهائي سندس صدا هئي. هو آخر مري ويو — شهيد ٿي ويو — هوشوءَ جي قبر به انهيءَ قلعي ۾ آهي، جنهن تي گورن هي لفظ لڳائي ڇڏيا آهن: "هيءَ آهي انهيءَ بڻوان ۽ سورهيه سورمي جي مزار، جنهن تي سنڌ جيترو به ناز ڪري، گهٽ آهي. هن جو نالو هوشو هو. هيءُ ئي هڪ دلير هو، جنهن اڪيلي سر اسان سان مقابلو ڪيو..."

قومون پنهنجن سورمن جي ڪارنامن تي فخر ڪنديون آهن، انهن کي زنده رکنديون آهن، ۽ پنهنجن انهن محسنن جا يادگار قائم ڪنديون آهن. قومن جي زندگيءَ جو اهو به هڪڙو ثبوت سمجهيو ويندو آهي. ليڪن، دوست، ڇا ٻڌايانءِ، هن لاثاني سورمي جي معمولي حڪايت به اسين پنهنجن ذهنن ۾ ورجائي نه سگهيا آهيون. سندس قبر جي ڪتبي کي گندي پاڻيءَ جي وهڪ آهستي آهستي بنهه ميساري ڇڏيندي، — ۽ اسان جا ايندڙ نسل پنهنجي ڪردار جي هڪ بهترين مثال کان محروم ٿي ويندا!

ها، دوست، هو ڏس، اهوئي ساڳيو هوشو، اڄ به قلعي جي ڪُنگرين کان اوچو ڳاٽ ڪنيو، ساڳئي رعب تاب سان، ساڳين ٻرندڙ اکين سان، پنهنجي پهاڙ جهڙي سيني کي

تنجيو، تنهنجي آجيان لاءِ بيٺو آهي...... ۽ ها، جڏهن تون هتان اڳيرو ويندين، ته توکي هڪ ٻيو سورمو ملندو. هو به تنهنجي انتظار ۾ هوندو. دوست، تون هن جو بيحد احترام ڪج! هو اسان جي تاريخي ڪردار جو هڪ ٻيو بهترين مثال آهي. تو سمجهيو ته آءٌ ڪنهن ڏانهن ٿو اشارو ڪريان؟ اهو اٿئي راجا پورس، قديم سنڌ جي آترئين حصي جو راجا، جنهن يونان جي مغرور بادشاهه سڪندر جو مقابلو ڪيو هو. سڪندر، جنهن کي هڪ محب وطن جي مقابلي ۾ اسين سڪندر اعظم ڪوٺيون ٿا! هر ٻاهرئين فاتح کي اسان اعظم ۽ معظم جي خطاب سان ٿي نوازيو آهي. ڪيڏا نه وسيع دل آهيون اسين...!

اڙي، آءٌ ته تنهنجي اڳيان تاريخ جا دفتر کولي ويٺو آهيان! تون گهٻرائجي ته نه ويو آهين؟ دوست، منهنجا ساٿي، اڄ جو حال، سڀاڻي جو ماضي ٿيڻو آهي؛ ۽ مستقبل جون ٻاڙون ماضيءَ ۾ پيوست هونديون آهن. تون نوجوان آهين. ماضي ۽ حال، حال ۽ مستقبل — تنهنجي نظر تاريخ جي سموري سلسلي تي هئڻ گهرجي.

خيالن جي دنيا منتشر ٿي ويئي. گاڏي اچي پليٽفارم کي اوڏي پهتي هئي. آءٌ تڪڙو تڪڙو هيٺ لهي آيس. تون ته ڪو پوئين گاڏي ۾ هئين! ڊوڙي اچي توکي لڌم. توکي ياد هوندو، پهرين مون ٿي اچي توکي ٻاڪر پاتو هو. پوءِ ٻين سيني ساٿين توکي گلي ملي ڪيڪاريو هو. خوشيءَ جو وقت ڏاڍو مختصر معلوم ٿيندو آهي. واسينگ جيان شوڪارو هڻي، گاڏي هلڻ لڳي. تون دروازي تي بيٺو هئين. گاڏي ويئي تيز ٿيندي،... ۽ ليٽ اکين کان اوجهل ٿي ويئي. گهوٽ-ڪنوار مون ڪلندي ڏٺا — ڄڻ ته توکي پيرين لڳي، ٻاڪ سهاڳ ٿي ٻائي چڪا هجن. ڪنجي ٽڪر تي سج جي روشني وڏيڪ گهري ٿي ويئي هئي. چمنيءَ جو دونهون هاٿي سڌو آسمان جي رُخ تي وڃي رهيو هو. قلعي جي ديوار به مون کي هينئر زياده بلند ۽ زياده مضبوط معلوم ٿي رهي هئي. گاڏي هلي ويئي. اسين به گهر موٽياسين. ٻاهر ٽيشن جو بورڊ ڏٺم — "حيدرآباد سنڌ جنڪشن". ائين محسوس ڪيم، ڄڻ انهن لفظن جي منشا ٿي اها هئي ته منهنجا نوجوان فوج ۾ ويندا رهن، ۽ اسين هتي هميشه مُرڪندا ۽ مُشڪندا رهون.

گاڏي توکي ڪوهاٽ ڏانهن کڻي رمندي رهي. اسين سڀ اچي جيپ ۾ ويٺاسين. ننڍڙن ننڍڙن ٻارن جو جلوس، "پاڪستان زنده باد" جا نعرا هڻندو ٿي ويو. اسان به 'پاڪستان زنده باد' جا نعرا لڳايا. بيشڪ پاڪستان اسان جو آهي، ۽ اسين ئي ان جا محافظ ۽ معمار آهيون.

دوست، خط ڪافي ڊگهو ٿي ويو آهي. ميل ملاقات جو اهو به هڪڙو طريقو آهي. جواب ضرور ڏج!

چڱو، ساٿي، سدائين ڪَٺا!

تنهنجو پنهنجو،......

[ناٽڪ]

ليکڪ: موهن ڪلپنا

جهڪندڙ اُوچائيون

وقت ـ رات جا ڏهه بجا جڳهه ـ هڪ رواجي ڪمرو
ڪردار: درد، شبنم، شوڪ، ۽ هوش ـ ٻياڪ شاعر؛ ڪمار، ٻياڪ ائڪٽر؛ چندر، آدرشي شاعر؛ ۽ ٽي ايڪسٽرا، شعر شاعريءَ جا ڪوڏيا.
ڪردارن جي عمر، شخصيت ۽ پوشاڪن جي خصوصيتن جو ڪوبه پتو ڪونهي.

[پردو کڄي ٿو.]

(سامهون هڪ رواجي ڪمرو آهي. ڀت تي هڪ ڪئلينڊر، هڪ سئنيما جو پوسٽر، ۽ ٻن ائڪٽريسن جو تصويرون ٽنگيل آهن. هڪ پاسي کان هڪ کٽ پيئي آهي، جنهن مٿان بسترو وڇايو پيو آهي. ساڄي پاسي کان ڪتابن سان ڀريل هڪ رئڪ آهي. وچ ۾ هڪ وڏو فراس وڇايو پيو آهي، جنهن تي درد، شبنم ۽ ٽي ايڪسٽرا ويٺا آهن. اڳيان ڪي خالي ته ڪي ڀريل بوتلون، ڪي خالي ته ڪي ڀريل گلاس، ٻه چار سگريٽن جا دٻا، ٻه چار ماچيس، ٻيڙين جا بنڊل ۽ هڪ پليٽ ۾ ڪجهه جيترا پان پيا آهن. شوڪ ڀت پاسي منهن ڪري ويٺو آهي. ٻئي ٻانهون مٿي ڪري ڀت سان لڳائي ڇڏيون اٿس، ۽ ڪنڌ هيٺ جهڪيل اٿس. جام جو دور چالو آهي. ڪي سگريٽ ٻه پي رهيا آهن.)

درد. (ساڄي هٿ سان جام رکي، کاٻو هٿ مٿي ڪندي)

ميرا جان جاتا هے، يارو، سنڀالو،
ڪليجے ۾ ڪانٽا چڀا هے نڪالو!

سڀ. (آدائن سان) واه واه! آه آه! هاءِ هاءِ!

درد. (مٿيون پڪوڙي)

نه پائي، مجهے زندگاني نه پائيي،
مجهے مار ڊالو، مجهے مار ڊالو!

درد. (جام چاڙهي) خدا کے لئے، ميرے همنشينو... خدا کے لئے...... ڇا ڇيو آهي اُردو شاعر، 'سوز' صاحب! ٻي سٽ ياد نٿي اچي. خير... مجهے مار ڊالو، مجهے مار ڊالو! (شوڪ ڏانهن منهن ڪري) شوڪ صاحب ڀت ۾ ڪنهن سان ملاقات ٿي رهي آهي؟ (رُڪجي، ڪنڌ لوڏي)

نه ميٽ سڪينگي يه تنهائيان، اے دوست،
جو تو ٻي هو تو طبيعت ذرا بهل جائے!

سپ. واه واه!

درد. (اکيون مچڪائي)

زندگي هي يا ڪوئي طوفان هي،

هم تو اس جيني ڪي هاتون مر چلي!

ﮦ تي چٽا. واه واه!

شبنم. (ڏڪ چاڙهي) درد صاحب، ڪجهه سنڌيءَ ۾ ارشاد ڪريو.

درد. (منهن گهنجائي) مگر هن برخوردار شوڪ کي ته ويهاريو. 'واه واه' مهانگي سمجهي، نه ڪري. تون ته چائين ئي ٿو، (آواز بلند ڪندي) اسان لاءِ ته... سؤ بوتلون ڪا نشا هي اس واه واه ۾!

شبنم. واه واه!...... مگر ڪجهه سنڌيءَ ۾!

درد. سنڌي ٻولي تسليم ٿيندي ته سنڌيءَ ۾ به ٻڌائبو. مگر هيءُ ڪمبخت شوڪ ڇا ٿو ڪري؟

شوڪ. (ساڄي ٻانهن هيٺ ڪري، کاٻيءَ ٻانهن جي ٺونٺ پيٽ تي رکي ٿو. کاٻو هٿ وارن ۾ وجهي، پويان ڪنڌ ڪندي) مان سوچيان پيو.

درد. ڇا ٿو سوچين؟ اهو، ته سنڌي ٻولي ڪڏهن تسليم ٿيندي؟

شبنم. (ڏڪ چاڙهي) يار، پيڻ کان پوءِ ٻولي به تسليم ٿي ويندي آهي؛ ساهت اڪيڊميءَ طرفان پنج هزار انعام به ملي ويندو آهي؛ راشٽرپتيءَ وٽان 'پدم شريءَ' جو خطاب به ملي ويندو آهي......

درد. مگر ان جو هن پيٽ سان ڪهڙو واسطو؟ مٽيءَ ۽ ڇنوني جو ناجائز ميلاپ، هيءُ پيٽ، جنهن جي اوٽ ۾ هن ظالم سماج لڪايو آهي ماهرو حسينائن کي جڳ کان! مون کي جيڪڏهن دنيا جي راڄ جون واڳون ڏيئون وڃن ته مان ته پهرين دنيا جون سڀ پيٽيون پڃائي ڇڏيندس. هي ساليون پيٽيون، جي گونگيون آهن پر ٻوڙيون ڪونهن، ٻنيون آهن پر ڏسن ڪونه! ڇت کي سهارو ڏينديون، مگر ٻن پاسن کان رهنديون حسن ۽ عشق کي بي سهاري ڪنديون! خدارا، شوڪ صاحب، ذرا پيٽ کان الڳ ٿي! سوچ پل، مگر ڪجهه اسان جي به ٻڌ!

شبنم. مگر، شوڪ آخر تون سوچين ڇا ٿو؟

شوڪ. (کاٻو هٿ منهن تي گهمائيندي) مان سوچيان ٿو ته ڪيئن مان سوچڻ بند ڪري ڇڏيان.

درد. (طنز سان مشڪي) ڇگو، تون سوچ، پٽ پاسي منهن ڪري سوچ، پوءِ اسان کي به ٻڌائج. (شبنم ڏانهن منهن ڪري) مين جو بولا ٿا ڪ يه آواز اس خانا خراب ڪي هي!

شبنم. (زورسان مٿي کي ڏڪ هڻي) هاءِ هاءِ!...

درد. (وات ۾ پان وجهي، سگريٽ دکائي) غصي ۾ ديک مجهکو، لگا ڪهني اور لو، اڪ بات بس کهي نه کهي، يه تو مر چلا.

سپ. واه واه!

(اشوڪ بيحد گنڀير منهن بڻائي هنن طرف مڙي ٿو.)

هڪ ايڪسٽرا. درد صاحب، مون ناچيز جي راءِ موجب، سنڌي شاعرن تي اُردو شاعريءَ جو نهايت گهڻو اثر آهي.

درد. جن تي نه آهي، آهي هن محفل ۾ نه آيا آهن.

(سپ کلن ٿا.)

هڪ ايڪسٽرا. پراڻي اُردو شاعري پڙهڻ سان ائين لڳندو آهي، ڄڻ سڀني شاعرن عشق ۾ ناڪاميابي پاتي آهي؛ پوءِ شعر آهي ۽ شراب آهي،

آهون اهن ۽ سماج آهي. ڪيئن، درد صاحب؟

درد. هن ظالم سماج جون ڳالهيون نه پڇ، همدم! ڪٿي چشم تر، منهن زرد، آه سرد ٿي نه وڃي! ۽ هي ظالم حسينائون!... شاعرن جا شعر ته پڙهنديون، آنهن جي شعرن جا ڪتاب رات جو وهاڻي هيٺان رکي ته سمهنديون، پر ڀُلي ڀُلائي ڪنهن شاعر کي پيار جو خط نه لکنديون، ڀُلي ڀُلائي ڪنهن شاعر کي پنهنجو فوٽو نه موڪلينديون، ڀُلي ڀُلائي ڪنهن سان ملاقات نه ڪنديون!

ٻيو ايڪسٽرا. شاعرن کي ڀاڙ ۾ هڏي ڪرڻ گهرجي. سڀ شاعر جيڪڏهن ظالم حسينائن تي لکڻ ڇڏي ڏين، ته جيڪر حسينائن جو دماغ ٺڪاڻي اچي وڃي!

ٽيون ايڪسٽرا. جيئن نوان شاعر ڪن ٿا: گهڻو ڪري عشق تي لکن ڪونه، رکو اسٽرائيڪ ۽ انقلاب تي پيا لکندا... ۽ هي بيوقوف عورتون عشق به وري اهڙن خشڪ شاعرن سان ڪن ٿيون!

درد. بس بس، اسان جو پيٽ حرام نه ڪريو! اسين جام مَئي ۾ انهن حسينن کي گهرائي سگهون ٿا. حقيقت ۾ نه سهي، تصور ۾ سهي — ڪيئن به، اسان سان ملاقات ته ڪن ٿيون!

تصوّر دکھاتا ہے تصویر اُن کی،
محبت میں دل آئینا ہو گیا!

هڪ ايسڪٽرا. انڪٽر ڪمار جو ڪو پتو ڪونهي. 'هوش' کي وئي ڪيترو وقت ٿي ويو آهي.

درد. 'هوش' کي خط لکڻ جو خيال ڪيو اٿئي ڇا؟

ٻيو ايڪسٽرا. اوهان تي خوب چڙهي ويو آهي، درد صاحب... يعني نشو!

درد. جهاني چوڻي ڪالهه پڙهي آٿئي: 'پهرين ماڻهو شراب کي پيئندو آهي، پوءِ شراب شراب کي پيئندو آهي، پوءِ شراب ماڻهوءَ کي پيئندو آهي'. مان شراب کي پي رهيو آهيان، ۽ شراب شوڪ کي پي رهيو آهي!

(سڀ شوڪ ڏانهن نهارين ٿا شوڪ
جهڪي جام کڻي ٿو. پوءِ بيني ٿي جام
وارو هٿ اوچو ڪري ٿو.)

شوڪ. (ڀريل ڳلي سان) ماڻهو چوندا آهن شراب پيئڻ سان غم گهٽبو آهي، ڳڻتيون وسري وينديون آهن، (ڀاڻهن هيٺ ڪري، هٿ ڇاتيءَ ڏانهن آڻي) مگر مون کي غم ياد ڇو ٿو اچي؟ ... مگر مون کي صرف غم ياد ڇو ٿو اچي!

(سڀ خاموش)

شوڪ. مون کي پنجن سالن کان نوڪري نٿي ملي. اڄ پيئڻ سان مون کي بک جي زندگي ياد اچي ٿي. مان پيئان ٿو ته مون کي آنهن آفيسرن جون شڪليون ياد اچن ٿيون، جن مون کي صرف انهيءَ ڪري نوڪري نه ڏني آهي، — ڇاڪاڻ جو مون کي ٽائيپ نٿي اچي — ڇاڪاڻ جو ٽائيپ سکڻ لاءِ مون وٽ پيسا نه آهن — ڇاڪاڻ جو انٽرويو ۾ سٺي انگريزي ڳالهائي نٿو سگهان — ڇاڪاڻ جو مون کي ملڪ جي وزيرن ۽ عبوضين جا نالا نٿا آچن — ڇاڪاڻ جو انٽرويو ۾ مان اهو ٻڌائي نٿو سگهان ته دنيا ۾ صرف تيل ۽ ڪاسليٽ جي ڪري لڙايون ڇو ٿيون لڳن! مان پيئان ٿو ته مون کي ياد ٿو اچي ته ڪيترا دفعا ائين به ٿيو آهي ته گهر ۾ کائڻ لاءِ روٽيءَ کان وڌيڪ غم هوندو آهي. مان اکيون پوري سڀ وسارڻ چاهيان ٿو، مگر دماغ ۾ بک ۽

بيڪاري ڇيڇون ڪري ڇڏيائي ٿي آئي، تڏهن مان پنهنجا ڪتاب وڪڻي به پيئندو آهيان. جيترو پيئندو آهيان اوترو روئندو آهيان، ۽ جيترو روئندو آهيان اوترو پيئندو آهيان! مون کي ڪير ٻڌائي ته غم ڀلائڻ لاءِ ڇا ڪجي؟

درد. تنهنجا ٻاڪ ڦيتل آهن.

شوڪ. برابر، ۽ صرف ان ڪري پيئان ٿو.
(ويهي ٿو رهي ۽ پيئي ٿو.)

شبنم. (جام چاڙهي، زور سان)

جنهن کي غم ڏين، زندگي! تنهن کي نه ڏي
سلجهيل دماغ،
غم سهڻ لئه آ ضروري، ڪا غلط فهمي هجي!

درد. اڙي هاءِ هاءِ! ڇا خيال آهي! 'غم سهڻ لئه آ ضروري، ڪا غلط فهمي هجي!' تو ته ماري ڇڏيو، شبنم! (مٿي کي ڌڪ هڻي) هاءِ هاءِ، هاءِ هاءِ — 'غم سهڻ لاءِ آ ضروري، ڪا غلط فهمي هجي!'

شبنم. تڏهن ته سيائن چيو آهي، 'Ignorance is bliss.' (آئي، پٺ طرف وڃي، ڪئلينڊر ڏانهن آگر جو اشارو ڪندي) شوڪ صاحب، ٻڌاءِ، هي ڇا آهي؟

شوڪ. ڪئلينڊر آهي.

شبنم. هيءَ زندگي به ڪئلينڊر جيان آهي. پورن ڇهن ڏينهن جي جفاڪشيءَ بعد هڪ آرتوار اچي ٿو. پورن ڇهن ڏينهن بعد اڌ ڏينهن موڪل جو ڇنڇر ٿو اچي. ڪڏهن ڪڏهن گهاڙهن اکرن ۾ ڪو موڪل جو ڏينهن به اچي ٿو. زندگيءَ ۾ بس غم ئي غم آهي. ڇهن ڏينهن بعد خوشيءَ جو اڌ ڇنڇر ۽ سڄو آرتوار آهي. موڪلن جي ڏينهن آفيس ياد نه ايندي آهي، يار!

شوڪ. مگر مان ته بيروزگار آهيان. منهنجي لاءِ هرڪو ڏينهن سومر، هرڪو ڏينهن منگل آهي. وچ ۾ موڪل بنهه ڪانهي.

شبنم. ها، تنهنجي لاءِ ته هرڪو ڏينهن آرتوار آهي، يعني هرڪو ڏينهن موڪل جو ڏينهن آهي؛ اسان کي 'باس' (bass) سان موڪل جي رساڪشي ڪرڻي پوندي آهي. سولائيءَ سان موڪل نه ملندي آهي، ته 'سِڪ' (sick) ۾ هليا ويندا آهيون. پوءِ ٻن روپين ۾ ڊاڪٽر وٽان سرٽيفڪيٽ وٺي، 'ڊيوٽي رِزيوم' ڪرڻ لاءِ پاڻ کي 'فِٽ' ثابت ڪندا آهيون. تون موج مزي ۾ لکين پڙهين ٿو؛ نه باس جو ڊپ، نه آچڻ وڃڻ جي تڪليف!

شوڪ. مان محنت ڪرڻ چاهيان ٿو. مان چاهيان ٿو ته مان به هزارن ٻين جيان آفيس مان ٿڪجي موٽان. ڪوئي پڇي 'ٿڪل آهين' ته 'ها' چئي ٻهار ٻهار ٿي وڃان. وري پهرين تاريخ ننڍن ٻائرن ۽ ٻينرن لاءِ ڪڏهن رانديڪا، ڪڏهن ٿول، ڪڏهن ڪتاب وٺي اچان. پوءِ مان جيڪر آڌارا ڪتاب نه پڙهان. پوءِ مان سئنيما خود ڏسان ته دوستن کي به ڏيکاريان!

درد. خدارا هاڻ چپ ڪر! اسان جو وشواس آهي ته هڪ ڏينهن ايندو، جڏهن ملڪ ۾ هڪ به بيروزگار نه هوندو. تون پيءُ ۽ ان ڏينهن جو انتظار ڪر.

شبنم. (اڳيان وڌي، جام چاڙهي) 'وه صبح ڪڀي تو آئيگي!... وه صبح ڪڀي تو آئيگي!'
(نشي ۾ اکيون ڀُوري ويهي ٿو رهي،
۽ پوءِ ٿورو رڪجي ليٽي ٿو پوي.)

جس صبح کي خاطر جُگ جُگ سے
هم سب مر مر کر جيتے هين،

جس صبح کي امرت کي ڏڻ ۾
هم زهر کے پیالے پیتے هين،
ان بُوکے پیاسے روحون پر
اِک دن تو کرم فرمائيگي!...
وه صبح کبهي تو...

(انڪٽر ڪمار ۽ شاعر 'هوش' اچن ٿا.)

درد. (هڏڪي پري) آچو، انڪٽر ڪمار صاحب! آهل ِ قلم، هوش صاحب!

(هوش مشڪي ويهي ٿو.)

انڪٽر. (بيٺي ٿي) يارو، هتي ڇا پوليس جو ڇپ ڪونهي؟

درد. پاسي ۾ سئنيما آهي.

انڪٽر. مطلب؟

درد. مطلب ته اسان جو گوڙ ٻڌي پوليس سمجهندي ته شايد سئنيما جو آواز آهي. (روڪجي) ۽ توهين انڪٽر ته آهيو ئي: پوليس آئي به، ته سمجهندي ته توهان شايد پردي کان ٻاهر نڪري آيا آهيو!

انڪٽر. نانسينس!

شبنم. (ٺوڻين جي سهاري ٿورو اٿي)
On part of whom?

انڪٽر. (عجب مان) ڪير، شبنم؟ مون کي گهرائي خود آلوٽ ٿي ويو آهين!

شبنم. (ٿورو زور سان) آلوٽ ٿي ويو آهيان، آلوپ ته ڪونه ٿي ويو آهيان!

انڪٽر. (ويهندي) خير، چرچو سٺو آهي. اچا، دوستو، مون کي معاف ڪجو جو ٿوري دير ٿي ويئي. 'هوش' ٿرڊ ڪلاس ۾ وٺي آيو، ان ڪري ماڻهن ڏاڍو تنگ ڪيو.

شبنم. گاڏي ليٽ ٿي ڇا؟

انڪٽر. (بوتل ڪڍي، چوٿائي ڪن پيئندي) منهنجو مطلب هو ته ماڻهن اسٽيشن تي بيهاري ڇڏيو.

شبنم. ڪنهن کي — او هان کي يا گاڏيءَ کي؟

انڪٽر. (مشڪي) ٻنهي کي.

درد. ڪاڻڻ جو شاندار بندوبست آهي، ڀرين ڪجهه پيئو.

انڪٽر. ڳاڻڻ جو بندوبست ڪونهي؟

درد. سئنيما پاسي ۾ آهي، ڳانو چالو ٿيندو ته ڪٽي چُپ ڪنداسين.

انڪٽر. سئنيما سڄي رات هلندي ڇا؟

درد. سئنيما نه هلندي، دماغ ۾ ڳانو ته هلندو!

انڪٽر. بس، شروع ٿي ويئي شاعري!

شبنم. (اٿي، ڪليل هٿ سان ٻاهن مٿي ڪري)
'اِبتداي عشق هے روتا هے کيا، آگے آگے ديکهئے هوتا هے کيا!'

انڪٽر. (سگريٽ دکائي) مان فلمي زندگيءَ مان تنگ ٿي ويو آهيان، ۽ توهين هتي آئڪنگ لڳائي ويٺا آهيو!

شبنم. (هڏڪي پري) ۽ آها به بهتر!

انڪٽر. اِها منهنجي بيعزتي آهي!

شبنم. توهان واڪ آئوٽ ڪري سگهو ٿا، هتي ڪائي شوٽنگ ڪئنسل ڪانه ٿيندي!

انڪٽر. (تنگ ٿي) معشوقن جهڙي شڪل ٺاهي مون کي دعوت ڏني هيئي، اج مسخري پيو ڪريو ن!

شبنم. توهان ان کي معشوقن جا ماڻا سمجهو!

انڪٽر. (پاڻ ۾ سگريٽ وسائي) مون هتي اچي غلطي ڪئي آهي.

شبنم. ته پوءِ مان اڳتي توهان جا ڪيل ڏسڻ

جي غلطي ڪانه ڪندس.

اڪٽر. يعني منهنجا ڪيل لـ ڏسندين نه؟

نه ڏسج. هوئن بہ مون کي اڄڪلهه پارٽ ملن ڪٿي ٿا!

اشوڪ. درد صاحب، ڏنوَ شراب ۾ ماڻهو صرف غم کي ئي ياد ڪري ٿو!

هوش. (شوڪ جي هٿ مان گلاس وٺي) ۽ آن کي ياد ڪري پاڻ کي وساري ٿو ڇڏي!

درد. واهه، ڇا شاعراڻو خيال آهي! ... شايد آڌارو ورتل آهي!

اڪٽر. سنڌي شاعر پيو ڪن ڇا ٿا؟

شبنم. پيو شراب پيئن ٿا.

شوڪ. سڀ نٿا پيئن.

شبنم. ۽ ان ڪري سڀ سٺو لکي نٿا سگهن.

درد. مان جڏهن بـ پيئندو آهيان، تڏهن مون کي ڪيترا عشق جا غزل خيال ۾ ايندا آهن. اڄڪلهه تہ ڪيترا شاعر غزل ۾ بہ پيا انقلاب انقلاب ڪن — ۽ وري پيئن بـ ڪونہ! اسين ان ڪري انهن کي هڙين محفلن ۾ گهرايون ئي ڪونہ.

شبنم. (هوا ۾ ٻانهن ڦهلائي) Stop this rubbish, nonsense!

اڪٽر. تون جيڪڏهن اڪٽنگ ڪندين تہ مون کي ڊائريڪٽر ٿيڻو پوندو؛ ڇو تـ توکي پوري اڪٽنگ ڪرڻ نٿي اچي.

شبنم. (اکيون چمڪائي) مان اڪٽر ٿي سگهان ٿو؟

اڪٽر. مان ٿي سگهان ٿو، تون ٿي نٿو سگهين؟

شبنم. مگر توکي تہ پارٽ نٿا ملن.

اڪٽر. ان ڪري تہ ڊائريڪٽر ٿيڻ چاهيان ٿو!

شبنم. پوءِ ڇو نہ مان بہ شروع ۾ ڊائريڪٽر ٿي وڃان!

اڪٽر. مگر فلم ڪير ڪيندو؟

شبنم. فلم ڪيڻ کان اڳ ۾ ڪهاڻي ۽ شعر لکائبا آهن، بعد ۾ اڪٽر وغيره گولبا آهن... پهرين ڪهاڻيءَ جو فڪر ڪريو.

اڪٽر. توهان ۾ ڪوئي ڪهاڻي نويس آهي؟

شبنم. اسان ۾ ڪوئي ڪونهي. اسان جو ڪهاڻي نويسن سان ڪو رستو بہ ڪونهي.

اڪٽر. ڇو؟

شبنم. ڇو جو گهڻا ليکڪ شراب ڪونہ پيئندا آهن.

اڪٽر. ٻڌو اٿم، گوبند مالهي مشهور ليکڪ آهي. توهان مان ڪير هن کي سڃاڻي؟

شبنم. اسين ڪونہ سڃاڻونس، پاڻ اسان کي سڃاڻندو آهي.

اڪٽر. ڪيئن ڀلا؟

شبنم. (جام چاڙهي) ڇو جو هو ڪتابن ۾ لکندو آهي تہ 'هو سنڌين کي شڪل مان سڃاڻي وٺندو آهي'.

اڪٽر. مگر اڄڪلهه تہ هر ڪو سنڌي ميڪ-اپ ۾ رهندو آهي. سنڌي تہ اڌ انگريز ٿي ويا آهن!

شبنم. ۽ ان ڪري آهي جلد سڃاڻي سگهبا آهن.

اڪٽر. ٻڌو اٿم، ڪيرت ٻاٻاڻي بـ سٺو ليکڪ آهي.

شبنم. ٻڌو تہ اسان بہ آهي. اخبار ۾ سندس فوٽو بہ ڏٺو اٿئون. خبر نہ آهي تہ بلاڪ تي پنهنجا پيسا خرچ ڪيا اٿس يا پبلشر جا!

هوش. (ڇپن تي ٽپڪيون هڻي) بابا، جن سماج-سيوا جو ٺيڪو کنيو آهي، تن سان پنهنجي پوي ڪانہ. اسين لکون ٿا پاڻ کي خوش ڪرڻ لاءِ،

پيئون ٿا پاڻ کي خوش ڪرڻ لاءِ، جيئون ٿا پاڻ کي خوش ڪرڻ لاءِ. ٻڌو ڪونه آٿوَ، 'جيءَ خوش ته جهان خوش!'

شبنم. (ڀرون تاڻي) خشڪ ڳالهيون ڪري اسان جي مُوڊ خراب نه ڪر.

هوش. (جام چاڙهي) موڊ خراب ٿيڻ مان گهڻيئي فائدا آهن: هڪ ته پيئڻ جو بهانو ملندو، ٻيو ته لکڻ جو مصالحو ملندو، ٽيو ته پاڻ کي ڪَٿرو ٻيو سمجهندين: مُوڊ خراب هوندو ته ڪوئي تنهنجي نزديڪ نه ايندو، ۽ تون آسانيءَ سان تخيل جي دنيا ۾ پرواز ڪري سگهندين! جيڪڏهن اسان جي مُوڊ خراب نه ٿئي ته شايد دنيا جي شاعريءَ جي تخليق ئي نه ٿئي.

شبنم. غلط ڳالهه آهي.

هوش. (کِلي) ۽ ان ڪري ٻُڌڻ جهڙي آهي.

شبنم. ۽ ان ڪري اسين ساهت ۾ ڪامياب نه آهيون.

هوش. اهو پيئڻ جو سٺو بهانو آهي!

شبنم. (خارن مان گلاس پٽ تي سٽي) شٽ آپ، يُو بلڊي راسڪل! توهان جي انهيءَ فراخدليءَ سبب اسين سماج ۾ بدنام آهيون.

هوش. مون کي غلط سمجهڻ ۾ جيڪڏهن خوشي محسوس ٿو ڪرين ته ڀلي ڪر. تنهنجي حق ۾ منهنجي فقط هيءَ پرارٿنا آهي ته شل تون هميشه پنهنجن دوستن کي غلط سمجهي خوشي محسوس ڪرين!

(پنج سيڪنڊ خاموشي)

ائڪٽر. ڀلا، هي ٿي شاعر پاڻ کي ايڪسٽرا ٿا سمجهن ڇا؟

هڪ ايڪسٽرا. (اٿي) تون مون کي ايڪسٽرا ٿو سمجهين؟ مان راجڪپور جهڙي ائڪٽنگ ڪري سگهان ٿو! (ڳائي ٿو)

آوارا هون، آوارا هون،... يا گردش ۾ هون آسمان ڪا تارا هون... آوارا هون!

ٻيو ايڪسٽرا (اٿي). مان دليپ ڪمار جهڙي ائڪٽنگ ڪري سگهان ٿو! (جام چاڙهي) لوگ ناٽڪ ڪرتي هين، مُنهن پر چُونا مَلتي هين، راجا بنتي هين، راني بنتي هين، اور پيار ڪي نه معلوم ڪتني ڊونگ رچاتي هين؛ اور ايسا معلوم هوتا هي، جيسي سب سچ هي. چندرمُکي يي ناٽڪ ڪر رهي هي... (ڀريل گلي سان) مت روئو، چندرمُکي، تم تو پارو نهين هو!

(ٻئي ويهي ٿا رهن.)

ٽيو ايڪسٽرا. (ائڪٽر ڏانهن منهن ڪري) ثابت ٿي ويو ته اسين ايڪسٽرا نه آهيون!

ائڪٽر. (ٻئي هٿ ٻڌي) هاڻ تون مهرباني ڪري اشوڪ ڪمار جي ائڪٽنگ نه ڪج!

ٽيو ايڪسٽرا. ڇو، توهان کي حسد ٿو ٿئي ڇا؟

ائڪٽر. مون کي حسد اشوڪ ڪمار سان ٿيندو، توسان ڪونه ٿيندو.

ٽيو ايڪسٽرا. 'دل ڪي بهلاني ڪو غالب يه خيال اڇا هي!'

ائڪٽر. (خارن مان) رکو اُردو شاعري!

ٽيو ايڪسٽرا. سنڌيءَ ۾ اسان جو قدر ڪٿي؟

ائڪٽر. لکندا ڇا ۾ آهيو؟

ٽيو ايڪسٽرا. لکندا سنڌيءَ ۾، مگر پڙهندا اردوءَ ۾ آهيون.

ائڪٽر. مگر توهان جا شعر ته پراوا آهن.

ٽيو ايڪسٽرا. ۽ ان ڪري لکته چيني نه ٿيندي آهي!

انڪٽر. هتي ته هرڪو حاضر جواب آهي!

نيو ايڪسٽرا. ('آداب عرض' ڪندي). اوهان جي ذره نوازيءَ لاءِ شڪريو.

(درد لئين بوتل کولي سيني جي گلاسن ۾ شراب ٿو وجهي.)

درد. (اٿي، جام چاڙهي)

دلِ نادان، تجهي هوا کيا هي،
آخر اِس درد کي دوا کيا هي!
هم هين مشتاق اور وه بيزار،
يا اِلاهي، يه ماجرا کيا هي!
جب که تجه بن نهين ڪوئي موجود،
ڦر يه هنگاما يا خدا کيا هي!
مين ني مانا ڪ ڪُڇ نهين، غالب،
مفت هاٿ آئي تو بُرا کيا هي!

سڀ. (اداڻ سان) واه واه! آه آه! هاءِ هاءِ!

(دروازي تي ٺڪ ٺڪ جو آواز. درد ويهي ٿو رهي.)

شبنم. ڪير؟

آواز. پوليس!

(سڀ هراسيل منهن سان گردنون اوچيون ڪري دروازي ڏانهن نظر ڪن ٿا.)

انڪٽر. (اٿي) مون کي اڳ ۾ ئي ڏپ هو. پنيان دروازو آهي؟ ...... اڙي، هيءُ ڪير!

(چندر اندر اچي ٿو. انڪٽر ويهي ٿو.)

چندر. ڊڄو نه، پوليس ڪونهي، مان آهيان. جيڪڏهن پوليس جو ايڏو ڏپ اٿوَ ته اهي ڪم ڪريو ڇو ٿا؟

درد. مگر ائين ڏڪائڻ جو مطلب؟

چندر. (طنز ڀريءَ مُرڪ سان) مطلب؟ اهو تماشو ڇا توهان کي سولهي ٿو؟

شبنم. پاڻ کي سماج جو ٺيڪيدار ٿو سمجهين؟

چندر. ڪجهه شرم ڌاريو، ٻين شاعرن کي بدنام نه ڪريو. هي ته اڻويهين صديءَ جي شاعرن جا ڪارناما آهن.

شبنم. Get out, you idiot, you shallow idealist! don't poke your dirty nose!

چندر. (ٻئي هٿ ٻڌي) معاف ڪجو، مون توهان جي محفل ۾ دخل ڏنو. مون سوچيو، اڄ جڏهن اديب زندگيءَ جي جدوجهد ۾ سڀ کان اڳيان آهي، تڏهن توهين سماج ۽ سنسار جي ڪلياڻ جو ڪو خيال نه ڪري، زندگيءَ جي ڪشمڪش کان ڀڄي، پنهنجي خوبصورت زندگيءَ سان هڪ ناپاڪ کيل کيلي رهيا آهيو!

شبنم. سماج، سماج، سماج! ڇا ڪيو آهي تنهنجي سماج اسان لاءِ؟ شوڪ کان پڇي ڏس، کيس نوڪري ملي ٿي؟ غم ڀُلائڻ لاءِ پيئون ٿا، مگر اهو به نٿا سهو!

شوڪ. مگر پيئڻ سان ته غم اڃا به وڌي ٿو. شراب سگهه نٿو ڏئي، صرف توڙي ٿو.

شبنم. اهو تنهنجو شخصي رايو آهي.

شوڪ. جيڪو مون ايمانداريءَ سان ڏنو آهي.

شبنم. (ٺهڪ ڏيئي) شراب، ۽ ايمانداري!

چندر. شايد مون هتي اچي غلطي ڪئي آهي!

شبنم. 'Fools rush there, where angles fear to go!'

درد. اها چوڻي شايد هين درويش شاعر لاءِ نهي هئي!

چندر. شايد اهو ٺيڪ آهي. اصل ۾ مون کي هتي اچڻ نه کپندو هو. اڄ جي اديب جو آستان 'ڪميونٽي پروجيڪٽس' ۽ 'ڊئمس' ۾ آهي،

دیس جي وکاس جي اپیاس ۾ ساڌنا ۾ آهي،
هتي ٻنهه کونهي! (وڄڻ لڳي ٿو.)

شوک. (اٿي) ترس، چندر، مان ٻه ٿو هلان. هيءَ زندگي نه، پاڃ آهي: پيسي جو زيان، عزت جو زيان، صحت جو زيان، سماجي زندگيءَ جو زيان! غم کان کوڙي لجات حاصل کرڻ لاءِ مير گهه-ترشنا وارو دوکو آهي. دوکو حسين آهي، مگر کليانکاري نه آهي. دک حالتن جي پيدائش آهي، ۽ حالتن سان لوڻ لاءِ چندر جهڙي سلجهيل دماغ جي ضرورت آهي. اوهين پل غم سهڻ لاءِ 'غلط فهميءَ' جي گولا ۾ پنڪندا رهو! (چمپل پائي، چندر سان هليو وڃي ٿو.)

درد. هاڻ ڇا ڪبو؟

شبنم. يار جي غم ۾ وڏيڪ پيئبو! (نئين بوتل کٽي، سڄو گلاس پري، چاڙهي، اٿي، اکيون پوري)—

ڪٽ نهين سکتي هين آب آنکين ميري،
جيي مين به ڪس کا تصور آ گيا.
مين ني تو ظاهر نه کي تي دل کي بات،
پر ميري لظرون کي ڏپ سي پا گيا.
پي گئي کتنون کا لوهو تيري ياد،
غم تيرا کتني کليجي کا گيا!

(کري ٿو پوي.)

سڀ. (ڇرڪ پري) ڇا ٿيو، ڇا ٿيو؟

شبنم. (هک پانهن مٿي کري، زور سان)
غم رها، جب تک که دم ۾ دم رها! (پانهن هيٺ کري، کنڌ لوڏي، مٿي تي ڏک هٽي)...
دم کي جاني کا لهايت غم رها!

[پردو کري ٿو.]

٣

١. ادب ۽ زندگي — علامہ آءِ. آءِ. قاضي
٢. فن جي اهميت — سي. اي. ايم. جوڊ
سنڌيڪار: مراد علي 'اختر'
٣. فن ۽ ثقافت — غلام علي الانا
٤. مضمونَ — ڊاڪٽر علي احمد قاضي
(١) عشق ۽ عقل، (٢) فلسفو ۽ سائنس، (٣) آسائي - نراسائي، (٤) سچ ۽ ڪوڙ
٥. مضمونَ — لعل بخش ٽالپر
(١) ضمير شاهہ جو مڪان، (٢) نفس، (٣) دل جا افسانا، (٤) تنهنجون اکڙيون
٦. "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" (هڪ تنقيدي جائزو) — سراج الحق، ايم. اي.
٧. آخري حل — سيد امجد علي
سنڌيڪار: رشيد آخوند
٨. "مهراڻ" جا موتي — ادارو
٩. سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا
١٠. علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون:
(١) "سنڌي ادبي سنگت" جي سنڌ - ڪانفرنس
(٢) گورنمينٽ گرلس ڪاليج، حيدرآباد، جو "يوم لطيف"
١١. "آدمي آئي ويا..."
١٢. تبصرا
١٣. پڙهندڙن جا پيغام

"ڪنهن به قوم جو علم ادب، تاريخ جي جدا جدا عرصن موافق، انهيءَ قوم جي خيالن ۽ جذبن جو آئينو آهي. ڪنهن به خاص عرصي جي تاريخ معلوم ڪرڻ لاءِ اسان کي ڀرپائين ان عرصي جي علمي ادبي خزاني کي ڪولڻو پوندو. سن ۽ واقعا، تاريخ جو فقط بوتو ٿاهين ٿا، پر ان جي رڳن ۾ روح تڏهن پوندو، جڏهن منجهس ادبي تاريخ جو ذخيرو پربو، جنهن جي رستي اسان کي خبر پوي ته قوم جي قديم فردن جا ڇا ڇا خيال ۽ جذبا هئا، سندن علم جي مراد ڇا هئي، ۽ سندن رهڻي ڪهڻيءَ جا ڪهڙا سرچشما هئا: مطلب ته هرڪنهن قوم جي هستي سندس علمي ۽ عملي ذخيري تي مدار رکي ٿي.

"افسوس، ادائي هزار ورهيه گذري ويا آهن ته سنڌ جي تاريخ ۽ علم‌ادب تي ڪوبه توجهه ڪونه ڏنو ويو آهي. موجوده وقت ۾ ڪي قدر ڪوشش انهيءَ باري ۾ ورتي وئي آهي، پر اڃا تائين ڪو اهڙو معقول لٽيجو ڪونه نڪتو آهي، ۽ ڪنهن به پوري روشني نه وڌي آهي. سنڌ جي تاريخ ۽ علمي خزانو هڪ پورڻ دفتر تي رهندا، جيڪڏهن هرڪو فرد ان جي کوجنا ڪرڻ ۾ بهرو نه وٺندو. سنڌ ملڪ کي هڪ عاليشان تاريخ ۽ علمي خزانو آهي، جو اسان جي اڻڄاڻائيءَ ۽ وڏن جي لاغرضائيءَ ڪارڻ ناس ٿي ويو آهي، ۽ جي هينئر به اسين پنهنجون اکيون بيپرواهيءَ ۽ نيمخوابيءَ کان نه کوليندا سون، ته انهيءَ تاريخ جا رهيل کهيل آثار به آهستي آهستي ناپيد ٿي ويندا." —علامه ڊاڪٽر دائود پوٽو

علامہ آءِ. آءِ. قاضي

ادب ۽ زندگي

> علامہ آءِ. آءِ. قاضي صاحب، سابق وائيس چانسلر، سنڌ يونيورسٽي، گذريل ۱۸-آل سنڌ ادبي ڪانفرنس (حيدرآباد، ۳۱-مئي ۱۹۵۸ع) جي موقعي تي هيءَ صدارتي تقرير ڪئي هئي، جيڪا مهراڻ جي پڙهندڙن اڳيان پيش ڪجي ٿي. — ادارو.

جيتريقدر مون کي ياد آهي، ڀهريون ڀيرو هن ادبي ڪانفرنس جي دادوءَ واري اجلاس جي موقعي تي مون پنهنجي موڪليل صدارتي تقرير* ۾ لفظ "ادب" جي معنيٰ تي روشني وڌي هئي، ۽ ٻڌايو هو تہ لغت جي لحاظ سان لفظ 'ادب' جي معنيٰ آهي "ريڙهيون ڏيندڙ ٻار کي پنڌ سيکارڻ"؛ يا، پنهنجي سنڌي اصطلاح موجب، چڻ "اڻگهڙيل ڪاٺ کي رلدو هٽي سڌو ڪرڻ". انهيءَ مقصد سان ئي اسان جي معاشري ۾ استاد مقرر ٿيندا هئا، جن کي 'اديب' سڏيو ويندو هو؛ ڇاڪاڻ تہ تعليم سان گڏ ٻار جي 'تاديب' بہ سندن ئي ذمي هئي. ٻئي ڪنهن موقعي تي آءٌ اهو پڻ واضح ڪري چڪو آهيان تہ 'علم ادب' جي صحيح معنيٰ آهي— "اها تحرير جا ادب، لطافت طبع، زيب ۽ زينت واري عمل ڏانهن اشارو ڪري، ۽ انهن (خوبين) جي حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڪري."†

حقيقت هيءَ آهي تہ قدماءَ جي نظر ۾ ادب ۽ ان جي مفهوم ۽ مقصد کي وڏي اهميت حاصل هئي، ڇاڪاڻ تہ انهن ادب کي جملي انساني علم تي حاوي ٿي سمجهيو. اصولي طور، 'ادب' جو مفهوم انهيءَ ڏينهن کان واضح ٿي چڪو، جڏهن کان "لا تقربا هذه الشجرة" وارو حڪم پهتو؛ پر هن موجوده دور ۾ ادب جون سڀيئي راهون ايتريقدر تہ متجي مسخ ٿي چڪيون آهن، جو لفظ 'ادب' جي معنيٰ ئي پوريءَ طرح پروڙي نٿي سگهجي.

فڪر ۽ ذڪر. ڪانفرنس جي دادوءَ واري اجلاس کي خطاب ڪندي، مون اهو پڻ واضع ڪيو هو تہ علم ادب جي واڌاري جو مدار "فڪر" تي آهي، ڇاڪاڻ تہ فڪر ئي هر مضمون ۽ بيان جو سرچشمو آهي. انهيءَ حقيقت کي هن مجلس ۾ اڃا بہ قدري واضح ڪرڻ

---

* چوڏهين آل سنڌ ادبي ڪانفرنس، دادو، ۱۹۵۴ع، لاءِ موڪليل صدارتي خطبي ڏانهن اشارو.

† ڏسو مضمون "علم ادب": "مهراڻ"، ۲/۱۹۵۵ع.

خاطر، اُهي اوهان صاحبن کي ذهن نشين ڪرائڻ چاهيان ٿو ته ’فڪر‘ جو سچو مدار وري ”ذڪر“ تي آهي. ’ذڪر‘ جي معنيٰ آهي ”يادگيري“. انهيءَ لحاظ سان، ’ياد‘ يا ’حافظو‘ ئي اها زرخيز زمين آهي، جنهن ۾ فڪر جو ساڻو انڪورجي ٿو. انهيءَ ڪري ئي يونانين ’حافظي جي ديويءَ‘ ليمُوصين (Mnemosyne)، کي نَوَن (۹) نياڻين جي ماءُ قرار ڏنو — جن ۾ تاريخ (Clio)، غنائي شعر (Enterpe i.e. Lyrical Poetry)، عشقيه شاعري (Erato) ۽ علم النجوم (Astronomy)، چار ئي شامل آهن. اهو ظاهر آهي ته علم ادب جي گهڻن حصن جو مدار ’تخيل‘ تي آهي، ۽ تخيل جو مدار وري يادگيريءَ يا حافظي تي آهي. هيءُ بذاتخود هڪ اهم نفسياتي مسئلو آهي — (جنهن جي تشريح لاءِ اجوڪي خطبي ۾ گنجائش ڪانهي). حقيقت ۾ ڪانفرنس جي عام نشستن ۾ پيچيده نفسياتي نُڪتن، فلسفيانه مسئلن يا ڳوڙهن ادبي بحثن ۽ نظرين جي وضاحت ئي بيسود آهي. گذريل ڇهن-ستن سالن جي تجربي مان اُهي گهٽ ۾ گهٽ انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان ته اسانجن جلسن ۽ ڪانفرنسن جو حال بلڪل ”نشستند و گفتند و برخاستند“ وارو وڃي ٿيو آهي. اهڙيءَ حالت ۾، ڳوڙهين ڳالهين ڪرڻ مان ڪي هڙ ڪي حاصل!

ڪلچر. هي اسان جون ڪانفرنسون، خرچ ۽ انتظام، تڏهن ڇڄبا جڏهن اسين پنهنجي ’علم ادب‘ کي ڪا عملي ترقي ڏيئي سگهنداسون. انهيءَ ڪري، وڏن خيالن ۽ خوابن جي بدران بهتر ٿيندو ته پنهنجي وس آهر ٿورو ئي ٿورو پر ڪو عملي قدم کڻون، جيئن اسين وري پنهنجي انهيءَ ’ادب‘ کي حاصل ڪري سگهون جو اسين بلڪل وڃائي ويٺا آهيون. اڄڪلهه جي محاوري ۾، ’ادب وڃائڻ‘ جي معنيٰ آهي ’بي تهذيب‘ ٿيڻ؛ ڇاڪاڻ ته ’ادب‘ جي اصلي معنيٰ آهي ’لطافت‘، ’تهذيب‘ يا ’شائستگي‘. هن زماني ۾ جنهن شي کي ’ڪلچر‘ (culture) چيو ٿو وڃي، ان لفظ جي معنيٰ آهي ’حراثت‘ يا ’تهذيب‘. ’تهذيب‘ ”هَذَّبَ“ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ’سنوارڻ‘. ماڻهوءَ کي ’مهذب‘ يا ’ڪلچر وارو‘ (cultured) بنجڻ لاءِ مسلسل سوڌَ سنوارَ جي ضرورت آهي. خود زمين جي ’ڪلچر‘ جو مدار به ڀريائين جهنگ ڪڍڻ، پوءِ هر ڏيڻ، پوءِ ٻج ڇٽڻ، پوءِ پاڻي ڏيڻ، پوءِ سلن جي نگهباني ڪرڻ، وغيره تي آهي. ساڳيءَ طرح، انسان جي ’ادب‘ يا ’ڪلچر‘ جو مدار به تربيت، تاديب ۽ تعليم تي آهي. جيئن ٻنيءَ صاف ڪرڻ ۽ ٻج ڇٽڻ کان سواءِ فصل جي اميد اجائي آهي، تيئن تربيت، تاديب ۽ تعليم کان سواءِ ’ادب‘ جو پيدا ٿيڻ مشڪل آهي.

’هرکس عمل نکرد، عنايت اميد داشت، دانه نکرد ابله دخل انتظار کرد!‘

تاديب. ”تاديب“ جو مقصد آهي ’گهٽ‌ڙجڻ‘، ۽ ’اصلاح‘ واري رلدي مان ڇلجي سنئون سوڌو ٿيڻ. جيئن واڍو اڻگهڙيي ڪاٺ جي ٽڪر کي واهولي، رندي ۽ رواٽ جي مهميزن سان هڪ خوبصورت شڪل ڏئي ٿو، تيئن انساني ٻار به والدين ۽ استادن جي تنبيهن

۽ زماني جي لوڏن ۽ گردشن ۾ گسڻ پيسڻ واريءَ 'تاديب' بعد وڃي ڪنهن مهذب ۽ شائستہ شخصيت جو مالڪ بڻجي ٿو. اهي مهميزون ۽ تلخ تجربا ئي ڪيس ماڻهو بڻائين ٿا.

'سڪر سي ئي ڏينهن، جي مون گهاريا بند ۾،
وسايم وڏڙا، متي ماڙيءَ سينهن،
واجهائي وصال ڪي، تيس تهوارون تيئن،
نيڻ منهنجي لينهن، آجاري اچو ڪيو.'

مطلب تہ ادب جي 'واڌاري' لاءِ علم ادب کي 'حاصل ڪرڻ' ضروري آهي؛ ڇاڪاڻ تہ تربيت، تاديب ۽ تعليم بنا 'ادب' واريءَ منزل کي پهچڻ محال آهي.

اسين مٿي چئي آيا آهيون تہ 'ذڪر' ئي اها زرخيز زمين آهي، جنهن ۾ 'شعر' توڙي 'فڪر' جا سلا انگورجن ٿا؛ ڇاڪاڻ تہ ذڪر جي معنيٰ آهي 'حافظو' يا 'يادگيري'، جنهن ۾ ئي 'تخيل' ۽ 'تخليق' جو راز سمايل آهي. اها حقيقت نہ صرف فرد واحد سان تعلق رکي ٿي پر جماعت، قبيلي ۽ قوم، بلڪ پوري بني نوع انسان سان لاڳو آهي. فرد واحد جي حافظي جو سرمايو سندس ذاتي يادداشت تي منحصر آهي، پر قوم جي حافظي کي سڏجي ٿو "تاريخ". علم تاريخ کي زنده رکڻ جڻ قوم جي حافظي کي زنده رکڻ جي برابر آهي.

تاريخ ۽ علم ادب. ڪنهن قوم جي تاريخ جو گم ٿي وڃڻ، جڻ ڪنهن شخص جي حافظي ختم ٿي وڃڻ جي برابر آهي. 'نسليت' جي اعتبار کان، ڪنهن بہ گروهہ جي تاريخ ان گروهہ جي نظرين، جذبن ۽ احساسن ذريعي زنده رهي ٿي؛ پر نفسياتي توڙي ظاهري لحاظ سان اها انهن ڳالهين ۽ ڪهاڻين، نقلن ۽ نظيرن رستي محفوظ رهي ٿي، جيڪي ان گروهہ ۾ رائج آهن. اهي آکاڻيون ۽ ٽوٽڪا، ساڳئي وقت، علم ادب جو هڪ اهم حصو آهن. انهيءَ لحاظ کان، جيڪڏهن 'علم ادب' کي جيارڻو آهي، تہ پوءِ ضروري آهي تہ 'قومي يادداشت' جو اهو سرمايو هر حالت ۾ محفوظ ڪيو وڃي.

هاڻي سوال آهي تہ انهيءَ ڏس ۾ ڇا ڪرڻ گهرجي، ۽ ڪهڙيءَ ريت ميدان سنوارجي، جيئن اهڙي قسم جي اعليٰ علم ادب کي فروغ ملي جو حقيقي معنيٰ ۾ خلق يا قومي مزاج جي برابر هجي، بلڪ قومي اخلاق ۽ قومي روح جو آئينو بڻجي. ان لاءِ منهنجو جواب ساڳيو آهي، جيڪو قرآن شريف ۾ اڳ ئي موجود آهي: يعني تہ پنهنجي تاريخي سرمايي کي ڳولي، هٿ ڪري، ان کي قلمبند ڪريو.

اسان مان هر هڪ لکيو-پڙهيو، جنهن ۾ ذرا ڪجهہ لياقت آهي، انهيءَ ڪم ۾ حصو وٺي سگهي ٿو. شايد اسان مان ڪو چوي، "پر سائين اهو ڪم تہ عالمن ۽ مؤرخن جو آهي، اسين اهو ڪم ڪيئن ڪري سگهنداسون؟" هيٺين عملي اشاري مان اميد تہ هن قسم جي شڪ شبهي جي تلافي ٿي سگهندي.

وطائي فقير جو نالو شايد اوهان مان گهڻن ٻڌو هوندو؛ پر، ويتر مان ڪو اهڙو به آهي جنهن وطائي جا نقل، جيڪي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مشهور آهن، تن کي گڏ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هجي؟ بيجا نه ٿيندو، جيڪڏهن اڄ هن موقعي تي وطائي جا فقط ٻه نقل نموني طور بيان ڪريان، جيئن معلوم ٿي سگهي ته انهن نقلن ۾ نه صرف اسان لاءِ سبق سمايل آهن، پر جيڪر سڄيءَ دنيا جي ملڪن جا ماڻهو انهن مان سبق حاصل ڪري سگهن.

—'چون ٿا ته هڪ ڀيري وطايو ڪنهن پاسيري پيچري سان اڪيلي سر پئي ويو، ۽ سندس بوڇڻ جي پلاند ۾ هڪ ڪلدار روپيو ٻڌل هو. خيال آيس ته متان هن اڪيليءَ واٽ تي ڪو چور نه گڏجي وڃي، جو نه رڳو ڪانئس روپيو ڦري پر هٿي ڪيس به ڦٽي وجهي، سو ڇا ڪيائين جو روپيو ڇوڙي ڪٿي ڪُس جي پرسان بيٺل آڪ جي پاڙ ۾ رکيائين؛ ۽ پوءِ خدا جا شڪرانا بجا آڻيندي چيائين ته "اي ڏٽي منهنجا، ڇگو جو هن جزا مان جند ڇڏايم، هاڻي هتڻ خاليءَ کي ڌپ ڪونهي: نڪي هٿ ۾ ڪي هوندو، نڪي ڪير ڦُريندو!" ائين چئي، اٿي پنڌ پيو. ڪجهه وقت گذري ويو، ۽ واءُ لڳڻ سبب روپئي مٿان مٽيءَ جو تهه وري ويو. هڪ ڏينهن ڪو مسافر ساڳئي ڪس تان اچي لنگهيو، ۽ قضا حاجت لاءِ اچي انهيءَ آڪ جي پاڙ ۾ ويٺو. روپئي واريءَ جاءِ تي جو پاڻيٺ پيو، سو مٽي لهي وئي ۽ هيٺان ڪلدار چمڪڻ لڳو. ٻنا هڪ جي، هن يار به جهٽ ڪري ڪٿي هٿ ۾ ڪنيو. ڀاليائين ته اهو اڪيلو روپيو ڪونه هوندو، پر اتي ڪو خزانو پوريل آهي؛ سو سنيري وڃي مزدور وٺي آيو، ۽ اچي کوٽائڻ شروع ڪيائين. ڇوڏاري ڪڍون لڳي ويون، ۽ آڪ پاڙن سوڌو ڪڍي ڪٿي ٻاهر ڪيائون. پر هٿا ڪاريءَ وارا ڪک، سو ملون ڪي به ڪين. نيٺ، سور پئي، ڪک ٿي، روانا ٿيا. هڪ ٻن ڏينهن بعد وطايو به وري ساڳئي انهيءَ ڪس تان اچي لنگهيو. ڏسي ته مارا! ڇوڏاري ڪڍون لڳيون پيون آهن، ۽ آڪ پاڙ سوڌو ٻاهر پيو سُڪي. اتي پئي هٿ مٿي ڪئي چيائين: "شڪر اٿئي، اي منهنجا مولا، جيڪڏهن اڄ انهيءَ روپئي مان جند نه ڇڏايان ها ته مون مان به ساڳي انهيءَ آڪ واري ڪار ٿئي ها!""

دوستو، جيڪڏهن هيءُ نقل ڪو ويهي ٺاهي لکي ته ڪر شاعرن کي به شهه ڏيئي ڇڏي. سوچيندڙن لاءِ هن نقل ۾ ڪهڙو نه قيمتي سبق سمايل آهي! ٻيو نقل هن طرح آهي:

—'چون ٿا ته وطايو ڏسي ته هڪ گهورڙيو پيو گدرا وڪڻي. ڪيس رڳو چار پيسا ڪڍي ۾ هئا سي ڪڍي ڏنائينس، ۽ گهورڙيءَ ڪيس هڪ ڇگو ٺاهوڪو گدرو ڪٽي ڏنو. وطائي ڏٺو ته گهر ۾ ماڻهو گهڻا آهن ۽ هن هڪڙي گدري مان پورت نه ڪانه ٿيندي، پر وڌيڪ پيسو به وٽس ڪونه هو، سو ويچار ڪيائين ته گهورڙيءَ

جي آڏو گدرن جو ڍگ لڳو پيو آهي، سوال ڪريانس ته من هڪڙو ڪٿي ڏئي.
اهو سوچي، چيائينس ته ”هڙ ۾ پيسو ڪونه اٿم جو پيو گدرو وٺان، پر پويان آڪهه
وڏي آهي، ۽ هن هڪ گدري مان ته ڪين ڦار ڦار به هٿ ڪانه ايندي، سو سائينءَ
جي نالي تي ٿو توکي سوال ڪريان ته نام ِخدا انهيءَ مولا جي صحابي هڪڙو پيو
گدرو ڏ يار!“ گهورڙيو ڪجهه ويرم ته ڪاوڙ وچان گهور ڪري ڏاڍهس نهارڻ
لڳو؛ آخر خفا ٿي، ڪُسندي مسندي، هڪ اهڙو ڪينو ڦٽل گدرو هٿ ڪيائين
جو پانيائين ته ڪوبه ڪونه وڻندو، سو ڪٿي وطائي فقير جي هٿن ۾ هنيائين. وطائي
هي لقاءُ ڏسي، گدرو ترڻ تي رکي ڪٿي متي ڪنيو، ۽ گوڏهن پريل اکيون آسمان
ڏي ڪندي چيائين ته ”اي الله! ماڻهن وٽ تنهنجو قدر اجهو اهو آهي: تنهنجي
نالي ۽ نالي تي اجهو هيءُ مليو اٿم: ڏسان ٿو ته ماڻهن وٽ تنهنجي نالي کان چئن
پيسن جو مان مڙيوئي مٿي آهي!“'

عزيزو، اوهين هن نقل کي شايد چرچو ڪري پانيو، پر عقلمندن لاءِ هيءُ نقل عقل جي
موتين سال پريل آهي. هنن پن نقلن جهڙا سوين نقل سنڌ ۾ رائج آهن... پر اوهان مان به
ڪنهن انهن کي قلمبند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؟ اسين جڏهن به وطائي جو ڳالو پڌون
ٿا ته رکيو کلون ٿا، ۽ بس! سچ چيو اٿن ته

'قدر ِزر زرگر بداند، قدر ِجوهر جوهري.'

اهو ڪو وڏو تاريخي مسئلو ڪونهي، جنهن کي سمجهڻ ۽ لکڻ ۾ ڪا ڏکيائي ٿيندي. اهي
عام مقبول نقل ۽ نظير آهن. ڇا، انهن کي گڏ ڪرڻ ۽ لکڻ به ڪو مشڪل ڪم آهي؟

سوانح نگاري. آءٌ هت هڪ ٻي تجويز به اوهان جي آڏو پيش ڪريان ٿو. سچ
پڇو ته ڪي بهترين ڪتاب جن کي مون نهايت ئي ذوق سان پڙهڻ چاهيو آهي، سي ڪن
شخصن جا پنهنجو پاڻ بابت لکيل دستاويز آهن. انهن شخصن ۾ وڏين توڙي ننڍين حيثيتن
وارا ماڻهو شامل آهن. پل ڪٿي ڪو افلاطون هجي يا ڪو عام غريب هاري، جيڪر هو پاڻ
ويهي پنهنجي آتمڪهاڻي لکي ته ان جهڙو دلچسپ بيان پيو ٿي نٿو سگهي — بشرطيڪ هو
پنهنجو پاڻ سان سچو ٿئي، ۽ بنا ڪنهن هٻڪ جي، ته ماڻهو ڪيس برو يا ڀلو چوندا، ايمالداريءَ
سان ويهي پنهنجو پاڻ بيان ڪري. محض سچائي ۽ ايمانداري هن ڪم لاءِ درڪار آهن. آخرڪار
”من آنم ڪه من دانم“، ته پوءِ ڊپ ڪهڙو ته ماڻهو ڇا چوندا ته فلاڻو اهڙو ڪي اهڙو هو.

ٻئي طرف، ائين پانڻ ته آءٌ ڪو وڏو ماڻهو ٿي ويو آهيان ۽ متان منهنجي وڏ ماڻهپيءَ ۾
ڪو خلل پوي، اهو خود کي ٺڳڻ جي برابر آهي. حقيقت هيءَ آهي ته اسان مان گهڻن جي حالت
جڻ هڪ اڻڄاول ٻارڙي جهڙي آهي. عاقل بالغ ٿيڻ ته خير، پر جڻ ته اڃا ڄاوا ئي ڪين
آهيون. ڇاپندي ڇار ڪوبه ڪونهي. محض جسمي طور ڄمڻ ۽ وڏو ٿيڻ هڪ ڳالهه آهي،

۽ ذهن جو جمڻ ۽ سمجهه جو سلو آيرڻ ئي ڳالهه آهي. "بزرگي بعقل است، نه بسال". پل حياتي ختم ٿي وڃي، پر جي سمجهه جو سلو نه آسريو ته ڪنهن به شي جي حقيقت جي خبر ئي ڪانه پوندي. شاهه صاحب چوي ٿو ته

'پيهر جاپي جاڻ، اِبر جي اوصاف ڪي.'

هاڻي، جيڪڏهن 'سُٺيءَ جي وصفن' کي سمجهڻ لاءِ به پيهر جاپڻ جي ضرورت آهي، ته هن ڪائنات کي سمجهڻ لاءِ ته سوين هزارين حياتيون کپن!

انهيءَ لاءِ ڪم از ڪم ايترو ٿي سگهي ٿو ته هر شخص پنهنجي حياتيءَ جي حڪايتن کي لکي، ته من ٻين لاءِ اهي ڪارآمد ٿي سگهن: اهڙيءَ طرح هر شخص ٻين سون هزارن حياتين جي تجربن مان سبق حاصل ڪري سگهي ٿو. غور ڪريو ته هڪ ٻار لاءِ اها ڪهڙي نه دلچسپ ڪهاڻي ٿيندي ته اڪثر ٻارڙا ڇا ڪندا آهن، ۽ ڪن خاص موقعن تي ڪيئن اٿندا-ويهندا آهن. خود عاقل بالغ لاءِ به پنهنجي ٻاروتڻ جي ڪهاڻيءَ ۾ ڪيترو نه سبق سمايل آهي — من پنهنجي ننڍڙائي محسوس ڪري! حقيقت ۾، انسان جيترو پنهنجي ننڍڙائي محسوس ڪندو، اوترو خدا جي وڏائيءَ کان آگاهه ٿيندو. ڇا، اسان مان هر هڪ پنهنجي ڪهاڻي نٿو لکي سگهي؟

ڪرڻو صرف هي آهي ته واندڪائيءَ ۾ قلم کڻي، نهايت ئي سچائيءَ سان، پنهنجو ٻاروتڻ ياد ڪري، ويهي ان جو بيان لکون. اسين ان وقت ڇا هئاسين؟ اسان جو اٿڻ-ويهڻ ڪهڙي نموني سان هو؟ اسان کي ڇا ڇا وڻندو هو، ۽ ڇا ڇا نه وڻندو هو؟ اسان کي ڪنهن سان پيار هو، ۽ ڪنهن کان نفرت هئي؟ مطلب ته بنا ڪنهن آڏ ڪي جي، ته ماڻهو اسان کي ڇا ڪري سمجهندا، اسين نهايت ايمانداريءَ سان ويهي پنهنجي ٻاروتڻ جي ڪهاڻي لکون. منهنجي استدعا آهي ته اوهان مان هرهڪ اِها ڪوشش ڪري. جي اسان جي سيني پڙهيلن نهايت سچائيءَ سان پنهنجي سوانح لکڻ شروع ڪئي، ته آءٌ اوهان کي خاطري ٿو ڏيان ته اسان مان ڪيترا ئي فقط انهيءَ سوانح لکڻ سان مصنفن جي صف ۾ شمار ٿيندا — ۽ ٿي سگهي ٿو ته ڪن جا قلمي داستان اهڙا ته معياري ڪتاب بنجي پون جو انهن جهڙا ڪي ورلي لکيا ويا هجن. سينٽ آگسٽين (St. Augustine)، روسو (Rousseau)، گوئٽي (Goethe)، گانڌي — مولي الين ڪيو، ۽ ٻيا به سوَ اهڙا لکندا. ڪن مصورن پنهنجيون تصويرون ڪڍيون، ۽ سوَن وري پنهنجون سوانح عمريون لکيون.

صداقت جو معيار. آءٌ اوهان کي خاطري ٿو ڏيان ته اسان جي سوانح ۾ ٻاروتڻ وارا باب، فطري جذبن ۽ احساسن سان لبريز هئڻ سببان، پڙهڻ ۾ نهايت دلپزير ٿيندا. البت ايترو سو ضروري آهي ته تحرير ۾ سچائي ۽ محض سچائيءَ جو معيار برقرار رکيو وڃي؛ جو ته 'صداقت' نه صرف سوانح نگاريءَ، پر شاعريءَ توڙي علم ادب جو روح آهي. ڪوڙ ۽ علم ادب جو پاڻ ۾ ڪوڙو ئي نٿو لڳي. اهي ٻئي متضاد شيون آهن. محض 'حق' ئي، علم ۽ ادب — ٻنهي جي واٽ توڙي منزل مقصود آهي، بلڪ

"سرِ دين، صدقِ مقال، آڪلِ حلال."

صداقت، تاريخ جو روح آهي؛ ۽ اهيءَ 'صدق' کان سواءِ 'فن لطيف' جي ايجاد به امر محال آهي، ته علم ادب جو اُسرڻ به ناممڪن آهي. افسوس جو هن پوئين دور ۾ قوميت جي تنگ نظريي ۽ قومي حڪومتن جي قيام جيڪي رجحانات پيدا ڪيا آهن، تن تاريخي حقيقتن کي محض قوميت جي عارضي ۽ محدود مطلبن خاطر مٽائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي؛ ۽ انهن حرڪتن سببان فنون لطيفه توڙي اعليٰ علم ادب جون بلڪل جڙون ڪٽجي ويون آهن.

شعائر الله. اسلام ۾ 'تاريخي تحقيق' ديني فرضن ۾ شامل آهي؛ ڇاڪاڻ ته تاريخي نشان 'شعائر الله' مان آهن، جن کي ڳولڻ ۽ برقرار رکڻ هر مسلمان جو فرض آهي. پر ته يورپ وارا ئي، سندن رنگ ۽ نسل ۽ قوميت وارن مخصوص نظرين جي پرورش خاطر، تاريخي حقيقتن کي لڪائڻ ۽ من گهڙت قصن کي رائج ڪرڻ ۾ هڪٻئي سان هوڏون هڻن. اهو شغل ڪين ٿي نيبهه هجي. پر حقيقت کي لڪائڻ حماقت آهي، ڇاڪاڻ ته اها هميشه لاءِ لڪي ڪانه سگهندي. عارضي طور پلي ڪٽي ڪوڪوڙ هلائي، پر آخرڪار سچ پڌرو ٿي پوندو. مثال طور، ڏسو ته يورپ وارن پاڻ کي نج 'آريائي نسل' مان ثابت ڪرڻ لاءِ انساني لوع ۽ نسل بابت ڪهڙا نه عجيب ۽ غريب نظريا گهڙيا، ۽ ڪيئن نه تاريخ تي پردي وجهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر فقط ملڪن، ماڻهن ۽ شهرن جي نالن — مثلاً 'ايران'، افغانستان جي 'آريانا'، بلوچستان جي 'آري'، قديم ايران جي شهر 'اردبيل'، سنڌ جي بندر 'ديبل'، وغيره قديم نالن — لارڊ ڪرزن (Curzon) ۽ ٻين جي دليلن ۽ دعوائن جي قلعي کولي وڌي، ۽ ثابت ڪيو ته موجوده ايران، افغانستان ۽ بلوچستان وارو خطوئي آرين جو قديم ماڳ مڪان آهي. قديم شهر ۽ ڪنڊرات ته ڇڏيو، پر فقط اسم ۽ نالا به وڏا تاريخي نشان آهن، ۽ تاريخي حقيقت تي شاهد آهن. هر هڪ نالو هڪ تاريخي حقيقت جو حامل ۽ محافظ آهي، ۽ ان کي بدلائڻ چڻ تاريخي حقيقت کي مٽائڻ جي برابر آهي. اهيءَ هوندي به، عجب جي ڳالهه آهي جو محض ڪن شخصن يا جماعتن جي خوشنوديءَ خاطر، يا قوميت جي تنگ نظريي جي زير اثر، تاريخي نشان توڙي نالا مٽايا ٿا وڃن! 'فريئر هال' کي 'لياقت هال' سڏڻ، 'رام باغ' کي 'آرام باغ' بنائڻ، يا 'ميونسپل گارڊن' کي 'داس گارڊن' چوڻ، چڻ تاريخي حقيقتن سان راند ڪرڻ آهي. فطرت طرفان اهڙي حرڪت ڪڏهين به معاف ٿي نٿي سگهي، ڇاڪاڻ ته اهو گناهه خود 'حق' ۽ 'روح اقدس' جي خلاف آهي. مسلمانن جي شايان شان ناهي جو نالا ڦيرائين ۽ تاريخ جا نشان ميسارين. تاريخ جا نشان، خدا جا نشان آهن — ۽ انهيءَ ڪري آثارِ صناديد مٽائڻ ڪفر آهي.

ساڳيءَ طرح، شخص واحد جي سوانح جا سچا نشان نهايت اهم حقيقتن جا رازدان آهن، جن جي محافظت سان ئي سوانح نگاريءَ جو حق ادا ٿي سگهي ٿو. جيڙتو ڳالهيون ۽ مصنوعي اضافا، جي اسين پائيون ٿا ته اسان جي حياتيءَ جي باب کي رنگين بنائين ٿا، سي درحقيقت ان کي هڪ ڪوڙي قصي ۾ تبديل ڪن ٿا. ٻئي طرف، انساني ڪوتاهين ۽ خطائن جا سچا

بيان هزارن اکين ۾ ڳوڙها آڻيندا. اسين پنهنجن ڪن سچن واقعن بيان ڪرڻ سان پنهنجي وقعت وڃائي نٿا سگهون: اهي سچا بيان وري به اهوئي ثابت ڪندا ته ماڻهو ايترو بلند به ٿي سگهي ٿو جو خود کي وساري ويهي! "وڃائي وجود، تهان پوءِ تڪبير چئو" وارو شرط جيتريقدر عبادت سان لاڳو آهي، اوتروئي تحرير سان به لاڳو سمجهڻ کپي.

مطلب ته وسيع معنيٰ ۾ تاريخي جستجو ذريعي—جنهن ۾ سوانح نگاري، قبائلي ۽ قومي تاريخ، توڙي جماعت ۽ گروهه جا ڪارناما اچي وڃن ٿا—علم ادب لاءِ ايترو ته گهڻو مواد گڏ ٿيندو جو جلدن جا جلد ڀرجي ويندا، ۽ هڪ نه ٻه ڪيئي مطبع ان کي صاف ڪرڻ ۽ شايع ڪرائڻ ۾ مشغول رهندا.

آخر ۾ وري به منهنجي استدعا آهي ته ٻيءَ ڪانفرنس کان اڳ اسين ڪم از ڪم انهن ٻن تجويزن تي عمل ڪريون، جن کي اسين مٿي بيان ڪري آيا آهيون. وڏن خيالن ۽ خوابن جي بجاءِ جيڪڏهن اسان انهن ٻن آسان تجويزن تي عمل ڪيو، ته به مون کي يقين آهي ته اسان مان ڪيترائي مصنف بڻجي پوندا، ۽ سندن قلمي ڪارناما اهڙو ته قيمتي مواد مهيا ڪري وجهندا جو وڏن فيلسوفن توڙي سائنسدانن جي مطالعي لاءِ مفيد ٿيندا. ڏٺي شال اسان کي عملي قدم کڻڻ جي توفيق ڏئي؟

سي. اي. ايم. جوڊ
سنڌيڪار: مراد علي 'اختر'

فن جي اهميت

تهذيب جي خاص خوبي هيءَ آهي ته اُن انساني ذهن ۽ روح کي آزادي بخشي؛ ۽ اهڙيءَ طرح انسان کي موقعو مليو ته هو انهن شين جي ڳولا ڪري سگهي، جيڪي بذات خود فائديمند آهن. ٿوري غور ۽ فڪر ڪرڻ کان پوءِ خبر پوندي ته ڪي شيون اهڙيون ضرور ٿين ٿيون، جن کي حاصل ڪرڻ جي خواهش ان ڪري پيدا ڪين ٿي ٿئي ته آنهن جي ذريعي ڪنهن ٻيءَ شي کي حاصل ڪيو ويندو، بلڪ انهن کي حاصل ڪرڻ جي خواهش خود انهن لاءِ ئي ڪئي وڃي ٿي. گهڻيون شيون اهڙيون نظر اچن ٿيون، جن جي طلب فقط ان لاءِ ڪئي ويندي آهي جو آهي ٻين شين جي حاصل ڪرڻ جو وسيلو ٿينديون آهن. فرض ڪريو ته اوهان کي بخار آهي. ان جي علاج لاءِ اوهان کي ڪوئنين جي گهرج بلڪ خواهش آهي. پر ڇو؟ — ان لاءِ ته اوهين بخار جو علاج ڪرڻ گهرو ٿا. اوهين بخار جو علاج ڇو ٿا ڪرڻ چاهيو؟ — ان لاءِ ته اوهين بيمار رهڻ نٿا چاهيو. اوهين بيمار رهڻ ڇو نٿا چاهيو؟ — ان لاءِ ته صحت بيماريءَ کان وڌيڪ بهتر شي آهي. صحت بيماريءَ کان وڌيڪ بهتر شي ڇو آهي؟ — ان لاءِ ته صحت خوشيءَ، يا شايد قابليت، کي حاصل ڪرڻ جو وسيلو آهي. پر خوشيءَ جي طلب ڇو ڪئي وڃي ٿي؟ گهڻا ماڻهو ان جو جواب اهو ڏيندا ته خوشي بذات خود هڪ مقصد آهي؛ يعني اهڙي شي آهي، جيڪا پنهنجو قدر پاڻ آهي. جيتري قدر قابليت جو تعلق آهي، گمان ڇوي ٿو ته اهو به هڪ ذريعو آهي؛ يعني ڪنهن ٻيءَ شي کي حاصل ڪرڻ جو وسيلو آهي. آخر ڪو قابل ڇو ٿئي، جيستائين ان جي اڳيان ڪو مقصد يا مطلب نه هجي؟ اهو مقصد يا مطلب ڇا آهي؟ ان سوال جا ڪيترا ئي جواب ڏيئي سگهجن ٿا؛ پر ظاهري طرح ائين ڏسجي ٿو ته قابليت جي طلب ڪٿي ڪنهن به شي لاءِ ڪئي وڃي، اها خود قابليت لاءِ ئي ڪئي ويندي، پوءِ ڪٿي ان کي ان جي ذات کان پري ڪنهن ٻيءَ شي جي حاصل ڪرڻ جي وسيلي جي حيثيت سان استعمال ڪيو وڃي يا، خوشيءَ والگر، بذات خود هڪ مقصد جي حيثيت سان. اها هڪ مزيدار ۽ اچرج جهڙي ڳالهه آهي ته انهن شين جا مسئلا صاف ۽ واضح هجڻ بدران منجهيل آهن، جن جي طلب انهن جي پنهنجيءَ ذات لاءِ هوندي آهي — يعني آهي شيون، جيڪي ٻئي ڪنهن مقصد جو ذريعو ڪين آهن بلڪ پنهنجو مقصد پاڻ آهن. مجموعي

طرح، انساني تجربي وڏي پيماني تي هي فيصلو ڪري ڇڏيو آهي ته ٽي شيون اهڙيون ضرور آهن جيڪي فقط پنهنجيءَ ذات لاءِ طلب ڪيون وڃن ٿيون، ۽ جيڪي پنهنجو مقصد پاڻ آهن. اهي ٽي شيون 'سچائي'، 'خير' ۽ 'حُسن' آهن. ڪن جو چوڻ آهي ته انهيءَ فهرست ۾ 'خوشي' به شامل آهي. سچائي، خير ۽ حُسن — ۽ شايد خوشيءَ — کي "آخري قدر" چيو وڃي ٿو.

مذهب کان پوءِ فن، پنهنجي اهميت جي لحاظ کان، انساني نسل تي سڀ کان وڏيڪ اثر ڪيو آهي. بدقسمتيءَ سان فن جي طاقت ۽ تاثير جو احساس ايستائين ڪونه ٿو ٿئي، جيستائين انسان جي عمر پختي ۽ نظر وسيع نٿي ٿئي. فن جيڪي صورتون ورتيون آهن، انهن ۾ موسيقي، مصوري، سنگتراشي ۽ ادب اهم آهن؛ — ادب جو به خاص ڪري اهو حصو، جنهن کي شاعري سڏيون ٿا. پر ٻيا به گهٽ درجي جا فن آهن، جيڪي ڪمرن جي سينگار، ڪپڙي جي اُڻت، ظروف سازي ۽ ڪُوزي گريءَ ۾ پاڻ ظاهر ڪن ٿا. ڄڻ ته ڪن ماديّ شين انساني روح تي وڏو پُراسرار اثر وڌو آهي؛ ۽ اهڙيءَ طرح انساني روح لاءِ اُن جي خوشيءَ ۽ راحت جا ڪي عظيم ۽ پائدار موقعا پيدا ڪيا آهن. سُريلا آوازَ، خاص انداز ۾ ترتيب ڏنل رنگ، مختلف صورتن ۾ گهڙيل پٿر، سفيد مٿاڇري تي ڪارا ڪارا نشان (تحرير)، انساني ڳلي مان نڪتل ڪي آواز (تقرير)، ڪاٺ، ڪپڙو، ڌاتو ۽ چيناڻي مٽي — اهي سڀ مادي شيون نه آهن ته ڇا آهن؟

پر انهن مختلف قسم جي مادي شين ۾ آها ڪهڙي 'عام خوبي' آهي جو اهي سڀ هڪ ئي عنوان (يعني فن يا فن جون شيون) هيٺ اچن ٿيون؟ هن سوال جا ڪيترا ئي جواب آهن؛ ۽ اها حقيقت آهي ته انهن مان ڪنهن به هڪ کي عالمگير اتفاق راءِ نصيب ٿي ڪين سگهي.

فن جو افلاطوني نظريو.

منهنجو خيال آهي ته انهن سڀني مادي شين ۾ جيڪو عام قدر (common value) آهي، اهو هيءَ ته اهي سڀئي خوبصورت هونديون آهن؛ ۽ 'خوبصورت' هجڻ جي اها خصوصيت پنهنجيءَ جاءِ تي منفرد آهي، يعني دنيا ۾ ان جهڙي ڪا به شي ڪانهي. جڏهن ڪو ترتيب يافتو ۽ تعليم يافتو انساني روح، مناسب طريقي تي ان خصوصيت سان گهرو تعلق قائم ڪري ٿو، تڏهن ان کي هڪ عجيب غريب قسم جي خوشي يا لذت محسوس ٿيندي آهي؛ چاڪاڻ ته اسين انهيءَ لائق ڪونه آهيون ته جڏهن پهريون ڀيرو حُسن جي ويجهو ٿيون، ته اُن کي صحيح طريقي تي پرکي به سگهون. اهو اسان کان ڪڏهن به ڪونه ٿي سگهندو. حُسن ڪڏهن به اسان جي قبضي ۾ ڪونه ايندو. سوال هيءُ پيدا ٿو ٿئي ته ان خصوصيت جو سبب ڇا آهي؟ انهيءَ جو جواب اسان کي فلسفي جي ميدان ۾ وٺي هلندو، جتي اڃا هلي ٿاپن کائڻ لاءِ تيار ڪونه آهيون. البت ان جو مختصر جواب هيءَ آهي — ۽ اهو جواب افلاطون ۽ ڪجهه عيسائيت جو پڻ آهي — ته زمان ۽ مڪان ۾ متحرڪ شين کان سواءِ هڪ ٻيو عالم يا حقيقت جو نظام پڻ

موجود آهي. انهيءَ عالم ۾ ڪي خيال يا اصول حڪمراني ڪن ٿا — شايد بهترين لفظ 'صورتون' آهي. انهن ۾ هڪ خير آهي، ٻيو انصاف، ٽيو سچائي، ۽ چوٿون حُسن. اهي صورتون آئهن سڀني شين جو اصل ۽ بنياد آهن، جيڪي اسان جي روزاني زندگيءَ ۾ نيڪ، صحيح، سهڻيون ۽ خوبصورت معلوم ٿين ٿيون. اصولن يا صورتن جي اها غير ماديّ دنيا اسان جي پنهنجي چاتل سڃاتل دنيا کان جدا ۽ علحدي ڪانهي، بلڪ انهن ٻنهي دنيائن جو پاڻ ۾ تعلق آهي. صورتن جي غير مادي دنيا پنهنجون خوبيون مادي دنيا جي وڻن ٻوٽن تي قربان ڪري ٿي، بلند پهاڙين جي چوٽين تي وسائي ٿي، ۽ بهار جي من موهيندڙ صبح جي مست ڪندڙ نظارن ۾ ظاهر ڪري ٿي. پر حُسن جي صورت جو ديدار فقط وجدان (intuition) جي وسيلي ڪري سگهجي ٿو. ان جي نظاري ڏسڻ لاءِ انساني روح بيقراريءَ سان ان جي ڳولها ڪندو ٿو وتي. جيڪڏهن انساني روح پنهنجي انهيءَ ڪوشش ۾ ڪامياب ٿي وڃي ٿو، ته پوءِ حُسن گرفتار ٿيو پوي، ۽ ڪنهن مادي شيءِ — مثلاً رنگ يا پٿر يا آواز — جو جسماني روپ اختيار ڪري اڏوار ٿئي ٿو. حُسن جي ڳولها فنڪار ڊوڙي ٿو، ۽ ڊوڙندو رهي ٿو؛ تان جو ان کي پنهنجي اختيار ۾ آڻي ٿو، ۽ پوءِ اُن کي ڪنوار وانگر سينگاري ڪنهن مادي شيءِ ۾ مجسم ڪري ٿو؛ چڻ ته فنڪار انهيءَ شخص کي چئجي، جنهن جو روح عجيب و غريب بصيرت سان نوازيو ويو آهي. انهيءَ بصيرت جي ڪري ئي هو حسن کي سمجهي ٿو، ۽ اُن کي مادي شيءِ جي صورت ۾ آڻي ٻُڌڻ يا ڏسڻ جي لائق بنائي ٿو. انهن مادي شين کي اسين فن پارا چئون ٿا. جڏهن عام ماڻهو ڪنهن فن پاري کي ڏسن يا محسوس ڪن ٿا، ته آهي خود به حُسن جو نظارو ڏسن ٿا — آهو حسن، جنهن کي بهترين بهترين فنڪار محسوس ڪيو هو، ۽ جنهن اُن کي پنهنجي تخليقي فن پاري ۾ آڻي، ديدار لاءِ عام ڪيو.

چا، اسان مان ڪو ٻڌائي سگهندو ته حُسن جي صورت ڪهڙي آهي؟ ڪوبه ڪونه ٻڌائي سگهندو؛ چاڪاڻ ته، جيڪڏهن افلاطون جو نظريو صحيح آهي، حُسن بيمثال آهي ۽ دنيا ۾ ان جهڙي ٻي ڪابه شي ڪانه آهي. البت هڪڙي ڳالهه صاف آهي ته حُسن ڪنهن مادي يا محسوس ڪيفيت جو نالو ڪونهي — جيئن گرم، ٿڌو، سخت، نرم، آلو، خشڪ، يا رنگين، وغيره. ٻين لفظن ۾، اسين حسن جو احساس اکين يا ڪنن يا ٻين حواسن سان نه، بلڪ روح سان ڪريون ٿا. مثال طور، فرض ڪريو ته اوهين پنهنجيون آڱريون بيخياليءَ ۾ پياني تي رکو ٿا، ۽ هڪ کان پوءِ ڏهين ۽ ٻارهين سُرَ تي رکندا ٿا هلو. نتيجو هي نڪرندو ته پياني مان آواز جون لهرون نڪري، فضا ۾ پڙاڏو ڪنديون، هوا کي چيرينديون، ڪنن جي پردن سان ٽڪرائينديون ۽ رڳن مان گذرنديون، دماغ ۾ وڃي پهچنديون. اهڙيءَ طرح، جڏهن سڀئي جسماني حالتون ٿي گذرن ٿيون، تڏهن انهيءَ آواز جي سماعت جو احساس ٿئي ٿو، جيڪو پياني جي سُرن تي آڱرين رکڻ سان پيدا ٿيو هو. هاڻي فرض ڪريو ته پياني جي انهن ساڳين سُرن تي آءٌ پنهنجيون آڱريون رکان ٿو، پر اهڙي انداز سان، اهڙيءَ ترتيب

سان، جو انهن مان نڪرندڙ آواز "باش" (Bach) جي نغمي جو موضوع ٺهي ٿا پون. هينئر به آهي ٿي اڳوڻيون جسماني حالتون واقع ٿيون آهن، پر هن دفعي هڪ نئين ڳالهه به پيدا ٿي آهي: يعني بي‌انداز خوشيءَ ۽ سُرور جو احساس، جيڪو اسان کي نغمي جي ٻڌڻ کان پوءِ حاصل ٿيو. عظيم موسيقيءَ جي صورت ۾، آوازن جو اهو سُر-تار جيڪو اسان کي خوشيءَ ۽ سُرور جي قريب پهچائي ٿو، حَسين ٿئي ٿو. تڏهن به، پهرينءَ صورت ۾ جڏهن سُرن تي بيخياليءَ سان آڱريون رکيون ويون هيون، ۽ ٻيءَ صورت ۾ جڏهن انهن ٿي سرن 'باش' جو نغمو پيدا ڪيو، فرق صرف نظم ۽ ترتيب جو آهي. انهيءَ فرق تي ٻيءَ صورت جي خوبصورتيءَ ۽ پهرينءَ صورت جي بدصورتيءَ جو دارومدار آهي. ياد رکڻ گهرجي ته نظم ۽ ترتيب ڪا ماديّ يا طبعي شي ڪانه آهي، يعني اسين ان جي ڄاڻ پنهنجن حواسن جي وسيلي ڪونه ٿا ڪريون: تنهنڪري معلوم ٿيندو ته حسين هجڻ جي خوبي، جيڪا هن مثال ۾ آوازن جي خاص نظم ۽ ترتيب تي دارورمدار رکي ٿي، ڪا مادي يا طبعي خوبي نه آهي.

ساڳيو حال تصويرن جو آهي. جنهن خام مواد مان تصويرون ٺهن ٿيون، اهو ڪاغذ وغيره ۽ رَنگ آهن. جيڪڏهن رنگن کي ڪاغذ وغيره تي بيخياليءَ سان پکيڙيو وڃي، ته سواءِ هڪ رنگين مٿاڇري جي ٻي ڪابه شي ڪانه ٺهندي؛ پر جيڪڏهن انهن ئي رنگن کي ساڳئي ڪاغذ وغيره تي هڪ خاص طريقي سان — مثلاً "ريمبرانٽ" (Rembrandt) جي طريقي سان — پکيڙيو ويندو، ته هڪ سولهن پيدا ٿيندي، جيڪا انساني روح تي گهرو اثر ڇڏيندي. جڏهن ٻنهي حالتن ۾ هڪڙوئي خام مواد استعمال ڪيو ويو آهي، ته پوءِ انهن ٻنهي ۾ فرق ڪهڙو آهي؟ — ڪاغذ وغيره تي رنگن جو خاص نظم ۽ ترتيب! اهو نظم ۽ ترتيب ڪا طبعي يا مادي شي ڪانه آهي: تنهنڪري، جيڪو حُسن مادي جي نظم ۽ ترتيب سان پيدا ٿئي ٿو، ۽ جيڪو مادي جي بدران نظم ۽ ترتيب جي خصوصيت آهي، سو ڪنهن اهڙيءَ شي جي خصوصيت آهي، جا بذات خود مادي يا طبعي ڪين آهي.

انهيءَ نقطه‌نگاه کان جڻ ته حُسن شيشي جي هڪ اهڙي ٽُڪري وانگر آهي، جنهن مان انسان جو روح هڪ ٻئي حقيقت جي نظام جو نظارو پَسي سگهي ٿو. اهو حقيقت جو نظام غير مادي آهي؛ ۽ جيئن ته حُسن شين بلڪ شين جي هڪٻئي سان تعلق جي خوبي آهي، تنهنڪري اهو هر وقت پاڻ ٻڌري ڪرڻ لاءِ بيقرار رهي ٿو، ۽ ان موقعي جي ڳولا ۾ رهي ٿو ته ڪو ان جي جلوي جي صحيح تعريف ڪري ٿو يا نه. هي خارجي نقطه‌نگاه آهي؛ ڇاڪاڻ ته ان جو اصل مقصد هي آهي ته حسنُ شين جي — يا، وڌيڪ صحيح لفظن ۾، شين جي ترتيب جي — خوبي آهي، يا ان خوبيءَ سان متعلق آهي.

ٽالسٽاءِ جو نظريو.

'انهن شين ۾، جن کي اسين فن‌پارا چئون ٿا، عام قدر ڪهڙو آهي؟' ان سوال جي هڪ ٻئي جواب ۾، روس جي عظيم ناول‌نويس 'ٽالسٽاءِ' (١٨٢٨ع - ١٩١٠ع) جو نظريو به

پڙهڻ لائق آهي. ٽالسٽاءِ جي خيال ۾، "فن ٻين تائين پهچايل جذبو آهي". فرض ڪريو ته ڪو فنڪار (موسيقار يا مصور يا شاعر) پاڻ ۾ ڪنهن شي بابت سخت جذبو محسوس ڪري ٿو. اهو به فرض ڪريو ته هو انهيءَ جذبي کي رنگ يا آواز يا پٿر يا لفظن جو ويس پهرائي ٿو. وري اهو به فرض ڪريو ته اهو جذبو ٻين تائين پهچي ويو آهي. اهڙيءَ صورت ۾، ٽالسٽاءِ جي خيال موجب، چئبو ته فن پيدا ٿي ويو، ۽ اها صورت اصل ۾ فن پارو آهي. انهيءَ لحاظ کان، سڀني فن پارن ۾ عام قدر 'شديد جذبي جي مڪمل اظهار (communication) جي قوت' آهي.

هن نظريي جي خلاف ڪيترا ئي اعتراض ڪيا ويا آهن.

پهريون ته هي نظريو اهو ڪونه ٿو ٻڌائي ته فن جي تخليق لاءِ ڪهڙي قسم جي جذبي جو اظهار ضروري آهي. شايد شديد جذبي جو سڀ کان وڌيڪ سٺو اظهار جيڪو اسين ڏسون يا سوچيون ٿا، اهو هيءُ آهي ته ڪو شخص شڪنجي ۾ ڦاٿل هجي، ۽ سخت اذيت ۽ تڪليف جي حالت ۾ دانهون ۽ ڪُوڪُون ڪري رهيو هجي. ان وقت، انهيءَ شخص پنهنجي جذبي جو اظهار ڪري ڇڏيو آهي — يعني جيڪي ڪجهه هو محسوس ٿو ڪري ان جو نس ٻس اظهار ڪري ٿو. پر ڪو به شخص ائين ڪونه چوندو ته اها دانهن ڪوڪ، جذبي جي اظهار ڪرڻ جي باوجود، 'فن' پيدا ڪري ٿي. ان جو سبب هي آهي ته اهو جذبو، جنهن جو اظهار ٿيو، صحيح قسم جو ڪونه آهي.

ٻيو اعتراض به گهٽ سخت نه آهي. سڀئي قبول ڪندا ته فن پارا درجن جي لحاظ کان مختلف ھوندا آهن. ڪي اعليٰ ۽ عظيم هوندا آهن ۽ صدين تائين زنده رهندا آهن، ته ڪي وري پنهنجي پيدائش جي پهرئين مهيني ۾ ئي فوت ٿي ويندا آهن. عام طرح هن ڳالهه تي سڀ متفق آهن ته ٻن فن پارن ۾ هڪڙو ٻئي کان وڌيڪ اهميت وارو هوندو آهي: مثلاً موزارٽ (Mozart، ١٧٥٦ع-١٧٩١ع) جا اوپيرا، سَلِيوَن (Sullivan، ١٨٤٢ع-١٩٠٠ع) جي اوپيرن کان، ۽ ليونارڊو ڊاوِنسي (Leonardo davinci، ١٤٥٢ع-١٥١٩ع) جون تصويرون 'رايل اڪيڊميءَ' جي موجوده صدر، ميوننگز (Sir Alfred Munnings، ١٨٧٨ع)، جي تصويرن کان گهڻو اعليٰ ۽ عظيم آهن.

اها حقيقت آهي ته ڪنهن خاص موقعي تي اڪثر انسان جنهن شي جي تعريف ۽ توصيف ڪندا آهن، اها سدائين ڪا عظيم فن پارو ڪانه هوندي آهي. گهڻا ماڻهو يا ته پريشان ٿي فن کان پاسو ڪندا آهن، ۽ يا ته ان سان ڪو واسطو ئي ڪونه رکندا آهن. اهي ٻي سُري موسيقيءَ — مثلاً "جاز"، "سونگ"، "ڪروننگ"، يا پنهنجي وقت جي سادي سُوڊي موسيقي — کي عظيم موسيقارن جي ڪلاسيڪي نغمن ۽ راڳن کان وڌ سمجهندا آهن. اهڙيءَ طرح، ماڻهو باتصوير رسالن جي سرورق تي ڇپيل اڌ اگهاڙين تصويرن کي 'نيشنل گيلريءَ' جي سڀني تصويرن کان سٺو سمجهندا آهن.

تنهنڪري، جيڪڏهن اسين ڪنهن فن پاري جي قدر ۽ قيمت جي ڪٿ ان جذبي جي خوبيءَ ۽ نوعيت سان ڪريون، جنهن جو اظهار انهيءَ فن پاري ۾ ٿيو آهي، ته دنيا جا ڪي ٿي فن پارا انهيءَ امتحان ۾ ڪامياب ٿي سگهندا. تذڪرا شاهد آهن ته عظيم فن پارن پنهنجي وقت جي عام موسيقيءَ ۽ اڳهاڙين تصويرن جي مقابلي ۾ ڪن تمام ٿورين دلين ۾ آمنگ اٿاريا هوندا؛ جاڪاڻ ته سواءِ انهن ماڻهن جي، جن جي حصي ۾ اها ذات آيل آهي، عظيم فن پارن کي ڏسڻ يا ٻڌڻ شرط پسند ڪرڻ ۽ دل ۾ سانڍڻ ڪا ٻاراڻي راند ڪانه آهي. فن پارن تي تعريف ۽ پسند جي نظر ڪرڻ لاءِ اسان کي ترتيب ۽ مشق جي ضرورت آهي. بهترين تصويرن ۽ جادو ڪندڙ موسيقيءَ سان اسان کي ايترو گهڻو واسطو رکڻ گهرجي، جو رفتي رفتي اسان جون اکيون کُلي پون ۽ ڪنن جون تارون لهي وڃن. تنهنڪري، جيڪڏهن اسين ٽالسٽاءِ جي نظريي، يعني 'جذبي جي اظهار ۾ ڪاميابي'، کي ڪسوٽي ڪري وٺون، ته منهنجي خيال مطابق دنيا جا قبول ڪيل عظيم فن پارا به ان ڪسوٽيءَ تي سچا ثابت ڪونه ٿي سگهندا. اٿين ٿو سمجهجي ته ٽالسٽاءِ اهو نتيجو انهيءَ ڪري ڪڍيو ۽ قبول ڪيو هو جو هن جي خيال موجب روسي عوام جي گيتن، "هٿمليت" جي مقابلي ۾، گهڻن ماڻهن کي خوشي ۽ مسرت پهچائي هئي، تنهنڪري انهن ۾ گهڻو فن هو. انهيءَ حقيقت کان پاسو ڪري ته اهو نتيجو انساني نسل جي عام فيصلي جي بنهه خلاف آهي، هيءَ ڳالهه يقيني آهي ته جڏهن اسين چئون ٿا ته فلاڻي تصوير فلاڻيءَ تصوير کان وڌ آهي، تڏهن اسين اٿين چوندڙن جي ڳڻپ ڪونه ٿا ڪريون ته سؤ مان ايڪونجاهه ماڻهن فلاڻيءَ تصوير کان فلاڻي تصوير وڌيڪ پسند ڪئي آهي. ٻين لفظن ۾، فني ۽ جمالياتي مسئلا ڳڻپ جي طريقن سان حل ڪونه ڪيا ويندا آهن.

جيڪڏهن مون کان پڇيو وڃي ته 'فن يا فن پارا ڇا جي ڪري ٻين شين کان بلند درجي جا هوندا آهن'، ته آءٌ اٿين چوڻ جي بدران ته 'ان لاءِ، ته انهن ۾ ڪنهن جذبي جو اظهار ڪيل هوندو آهي'، هيءُ چوڻ وڌيڪ پسند ڪندس ته 'ان لاءِ، ته اهي خوبصورت ۽ حسين هوندا آهن'.

فن جي طاقت.

انساني روح تي فن جي طاقت، فن جي جادوءَ جو گهرو اثر آهي. انهيءَ طاقت جو اندازو هن قابل ذڪر ڳالهه مان ٿي ويندو ته عظيم فن پارا صدين کان هرهڪ نسل تي پنهنجو اثر ڪندا پئي آيا آهن. سائنسي کوجنائن ۽ ايجادن جي قدر قيمت رڳو انهن جي پنهنجي دور ۾ ٿيندي آهي. هرڪا نئين ايجاد پراڻيءَ ايجاد کي منسوخ ڪري ان جي جاءِ وٺي ٿي. مثلاً، نيوٽن (Newton، ١٦٤٢ع–١٧٢٧ع) جي 'ڪشش ثقل' جي نظريي (Theory of Gravitation)

جي جاءِ، آئن اِسٽائن (Einstein، ١٨٧٩ع-١٩٥٥ع) جي 'اضافي نظريي' (Theory of Relativity)—اچي سنڀالي. اڻويهين صديءَ ۾ عام خيال هو ته سڀئي جوهر هڪ ئي قسم جا، ٺوس ۽ لافاني آهن؛ پر هاڻي ويهين صديءَ جي تحقيقاتن ثابت ڪيو آهي ته جوهر هڪ ننڍڙو سج آهي، جنهن ۾ بجلي ڀري پيئي آهي. اهڙيءَ طرح، سائنس جي ايجادن جي حيثيت جڻ ته منزل مقصود تي پهچاڻ واري رستي تي ڪُتل مختلف پٿرن جهڙي آهي، جيڪي رستي تي هڪبئي پٺيان ايندا رهن ٿا، ۽ جن کي انسان منزل تائين پهچڻ جي ڏس ۾ اتي ئي ڇڏيندو اڳتي وڌي ويندو آهي. پر، فن‌پارن جو معاملو ان جي اُبتڙ آهي. اها اهميت جيڪا فن‌پارا ايندڙ نسل جي نگاهه ۽ راءِ ۾ رکن ٿا، ۽ اهو اثر جيڪو اهي انساني روح تي هميشه ڪن ٿا، هر دور ۽ هر زماني ۾ ايترو ئي گهڻو، وڏو ۽ اونهو هوندو آهي، جيترو ان دور ۾ هو جڏهن اهي وجود ۾ آيا هئا. حقيقت ۾ فن‌پارن جي طاقت ۽ انهن جو اثر، وقت جي رفتار سان گڏ برابر وڌندو رهي ٿو؛ ڇاڪاڻ ته هر ايندڙ نسل اُنهن کي اڳي کان بهتر طريقي تي سمجهي سگهي ٿو. مثال طور، 'هومر' (Homer، ٣٥٠ ق. م.) جي عظيم‌الشان تحريرن کي اڄ به انهيءَ قدر جي نگاهه سان ڏٺو ٿو وڃي، جهڙو انهن جي وجود ۾ اچڻ واري دور ۾ ڏٺو ويندو هو. سچ پڇو ته هڪ عظيم فن‌پارو سڀني زمانن جي دولت هوندو آهي، جنهن کي ماڻهو هميشه پنهنجي ساهه سان سانڍيندا ايندا آهن.

مشهور فيلسوف افلاطون (Plato، ٤٢٧-٣٤٧ ق. م.) فن کي ايتري ته اهميت ڏني هئي، جو هن کي پنهنجي "خيالي رياست" (Utopla) مان فنڪارن کي ٻاهر ڪڍي ڇڏڻ جو فيصلو ڪرڻو پيو هو؛ ڇاڪاڻ ته هن جي خيال مطابق فنڪار اهڙن جذبن کي اُڀارين ٿا، جيڪي هوند سُتل هجن ته چڱو. مثلاً، ڪنهن اَلميي (tragedy) جو هيرو زندگيءَ جي محرومين ۽ ناڪامين تي ڏاڍي زوردار انداز ۾ اثرائتيون تقريرون ڪري، آه زاري ڪري ٿو؛ پر حقيقي زندگيءَ ۾ همت وارا، خوداعتماد ۽ بردبار انسان انهن محرومين ۽ ناڪامين جو مقابلو وڏي صبر، خاموشيءَ ۽ استقلال سان ڪن ٿا. افلاطون جو هي خيال به هو ته اڪثر فنڪار شين جو هوبهو نقل ڪن ٿا—گويا فنڪارن جو ڪم ئي نقل ڪرڻ آهي. جڏهن ڪو مصور ماڻهن ۽ مقامن جي تصوير، ۽ ڪو تمثيل‌نگار نظارن ۽ واقعن جي ذري پرزي جو نقشو چٽي ٿو، ته حقيقت ۾ هو انهن شين جي نقالي ٿو ڪري. تنهنڪري، افلاطون اهو سوچيو ته فنڪار، مصور ۽ شاعر انساني روح کي زندگيءَ کان هٽائي، ظاهرداريءَ ۽ بناوت ڏانهن وٺي وڃن ٿا—۽ اهڙيءَ طرح، انساني روح کي اڳتي وڌڻ کان روڪي، وهمن ۽ وسوسن ۾ گرفتار ڪري ٿا ڇڏين. افلاطون جي هن نظريي جي تشريح جو مقصد هيءُ آهي ته افلاطون به ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان انساني روح تي فن جي تاثير جو قائل هو.

فن جو تاثير

موسيقي.

ڇا، اسين فن جي تاثير بابت ڪجهہ چئي سگهون ٿا؟ — تمام ٿورو. ڇاڪاڻ تہ اهو تاثير، مختلف هجڻ سبب، ڪنهن سمجهہ ۾ ايندڙ حدبنديءَ ۾ اچي نٿو سگهي. خاص ڪري هيءَ ڳالهہ عظيم موسيقيءَ جي باري ۾ بلڪل صحيح آهي. راڳ ڪيترن ئي طريقن سان ٻُڌي سگهجي ٿو. اوهين خيال ۾ ئي آوازن جي درياءَ سان گڏ وهندا ٿا وڃو، ۽ جڻ تہ سجاڳيءَ ۾ خواب ٿا ڏسو. اوهان جو اهو سجاڳيءَ جو خواب امنگ اڀاريندڙ، سوچ ۾ ٻُڏل، ۽ عام طرح لذت ڏيندڙ ۽ مسرت بخشيندڙ ٿي ٿو. اهڙيءَ صورت ۾ اوهين خيالن جي هڪ عجيب غريب دنيا ۾ پهچي ٿا وڃو، جتي اوهين پاڻ کي ڏاڍا نيڪ ۽ شريف محسوس ٿا ڪريو ٿا: مثلاً، ڪٿي اوهين ڪِري پيل انسان کي سهارو پيا ڏياريندا، ڪٿي گمراهن کي رستو پيا ڏيکاريندا، ڪڏهن اڪيلي سر دشمن جي گهيري ۾ هوندا، تہ ڪڏهن ڪنهن دوشيزه کي مصيبت مان ڇوٽڪارو ڏياريو هوندو — جڻ تہ اوهان پنهنجي ليکيءَ جو ثبوت پيش ڪندي موت جي بستري تي انهن سڀني ماڻهن کي معاف ڪري ڇڏيو هوندو، جن جيئري اوهان سان بدسلوڪي ڪئي هئي — وغيره وغيره. پر هُنَ قسم جا سڀئي جذبا ۽ خيال جيڪي اوهين خيالن جي عالم ۾ محسوس ڪريو ٿا، بلڪل اهڙا ئي هوندا آهن جهڙا روزاني عام حقيقي زندگيءَ ۾ اوهان کي محسوس ٿين ٿا. خيال جي عالم ۾ اهي جذبا ۽ خيال وڌيڪ بزرگ ۽ برتر صورت ۾ اوهان جي ذهن تي ڇانئجي ٿا وڃن، ۽ اوهين انهن کان گهڻو لطف ۽ خوشي حاصل ٿا ڪريو. انهن جذبن ۽ خيالن جي احساس جي تجربي ڪرڻ جي حالت ۾، دراصل، اوهان پنهنجي اندرين شخصيت جو مشاهدو ڪيو آهي — جيتوڻيڪ اها اندروني شخصيت اوهان جي حقيقي ۽ ظاهري شخصيت کان وڌيڪ اعليٰ ۽ بزرگ هوندي آهي. موسيقي انهن جذبن کي اڀارڻ کان سواءِ هڪ جذبو اهڙو بہ اڀاري ٿي، جيڪو پنهنجي سر اڪيلو هوندو آهي. هي آهو جذبو آهي، جيڪو آوازن جي سُرتار ۽ ڦيرگهير سبب سجاڳ ٿئي ٿو — (جيئن تہ اهو بلڪل اڪيلو ۽ خاص موسيقيءَ سان تعلق رکندڙ آهي، تهنڪري اسين ان جي وضاحت لفظن ۾ ڪري نٿا سگهون؛ ڇاڪاڻ تہ ان جو اهو مطلب نڪرندو تہ اهو جذبو ڪنهن ٻئي جذبي جي صورت ۾ تشريح جوڳو آهي، ۽ ائين سمجهڻ غلط فهميءَ ۾ مبتلا ڪندو). اسين ايترو ضرور ڄاڻون ٿا تہ اهو جذبو جوش ڏياريندڙ آهي؛ ۽ جڏهن اسين اهڙي انداز سان هڪ دفعو بہ موسيقيءَ مان لطف حاصل ڪريون ٿا، تہ اسان کي خبر پوي ٿي تہ صرف اهوئي جذبو، جيڪو خاص موسيقيءَ سان تعلق رکي ٿو، موسيقيءَ کي پرکڻ جي سلسلي ۾ اهم ۽ قدر لائق هوندو آهي. اهڙي انداز سان ٻڌل موسيقيءَ جي باري ۾ بهترين وضاحت، منهنجي خيال ۾، مشهور روزنامچہ نگار سيموئل پيپز (samuel Pepys، ١٦٣٣ع-١٧٠٣ع) ڪئي آهي. هو لکي ٿو:

"موسيقي مون کي مست ۽ بيخود ڪري ٿي ڇڏي، ۽ منهنجي روح کي اهڙيءَ طرح وڪوڙي ٿي وڃي جو آءٌ سچ پچ بيمار ٿيو پوان — بلڪل اهڙو بيمار، جهڙو پهرين ڀيرو هڪ پيري پنهنجيءَ زال جي محبت ۾ گرفتار ٿي رهي ٿکو آهيان"

مصوري.

موسيقيءَ جي برعڪس، مصوري پنهنجي ماهيت ۾ ڪنهن ٻيءَ شي جي وجود جي طلب ڪري ٿي: يعني لازمي طور ان ۾ ڪنهن نه ڪنهن موضوع — مثلاً شخص، واقعي، نظاري يا هندسي شڪلين — جو اظهار هوندو آهي. تصوير ۾ ڪٿي موضوع جو عنصر اهم نه به هجي، تڏهن به ان جي اهميت گهٽي آهي. عام راءِ هيءَ آهي ته تصوير جو موضوع سمجهڻ جهڙو ۽ سڃاڻڻ جهڙو هئڻ گهرجي. اسان جي پنهنجي وقت ۾ ڪيترن ئي مصورن انهيءَ عنصر کي بنهه ڪڍي ڦٽو ڪري ڇڏيو آهي، جنهن مان موضوع ظاهر ٿئي؛ ۽ هاڻي ته پنهنجين تصويرن ۾ هو رنگي شڪلين ۽ هندسي خاڪن ۽ لمونن جا ميڙ پيش ڪن ٿا، يا اسان جي ڄاتل سڃاتل شين جي تصوير اهڙي نموني ٿي چٽين ۽ ٺاهين ٿا جو انهن جون صورتون ئي ڦريو وڃن. مثلاً ڇوڪريءَ جي ڀوتن مان يا لاريءَ جي ڇت مان هٿ پيا ڦٽن؛ يا اهڙا پيانا ٺاهيا پيا وڃن، جن جي مُرن جي شڪل اکين جهڙي هوندي آهي. عام طرح چيو وڃي ٿو — هيءَ ڪٿي ذاتي راءِ آهي، پر صحيح ضرور آهي — ته اهڙي قسم جي ڪابه تصوير اڄ تائين مقبول ٿي نه سگهي، بلڪ اڪثر تصويرون فني قدر منزلت جي اعليٰ معيار تائين به ڪين پهچي سگهيون — البت ان جو امڪان سو ضرور آهي.

تصوير ۾ جيتوڻيڪ ڪنهن نه ڪنهن موضوع جو عڪس ورتل هوندو آهي، پر رڳو موضوع جي هوبهو صورت ناهڻ ۾ تصوير جي فني بزرگيءَ جو راز پوشيده ڪونه ٿو ٿئي. جيڪڏهن ائين هجي ها، ته رنگين فوٽوءَ کي تصويري فن جو اعليٰ نمونو سمجهيو وڃي ها؛ ڇاڪاڻ ته ظاهر آهي، فوٽوءَ ۾ موضوع جو هوبهو ۽ بلڪل صحيح اظهار ٿئي ٿو. اهو ٻڌائڻ به مشڪل آهي ته ڪن عظيم ولنديزي مصورن (مثلاً وَرميئَر Vermeer، ١٦٣٢ع–١٦٧٥ع) جون تصويرون آخر ڪهڙي لحاظ کان رنگين فوٽن کان علحديون ٿين ٿيون. ان هوندي به، انهن ۾ فرق ضرور نظر ايندو. تصويرن ۾ متاثر ڪرڻ جي زبردست طاقت موجود آهي، جڻ ته آهي اسان جي دلين تي وڃيو قبضو ڪن؛ پر رنگين فوٽن ۾ اهو اثر ڪٿي! تنهنڪري، ظاهر آهي ته موضوع جي خالص ۽ صحيح اظهار کان سواءِ تصوير ۾ ٻيا جُزا به موجود هوندا آهن. مثال طور، مصور جو پنهنجي موضوع سان مزاجي يا جذباتي لاڳاپو، يا هيءُ ته هو نظاري جي ڪهڙي خاص حصي تي گهڻو زور ڏيڻ چاهي ٿو؛ هو پنهنجي مرضيءَ ۽ پسند مطابق ڪهڙي حصي کي گهڻو نمايان ڪري ٿو، ڪهڙي حصي کي روشنيءَ ۾ آڻي ٿو، ۽ ڪهڙي کي اولهه ۾ ڇڏي ڏئي ٿو؛ يا هن جي اصل ڪوشش هيءَ ٿئي ٿي ته هو پنهنجيءَ تصوير جي موضوعن کي اهڙي انداز سان پيش ڪري جو انهن جو اصلي حُسن ابديت حاصل

ڪري — پوءِ ڪٿي ائين ڪرڻ لاءِ هن کي انهن سڀني جزوي ڳالهين جي هوبهو عڪاسيءَ کي قربان ڪرڻو پوي. هي مسئلا ڏاڍا منجهيل ۽ مشڪل آهن، جن تي هتي وڌيڪ بحث ڪرڻ ضروري نٿو سمجهان. هتي رڳو هن حقيقت ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ ڪافي سمجهان ٿو ته تصوير ۾ جيتوڻيڪ ڪنهن نه ڪنهن موضوع جو عڪس ورتل هوندو آهي، پر تصوير ڏسي جيڪا لذت ۽ خوشي محسوس ٿئي ٿي، ان جو اصلي سبب موضوع جي صحيح ۽ هوبهو عڪاسي نه، بلڪ تصوير جي هيئت (form)، خاڪو، روشني، ۽ رنگن جي خاص ملاوت ۽ ترڪيب آهي. پهرين ته اها حقيقت واقعي غيراهم پئي لڳندي، پر انهيءَ جو سچو احساس فقط ان وقت ٿي سگهي ٿو، جڏهن اسانجين نظرن مان بيشمار تصويرون گذريون هونديون ۽ اسين تصويرن ڏسڻ جا عادي ٿي ويا هونداسين. پهرئين پيري ڪنهن تصوير کي ڏسڻ وقت اسين جاچيندا آهيون ته ان جو موضوع ڪهڙو آهي ۽ ان ۾ ڪهڙيءَ شي جي عڪاسي ڪيل آهي، ۽ پوءِ پنهنجي ذوق مطابق ان مان لطف ۽ خوشي حاصل ڪندا آهيون. اسين تصوير ۾ ڪنهن قدرتي نظاري يا جنگ جي منظر يا هرڻ جي شڪار کي ڏسي حيران ٿيون ٿا، ۽ بياختيار مصور کي داد ڏيون ٿا ته هن ڪهڙي نه ڪمال ۽ ڪاريگريءَ سان اهو نظارو تصوير ۾ آندو آهي. تصويرن ڏسڻ ۽ ڏسندي رهڻ جي عادت جڏهن اسان ۾ گهر ڪري ويندي، تڏهن ئي اسان کي هن حقيقت جو احساس ٿيندو ته جيتوڻيڪ تصويرون گهڻي قدر حقيقي زندگيءَ سان مشابهت رکن ٿيون، ليڪن انهن جو اصل قدر ۽ قيمت (يعني اها خوبي جيڪا اسان جي جذبن تي اثر ڪري ٿي) انهن جي حقيقي زندگيءَ سان مشابهه هجڻ ۾ نه آهي.

ادب.

مصوريءَ ۽ موسيقيءَ جي مقابلي ۾، ادب جي طاقت ۽ تاثير تمام زياده آهي. حقيقت ۾ ادب جي رنگينين ۽ دلچسپين جي ڪابه حد مقرر ڪري نٿي سگهجي؛ ڇاڪاڻ ته ان ۾ انساني تجربي جو سمورو عڪس، ۽ انساني فطرت جي هر رُخ کي پوريءَ طرح ظاهر ٿيڻ جو موقعو ملي ٿو. جيڪڏهن ادب غنائي شاعريءَ جي صورت ۾ آهي، ته اسان کي زندگيءَ جي حُسن مان لطف اندوز ڪرائي ٿو. ڊرامي، خاص ڪري الميه ڊرامي (tragedy)، ۾ زندگيءَ جي عظمت ۽ شان شوڪت کي ڏسي، اسان ۾ انسانيت سجاڳ ٿئي ٿي. مزاحي ڊرامو (comedy) ڏسي اسين خوش ٿيون ٿا، ۽ ٽهڪن مٿان ٽهڪ ڏيندا ٿا رهون. وري جيڪڏهن ادب ۾ طنز ۽ مزاح هجي، ته اسين ماڻهن جي بيوقوفين ۽ ذليل حرڪتن کي نِنديون ٿا. خيالي ادبپارن کي پڙهي اسان جي دلين ۾ پختا ارادا پيدا ٿين ٿا ته دنيا کي اهڙو بنايون جهڙو ان کي ٿيڻ گهرجي؛ يا ائين چئجي ته اسان ۾ پنهنجين دلي خواهشن کي حاصل ڪرڻ جي شديد آرزو ڪَرَ موڙي اٿي ٿي.

اعليٰ ادب جي مطالعي مان جيڪو اثر پيدا ٿئي ٿو ۽ جيڪا خوشي اسان کي ملي ٿي، ان جي باري ۾ ڪيترا ئي نظريا آهن. مثلاً، آهي ماڻهو جيڪي تڪليفن ۽ مصيبتن ۾ پريشان

رهندا ٿا اچن ۽ جيڪي پنهنجي ڏک کي وسارڻ لاءِ وڏيڪ اذيتون سهن ٿا، اهي عظيم آلمين (great tragedies)— جهڙوڪ "ميڪبيٿ" يا "هئمليٽ" — کي ڏسي ڇو ٿا خوشي محسوس ڪن، جڏهن انهن المين ۾ رنج ۽ غم بي انداز آهي، ۽ جڏهن انهن جا ويسڌاري (characters) هڪٻئي سان دغا ڪن ٿا، زهر ٿا پيارين، قتل ڪن ٿا، ۽ عام طرح نهايت ڪميڻپ جا طريقا اختيار ٿا ڪن! نيٺ الميي جا ويسڌاري ڪهڙيءَ طرح، افلاطون جي نظريي مطابق، پنهنجين بدبختين، شڪستن ۽ ڪمزورين کي وضاحت سان بيان ڪن ٿا؟ جيڪڏهن روزاني زندگيءَ ۾ اوهان کي ڪو ڏک پهچي — اوهان کي ڪو ڌڪ لڳي، ڪٿي اهو ڌڪ جسماني هجي جهڙوڪ اوهان کي گوڏي ۾ هاڪي لڳي وڃي، يا اهو ڌڪ نفسياتي هجي جهڙوڪ اوهان جو محبوب اوهان سان بيوفائي ڪري — ته اوهين انهيءَ ڏک جي بار هلڪي ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو ٿا. انهيءَ ڏک جي بار هلڪي ڪرڻ لاءِ اوهان کي حقيقي زندگيءَ ۾ اهو سبق سيکاريو وڃي ٿو ته هر مشڪل کي استقلال، ثابت قدميءَ ۽ مستقل مزاجيءَ سان برداشت ڪريو، ۽ اهو به سمجهايو وڃي ٿو ته پڇتائڻ مان ڪو به فائدو ڪونه آهي. پر الميي ۾ ڊيکاريل زندگيءَ مان جڏهن ماڻهن کي ڏک ۽ تڪليف پهچي ٿي، تڏهن هو ڊگهيون ڊگهيون تقريرون ڪري پنهنجي دل جو غبار ڇنڊين ٿا: هرڪنهن کي پنهنجي درد جو داستان پڌائيندا رهن ٿا، ۽ ڇون ٿا ته ڪهڙيءَ طرح هڪ هڪ شي، هڪ هڪ شخص سندن دشمنيءَ ۽ مخالفت تي ڪمر ڪشي بيٺو آهي. مثلاً، 'هئمليٽ' هميشه شڪايتون ڏيندو ۽ دانهون ڪندو نظر ٿو اچي. اسان کان نه رڳو اهڙن ڊرامن جي تعريف ۽ تحسين جي توقع رکي ٿي وڃي، بلڪ اسين سچ پچ انهن جي ساراهه ڪريون ٿا، ۽ 'هئمليٽ' ۽ 'ميڪبيٿ' کي دنيا جي عظيم ترين ڊرامن مان ڪري ٿا ليکيون.

ڇو؟ ان جو هڪڙو مشهور جواب يوناني فيلسوف ارسطوءَ ڏنو آهي. هن جو چوڻ آهي ته اسين اسٽيج تي آلمين کي ڏسي ان ڪري خوشي محسوس ڪريون ٿا جو اهي اسان جي جذبي جي وڌيڪ ۽ فالتو شدت کي گهٽائي ڇڏين ٿا. خاص ڪري، رحم ۽ خوف جي جذبن کي ٻاهر نڪرڻ جو گهٽ" نه ملي، ته آهي اندر ئي اندر ڌهڪندا ٿا رهن؛ اسين سڙندا ۽ ڪامندا ٿا رهون، ۽ آخرڪار اهي جذبا اسان کي سخت مزاج، چيڙاڪ ۽ بزدل ڪري ٿا ڇڏين. ارسطوءَ جو خيال آهي ته الميا ڪنهن خوفناڪ واقعي جي چوٽ کان اسان جي جذبن کي ٺارين ٿا. اهو خوفناڪ واقعو جيتوڻيڪ سمورو هٿرادو هوندو آهي، پر ناٽڪ نويس پنهنجي فطري ذهانت ۽ ڪاريگريءَ سان ان ۾ اهڙي نموني رنگ ڀري ٿو، جو ٿوري وقت لاءِ اهو بلڪل حقيقي ۽ اصلي پيو معلوم ٿيندو آهي. اهڙيءَ طرح، الميا جذبن جي وڌيل تيزيءَ کي گهٽائي، ختم ڪري، اسان جي نفسياتي صحت کي قائم رکڻ لاءِ مددگار ثابت ٿين ٿا، ۽ انهن جي ڏسڻ کان پوءِ جڏهن اسين واپس پنهنجي حقيقي زندگيءَ ۾ اچون ٿا، ته اسان ۾ زندگي گذارڻ جا نوان آمنگ ۽ نيون خواهشون پيدا ٿي وڃن ٿيون، ۽ اسين پاڻ کي عقلمند، سيانا ۽ گنڀير معلوم ڪريون ٿا.

هن نظريي جسي موافقت ۾ گهٽوئي ڪي ڇٽي سگهجي ٿو. اسين گهٽو ڪري ادب جو مطالعو ان لاءِ ڪندا آهيون تہ ان جي وسيلي آهي ڏورانها تجربا حاصل ٿين، جيڪي سڌيءَ طرح زندگيءَ مان حاصل ٿي نٿا سگهن. ڦيڪي، هڪجهڙي ۽ ٿڪائيندڙ، بنهہ عام زندگي گذاريندڙ ماڻهن کي آخر ڇو ڪنهن حسرتناڪ ۽ جاسوسي ناول جي پڙهڻ مان لطف اچي ٿو؟ انهيءَ لاءِ، تہ هنن جي هنگامي ڪرڻ ۽ ڪنهن وڏي ڪم ڪرڻ جي دٻيل خواهشن کي انهن ڪارنامن مان راحت ملي ٿي، جيڪي هو ڪتابن ۾ پڙهن ٿا ۽ ناٽڪ جي پردي تي ڏسن ٿا. هيءَ آها خواهش هئي، جيڪا ماڻهو پنهنجي عام زندگيءَ ۾ پوري نہ ڪري سگهيا هئا، ۽ جيڪا اڃ تائين دٻي پيئي هئي.

انهيءَ نقطهٔ خيال کان، ادب جڻ تہ زندگيءَ کان ڀڄي وڃڻ جو رستو آهي. پر جيڪڏهن ائين هجي ها، تہ هڪ فن جي حيثيت ۾ اهو ڪڏهن بہ شاعريءَ، مصوّريءَ ۽ موسيقيءَ سان برابري ڪونہ ڪري سگهي ها، ۽ نہ وري اهو اسان کي انهن بيحد خوشي بخشيندڙ تجربن سان ئي نوازي ها، جن سان زندگيءَ جا خزانا پريا پيا آهن: ۽ ظاهر آهي تہ ان جو تاثير فن جي تاثير کان گهٽ، ۽ پين نشي ڏيندڙ شين جي تاثير کان تمام وڌ هوندو آهي.

هن باري ۾ عام راءِ هيءَ آهي تہ اعليٰ ادب زندگيءَ کان ڀڄي وڃڻ جو رستو ڪونہ آهي، پر زندگيءَ جي وسعت ۽ عظمت جو ضامن آهي. جيتريقدر وسعت جو تعلق آهي، اعليٰ ادب جي مدد سان اسين زندگيءَ کي جڻ تہ عزت ۽ احترام جي نگاهہ سان ڏسون ٿا، ۽ اهڙيءَ طرح زندگي اسان کي اڳي کان وڌيڪ دلچسپ ۽ گذارڻ جي قابل معلوم ٿئي ٿي: جيتريقدر عظمت جو تعلق آهي، اعليٰ ادب جي مطالعي کان پوءِ اسين هڪ اهڙيءَ خوبصورت، وڻندڙ ۽ پرُڪشش دنيا ۾ پهچي وڃون ٿا، جنهن جو عام زندگيءَ ۾ اسين خيال بہ ڪري نٿا سگهون. ادب اسان کي زندگيءَ ۾ نين نين ڳالهين جي خبر ڏئي ٿو، ۽ اسان کي ان لائق ڪري ٿو جو اسين دنيا ۾ گهڻي دلچسپي، وڌيڪ جوش خروش ۽ گهڻو حسن ڏسڻ لڳون ٿا، ۽ اسان کي پنهنجي همدرديءَ جي جذبن جي وسعت ۽ خيال جي پرواز لاءِ موقعو ملي ٿو.

جوانيءَ ۾ اوهان کي پوڙهين عورتن ۾ ڪنهن بہ قسم جي دلڪشي نظر نٿي اچي. ڪڏهن شام جي وقت وندر خاطر انهن سان ملڻ جلڻ ۽ انهن سان گڏ چانهہ پيئڻ ۾ اوهان کي ڪوبہ لطف ڪونہ ٿو ملي. مسز گاسڪيل (Mrs. Gaskell ،١٨١٠ع - ١٨٦٥ع) جي هڪڙي ڪتاب جو نالو "ڪرينفورڊ" (Cranford) آهي، جنهن ۾ اهڙين ٻن پوڙهين ڪنوارين جي آڪاٽي ڪنيل آهي، جيڪي صديءَ کان هڪ ننڍڙي ڳوٺڙي ۾ رهنديون هيون. هنن جي عمر گهڻي، ۽ آمدنيءَ جا وسيلا ٿورا هئا. جيڪڏهن اوهين پوڙهين عورتين سان ملوجُلو ٿا، تہ هاڻي انهن وٽ وڃڻ کان پهرين اهو ڪتاب ضرور پڙهو. اوهان کي ٻاڻمرادو خبر پوندي تہ اوهين انهن سان گهڻي دلچسپ نموني ۾ پيش اچي رهيا آهيو، ۽ هڪ چاتل سچاتل ماحول ۾ انهن سان ڳالهہ ٻولهہ پيا ڪريو. هي رڳو ان ڪري تہ هاڻي هو اوهان کي وڌيڪ مزيدار

۽ مطالعي جي قابل نظر ايندين، ۽ اوهين انهن جي خواهشن ۽ ناڪامين کي گهڻيءَ همدرديءَ ۽ پيار سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪندا. اوهان کي هنن ۾ اهڙيون اهڙيون مفيد ڳالهيون نظر اينديون، جو اوهين جيڪڏهن مسز گاسڪيل جو ڪتاب نه پڙهو ها ته اهي ڳالهيون يقيناً اوهان کان لڪل رهن ها.

فرض ڪريو ته اوهين پهريون پيرو ڪنهن جي محبت ۾ گرفتار ٿيا آهيو. هاڻي جيڪڏهن اوهان دنيا جي انهن عظيم ڪهاڻين جو مطالعو ڪيو آهي، جن جو موضوع "پهرين محبت" آهي — مثلاً بليڪ مُور (Black Moore، ۱۸۲۵ - ۱۹۰۰ع) جي ڪهاڻي "لورنادوني" (Lornadone)، يا ميريڊٿ (Meredith، ۱۸۲۸ع - ۱۹۰۹ع) جي ڪهاڻي "رچرڊ فيورل" (Richard feural) — ته اوهين پنهنجي عشق جي جذبن ۽ تجربن کي اڳي کان وڌيڪ لطيف محسوس ڪندا. هڪ عظيم ناول نگار، پنهنجي قابليت ۽ هنر سان، 'پهرينءَ محبت' جي حسن ۽ سينگار، ۽ رازن ۽ رمزن بابت اهڙين اهڙين ڳالهين سان اوهان کي واقف ڪرائيندو جو هونئن اوهين پنهنجي سر ڪڏهين به انهن تائين پهچي ڪين سگهو ها. هتي اهو به ٻڌائڻ ضروري سمجهان ٿو ته "لورنادوني" جي پڙهڻ سان اوهين سترهين صديءَ جي انگريزي تاريخ جي اندروني معاملن سان واقف ٿي سگهو ٿا؛ اوهين مشيني دور کان اڳ جي بادشاهن جي زبردستين جو صحيح اندازو لڳائي سگهو ٿا؛ ۽ ڪنهن برفاني طوفان ۾ ٻاهر نڪرڻ وقت دل تي جيڪي گذري ٿو، ان جو به احساس ڪري سگهو ٿا. آءٌ ائين ڪونه ٿو چوان ته اوهان ۾ پنهنجي سر انهن شين جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ جي ڪا صلاحيت ئي موجود ڪانه آهي، پر منهنجي چوڻ جو مطلب فقط هي آهي ته جيڪڏهن اوهين 'بليڪ مور' جو ڪتاب پڙهو، ته انهن شين بابت اوهان جي تنقيد يا تحسين يا قدرداني اڳي کان وڌيڪ لطيف ۽ گهڻو بلند ٿي ويندي.

آءٌ سمجهان ٿو ته اوهان کي ان عورت جي جذبن سان ڪا به دلچسپي ڪانه هوندي، جيڪا پنهنجي مڙس کي ڇڏي عاشقن سان ڀڄي ويئي هجي، ۽ جنهن کي الهيءَ ڏوهه جي سزا ۾ سماج ڌڪاري ڇڏيو هجي. پر جڏهن عظيم ناول نگار ٽالسٽاءِ پنهنجي هڪ ناول "اينا ڪرينينا" (Anna Karenina) ۾ ڏاڍيءَ هنرمنديءَ سان انهن جذبن کي بيان ڪري ٿو، ته اهي جذبا اهڙا حقيقي، سچا ۽ پُردرد ٿي ٿا پون، جو آءٌ دعوا سان چوان ٿو ته انهيءَ ڪهاڻيءَ جو ڊرامائي انداز سخت کان سخت دل واري انسان کي به ڏڪائي ڇڏيندو. پنهنجي ٻئي ناول، "جنگ ۽ امن" (War and Peace)، ۾ ٽالسٽاءِ اهڙيءَ اٿوسرلڌڙ فڪري اونهائيءَ ۽ اهڙي باريڪ بينيءَ سان فوجي زندگيءَ ۽ ان جي ذري پرزي جي تصوير ڪيدي ٿو، جو اوهين ائين سمجهندا ته اهي سڀئي تجربا جيڪي جنگ ۾ هڪ سپاهيءَ کي پيش اچن ٿا، جڻ ته سچ پچ اوهان تي ئي گذريا آهن. هن جي خواهشن ۽ تمنائن کان اوهان جي دل متاثر ٿيڻ کان سواءِ رهي ڪين سگهندي؛ بهاديءَ ۽ همت جي ميدان ۾ اوهين هن جو ساٿ ڏيو ٿا، ۽ خوف ۽ اذيت جا زبردست حملا اوهان تي به ٿيڻ لڳن ٿا.

آءٌ خود پنهنجو مثال به پيش ڪندس. مون کي ڳوٺاڻي زندگي ڏاڍي پسند هوندي آهي؛ خاص طرح ڳوٺ جي ٻنين ٻارن مان گذرندي هڪ قسم جو عجيب لطف محسوس ڪندو آهيان. پر، تڏهن به، ڳوٺاڻين شين بابت البت گهٽ ڄاڻ هوندي اٿم. ڪيترن ئي وڻن، ٻوٽن ۽ پکين کي ڏٺو ته ضرور اٿم، پر انهن جي نالن مان واقف ڪونه آهيان. ڪي ٿورا پکي آهن، جن کي آءٌ انهن جي آوازن مان سڃاڻان ٿو. تنهنڪري، جڏهن به ڳوٺ ۾ وڃي گهڻي وقت تائين رهڻ ۽ اتي جي ٻنين ٻارن مان گذرڻ جو موقعو ملندو اٿم، تڏهن آءٌ پهرين ڪنهن وڏي انگريز اديب — مثلاً هڊسن (Hudson، ١٨٤١-١٩٢٢ع) يا هارڊي (Thomas Hardy، ١٨٤١-١٩٢٨ع) وغيره — جي ڪنهن ڪتاب کي ضرور پڙهندو آهيان. هارڊي رڳو اهو نٿو ٻڌائي ته قدرت پنهنجن رنگين ڪمن ۾ مصروف آهي، بلڪ هو ڏاڍي خوبصورت انداز ۾، قدرت جي هر هڪ ڪم جو مڪمل جائزو وٺندي، ٻڌائي ٿو... مثلاً، ته اوهين ڪهڙيءَ طرح رات جو اهو اندازو ڪري سگهو ٿا ته جڏهن هوا لڳي ٿي ته ڪهڙي قسم جو گاهه ڪليل ميدان کي هوا جي آواز کان محفوظ رکي سگهي ٿو. يا، مثلاً، اسين ته رڳو ايترو چونداسين ته 'ٽيس' جولاءِ ۾ پنهنجي عاشق سان ملڻ لاءِ هڪڙي قدرتي باغ جي پٺيان لنگهي ويئي هئي؛ پر هارڊي اها ڳالهه هن طرح بيان ڪري ٿو:

"— هوءَ ٻنهه ٻليءَ وانگر لڪي لڪي وڻن ۽ ٻوٽن جي جهڳٽن مان ٿي گذري. سندس پيرن هيٺان سپيون پيڃي پُرِي ٿي پيون. سندس چولي تي هر هنڌ ڪينئن جي ڪِگن جا چٽا ٿِيي ٿي پيا. هن جا هٿ ڪڏهن ڪَنڊاٺن ٻوٽن جي کير سان پرجي ٿي پيا، ۽ ڪڏهن نرم نرم گپ ۾ آلا ٿي ويا ٿي. هن هر هر پنهنجن آ گهاڙن ڪلهن تي لڳل لڳلڳدار چٽن کي اگهيو ٿي، جيڪي صوف جي وڻن جي شاخن تي ته برف جهڙا بلڪل اڇا هئا، پر سندس جسم تي لڳي ڳاڙها جهڙا رَت ٿي نظر آيا..."

ههڙي قسم جون لڪيون اوهان جون اکيون کوليو ڇڏين، انهيءَ لاءِ ته قدرت جو مشاهدو ڪري، ان جو ذرو پرزو ڏسي وائسي، ان جي خزانن مان گهٽوئي ڪجهه حاصل ڪريو، ۽ پنهنجي وٺندڙ شغل — يا عشق — جي لاءِ ايتري وسعت ڏسي سگهو، جيڪا قدرت جي مطالعي کان سواءِ ناممڪن هئي.

ادب جو تاثير پنهنجين رنگينين ۽ طرح طرح جي هجڻ ڪري لامحدود آهي، پر ان جو سڀ کان اهم ۽ قابل ذڪر تاثير آهي 'ادب جي حيرت انگيزي'. هيءَ اها طاقت آهي، جيڪا اوهان جي سُونجهه ۽ حيرانيءَ کي سجاڳ ڪري ٿي. پرين ۽ جنن ڀوتن جا قصا اڪثر هيئن شروع ٿيندا هئا — 'هڪ دفعي جي ڳالهه آهي،...'؛ يا ڪنهن ڏڪائيندڙ ۽ جاسوسي آکاڻيءَ جي شروعات هيئن ٿئي ٿي — 'سياري جي شام هئي، پنج لڳا هئا، ۽ ڏيئا ٻرڻ جو وقت هو...' جيڪڏهن آکاڻي چڱي آهي، ته مجال آهي جو اوهين ڪتاب مان مُنهن ڪڍي

سگهون: ۽ دنيا جهان کان بيخبر، ڏاڍي غور سان ڪتاب آخري صفحي تائين پڙهي ويندا، رڳو ان لاءِ ته اوهين اهو معلوم ڪرڻ گهرو ٿا ته ’اڳتي ڇا ٿيو؟‘ هتي آڪاٿيءَ جي پلاٽ جي اهميت بابت آءٌ اهو ضرور ٻڌائيندس ته داستانگوئيءَ جي ڪاميابيءَ جو دارومدار گهڻو ڪري پلاٽ جي عمدگيءَ تي هوندو آهي. پلاٽ کان پوءِ ويسداري آهن. ناول نگار، ماڻهن جي هڪ ننڍڙي دنيا پيدا ڪندو آهي. انهن ماڻهن جا هڪٻئي لاءِ جذبا، ۽ انهن جذبن جو هڪٻئي تي جنهن انداز سان ردعمل ٿيندو آهي، ناول نگار پنهنجيءَ تخليق ۾ چٽڻ ته انهن جو نقش چٽي ٿو. روزاني زندگيءَ ۾ ماڻهو ننڍين ننڍين بيشمار ڳالهين تي هڪٻئي سان رُسن ٿا ۽ پنهنجا لاڳاپا ٽوڙيو ڇڏين: مثلاً هيئن ٿئي ٿو جو اوهين پنهنجيءَ زال کي ڏڪارڻ لڳو ٿا، ڇاڪاڻ ته هن جو نڪ ڦيٿل آهي؛ يا اوهان جي دل ۾ ان شخص لاءِ عزت پيدا ٿئي ٿي، جنهن کي اوهين هميشه نفرت جي نگاهه سان ڏسندا هئا، ۽ اوهان جي دل ۾ پيدا ٿيل عزت فقط هن معمولي ڳالهه سببان آهي جو اوهان شطرنج جي راند ۾ هن کي شڪست ڏني آهي! پر ناول ۾ اوهان کي ماڻهن جا لاڳاپا، هنن جي سيني ننڍين ننڍين ڳالهين سميت، سچائيءَ ۽ خلوص سان ڀرپور نظر ايندا. ڦينو نڪ، شطرنج جي راند ۾ اوهان جي فتح، ۽ اهڙي قسم جا پيا ٻيا ڪيترا ئي ننڍڙا ننڍڙا واقعا، ناول جي صفحن ۾ ٽڙيا پکڙيا پيا هوندا — چڻ ته هڪ پوري دنيا اوهان جي نظرن اڳيان موجود آهي.

اعليٰ ادب ۾ هڪ قسم جو جادو آهي، جيڪو پنهنجن سمورن اسرارن سميت اسان جي دل کي وڪوڙي وجي ٿو. هيءُ اهڙو جادو آهي، جنهن جو اثر لفظن جي قيد ۾ اهڙيءَ طرح ٿو اچي سگهي، جهڙيءَ طرح حسن لاءِ اسان جو جذبو لفظن جي قيد کان آزاد رهندو آهي — ۽ شايد جنهن لاءِ اسان جو جذبو ويس بدلائي، انهيءَ جادوءَ جي روپ ۾، اسان جي دل ۾ لڪي ويهي رهي ٿو. شاعر ٿامس گري (Thomas Gray) چوي ٿو:

'The curfew tolls the knell of parting day,
The lowing herd winds slowly o'er lea,
The plowman homeward plods his weary way,
And leaves the world to dakness and to me.'

هتي ڳوٺ جي ڪنهن ونندڙ نظاري جو سنئون سڌو بيان ڪونه آهي؛ ۽ نه وري اسين اهو معلوم ڪرڻ چاهيون ٿا ته هن ويرانيءَ ۾، جتي رڳو شاعر ۽ اونداهه رهجي ويئي آهي، شاعر ڇا ڪندو؟ هن بند ۾ شاعر اسان کي هڪ اهڙي هنڌ وٺي ٿو ڇڏي جو اسان ۾ گهڻو ڪي ڄاڻڻ جي خواهش پيدا ٿي ويئي آهي. هن هڪ اهڙو جادو ويهي رچيو آهي، جنهن جون ننڍڙيون ننڍڙيون لهرون پڙهندڙ کي پنهنجي سموري جسم ۾ اڀرنديون محسوس ٿين ٿيون.

حقيقت ۾، ادب جي مطالعي مان حاصل ٿيندڙ طرح طرح ۽ بي انداز خوشين جي باري ۾ هيءُ تبصرو به ناڪافي پلڪ بنهه ٿورو آهي. سچ پڇو ته هڪ سٺو ڪتاب اهڙو بهترين ۽ مخلص دوست آهي، جيڪو سڄي زندگي ماڻهوءَ جو ساٿ ڏئي ٿو.

غلام علي آلانا

فن ۽ ثقافت

آثار قديمه جي ماهر ڊاڪٽر ويلر، پنهنجي تصنيف "پاڪستان جا پنج هزار سال" (Five thousand years of Pakistan) ۾، اها دعوا ڪئي آهي ته برصغير هند- پاڪ دنيا جي قديم ترين ملڪن مان هڪ آهي، ۽ پنجن هزارن سالن کان هيءُ ملڪ دنيا جي قديم قومن جي تهذيب ۽ ثقافت جو مرڪز بڻيل رهيو آهي، جن جو داستان ۽ تاريخ هتي جا قديم آثار دهرائي رهيا آهن. موئن جي دڙي، هڙاپا، ٽئڪسيلا ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ جا قديم آثار هر سياح کي ٻڌائين ٿا ته پاڪستان هڪ قديم ملڪ آهي ۽ قديم قومن جي ثقافتن جو مرڪز آهي. هن ۾ ايرانين، يونانين، ٻوڌين، سٿين، ساڪن، ۽ مسلمانن، پنهنجي فن ۽ ثقافت کي هميشه قائم رکڻ لاءِ هرممڪن ڪوشش پئي ڪئي آهي. انهيءَ قديم ورثي جي بقا ۽ ترقيءَ لاءِ موجوده دور ۾ جيڪي ڪوششون ڪيون وييون آهن سي قابل داد آهن، ۽ ثقافتي سرگرميون ڏينهون ڏينهن زور وٺي رهيون آهن. اڄڪلهه علمي حلقن ۾ انهيءَ موضوع تي ڪافي تبادلهءِ خيال هلي رهيو آهي.

ثقافت يا ڪلچر کي مختلف ماڻهن، مختلف وقتن تي، مختلف معنائن ۾ استعمال پئي ڪيو آهي؛ پر هن وقت ثقافت يا ڪلچر جو مفهوم چڱيءَ طرح وضاحت سان مقرر ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ انسان جي اجتماعي زندگيءَ جا سمورا خارجي مظاهر اچي وڃن ٿا. ڪنهن قوم جي ريتين رسمن، طرز لباس، راندين روندين، وندرن، تفريحن، لطيف فنن، ۽ اهڙين ٻين مڙني شين جي مجموعي کي 'ثقافت' چيو وڃي ٿو. انهيءَ لحاظ کان ثقافت ڪنهن قوم جي نظرين ۽ اعتقادن، اخلاقي رجحانن ۽ جمالياتي ذوق جي آئينه دار هوندي آهي، ۽ ان جي پوريءَ تاريخ جو عڪس، تت ۽ نچوڙ، پاڻ ۾ محفوظ رکندي آهي.

ثقافت جي نشوونما ۾ "قوت محرڪه" جيڪو حصو ادا ڪندي آهي، اهو انساني فطرت جو هڪ نهايت اهم ترين جوهر آهي، جنهن کي جمالياتي ذوق چيو وڃي ٿو. تخليق توڙي ايجاد جي قوت کي انهيءَ جوهر مان گهڻي مدد ملندي آهي. انهيءَ ئي زندگي بخش ذوق جو مشعل هٿ ۾ کڻي، تهذيب ۽ تمدن جا قافلا، اطمينان ۽ مسرت جي تلاش ۾، محنت جي مشڪل وادين کي طي ڪن ٿا. اهو ذوقِ جمال، ضرورت کي هڪ جاءِ تي بيهڻ نٿو ڏئي؛ بلڪ ان جو زماني رد عمل هڪ عجيب طلسمي عمل آهي، جاڪاڻ ته منزل اڳيان پهچندي

نظر ايندي آهي ۽ ڪڏهن به ڪنهن هڪ جاءِ تي قائم نه رهندي آهي. مثال طور، اڄ جيڪا تعميرات جي طرز دلين کي مرغوب آهي، ڏهن سالن کان پوءِ طبيعت انهيءَ کي پسند نه ڪندي ۽ ذوقِ جمال ان کي وري هڪ نئون رنگ ڏيندو، جو سڀڪنهن کي پسند ايندو. اڄ جنهن لباس پائڻ سان ذهني ۽ جسماني تسڪين حاصل ٿئي ٿي، سڀاڻي اهو ساڳيو لباس ڏٺي به ڪين وڻندو، ۽ ڪنهن نئين قسم جي طرز تلاش ڪئي ويندي. اهڙيءَ طرح، انساني معاشري جي سڀني شعبن ۾ تغير ۽ تبديل جاري آهي. دراصل ذوقِ جمال جو مصرف هيءُ آهي ته زندگيءَ ۾ حسن ۽ رنگيني، آراستگي ۽ پختگي پيدا ڪري. ڪنهن به قوم جو جمالياتي ذوق آن جي نظرين ۽ عقيدن، ان جي ضابطءِ حيات، ۽ ان جي اخلاقي رجحانن ۽ تاريخ کان بي‌نياز ۽ بي‌تعلق رهي ڪم نٿو ڪري، پر ان جي اجتماعي ڪردار جي زير اثر رهي ٿو.

ذوقِ جمال پنهنجو مڪمل مظاهرو لطيف فنن جي ذريعي ڪري ٿو. اهوئي سبب آهي جو هرقوم جو لطيف فن ان جي فردن لاءِ ذوق جمال جي تربيب جو مؤثر ترين ذريعو آهي. لطيف فن، زندگيءَ جي آرائش ۽ زيبائش توڙي حسن پيدا ڪرڻ ۾ گهڻو حصو وٺن ٿا. ثقافت جو سڀ کان وڏو شعبو، ان ڪري، لطيف فنن کي سمجهيو وڃي ٿو.

پاڪستان اڃا هڪ زيرتعمير رياست آهي، ۽ ان جي معاشرت پڻ، بحيثيت مجموعي، اڃا مٽيءَ ۽ گاري جي صورت ۾ آهي. ٻين لفظن ۾ ائين ڪٿي چئجي ته پاڪستاني ثقافت اڃا مستقبل جي پرانهن پردن ۾ آهي. تنهن هوندي به ماهرن هن ملڪ جي ثقافتي دولت کي هڪ معنيٰ ڏني آهي، ۽ ان کي ٻن حصن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي: (١) ثقافت جا اهي مادي خزانا، جيڪي عالم امڪان جي دائري ۾ هئڻ سبب ظاهر ظهور ڏسي وائسي سگهجن ٿا، ۽ انسان جي جسماني زندگيءَ جي بقا ۽ آسائش ۽ آرائش لاءِ ضروري آهن— جهڙوڪ هرقسم جا اوزار، جڳهيون، لباس، گهرو سينگار جا سامان، ڪاڏا، سواريون ۽ مالداري، زراعت ۽ صنعت جا طريقا، وغيره؛ ۽ (٢) ثقافت جا اهي روحاني خزانا، جن جو صرف ذهني آراستگيءَ سان واسطو آهي— جهڙوڪ قديمي روايتون، رسمون ۽ رواج، قصا ۽ ڪهاڻيون، علم ۽ ادب، رقص، موسيقي، مصوري، وغيره. هت اسين ثقافت جي ڪن خاص جزن جي موجوده دور ۾ اهميت ۽ ترقيءَ کي جاچينداسين.

لباس. ماڻهن جي ڏيک ويک ۽ لباس جو ملڪي حالتن تي تمام گهڻو مدار آهي. صرف وادي سنڌ جي ڏاکڻين چيڙي جي لباس، سينگار ۽ سينگار جي سامانن جو ئي ڪٿي جائزو وٺو. هي خطو پنهنجي شادابيءَ ۽ سرسبزيءَ جي ڪري دليا جي ڪيترين ئي قومن جي اک ۾ هو. هتي جا وسندڙ واپاري بندر ۽ هتي جون دولتون انهن کي ڇڪينديون رهيون، انهيءَ ڪري هي حصو مختلف تهذيبن جو گهوارو بنجي ويو. مختلف لباس، ۽ لباسن سان گڏ هارسينگار جي طور طريقي ۾ به گهڻي ڦير گهير آئي. قديم زماني ۾ هن خطي جون زالون گلابي ريشمي سوسيون، باريڪ ململ، سايون ريشمي ۽ اوني شالون پهرينديون هيون. مشڪ ۽ عنبر، ڪافور ۽ صندل کي

تيل ڦليل ۽ هار سينگار ۾ استعمال ڪندڙيون هيون — ايتريقدر جو چوٽن کي به مشڪ عنبر ۽ چنبيليءَ سان واسينديون هيون. ڳچين ۾ هسيون، ٻيرن ۾ ڪڙيون، ٻانهن ۾ ڪنگڻ، ڪنن ۾ پنڙيون ۽ نڪ ۾ نٿ هتي جا خاص زيور هئا. نٿ ته اڄ به سهاڳ جي نشاني سمجهي ويندي آهي. عربن جي آئي، 'جهانجهر' جو رواج چالو ٿيو. موجوده دور ۾ هتي جون زالون چنبيلي يا ڪو ٻيو خوشبودار تيل مکي، ڪول پيشانيءَ مٿان ڏکڻ ڪارن ۽ لسن وارن کي ٻن وڏين چڳن ۾ سنوارين ٿيون. پٺيان سڀ وار گڏي چوٽي ڪن، جا ڪمر تائين پيٺي لٽڪندي آهي؛ آن ۾ اڳٺ وانگر ڳاڙهو ريشمي چيڙو زياده زينت بخشيندو آهي.

هڪ صوفيانه قول آهي — "الله جميل و يحب الجمال"، يعني الله پاڪ به حسين آهي، ۽ حسن کي پسند ڪري ٿو. جتي حسن آهي، اتي خدا جو نور آهي. عشق حسن کان سواءِ پيدا ٿي نٿو سگهي؛ حسن ان جو محرڪ جذبو آهي. هر قوم جي مهذب ۽ زندهدل هجڻ جو ثبوت، ان ڪري، سندس ذوقِ جماليات، حسن پسنديءَ ۽ فطرت شناسيءَ تي منحصر آهي.

مصوري. فنونِ لطيفه جو مکيه جزو مصوري آهي. اسلام جي اثر ڪري، ساهوارن جي تصويرن جو رواج ماضيءَ ۾ گهٽ رهيو، ليڪن ان جي جڳهه وري نقاشيءَ، گلڪاريءَ ۽ سنگتراشيءَ ورتي، جنهن ۾ فنڪارن ڪمال جو فن ڏيکاريو آهي. مسجدن ۽ مقبرن ۾ ڪاشيءَ ۽ سنگتراشيءَ جو ڪم، چادرن ۽ فراسين ۽ ڪپڙن تي ڇپرَ ۽ گلڪاريءَ جي حرفت خاص اهميت واري آهي. خاص ڪري چولن، ڪنجن، گهگهن، سٿڻين ۽ گنديِن وغيره تي ڀرت جو ڪم نهايت نفيس ۽ مشهور آهي. قلمدانن، ٿالهين ۽ چمڙي جي ڪوزن وغيره تي نقاشيءَ جو ڪم نهايت سهڻو ۽ ديده زيب آهي. کيسَ ۽ لونگيون، اجرڪون ۽ چادرون قابل ديد آهن، جن جي ساک مشرق کان مغرب تائين پهچي چڪي آهي.

موسيقي. موسيقي ثقافت جو خاص جز آهي. راڳ روح جي راحت ۽ دماغ جي طراوت آهي. اندر اجارڻ، دلي تسڪين ۽ روحي جذبي پيدا ڪرڻ، طبيعت جي ڪجيءَ ۽ آوارگيءَ کي دور ڪرڻ ۽ انساني اطوار کي سينگارڻ ۽ سنوارڻ لاءِ، سنگيت نهايت مؤثر ذريعو آهي. موسيقي، نظام فطرت جي هر پهلوءَ ۾ ڪارفرما آهي. فطرت جي هر تحرڪ ۾ تار ۽ سُر سمايل آهي. پاڻيءَ جي وهڪرن، هوا جي جهوٽن، پکين ۽ جانورن جي لاتين ۽ ٻولين ۾ به تار ۽ تنوار موجود آهي. سچ پچ ته زندگيءَ جو مدار ئي 'تحرڪ' تي آهي. هر تحرڪ فطري قانون موجب پاڻ ۾ موزونيت رکي ٿو، جا راڳ جو اهم ترين جزو آهي. راڳ کي سمجهڻ ۽ زور وٺائڻ، زندگيءَ جي راز کي سمجهڻ ۽ ان جي پيروي ڪرڻ جي برابر آهي. چيني پيغمبر 'ڪنفيوشس' جو چوڻ آهي ته 'جڏهن ڪو راڳ ۾ پوريءَ طرح مهارت حاصل ڪري پنهنجيءَ دل کي ان مطابق عادي ٿو ڪري، تڏهن فطري طور هو سالم ۽ شريف ٿئي ٿو، ۽ سندس دل سولائيءَ سان ترقي ڪري خوشيءَ جو خزانو هٿ ڪري ٿي'. افلاطون چوي ٿو ته 'جنهن کي سُر ۽ تار جي خبر ڪانه ٿي هوي، ان کي لوڏي ڪيو، ڇالاءِ ته اهو انسانيت کان

خالي آهي'. قرآن به چوي ٿو ته قرآن کي مِٺن ۽ موهيندڙ آوازن سان سينگاريو: "و رتل القرآن ترتيلا". رسول ڪريم (صلعم) فرمايو آهي ته "زينوالقرآن باالصوات العرب"، قرآن کي عربي ميناج ۽ لَي سان پڙهو. 'لحنِ دائود' ته مشهور آهي، جنهن جي سُر ۽ لَي تي مست ٿي پکي به اچي ويهي رهندا هئا ۽ ٻڌندا هئا. راڳ جو اثر پکين ۽ حيوانن تي به ٿئي ٿو، ان کان ڪنهن کي به انڪار نه آهي. انساني عادتن ۽ طبع کي درست ڪرڻ جو هڪ بهترين طريقو راڳ تي توجهه ڏيڻ ۾ آهي. اخلاق ۽ راڳ — ٻئي عمل ۽ جذبات ۾ هم آهنگي ۽ موزونيت پيدا ڪن ٿا. ڪشاده دلي راڳ سان، ۽ سچائي اخلاق سان وابسته آهي: انهيءَ ئي حقيقت کي سمجهندي، 'ڊينئيل اوڪانيل' راڳ کي 'قومن لاءِ بهترين تحفو' چيو آهي.

سنڌ جي زمين ساز سرود ۽ راڳ آلاپ کان ڪڏهن به خالي نه رهي آهي. اسان جي راڳ ۾ سوين ساز آهن. انهن مان ڪيترا اهڙا به آهن جي اڄ کان هزار ورهيه اڳي پيدا ڪيا ويا، ۽ ڪي وري اهڙا آهن جي پنهنجي پيچيدگيءَ ۽ اوکائيءَ ڪري رواج ۾ اچي نه سگهيا ۽ گمنام ٿي ويا. جيئن جيئن زماني ۾ ڦيرو ايندو رهيو آهي، تيئن تيئن اسان جي سنگيت ۾ به سڌارو ايندو رهيو آهي، ۽ نوان نوان ساز پڻ ايجاد ٿيندا رهيا آهن. هتي جا مڪاني ساز — لڙ، يڪتارو، سُرندو، دهل، شرناءِ، بنسري، پاوا، بين، ڪاني، تنبورو، مُرلي، ڪڙتال، مُگرمان، دِلو، ڊولڪ، بوڙينڊو، چنگ، وغيره — سُر ۽ لَي ۾ پنهنجا مَٽ پاڻ آهن. ان کان سواءِ نوان ساز — هارمونيم، رباب، بينجو، پکراج، سرمنڊل، وغيره پڻ هاڻي رائج آهن، ۽ انهن جا وڏا استاد اسان وٽ موجود آهن.

<u>ناچ</u>. مفڪرن انساني علم ۽ فن کي، دنيا جي پيدا ٿيڻ کان وٺي موجوده وقت تائين، ٻن حصن ۾ ورهايو آهي. انسان اول اول جڏهين اکيون پٽيون، تڏهين ڪائنات جون ٻهريون شيون جن ڪيس سڀ کان اول متاثر ڪيو، سي هيون — ڏک ۽ سک، محبت ۽ نفرت، موسمي تبديليون ۽ انهن جا اثرات، وغيره. جڏهن انسان جو فڪر سندس ذهن جي حدن ۾ سمائجي نه سگهيو، تڏهين پنهنجن احساسن، خواهشن، ۽ حيرت ۽ خوف جي اظهارن کي مختلف تصورن جو روپ ڏيڻ لڳو. مذهب جا موهوم تصور، ۽ ديوين ۽ ديوتائن، جنن ڀوتن، پرين ۽ فرشتن جا تصوراتي وجود، ۽ فطري عناصر جون خيالي قوتون رٿيندي، انسان جي ذهن ۾ ٻهريون پيرو، انهن کي ريجهائڻ ۽ راضي رکڻ لاءِ، عجز ۽ نياز، پيار ۽ طلب جا جذبا اڀري آيا، ۽ انهن جذبن جي اظهار ۾ هڪ قسم جي مدوّر حرڪت پيدا ٿي: جذبن جي اظهار جي الهيءَ ئي حرڪت پوءِ هڪ مستقل فن جي صورت اختيار ڪري ورتي، جنهن کي مختلف قومن ۽ ملڪن ۾ ناچ، رقص ۽ وجد جا نالا ڏنا ويا.

ناچ انساني جذبات جي اظهار جو اولين فطري ذريعو آهي. هر ملڪ جا لوڪ ناچ، انسان جي اوائلي رقص جون شاخون آهن، جن زماني جي هزارن لاهن چاڙهن کان پوءِ به پنهنجي اها سادگي ۽ اصليت، رنگيني ۽ دلڪشي قائم رکي آهي. هي اهو عوامي فن آهي، جو هڪڙي

نسل کان پٺي نسل تائين متواتر هلندو به رهي ٿو، ۽ ڪجهه فني ترقي به ڪندو رهي ٿو. اهڙيءَ طرح، انسانذات جو اهو موروثي فن اڄ تائين هلندو آيو آهي، ۽ ايندڙ نسلن کي به ان طرح ورثي ۾ ملندو ايندو. يقيناً، اهو سلسلو تاابد جاري رهندو.

اسان جي عوام پنهنجي انهيءَ قديم ورثي کي جنهن ذوق ۽ شوق سان هيستائين پٺي سنڀاليو آهي، تنهن مان يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هتي جي سرسبز ميدانن ۾، چانڊوڪين راتين جي ٺڌڪار ۽ بهار جي هيرن ۾، گهنگهرن جي جهنڪار ۽ جهانجهه جي واڄٽ ۽ دهل جي پُرجوش آوازن ۾، اسان جو هيءُ قديم فن پنهنجي ملڪ جي ثقافت کي سدائين زنده ۽ سلامت رکيو ايندو.

اسان جا لوڪ ناچ، هتي جي عوام جي فطري مذاق ۽ طبعي تقاضا جو آئينو آهن. جيڪڏهين هتي جي ثقافتي تاريخ مان لوڪ ناچن وارو حصو ڪڍيو وڃي، ته پوءِ اها تاريخ سراسر اڌوري ۽ نامڪمل رهجي ويندي. لوڪ ناچ انسان جي ارتقا سان گڏ پيدا ٿيو آهي، ۽ هر هنڌ موجود آهي. سوماترا، جاوا ۽ ملبار، توڙي افغانستان، چين، روس، جپان، عرب، شام، مصر، ترڪي، هندستان، آفريڪا، آمريڪا ـــ دنيا جي مڙني ملڪن ۾ هيءُ فن پنهنجي مستقل اهميت سان قائم آهي. اسان جا لوڪ ناچ به اسان جي ثقافت جي اهم جز جي صورت ۾ سدائين زنده رهندا.

هر ملڪ کي پنهنجا پنهنجا مخصوص لوڪ ناچ آهن. هتي جي لوڪ ناچن ۾ سيمي، جهمر، ڀَنگڙا، ڪِڪلي، گدا، لُڏي، ڏانڊيو ۽ جمالو، قابلِ ذڪر ۽ قابلِ ديد ناچ آهن، جي هتي جي عوام جي جذبات جا ترجمان آهن.

لوڪ ڪهاڻيون. ساڳي اهميت لوڪ ادب کي به آهي؛ خصوصاً لوڪ ڪهاڻيون دنيا جي هر ملڪ ۾ رائج آهن، ۽ اتي جي ثقافتي سرمايي جو قيمتي حصو آهن. لوڪ ڪهاڻين ۾ نه صرف معاشرتي زندگيءَ جون تاريخي جهلڪون سمايل ٿين ٿيون، پر انهن ۾ عوام جي اخلاقي قدرن، تعليم و تربيت ۽ جمالياتي ذوق جا بنيادي رجحان پڻ نمايان صورت ۾ موجود هوندا آهن. لوڪ ڪهاڻيون جيئن ته انساني معاشرت ۽ تهذيب جي عام تصورن جي تخليق آهن، تنهنڪري انهن ۾ همه گيري ۽ آفاقيت آهي. اهوئي سبب آهي جو هڪ ئي انداز ۽ موضوع جون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون، ٿوريءَ تبديل ۽ تفاوت يا اضافي سان، مختلف ملڪن ۾ رائج ٿي چڪيون آهن. سچ پڇ ته هيءُ عوام جو اهڙو عام سرمايو آهي، جنهن تي اسين هاڻي ڪنهن به خاص ملڪ يا قوم جو ليبل لڳائي نٿا سگهون: سڀني ملڪن جون رائج لوڪ ڪهاڻيون سڀني انسانذات جي مشترڪ ملڪيت آهن، ڇاڪاڻ ته انهن جي وابستگي روح ۽ ضمير سان آهي ـــ ۽ سڀني انسانذات جو روح ۽ ضمير هڪ آهي.

ڊاڪٽر علي احمد قاضي

مضمونَ

عشق ۽ عقل

'عشق' ۽ 'عقل'— اکرن ۾ اوترا، قدبت ۾ قريب، صورت ۾ سڳا ڀائر؛ سيرت ۾ اهڙا آنوتي، جو رهن ٻه ساڳئي مغز ۾، پر شل نه جُوجکي اچين! البت ايترو آهي ته جي هڪڙي سنوت نه ڏني، ته ٻيو موڙو ڪائي ٻه پٽ نه ڇڏيندس. اچا عشق آڀريو، تہ عقل جو هٿ لٺ ۾؛ پر جي ٻيو زور، ته عقل سندس پٺ ۾— متان پاڻ نه وڃائي ويهي! سگهه ته انهيءَ ڪي ئي آهي نه! جي سگهه ويئي، ته سمجهه ڇا ڪندي؟ جي سگهه نه هوندي ساڻ، ته تہ سمجهه هلائي ڪنهن ڪي؟ تڏهن تہ جوشيلي ڀاءُ جون اڙٻنگايون ڏسيءَ ڀايو غم ڪايو وڃي، پر آس نه لاهي تہ من ڪا سجائي پريت لڳيس. شڪر تہ جي هڪڙو ڀاءُ جوش سان، تہ ٻيو تہ هوش سان آهي؛ جي ٻئي ويڙهو هجن ها تہ هن ڪان اڳي ڪم لا هيو هڪٻئي کي پورو ڪريو ويٺا هجن ها! پوءِ تہ ڪُل ئي خير، مغز ئي ڪوڪو؛ ڪنهن کي ائين چوڻو ئي نہ پوي ها تہ 'مرڻا اڳي جي مئا سي مري ٿين نه مات'.

آخر اهو 'مرڻا اڳي مرڻ' آهي ڇا؟ ڪاڻ پيٽ جي اونَ ٻَلي، کندي تالي ٻنجي رهجي، يا هٽ بازريون بند ڪري، اسڪولن تي تالا چاڙهي ڇڏجن؟ هرن مان ڏاند ڪڍي ڇيڪ ڇوڙي ڇڏجن، يا ڪُوڙ-ڪوڙ ڪري دت هٿي سمهي رهجي— جيئن اسڪول وڃڻ مهل ٽپ جو مڪر ڪري ٻنجي رهبو هو— ۽ پوءِ ٿيڏيءَ اک سان ٽيٽ ٻئي رکجي تہ ٻيا ڇا ٿيا ڪن!... پر سو ٻه ڪيترو ڪبو؟ ليٽ تہ پاسا ورائي ورائي اٽڪو ئي پوندو! پلا ڪٿان تو ٻيٽ ڇڏي؟ گوتم ٻُڌ جهڙي مها پرش ٻه محل محلاتون ڇڏي وڃي جبل تي تہ ديرو ڪيو، پر جانئي ٻک جو ڇڪ ٻيٽ ۾ پوندو هوس تہ 'بڪشو-بڪشو' ڪري لهندو هو هيٺ! خدا نہ ڀلائي تہ شايد 'مرڻا اڳي مات' جو فُقرو ڪنهن مغربي عالم ڪان ٻه ٻڌو تہ اٿم!

ٿورن ورهين جي ڳالهہ آهي جو ڊاڪٽر رسيل، سروئي تپ جو نامي گرامي ماهر ۽ محقق، نيلگري جبل جي 'ڪولور' ۽ 'اوٽاڪمنڊ' جي علائقن ۾ مليريا-سروي ڪرڻ جي خيال سان منزل انداز ٿيو. خوش قسمتيءَ سان مان تن ڏينهين 'ڪونور' جي 'نيوٽريشن انسٽيٽوٽ' ۾ طالبعلم هوس، جتي، ڊاڪٽر ايڪرائڊ جهڙي بين الاقوامي حيثيت رکندڙ ۽ خورشي مسئلن جي حل ڪرڻ واري عالم جي زير نظر، ڪُئي ڪان وٺي گهوڙي تائين سوين جانورن کي مختلف

ڪاڏا ڪارائي تجربا ڪيا هئا، ۽ ڏسبو هو ته ڪاڏي جي اوٺاين ڪري سندن صورت ۽ سيرت ۾ ڪهڙو فرق، ٿو پوي ۽ ڪهڙيون بيماريون ٿيون سنجرن.

ڊاڪٽر رسيل به مليريا بابت خوب علم اوتيو، ۽ حجت سان چوڻ لڳو ته جي ليلگري جبل جي رهواسين لاءِ في ماڻهو فقط ڇهه آنا ساليانو خرچ ڪجي، ته جيڪر مليريا جو تپ هتي ڪو اکين سان ئي ڪونه ڏسي! پر سندس جنهن جهلڪي منهنجي سٽل عقل کي ڪن ڪان جهلي آڏاريو، سو سامهون ٿو اچيم ته اکين مان پاڻي نڪريو وڃي. فرمايائين ته ”مليريا جو مرض هڪ پاسي بدن کي ڳاري، پيٽ وڌائي، نست ڪري ته ٻئي پاسي دماغ کي ڪايو بيڪار ڪريو ڇڏي. نه زور بازو، نه سمجهه سالم، نه عزم، نه استقلال، نه ڪم سان چاهه، نه سٽ نه ساهه؛ جهڙو جيئرو تهڙو نه — ’مرڻا اڳي ئي مات‘! نه سڄڻ کي آسرو، نه دشمن کي ڀؤ. عقل ته ائين ويڙهجي ويندس جو ڪو چوي ته فلاڻي جي پـَـڳ ۾ آڳ، ته چوندو ها! ڀلا هجيس ڪا مغز ۾ سوچ ويچار جي طاقت ته ڪنهن خيال کي پرکڻ جي ڪوشش به ڪري! ڪهڙو عجب جو هندستان جي ماڻهن، جن کي هزارهين ورهيه مليريا جي تباهه ڪندڙ مرض رت پيي ٻئي پيڙيو آهي، تن جي مذهب مان هڪ پست همت اصول، ’ڪـَرما‘ ٿيئري جي شڪل ۾ دنيا کي نصيب ٿئي!“... بس، منهنجا ته طاق لڳي ويا!

سچ ته جنهن قوم ۾ نه هولدي ڪم جي طاقت نه خيال جي وسعت، جو دنيا جي ڪشمڪش کي منهن ڏيئي سگهي، سا ضعيفائيءَ کي ئي زيور بنائيندي: اهڙا ئي اصول گهڙيندي، جي هن جي ڪاهليءَ کي پيو نه ته شانائتو ته ڪن! سو بـه چڱو، ڀلي اهڙي قوم دل جي تسڪين حاصل ڪري، پر دنيا جي پيتا پيٽيءَ ۾ پير جهلڻ به ڪم پيو آهي. وري انسان جي مغز جو مزو ته اهو آهي جو هر حال تي خوش: جيسين ڪا بلند قامت ۽ي قوم ڏسجي، تيسين ائين ئي سمجهبو ته انسانذات جي جسمي ۽ دماغي اوج جو معيار ئي اهو آهي جيڪو اسان جو آهي!

بس، پوءِ ته ڪنهن مهل ڪو ويچارو دماغدار ويچاروان بـه بيمار پيو هوندو، جنهن پاڻ کي بيوس ۽ عاجز ڏسي خيال ڪيو هوندو ته ’جي ڏرمي خيالن موجب اهو درست آهي ته بيماري پاڻ جوئي ڦل آهي، ته هي ڪي اڳين جنم جا ڪرم ٿو لوڙيان، پيو هاڻي ته اهڙو ڪو ڪـُـڪرم ڪيوئي ڪونه اٿم جنهن جو هيڏو عذاب مليم‘. اها ته خبرئي ڪانه ته ڪو ميان مڇر به دنيا ۾ آهي، جنهن جي نسل کي قائم رکڻ لاءِ گرم رت جي ضرورت آهي، ۽ فطرت کي ڪا پرواهه ڪانهي ته اهو رت اشرف‌المخلوق مان آيو يا ٻئي هنڌان؛ هن کي پنهنجو ڪم نباهڻوئي آهي. هرڪو پنهنجي سچيتي ڪري. آخر جاهلي بـه وڏو ڪڪرم آهي ڪي نه؟

پر وري بـه جس آهي مذهب کي. جي مليريا جو ڪارڻ ۽ علاج ڳولڻ سندس وس ڪان ٻاهر هو، ته اداس دلين کي آٿت ڏيڻ جي تجويز ته سوچيائين. ويچارا عاجز انسان ڪنهن ڪنديءَ ته لڳا. وس ڪان ويئي، تنهن کي ڇا ڪبو. ’بس، بابا، منهنجا ڪرم‘— ائين چيو نه آهي ته روح کي راحت آئي نه آهي! مذهب جو معجزو اهو ته آهي جو جتي فلسفي

جي دليلبازي ڏر-ڏر ڪري هارائي ويهي، اتي اڪرئي هڪڙو. انسان جي خيال ڪي ڪيڏي نه طاقت آهي: ڪو عقيدو پختو ٿي ويو، ته اُها آتت ڏيو ڇڏي جو بنا خرچ جي پيڙ هيون به خوش!

پئي جا خبر عربن ڪي، تن سوچيو ته 'ڪَرما ٿيئري' ته مغز ۾ آهڙي ئي ڪانه ٿي، سو 'توڪل' جو تُرهو ٻڌي، لنگهي پيا آس پاس. بت جا سگها، تتيءَ ٿڌيءَ جا ڏاڍا، بک اڃ جي پرواهه ڪانه. عرب ملڪ جي تتل واريءَ تي خيمن جا رهاڪو، لُڪن جا پختا پڪل، نه ڊپ نه ڊاءُ: کجور کائي کٽي ٻڪ پاڻيءَ جو پيتو، ته هل هليو! عربي گهوڙا ته مشهور آهن. اَٺ اهي، جي ڊگهين منزلن جا هيراڪ، ٿَڪ ته ڄاڻن ئي ڪونه. جهڙا ڏاتيي، تهڙا سوار — هڪڙي ڪان ڏاڍا! باقي جا اسلامي روشني ملين، تنهن ته اهڙو پڙڪو ڏيئي ڇڏين جو الله-الله ڪندا هلندا وتن. نه تتيءَ جي، نه ٿڌيءَ جي — 'تتيءَ ٿڌيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل وهڻ جي'. اِلاهي عشق ۾ لعلؤن لعل. پاڻ ڀتوڙي پين جي ايمان آجارڻ ۾ مست. ڏکي ڳالهه ته ڪا نظر ئي ڪانه هُين — 'سڀئي پانيئون سُڪ، پرت ڪارڻ پرينءَ جي'. عقل به ڏنو ته پائو هينئر رکو نفس جو غلام نه آهي، ڪجهه جڳ خاطر پڻ جيئڻ گهري ٿو، جيڪو پير ٿو کٽي سو ڏکئي ڪي سکئي ڪرڻ لاءِ، سو به ٽيڙي پيو. وئي جو کٽي پرچار شروع ڪيائون ته 'بابا، لوچڻ لاءِ ته آهي ئي هيءَ دليا، اڳيون جنم وري ڪهڙو؟ آٿو، آٿو، عقيدا درست ڪريو، همت ٻڌو، ڪم ڪي لڳو — ڏهه هيتي، سترِ اڳتي — ويلَ نه وڃايو!' بس، ڪا مهل موچاري هئي؛ قدرت اها صداقت جي بجلي ڪا سندن چست بدن ۾ ڇاپي ڇڏي هئي، جا سندن هر قول ۽ فعل ۾ مشعل جي شعلن والگر ڀرَ ڪري ٿي آڏاٽي: جيڪي چون سو سچ، جيڪي ڪن سو صحيح! عرب واقعي پارس سان لڳي سون ٿي چڪا هئا. پوءِ، جتي ٻهڇن، اتي سوپ اڳ ئي وڃيو سهڙي...... خبر تان پيئي جو عرب جي دليا جا ويرانا آباد ٿي ويا، جهنگل بستان بنجي پيا، بيواهن جي واهه ڪُلي، مسڪينن کي تسڪين ملي، هرڪنهن جي روح ۾ لئون سُرور اچي ويو. قوم جو هرهڪ فرد جيئرو هو، ۽ ضرور جيئرو هو، پر پين لاءِ — نه عيش لاءِ، نه نفس لاءِ. پنهنجي ته يادگيري به ڪانه هين — 'پنهنجو پاڻ وڃاءِ، تهان پوءِ تڪبير چئو.' هاڻي ته آدم جو اوج اچي ويو. ڇا سندس بلندي، ڇا سندس شان! عشقَ صراط مستقيم ورتي ا، آهي، عقل مشعل راه بڻيو نه آهي. 'اشرف‌المخلوق' جو تفسير ظاهر ٿي چڪو.

عربن جا واڃا وڄندي جو فطرت جي ڪَنِ پيا، سو سُجهي آيس ته پيلي عرب ئي هاڻي سکيا آسودا، سٺيا ستابا ۽ ڪارڪِرتا ماڻهو ثابت ٿيا آهن: جي ڪو آدم جو نسل چالو رکڻو ۽ سڌارڻو آهي ته هنن جي ئي هٿان: ڇولـ هنن جو عشق ڪجهه انهيءَ طرف به لاڙي وڃجي. پوءِ ته هوڏانهن اسپين، هيڏانهن ايران — وين جامَ محبت جي چارم لوليون ڏيئي مست ڪندي، ۽ پنهنجو آدمذات ڪي قائم رکڻ جو فرض ڪمال عياريءَ سان نباهيندي. پلا، جي 'محبت' عيار فطرت جي 'فريب' جو لالو نه آهي ته ڇا آهي؟ ڪم هڪڙن جو، لوڙيون اسين — ڇي، 'ادي ڪي عشق اندو ڪيو'...... پيلي واه!

هلندي هلندي، عرب يار بہ عيش ۽ آرام ۾ ٿڌا ٿيندا ويا. مقصد هٿن کان ڇٽڪي وين. فرض الاهيءَ جي عيوض، فرض محبت ۾ محو ٿي ويا، ۽ دل کي آٿت ڏيڻ لاءِ هيئن ٿي چيائون:

’جهُڪي محرابِ ابرو ۾، امامِ عشق جي پٺيان،
پڙهيو فرضِ محبت مون اي زاهد کر، عجب ڪهڙو؟‘

بس، هاڻي هُش ٿي خوش: لعل بہ لڌي، پريت بہ رهجي آئي!

نتيجو اهو نڪتو جو جامِ الفت نہ رڳو عربن پر ٻين سڀني مسلمانن جي محبت جي خلل کي موروثي مرض ڪري وڌو. نہ رهي بدني طاقت، نہ دماغي حوصلو. عقل بہ ويو ٿيڙ سيريندو. ڪم ڪاريون ڇڏائي وين، بيڪار ٿيندا ويا. نيٺ منزل اتي وڃي پهتي جو سندن قومي شعرا، جي پنهنجي شعر جي زور سان ڪنهن مثل قوم کي آپاري وجهندا هئا، سي پاڻ ئي عشق جي درياءَ ۾ غوطا کائي بيوس ٿي پيا: چي،

’ڪهڙي منجهہ عشق جي دريا، هلڻ هُن پار مشڪل آ!‘

وري بہ، همت جهلي، ڪجهہ وقت عشق ۽ عقل جي جهيڙي نبيرڻ جي ڪوشش بہ ڪيائون: چي،

’عشق عقل جو لڳو آهي جهيڙو، ڪير لبيري، ڪير، ميان!
عقل چوي هلي گهوڙا ڏاريون، تن تي چڙهي ڪر سير، ميان؛
عشق چوي هل پير پيادو، دم نہ ڪرهڪ دير، ميان!
عقل چوي آڏ بنگلا ماڙيون، باغيچا بستان، ميان؛
عشق چوي اهي ڳالهيون اجايون، واريءَ سنڌڙا ڍير، ميان!‘

اهڙن شعرن سان قوم ڦٿي يا جُڙي؟ پوءِ تہ سائين نينهن جي نشي اها مستي ڏيئي ڇڏين جو جهيڙا لبيرڻ تہ ويا ڇُٽي، پر اڃا ڪو شاعر رڳو گهنڊيدار وار ڏسي تہ ’ڦندو‘ پَٽو پيو آهي... پنبڻين جي لوڪ سان پيا شهيد ٿين تہ باقي ڇا؟ پيو تہ نهيو، پر هڪڙو ٺاهيائون ’زنخدان‘ جو ’چاهِ ذقن‘، جنهن ۾ مُنگ بہ نہ ماپي— ان ۾ ٻڏيو پيا مرن! ڪو پئي پاسي بہ اهڙو لقاءُ ڏٺو؟ اهڙو انڌ ڪنهن هنڌ ڪونہ هولدو. رڳو جي ’محبوبي‘ ۽ ’محجوبي‘ ۽ مرغوبي‘ ۽ ’نيم خوابي‘ نيڻن جي ذڪر جو ذخيرو ڪٺي گڏ ڪجي، تہ ايڏو دفتر ٿيندو جنهن جي کڻڻ لاءِ ڪي آمريڪا جي ساموندي پيڙي جي هوائي جهازن جا ڪئريئر ڪم ڏين، پيو باربرداريءَ جا جانور تہ پيڙ ڪيئي پيهندا...!

ليڪ نوبت اچي اتي بيٺي، جو قوم جو هوش خطا ٿي ويو. ٻين جي پرگهور تہ نهي، پر پنهنجي سمڪ بہ ڪانہ رهين. جاهلي ڪاهي پيئي، ڪاهلي ويڙهي وين. دعائن پنڻ تي زور، آگر چورڻ جي صلاحيت ڪانہ— حال برا ٿي ويا. ڪرمن جو ڪانٺو، چڪر ڦري، اچي ’قسمت‘ تي بيٺو. چي، ’بس بابا، قسمت! تقدير اڳيان تدبير بيوس آهي!‘..... وا مصيبتا! هيءَ مليريا وري ڪهڙي ڪڙڪي؟ بس، مليريا جو تپ نہ، تہ محبت جو تپ: ’ڪرم‘ نہ، تہ ’تقدير‘!

بس، هاڻي ته شاعر سگهورا آهن اوسر لکڻ ۾. بنهه ڏيئي وٺي بيٺا آهن! چي،
'پاڻي پيچ ويو پرديس 'پنهل'، مون کي جهاڳڻ آيو جهنگ جبل!'

البت آسرو آهي، جو آسودگي به ويئي آهي وڌيرڪي ٿي. فطرت جو رخ به هولڊو هاڻ امريڪا ڏانهن. من سندس عيار هٿن مان ڪي پنهنجو داغدار دامن ڪسڪائي، پوتڙو چنبڙي ڪلهي تي رکي، اسان جا شاعر، ڪي قدر مٺيرو منهن ڪري، عقل جي تلاش ۾ رڳو ايترو سمجهه ساڻي ڪري چون ته 'ٿيو عشق اندو، ويو ڇڏائي عقل، پوءِ جهاڳڻ آيم جهنگ جبل'— ته به جيڪر سندن ذاتي لڳل عقل، پيو نه، ته ڪو پُننگ تي ٿي ورائي وڃي!...

فلسفو ۽ سائنس

اهڙو ماڻهو ڪو مشڪل ملي، جنهن جي مغز ۾، جيئري رهڻ جي جهنجهٽ کي منهن ڏيڻ کان پوءِ، اهو خيال نه آيريو هجي ته آخر هيءُ دنيا جو چرچو ڇا لاءِ، هي تماشو ڪهڙو؟ ڄمڻ، جيئڻ ۽ مرڻ جو چڪر چالو...... لکين ورهيه لنگهي ويا......سج چنڊ تارا ڦيرن ۾ محو؛ جيو جنتو، وڻ ٽڻ، گل ڦل، پکي پکڻ، پنهنجيءَ موج ۾ مست، نه ٻڌن نه ورائين، نه لنئوڻو ٿي ڦيرين! ڀلا وقت جو پکيئڙو، جنهن آکيري ڇڏڻ کان پوءِ ڪڏهن آرام سانگي هڪ پل به ڀٽي نه سميٽيا آهن ۽ بنا فرصت جي پر هٽندو ٿي هلي، سو ڪائنات جي ڪارزار کي ڪٿان ٿو وسرام ڪرڻ جو وقت ڏئي!— 'تتيءَ ٿڌيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي.'

جنهن دم ڏس، ته دنيا جو ميلو دائمي ڀرپور. دولهه درياهه جي وهڪري وانگر، ڇولين ٿي ڇوليون، پور ۾ پور، ويرون وير وڌ! چي، 'آهي، محنت وارا، لوچ ته لهين لعل! ترسڻ ڊڄڻ اجايو، همت جهلي مهراڻ جي موج تي سوار ٿي: "مٺي مٺي مهراڻ ۾ پڻ ٽپو ڏيئي." قسمت وارو آهين، ته املهه مائڪ ملڻ جو رستو اهو اٿئي. ڪجهه ڪاءُ، ڪجهه ڪماءِ، هل هليو... لالچ جي لوڏن ۾ نه اچج: "وٺيو وڃج واٽ، ڪنڌ نه ڦيرج ڪيڏهين"!'
ميلي ۾ ملاڪڙو به مست مٺل... 'آهي جوان، ٻڌ سندرو! جيڪو ڪٺي، تنهن جو وارو.' قسمت جو 'ميري گورائونڊ' به چڪرن ۾ چور. اميري-فقيريءَ جو آڏول گول ڦيٿو به ڪن کي چوٽ چاڙهيو وڃي، ته ڪي تري ۾ ويٺا تارا تڪين. ڪو لهي، ڪو چڙهي... پر مڙس مڙس جو مٽ: ڪڏهن پيادو، ڪڏهن سوار.

آخر هن کيل جو مطلب ڪهڙو؟ مقصد ڇا؟ چرخو ڇا جو، چرچو ڪهڙو؟... جنهن وقت هن قسم جا سوال مغز ۾ منهن ڪڍن، ته پاڻ کي فلسفي جي اڃايل لاءِ تيار سمجهو؛ ۽ جڏهن جواب به سُجهي اچيوَ، ته فلسفي جي جاترا جا جاٺيي ٿي چڪا.

حقيقت ائين اچي بڻي، جو انهن ساڳين سوالن تي مذهب به اڳي ئي پنهنجا رايا قائم ڪري ڇڏيا هئا— جن تي، مذهبي عقيدن موجب، سندس پوئلڳن کي نه عقل هلائڻ جو حق حاصل هو، نه ڦيرڦار جو اختيار— سو جو فيلسوفن پنهنجا مباحثا شروع ڪيا، ته اچي لڳي مذهب ۽

فلسفي جي چڪري. سوال ئي هئا اوڪا، فيصلو ئي ڪونہ پيو ٿئي. ويچاري 'سقراط' فيلسفوف کي تہ يوناني جمهوري حڪومت جهلي ڪٽي قيد ۾ رکيو. چيءِ 'يونان جي جوانن کي عقلي دليلن سان گمراهہ ٿو ڪري!' نيٺ عدالت فتوا ڏني تہ کيس زهر جو پيالو پياري پورو ڪيو وڃي. 'افلاطون' جو اهو واقعو ڏٺو، سو هن خطرناڪ سورن جي دنيا جي پيٺ ۾ ويهي هڪ بهترين دنيا جو خاڪو ٺاهيائين، ۽ مذهب ۽ فلسفي کي ملائي 'تصوف' ۾ تارڻي ويو. هن سمي تہ عالم آشڪار آهي تہ انسان جي سمجهہ جمڻ کان پوءِ حواسن کم آڻڻ ڪري، ذرو ذرو ٿي گڏ ٿي ٿئي؛ پر پاڻ ان وقت ائين چاٺايائين تہ 'انسان جي سمجهہ روح جي يادگيريءَ سان پئدل رهي ٿي: روحن تہ عرش تي سڀڪجهہ ڏٺو آهي، ۽ ڪيترو علم سليل اٿس؛ نہ تہ اهي جانور جن کي ڪُتو ٿا چئون سي قد بت، شڪل شبيهہ ۽ رنگ روپ ۾ ايترو نرالا آهن جو سڀني کي ڪتي جي نالي سان ياد ڪرڻ عقل ڪڏهن بہ ڪين باسيندو، پر تہ بہ اسين سڀ متفق آهيون تہ اهي سڀ ڪتا آهن — چاڪاڻ تہ عرش تي جيڪو ڪتي جو مجسمو روح ڏٺو آهي، ان سان زمين جي ڪتن جون سڀئي جنسون ٺهڪي ٿيون اچن'. آيو وارو 'ارسطاطاليس' جو. سڪندراعظم جو استاد هي هو. سندس وڏڙا انهيءَ خاندان جا قديمي استاد ٿي رهيا هئا. ارسطاطاليس ڏٺو تہ جيڪي سوال فلسفي ڪنيا آهن — تہ 'ڪٿان ٿا اچون'، ڪيڏانهن ٿا وڃون'، 'ليٺ ڇا'— تن جو فيصلو تہ مشڪل آهي. نہ انسان دنيا جي شروعات ڏٺي نہ پڇاڙي. ايام گذريا، ايام ايندا. اسين پنهنجي ٿوريءَ عمر ۾ ڪيئن سمجهون تہ هي کيل ڪيئن شروع ٿيو يا ڪٿي پڇاڙي ڪندو؟ ڀلا، جيڪو سئنيماشو تي ڪلاڪ ٿو هلي، ان جي وچ ۾ جي جهاتي پائي نڪري اچجي، تہ ان جو بہ پتو ڪين پوندو تہ ڳالهہ ڪيئن هئي...هتي تہ ٽڪٽ عرصي سان مٿو مارڻو پيو آهي! اهي خيال ڪنديءَ، گهٽي قدر وڏن سوالن کان رخ ڦيري، لڳو آسپاس جي ننڍڙين شين کي جاچڻ. سائنس جي شروعات اِتان ٿي. مٽي ڇا جي ٺهيل آهي، هوا پاڻي ڇا آهن — اهڙين شين جي اڀياس کي ئي تہ سائنس چئجي ٿو!

اهڙيءَ شروعات سان، وڌندي وڌندي، سائنس ڪٿي پهچي چڪي آهي...ويچار تہ ڪريو! آهي ڪو اهڙو ماڻهو، جنهن کي سائنس ڪنهن نہ ڪنهن طرح آسودو نہ ڪيو هجي؟ رڳو بجليءَ جي ڪرتبن کي ٿو ويچارجي تہ مونجهارو وٺيو وڃي. ارسطاطاليس کي اهو بہ تعجب هو تہ وڻ ٽڻ، پٿر پاڻي، وچون بلائون، شينهن گدڙ — سڀ ڪيئن اچي گڏيا آهيون، ڇو اچي گڏيا آهيون؟ اهڙا خيال ڪنديءَ، شين کي جاچينديءَ، معلوم ٿيس تہ ڪي شيون چرن پرن ٿيون، ۽ ڪيتريون چرڻ کان لاچار آهن. پهرين کي جيئريون شيون سڏيائين، ۽ پين کي بيجان. ڀلا، وڻ تہ هڪڙي هنڌ بيٺا ٿا رهن، پر وڌن ويجهن، ڦر ڦُل ڪن، انهن کي بيجان ڪيئن چئبو؟ ۽ تير تہ ڪمان کان لڪري ڪيترو نہ تکو ٿو پڄي، پر نڪو وڌي نڪو ڦر ڏئي، پوءِ رڳو پڄڻ سبب تہ جيئرو ڪين چئبس؟

ورهين جي هڻ-تڻ کان پوءِ هيءَ لاميارو فيلسفوف، جنهن جي خيالن يورپ کي هزار ورهين کان متي پنهنجو پوچاري بنائي ڇڏيو هو، انهيءَ فيصلي تي پهتو ته بيجان شي ته لاچار اوزار جي صورت ۾ ڪنهن ٻئي جي مقصد پوري ڪرڻ لاءِ ڪم ٿي اچي، پر جيئري شي ته هرڪا مڪمل خاص ڪَل ِ تي ڏسجي، جنهن جا عضوا اوزارن وانگر گڏجي سندس مقصد پوري ڪرڻ لاءِ ڪم ڪندا ٿا رهن: مطلب ته بيجان شي کي پنهنجو ذاتي مقصد ڪونهي، پر جيئريءَ شي کي پنهنجو مقصد مدنظر رهي ٿو، جنهن کي پوري ڪرڻ لاءِ ڪم ڪندي رهي ٿي.

— هتي هڪ نازڪ سوال وار ڪانداريو ڇڏي ته 'مون ۾ ڪو پنهنجي زندگيءَ جو مقصد مقرر ڪيو آهي، يا بيجان اوزار وانگر ٻين خاطر وهي رهيو آهيان!'...

آسائي - نراسائي

آسائي چون ته دنيا ساري سُک ۽ سُرور جو مڪان آهي: پر جي ڪٿي ڪو ڏک به پلئه پيو ته ڇا ٿيو... آيو، ويو! دنيا ۾ ايترو مزو ته آهي جو چيو اٿن ته 'اک ۾ گهمي گهاٽو، ته به منو جاڳاٽو'! دنيا ساري گل گلزار، جنهن ۾ ڪو ٿو ڏسجي خار. پر اهي به ڪي خار ڇنبا، جن جو وقتي چُڀڪو گل جي دائمي لطافت ۽ نزاڪت کي چوٽو ڪريو ڇڏي! ڀلا اونده سوا سوجهري جو ڪهڙو قدر: آس نه سَنئي، ته چانو جو ڪهڙو مزو: ڏک کان سواءِ سک ڪهڙو؟

نراسائي چون ته دنيا ۾ سک؟ ڏکن ڏوجرن جي جاءِ کي ته دنيا چئجي ٿو. روئندو آءُ، روئندو وڃ! آهي ڪو اهڙو شخص، جنهن جون آسون پُنيون؟ ذات شاعر جي دل حسرت جي داغن سان پريل. دنيا جي بيوفائي ۽ آسمان جي ڪجادائي هرڪو ڳائيندو ويو. 'قليچ' جهڙي قانع شاعر به چيو: 'ڪر ڏيان، دنيا آهي فاني، ڪنهن سان ڪين نباهي، جالي!' جنهن کي ڏسو، ڪا نه ڪا جهوري اٿس ٿي. آهي ڪو بني بشر جو ڳڻتيءَ کان خالي هجي؟ ڪهڙي پار نه رنو، ڪهڙي جوان آه سَرد نه ڀري، ڪهڙي پيرمرد نه چيو ته 'هي ڇا؟ بس!' سچ ته 'دنيا سورن جو سامان، ڪهڙو ان ۾ شڪ گمان'.

سچو ته الائي ڪير؟ دنيا ۾ هڪ سچ به پاڇا ته آهن ٿي. ڪو ڪهڙي پاسي ڇڪجي ويو، ڪو ڪهڙي. وري جي انسان جي فطرت تي ٿي نظر ڪجي، ته آسائتو ته هوندو ئي هوندو. پر آس جي هئڻ جو مطلب اهو نه آهي ته هرطرح آسودو آهي. دنيا ۾ ڪير آهي، جنهن جا مڙئي مطلب پورا ٿيا، سڀ مرادون ماڻيئين؟ اها 'لاحاصل مراد' ته آهي، جنهن جي ڪنڪي کي 'آس' ٿو چئجي. ان ڪري، آسائي به اهي ئي آهن جي ڪم ازڪم هن وقت ته سالم سُرور جا ساڪي نه آهن، البت آئيندي کي اکئين لايو ڀڳي سان ڀيريو ويٺا آهن، جيسين رتو راس ٿئي— 'پيئي ڪٿي پساهه، پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي'.

ڪيئن به هجي، پر جي آسائيت جو مفهوم اهو ورتو ٿو وڃي ته دنيا ساري اسان جي

سُکدائي آهي، ته اهو ته ٿيو ڏکين جي ڦٽن تي لوڻ ٻرڪڻو، ۽ جن جي جيءَ سان لڳي پئي آهي تن کي دلاسو ڏيئي نڪتو. آخر دلبي سان ڪنهن کي ڪيترو سکيو ڪري سگهبو؟ جي سچ دنيا آسائيت جو مڪان آهي، ته آسائي جواريءَ جون ته ڏهه ئي گيهه ۾... گيهه جي دلي واري تي کهڙي ميار؟

وري جي نظر تي نراسائيت ڏالهن ڪجي، ته معلوم ائين پيو ٿئي ته اهو خيال ڪنهن سک جي پليل، آرام طلب ڳيروءَ جو ٿو ڏسجي، جنهن کي فرصت گهڻي ڪم ٿورو، ۽ فرحت سان گڏ اهو ڪتڪو به اٿس ته متان هي عيش جو سامان هليو نه وڃي؛ ان ڪري سندس آسائش جي موجود گل ۾ سنهو ڪنڊو به پيو چڀيس ته اڳتي الائي ڇا! ڇا به هجي، پر نراسائيت کي زندگيءَ جو اصول مقرر ڪرڻ، سو ته ٿيو پستيءَ کي ڳولڻ. پوءِ ته ٻيڙي لهرين وچ ۾، ڍير ڍرا، نڪا ڪنڌي نڪو ڪنارو، دنيا ساري سمندر کارو...!

حقيقت هن طرح ٿي ڏسجي ته هرڪو پنهنجي هٿيءَ جو هوڪو ٿو ڏئي. هرڪنهن کي پنهنجي خبر، ۽ پنهنجي لڳ لاڳاپي جي. ٻئي جي سٽي ڪير، سمجهي ڪير؟ جتي باهه ٻري، اتي سيڪ اچي. دنيا ۾ ڏک به آهي، سک به آهي؛ پر ائين سمجهڻ ته ڪائنات خلق ٿي آهي اسان کي سک يا ڏک ڏيڻ لاءِ، ان کان وڌيڪ به ڪا بي سمجهي؟ البت، اسان جي همت افزائي انهيءَ ۾ آهي ته دنيا کي دوست سمجهون، نه دشمن. ڪوبه وڻ، گل، سبزي، ڪٿي ڦٽي نڪري، ان سان ظاهر آهي ته اها جاءِ سندس موافق آهي، نه مخالف: پوءِ ڇو اسين پاڻ کي اجايو سمجهي واڻڙا ٿيون؟ ڇو نه پنهنجين خداداد لياقتن سان تڪليف کي به تفريح ۾ تبديل ڪريون! عقل، همت ۽ ڪوشش جي گڏ ٿين ته ڏونگر ڏاري وجهن، صحرا سبزه زار ٿي پون؛ ويتر جي صداقت ۽ امانت به ساڻن رلجي پوي ته سون تي سهاڳو، کهڙي به اوڙاهه سان انسان کي ڪيڏي مٿي ڪن. اسين ڇو پنهنجيون لياقتون آڇلي ويٺا آهيون؟ ڇو الهن کي ڪم آڻڻ کان ڀُلجي ويا آهيون؟ ڀل ته قسمت ڪٿي به ڦٽو ڪري، ڪٿي به آڇلي، پر انسان جي عظمت ان ۾ آهي ته هو پنهنجين ذميدارين کي توجهه، انصاف ۽ صداقت سان ادا ڪري: اهائي سندس عزت آهي، اهو ئي سندس فخر، اهو ئي سندس شان!

غريبت عيب نه به هجي، پر ثواب به ڪانه آهي. شهزادا محلاتن ۾ ڄمندا آهن، ۽ لنگها ڪچرن ۾. پوءِ مسڪينيءَ تي فخر ڪرڻ جو ته سبب ئي ڪونهي. ڇو نه غريبت کي پنهنجين ترين سان ڏکي ٻاهر ڪجي؟ آرام ۽ عزت جو گذر ته هرڪنهن لهڻو! پنهنجي تن کي درست رک، من کي مدائيءَ جي وات کان موڙي دڳ لاءِ، همت ۽ تحمل ڏار، ڪجهه آڇڻ کان به نه ڊڄ. ڪجهه ڏبو، تڏهن ته ڪجهه ملندو. آسائي-نراسائي ٽيڻ سان ڪين وري: ڪوشش ڪر، صداقت ڏار،... آهن تنهنجا ٻيڙا پار!

سچ ۽ ڪوڙ

’اسين سچا ٻيا سڀ ڪوڙا‘ ته هڪ دستوري ڳالهه ٿي چڪي آهي. هرڪو پنهنجي خيال ۾ پاڻ کي پورو پيو سمجهي. پنهنجي رڳو ريت رسم ڏسي ڪل پيئي ايندي ته هي ڇا ٿا ڪن. جيڪو جنهن هوا ۾ پليو، سا ئي خوشگوار، صدا بهار، ٻيءَ جي وائي نه وار. جيتري جنهن کي خبر پيئي، سچ ئي اوترو، ٻيو سچو خير. ڏيڏريءَ جي دنيا کوهه! وري ماڻهوءَ جو مغز ڪو رڍ جي ڳوٿريءَ وانگر اهڙو ڍيل ٿو ڏسجي، جو سير به سهسايو وڃي ته دُکي سان به ڪَناتار. هرڪو پنهنجي ٻَگري پريل پانيو، دل ۾ خوش ته علم، عقل، سچ ـــ سڀ سٿيل آهن ته مون وٽ، ٻيا ته ماڪ تي موريا وتن!

چون ٿا ته ڪو مولوي ڪن جاهلن جي ڳوٺ ۾ وڃي سهيڙيو. سندس واعظ ته ڪنهن سمجهيو به ڪونه ـــ ڏبي ۾ نڪريون ـــ پر مورڳو ڇتن ائين ڄاتو ته مولوي ڪو نپٽ اناڙي ٿو ڏيکارجي. پوي جو هڪڙو، سو خار ۾ ڇوڏو ڪڍي، پَٽ تي هڪ انگڙ-ونگڙ ڏکو ليڪ ڪڍي، مولويءَ کي چوڻ لڳو ته ’پڙهيل ته وڏو ٿو چوائين، پر هي ته ٻڌاءِ ته مون ڇا لکيو آهي؟‘ مولوي ڏسي ٿيو وائڙو ته ڪم ته ڇر ٻتن سان پيو، پر سمجهايان ڪيئن؟ هيڏانهن وري ڇتن جو مولويءَ کي هڪو ٻڪو ڏٺو، سو پاڻ ۾ ٻيا ميڇون ڏيو مرڪن ته آهي ڪُل ئي خير، ڪوري جو ڪورو... سو چوڻ لڳس ته ’واهه مولوي صاحب، واهه! ڏاڙ ته ڏکهي ٻيا سَرينڊئين، ٺڪون آندا ته ڍڳي دا مُتر به ڪونهين!‘

مزو ته اهو آهي جو جڏهن پڙهيل پاڻ ۾ بحث ڪن، ته به ٽپڙ ساڳيا ـــ ڪم اهوئي ڇتن وارو ڏيکارين! هرڪو دل ۾ خوش ته سچي اڪر جو مالڪ ئي مان، ٻيا سڀ ڪوڙ تي سندرو ٻڌيو ويٺا آهن. ٻئي جي ڳالهه ڪير ٻڌي، ڪير سمجهي؟

آخر اهو سچ-ڪوڙ آهي ڇا؟ جنهن کي هڪڙا چون سچ، ته ٻيا نسورو ڪوڙ! اهو فيصلو ڪري ڪير ٿو؟ ڪيئن ٿو ڪري؟ سچ-ڪوڙ تي ڀروسو ڪيترو ڪجي؟ ٿوري ويچار ڪرڻ سان معلوم ٿيندو ته اسين ڪيتريون خبرون مڃون مائٽن ۽ ٻين لڳ لاڳاپي وارن ڪان ٻڌيون، پنهنجي حافظي ۾ سانڍيندا ٿا رهون؛ وري جيڪي ڏسون ٿا ۽ جيڪي ذاتي آزمودا ٿا پرايون سي، ۽ پڙهڻ واري زماني ۾ ڪتابي احوال ۽ پاڙهيندڙن جا خيال پڻ شامل ٿا ٿين: اها اسان جي پرايل حقيقتن جي سُوڙي اسان جي ڪسوٽي آهي، جنهن تي مغز ڪاٻه نئين پڌل ڳالهه لائي ٿو ڏسي ته سچي يا ڪوڙي. سچ-ڪوڙ جو نپو نڪو خيال تي لڳل آهي، لڪو انهن اڪرن تي جيڪي اهو خيال اظهار ٿا ڪن: سچ-ڪوڙ ٻڌندڙ جي مغز سان ٻَڌل آهي. ان ڪري، جي نئين ڳالهه منهنجي ڪڏ ڪيل علم سان ٺهڪي آئي ته سچي، نه ته ڪوڙي. مطلب ته سچ-ڪوڙ جو فيصلو ڪندڙ آهي منهنجو موجوده علم. انهيءَ علم جو جي ڪو به ذرو مون کي غلط ٻڌايو ويو هوندو، يا منهنجي سمجهه ۾ غلط وينو هوندو، ته منهنجي ڪسوٽي اوترو يقدر ناقص ضرور

رهندي. ان کان سواءِ اهو بہ پڌري پٽ پيو آهي تہ مون کو علم جو ڍنگ ڪونہ وڃي
ڪيو آهي جو مون کي مکمل سچ يا ڪوڙ جي آگاهي ڏئي: جيئن جيئن منهنجو علم وڌندو
رهندو، تيئن تيئن سچ-ڪوڙ جي ڪَٽ ڪرڻ واري ساهمي بہ هيٺ مٿي ٿيندي رهندي.

هيل تائين مون ڪانوَ سڀ ڪاري رنگ جا ڏٺا آهن: ان ڪري جي ڪو چوي تہ
ڪانوَ اڇا بہ ٿيندا آهن، تہ منهنجو مغز هرگز ڪين قبوليندو، ڇاڪاڻ تہ هاڻي مغز ۾ پرکڻ
جي مُوڙي گڏ ٿي چڪي آهي — البت جي ٻڌائيندڙ اعتبار جهڙو هوندو تہ وسهجي وڃبو، جيسين
وري ڪا ابتڙ خبر ٻڌجي يا پنهنجو ويچار ان کي غلط ثابت ڪري — پوءِ اهو ويسهہ،
گمان-ڳاڏڙ ٿي، جهٽڪو پئجي ويندو. پر، جي ننڍي هولدي استاد صاحب ٻڌائي ها تہ ڪانوَ
اڇا بہ ٿيندا آهن، ۽ ڪنهن ٻئي هنڌان ان جي ترديد نہ ٻڌجي ها، تہ پوءِ منهنجي ڪسوٽي
جُڙي ئي اهڙي ها.

ڪنهن بيخبر ٻهراڙيءَ واري کي تہ چئو تہ پاڻي ٻن گئسن جو ٺهيل آهي،... تہ ڪِلي ماري!
اها تہ وڏي ڳالهہ آهي، پر جنهن کي پاڻيءَ جي ظاهري وصفن جي خبر نہ هجي، ان کي
گهوٽي ڪارائڻ کان سواءِ تہ سمجهائي ڏيکاريو تہ ان ۾ اندر وڃبو تہ مري پئبو: هو خيال
ڪندو تہ منهنجي ٽنگ نڪري ٿي اچي تہ آءٌ چونہ لڪرندس!

ڏسجي ٿو تہ منهنجي سچ-ڪوڙ جو ميزان تہ منهنجي علم موجب ڦرلدو گهرندو ئي
رهندو، ۽ پورو سچ هٿ اچڻ بہ مشڪل. نڪي منهنجو علم مڪمل ٿئي، نڪي سچ-ڪوڙ
جو حساب پڪي پايي تي پهچي. پر واهہ ڙي واهہ، حسابن ڌاهڻ وارا! حساب تہ ڦرن ئي ڪين.
اکرن کان انگ پڪا! جهڙا صديون اڳي هئا، تهڙا هاڻي، تهڙ ايامن کان پوءِ. دنيا جو ڪاروبار
انگن تي، چنڊ تارا هلن انگن تي، اسان جو رات ڏينهن انگن تي،... انگ ڪيڏو تہ اولدهہ!
وري کهڙا نہ سچا، مقرر ۽ محڪم: ڪنهن ڀي مجال جو گهٽ وڌ ڪرين... سورهو چولڪ
چوهٽ! پٿر تي ليڪو. حساب تہ نہ ڦري، پر جيڪو حساب کان ڦري، مورڳو اهو حساب
مان نڪري وڃي!

— اچو تہ انگن جو گيت ڳايون:

سچا منهنجا انگ حساب، سچا منهنجا ڪوڙا؛
اڳ بہ سچا، پوءِ بہ سچا، هاڻ بہ سچا اهڙا؛
آڌ-ڏون-سورهن، مُور نہ مَٽجن، جهڙا آهن تهڙا:
انگن تي تا آپ ۾ ڊوڙن ٻجلين منڊا گهوڙا!
سچا منهنجا انگ حساب......

لعل بخش ٽالپر

مضمون

'ضمير شاهه' جو مڪان

"جسم" ولايت جي هڪ لنڊڙي ڳوٺ ۾ "ضمير شاهه" جو عاليشان مڪان هو. ٿالي ۾ مڪان هو، مگر صفائيءَ سٺائيءَ ۾ هڪ محلات جي برابر هو. برسات جي مند آئي، محبت جو مينهن آيو، سڄيءَ ولائت ۾ سبزي لڳي ويئي. 'ضمير شاهه' جي مڪان ۾ به هڪ عاليشان ۽ خوشنما ٻوٽو ازخود پيدا ٿيو، جنهن جي سُڪڙيءَ مان هڪ اهڙو ته گل نڪري نروار ٿيو، جنهن جي سونهن ۽ سرهاڻ جي ڪهڙي واکاڻ ڪجي! ڏسڻ سان ماڻهو دلگ رهجي ٿي ويا. الهيءَ گل کي اتي جي دنيا "اميد" جي ٿالي سان ياد ڪرڻ لڳي. هن گل کي پر واريءَ "طلب" جي واديءَ مان پاڻي ٿي مليو. جڏهن هيءَ پاڻيءَ سان سيراب ٿي ٿيو، تڏهين تڙي ۽ کُلي اهڙو ته سوجهرو ٿي ڪيائين جو نه فقط انهيءَ مڪان بلڪ آسپاس کي پڻ رات جي وقت به بتيءَ ٻارڻ جي ضرورت ڪانه ٿي ٿي؛ مگر جيڪڏهين ڪنهن وقت انهيءَ پاڻيءَ جي ڪيس تنگي ڪئي پئي ويئي، يا ان جي بجاءِ ٻيو پاڻي ڏنو ٿي ويو، تڏهين هن مُرجهائجي، مڪڙيءَ جي صورت ۾ پنهنجو سر سجدي ۾ رکي، پنهنجيءَ دنيا کي تاريڪ ڪري ٿي ڇڏيو. ازالسواءِ ڪيس ڪيترو به وقت پاڻي نٿي ڏنو ويو، ته به هو ڪو صفا سڙي سُڪي ڪوله ٿي ويو. هن جي اهڙين خاصيتن نه فقط دنيا کي موهيو، مگر اتان جي عالمپناهه "عقل بادشاهه" کي پڻ پنهنجو تابعدار بنائي ڇڏيو. هينئر ضمير شاهه جي مڪان کي چار چنڊ لڳي ويا. زيارتي ائين اچيو ڪٿا ٿين جو ترهنيو پٽيءَ تي نه پوي. جڏهين عالمپناهه روبرو اچي هن گل جي زيارت فيض بشارت کان مشرف ٿيو، تڏهين هن جي حيرت جي ڪا حد ئي نه رهي ۽ سندس ڏند چپن سان لڳي ويا. اتي ضمير شاهه جي شخصيت جو پڻ عالمپناهه کي احساس ٿيو. هن پنهنجا خاص پنج نوڪر ضمير شاهه جي خدمت عاليه ۾ انهيءَ گل جي پرورش لاءِ ڇڏيا، ۽ پاڻ موٽي پنهنجي تخت تي بخت آزمائي ڪرڻ لڳو. هوڏانهن وري نوڪر ويچارا، منجهه التظار، ضمير شاهه ۽ گل جي خدمت ۾ تيار بيٺا رهيا.

ضمير شاهه جو حڪم هو ته جيئن گل کي ڪنهن به وقت 'طلب' جي واديءَ واري پاڻيءَ جي تنگي نه ٿئي، ۽ جيئن هو مرجهائجي نه وڃي؛ ڪوشش ڪري ڪيس هر وقت تر ۽ تازي رکڻ

جو خيال رکيو وڃي. نوڪر حڪم جا ٻندا، تن ڇڏي ڏنا ٻيا ڌنڌا، سڀ ڏينهن ڪين اها تات تاري، رکي گل جي خدمتگاري.

عالم پناهه عقل بادشاهه به ٻئي ٽئي ڏينهن گل جي ديدار فرحت آثار کان پيرو ڪونه پڇندو هو. جڏهين عالم پناهه جو به اهو حال هو، تڏهين اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ويچاريءَ رعيت جو ڪهڙو حال هوندو. ڪير جو روزانو نه اچي گل جو مجرو ڀري! جيئن گل جي عزت وڃي عرشين لڳي هئي، تيئن وري ضمير شاهه جو شان به انهيءَ دنيا جي نظرن ۾ چار قدم اڳتي وڌي ويو. ٻيا ته ڇڏيو، پر خود عالم پناهه به انهيءَ گل جي ڪافي عزت ڪندو هو.

دستور موجب، جيئن هڪ ڏينهن عالم پناهه عقل بادشاهه پنهنجيءَ خاص نوڪرياڻيءَ ليک اختر، پري پيڪر، حسن تصوير، نالي "تدبير"، کي ساڻ ڪري مڪان ۾ آيو، تيئن ضمير شاهه سندن خير مقدم ڪيو. دراز مسافريءَ سبب عالم پناهه کي آڃ لڳي. 'تدبير' نوڪرياڻيءَ کي پر واري "آرام" جي اوطاق تان پاڻي آڻڻ لاءِ حڪم ڏنو ويو. 'آرام' جي اوطاق سان گڏ "اجل" جي پڻ اوطاق هئي. 'تدبير' کي رستي ۾ "تقدير" نالي 'اجل' جي نوڪرياڻي ملي وئي، جنهن کيس وٺي وڃي 'اجل' جي اوطاق ۾ ڇڏيو. ويچاري 'تدبير' کي ڪهڙي خبر ته هيءَ ڪنهن جي جاءِ آهي؟ هوءَ يڪدم اتان به جام، هڪ سبز ٻيو گلفام، ڀري کڻي آئي. عالم پناهه سبز جام، ۽ ضمير شاهه گلفام پيتو. ظاهر ۾ شراب هو، مگر سندس اثر خراب هو. بس، رڳو پيئڻ جي دير ٿي، پوءِ ته

'عقل سجدي ۾ ڪِريو، ۽ سر جهُڪيو تدبير جو!'

عالم پناهه ۽ ضمير شاهه ٻئي وڃي حيات ابديءَ سان همڪنار ٿيا. جڏهين عالم پناهه ئي ڪونه رهيو، ته پوءِ نوڪر ۽ نوڪرياڻيون وري ڇا جون؟ جو جيڏانهن، سو تيڏانهن ڪافور ٿي ويو. گل جي هڪ پاسي کان عالم پناهه ۽ ٻئي پاسي کان ضمير شاهه جي مرقد مرتب ڪئي وئي.

جاندار هليا ويا، مگر بيجان گل ۾ اجا جان آهي. هن جي حالت اجا ساڳي آهي. هو زنده آهي، ۽ پنهنجيءَ دليا ۾ اهڙيءَ ئي شهرت سان مشهور آهي. هڪ ويو ته ٻئي اچي سلام ڪيو. هن جا ڪيئي سلامي آهن. جيتوڻيڪ هو ٻئي شهزادا هينئر ملڪ عدم ۾ آهن، ته به خاموش زبان سان هن جي سلامي ۽ غلامي ادا ڪري رهيا آهن.

جڏهين اوهان جو 'جسم' ولائت ۾ وڃڻ ٿئي ته ضرور ان گل جي زيارت جو فيض ۽ شرف حاصل ڪندا، ڇو ته چوندا آهن ته "شنيده کي بود مانند ديده"—ٻُڌل کان ڏٺل وڌيڪ بهتر ٿو ٿئي. پر اهو ديدار به ڪن خوش نصيبن کي نصيب ٿيندو، ورنه مون جهڙا بدنصيب به ته دليا ۾ ڪيترا ئي هوندا: ڪافي عرصو گل جي پرسان ٻينس، پر منهنجي قسمت جي ڪوتاهي جو ڪيس پاڻي ڏيڻ وارو هو ئي ڪونه، تنهنڪري هو مڪڙيءَ جي قيد ۾ بند هو ۽ سندس سڄي دليا تاريڪ هئي. نه هئي سونهن، نه سرهاڻ. آخر محروم ٿي موٽيس، ۽ جيئن

انهيءَ ڳل جي تاريءَ ڪي بي‌سبب هٿ لاتم، ته آگر ۾ اهڙو ته ڪنڊو چڀيو ويو جو مون کان بي‌اختيار دانهن نڪري ويئي. منهنجيءَ دانهن جي آخر ۾، گويا ان جي جواب ۾، سامهين ٻهاڙ مان موزون لهجي ۾ هيءُ آواز آيو:

"ڳـل هجي تـان ڳـلُ سڄاڻي ڳلَ سندو قدر ۽ پيار،
غير تـي غيرتمنديءَ کـان ڪيئن نه تئي نشتر 'لڪار'!"

نفس

اسان جي نفس جا ٻه پاڱا ٿيل آهن: هڪ آهي باخبر نفس (شعوري نفس)، ۽ ٻيو آهي بيخبر نفس. اسان جي وجود تي اڪثر باخبر نفس حڪومت ڪري ٿو؛ ليڪن ننڊ، بيهوشيءَ، بيماريءَ ۽ چريائيءَ جي حالت ۾ بيخبر نفس جي حڪومت هلندي آهي.

اسان تي ڄمڻ کان وٺي اڄ تائين دنيا ۾ جيڪي به اثر ٿيا آهن، يا جيڪي به ڪم ڪيا اٿئون يا ٻڌا اٿئون- پوءِ توڙي ڪٿي اسين هڪ سال عمر جا هئاسون ۽ جيتوڻيڪ هينئر اهي ڳالهيون اسان کي ياد نه به آهن- تڏهين به ائين نه ڄاڻجي ته اهي اثر ڪي نابود يا زائل ٿي ويا؛ اهي بالڪل قائم آهن، ۽ اسان جي بيخبر نفس ۾ گڏ ٿيا پيا آهن: ائين ڪري سمجهو ته بيخبر نفس آهي پُراڻ سُراڻ جو ڀنڊار.

اسان جو دماغ جنهن جي وسيلي هلي چلي يا ڪم ڪار ڪري سگهون ٿا، سو جڏهين ڪم ڪري ٿڪبو آهي، تڏهين ان ۾ هڪڙي قسم جا زهري مادا، جن کي "ٽاڪسن" سڏبو آهي، اچي گڏ ٿيندا آهن. انهن جي نيڪال ڪرڻ لاءِ صرف آرام ئي علاج آهي، تنهنڪري ڪيس ننڊ جي ضرورت ٿيندي آهي. جڏهين اسان جو دماغ، جنهن جو اسان جي باخبر نفس سان گهرو تعلق آهي، ننڊ ۾ هوندو آهي، تڏهين بيخبر نفس سجاڳ رهندو آهي. ان وقت اهو پنهنجا اڳ- ڏٺل دنيا جا واقعا جي سندس ڪوٺڙيءَ ۾ بند هوندا آهن، اهي کوليندو آهي. اڪثر اهي اثر ظاهر ڪندو آهي، جن جو ڪجهه اثر ان وقت باخبر نفس ۾ هلندڙ هوندو آهي— يعني ته باخبر نفس ۽ بيخبر نفس جو پاڻ ۾ گهاٽو تعلق رهندو آهي. جڏهين باخبر نفس ڪنهن ڳالهه بابت ڪجهه خيال ڪندو آهي، تڏهين ڪنهن تنت جي وسيلي بيخبر نفس جي الهيءَ لڪير کي، جنهن ۾ ان ڳالهه بابت ڪي ڪجهه حقيقتون هونديون آهن، اهڙي ڇڪ ٿيندي آهي جو الهيءَ قسم جا واقعا يا ڳالهيون جيڪي اڳ ٿي گذريون هونديون ۽ منجهس گڏ ٿيل هونديون، تن مان مکيه ۽ دهرايل يا تازيون تازيون ڳالهيون پنهنجي جيب مان ڪڍندو ويندو باخبر نفس ڏانهن موڪليندو. انهيءَ ڪري، جن ڳالهين بابت ڏينهن جو ماڻهوءَ کي گهڻي آڻ تڻ هوندي، ته رات جو بيخبر نفس جي حڪومت ۾ هو پنهنجي ڀنڊار مان اهڙي قسم جا پراڻا واقعا يا ڳالهيون ڪڍي ظاهر

ڪندو آهي، جي ماڻهوءَ جي دماغ ۾ ساڳي تصوير ۽ نقش ٺاهي پنهنجو ساڳيو نمونو ظاهر ڪندا ويندا آهن — جنهن کي چئبو آهي "خواب".

ڪيترا ويچارا جاهل آدمي خوابن کي خدائي الهام سمجهندا آهن (نبين ۽ اوليائن جا خواب الهام آهن ۽ سچا آهن، انهن جو هن ڳالهه سان واسطو ڪونه آهي)، ۽ انهن جا تعبير ڪرائي انهن کي پنهنجو مستقبل تصور ڪندا آهن، ليڪن اهو رڳ والڪر آهي، يعني ته ڪوڙ جو مسئلو ڪوڙ. ڪنهن حڪيم يا ڊاڪٽر کان ڪڏهين پڇي ڏسو ته هو اوهان کي ٻڌائيندو ته جڏهين ڪنهن ماڻهوءَ جو معدو خراب ٿيندو آهي يا بدهاضمو ٿيندو آهي ته هو خراب خواب ڏسندو آهي، جنهن ۾ هن کي خوف ۽ خطري جهڙيون ڏيکاريون نظر ايندڙيون آهن. معدي سان جيڪي بخارات ٿا تن جو اثر سنئون سڌو باخبر نفس تي پوي ٿو، تنهنڪري اهي باخبر نفس جو لاڳاپو بيخبر نفس سان گهٽايو ڇڏين؛ انهيءَ ڪري بيخبر نفس جو مڪو مچي وڃي ٿو ۽ وٺي ٿو مداريءَ والڪر پنهنجي ڳوٿريءَ کي کولي، يعني جيڪي به اڳ مٿس خراب خيال ۽ خوفائتا اثر سمايل هوندا سي سڀ ظاهر ڪندو — جيئن ته ماڻهو ٿا وڙهن، جن" پيا نچن، ڪتو ٿو ڪائي، آڳ ٿو وڙهي، وغيره وغيره. ننڊ ۾ جو ٻار چرڪ ڀريندا آهن، ان جو به اهوئي سبب آهي: تڏهين ته حڪيم چوندا آهن ته ننڍو ٻار ننڊ ۾ چرڪ ڀري يا ڊڄي ته ان کي ارنڊيءَ جو جلاب ڏجي ته پيٽ صاف ٿئيس. ڪي ڪي جاهل ۽ جهنگلي آدمي وري اهڙين حالتن ۾ ٻار جو گلو ڏاڳن، مڻين، وٽن جي چوڏن ۽ تعويذن سان ڀري ڇڏيندا آهن! ساڳيوئي سبب بيهوش، چرئي يا بخار ۾ ورتل واري ماڻهوءَ جو آهي.

بيخبر نفس ڪو رڳو اسان کي ڊيڄارڻ لاءِ ڪونه آهي، مگر اهو اسان لاءِ ڏاڍو فائديمند به آهي. مثلاً، پنج سال اڳي مون کو ماڻهو ڏٺو هو. سندس نالو ۽ نشان پتا وسري ويا آهن. وسري وڃڻ جي معنيٰ اها ڪانهي ته مون ڏٺو ٻڌو ئي ڪونهي: يعني ڏٺم به سهي، نالو به ٻڌم، ليڪن عرصو ٿيو گهڻو، تنهنڪري قانون مطابق جهونيون ڳالهيون باخبر نفس مان ٿيو هليون ويون بيخبر نفس ۾. هاڻي اهو ساڳيو ماڻهو مون کي رستي ۾ ملي ٿو وڃي. ٿورو شڪجان پيو ته شايد اهو آدمي ڪٿي ڏٺو اٿم. بس، ايتري ئي خيال ڪرڻ سان، باخبر نفس جي تنتن جي ذريعي، انهيءَ ماڻهوءَ بابت خيال ڪرڻ ۽ وڌيڪ حقيقتن ظاهر ڪرڻ لاءِ، بيخبر نفس جي الهن لڪيرن کي ڪشش ٿيندي، جيڪي ان ماڻهوءَ ۽ ان جي حقيقتن سان لاڳاپو رکنديون هونديون. جيڪڏهين گهڻي عرصي جي ڳالهه هوندي ۽ بيخبر نفس کي بي ترتيب آفيس جي دفتر وانگر لڪپڙهه نه لڌي، ته پوءِ گهرندو آمدني روانگي نمبر؛ پوءِ، جي ان ماڻهوءَ ٿورو حوالو ڏنو ۽ ان جي آثار تي ڪنهن لڪير تي ڪجهه اثر پيو، ته پوءِ ٻاٽيهي ويندي سڄي سڀي کي سيرائيندي: يعني انهيءَ لڪير مان اها ڳالهه نڪرندي ۽ ظاهر ٿيندي، باخبر نفس ۾ اچي موجود ٿيندي. پوءِ اتي ٻڌائي سگهبو ته هائو ڀيلي! تنهنجو نالو فلاڻو ڪي فلاڻو آهي، فلاڻي هنڌ برابر مليا هئاسون، وغيره. ساڳيءَ ريت، وسري ويل ڳالهين بابت پڻ خيال ڪرڻ سان بيخبر نفس جي

لڪيرن ڪي ڇڪ ٿئي ٿي، ۽ انھيءَ قسم جون ڳالھيون گڏ ٿي ھيٺ لھي اچن ٿيون باخبر نفس ۾: حافظي ۾ تڏھين انھن ڳالھين جي يادگيري پوي ٿي. ھاڻي، ٿورن لفظن ۾، يادگيريءَ جي معنيٰ ٿي: ڪنھن بہ گذريل ڳالھہ بابت خيال ڪري، بيخبر نفس مان ان بابت لڪير ۾ جمع ٿيل ڳالھيون يا حقيقتون ڇڪي باخبر نفس ۾ آڻڻ ڪان پوءِ حافظي ۾ آڻڻ.

جڏھين ڪو ماڻھو ننڊ ۾ آھي ۽ آھستي آھستي سڏ ٿو ڪجيس تہ نٿو جاڳي، پر جي ڏاڍيان واڪو ڪبو تہ اٿي ڪڙو ٿيندو. اھو انھيءَ ڪري، جو موجوده ھلندڙ وقت جي ڳالھين لاءِ بيخبر نفس ٻڌل نہ آھي، مگر اھو ڪم باخبر نفس کي سونپيل آھي، جو ان وقت آرام ۾ آھي. پر، تنھن ھوندي بہ، بيخبر نفس تي اھو لازمي ٺھرايل آھي تہ جيڪڏھن خطرو ڏسي تہ باخبر نفس کي سجاڳ ڪري. جڏھن ڪو موزون آواز ٿئي ٿو — راڳ، ساز، ھلڪو آواز، وغيره — تہ ان تي بخبير نفس چائي ٿو تہ ان مان بدن کي ڪو خطرو ڪونھي، بلڪ اجا بہ کيس تفريح اچي ٿي، تنھنڪري باخبر نفس کي ھو سجاڳ ڪرڻ نٿو چاھي؛ پر جيڪڏھن ڪو ناموزون آواز ٿيو — ٺڪاءُ، رڙ، روڄ، وغيره — تہ بيخبر نفس محسوس ڪري ٿو تہ ضرور خطري جو وقت آھي، ۽ پوءِ ھو باخبر نفس کي جھٽ پٽ سجاڳ ڪري ٿو، ۽ ماڻھو جاڳي پوي ٿو. اوھان ڏٺو ھوندو تہ ڪيترا جوان آدمي، ڪي آٺن ڪان، ڪي ڪتن ڪان ۽ ڪي وري جنن ڀوتن ڪان ڏاڍو ڊڄندا آھن. ان جو سبب صرف اھو آھي تہ ننڍپڻ ۾ انھن ماڻھن کي انھن شين ضرور ڊيڄاريو آھي، يا انھن جي خوف بابت ڪي اھڙيون ڳالھيون يا آکاڻيون ٻڌيون اٿن جن جو اثر سندن بيخبر نفس ۾ موجود آھي: پوءِ توڙي ڪين انھيءَ موقعي جي يادگيري ھجي چاھي نہ، پر ھينئر جيڪڏھين اھڙي قسم جي شي ڏسندا يا ان بابت ڪجھہ ٻڌندا تہ ڏاڍو ڊڄندا، جيتوڻيڪ کين ڪيتري بہ خاطري ڏجي تہ ھينئر کين اھا شي ڪو بہ نقصان رسائي نٿي سگھي. ڊاڪٽر جڏھين بيمار جي آپريشن ڪندا آھن تہ اڳ ۾ ڪلوروفارم سنگھائيندا اٿس، جنھن جي سنگھڻ سان باخبر نفس تي نشو چڙھي ويندو آھي ۽ ھو ڪم ڪرڻ ڇڏيو ڏئي. باخبر نفس جي ڪم نہ ڪرڻ سبب ماڻھو ڪلاڪ ڏيڍ بيھوش پيو ھوندو آھي، ۽ کيس وڍڻ ٽڪڻ سان ايذاءُ ڪونہ ايندو آھي، تنھنڪري عضوا بہ تحرڪ ڪونہ ڪن.

آمريڪا ۾ وري ھاڻي ڇا ڪيو اٿن جو جيڪي وڏا وڏا ڊاڪو آھن ۽ پوليس ۾ پنھنجي ڏوھہ جي قبوليت ڪنھن بہ حالت ۾ نٿا ڪن، انھن کي نشي جھڙي شي ڪارائي کين بيھوش بنائيندا آھن. انھيءَ حالت ۾ ھو بيخبر لفس جي وسيلي پيا ڳالھائيندا آھن، ۽ کين اھو سماءُ نہ رھندو آھي تہ ڇا پيا چئون. پوءِ ڪاھي پوندا بڪواس ۾ — ڪا ڳالھہ ڪھڙي، ڪا ڪھڙي — ڪڏھين پوليس کي گاريون، تہ ڪڏھين پاڻ ۽ پنھنجن همراھن کي گاريون. ان وقت جيڪڏھن ڪيل ڏوھہ يا چوريءَ بابت ٿورو حوالو ڏيئي ڳالھہ ڪبي، تہ جي اچي ويس خيال تہ پوءِ پنھنجن سنگتين ساٿين جا نالا، چوريءَ لڪائڻ جا ھنڌ وغيره، سمورا لشان پتا بيان ڪري وجي

پار چڙهندو. پوليس کي پي ثابتي نہ ملڻ واريءَ حالت ۾، شڪي حالتن سبب، ائين ڪرڻ سان چڱي مدد ملي ٿي. اهو سڀ بيخبر نفس جو نتيجو آهي!

جيڪڏهين اسان کي بيخبر نفس نہ هجي ها تہ جيڪر ننڊ ڪري ڪين سگهون ها. هاڻي جڏهين اسان جو هڪ نفس آرام ۾ آهي تہ وري پيو سجاڳ آهي، ائين واري سر پيو ڪم هلي: مگر جڏهين ٻئي نفس ننڊ پئجي ويا ۽ پنهنجو ڪم بلڪل بند ڪري ڇڏيائون، تہ پوءِ ان دائمي ننڊ جو نالو ٿيو موت!

دل جا افسانا

اي دل! ڪنهن جي هجر ۽ فڪر ۾ تو پنهنجي گلابي رنگ کي سياهہ ڪيو، پاڻ کي بيگناهہ برباد ڪيو، اکڙين کي بيآرام بنايو، ۽ ليڙن مان نير وهايو؟ تنهجون عرش تي سير ڪرڻ واريون نگاهون اڄ فرش کي فيضياب ڪري رهيون آهن؛ پر پلا پڌاءِ تہ سهي تہ ڪڏهين تنهنجي لاءِ بہ ڪن اکڙين مان 'پر تي آنسو ٿيا روانا'...... ڪنهن دلدار جي دل جا؟

دل جي چلڪندڙ بلوري شيشي کي جڏهين ظالم زماني جي ڪنهن بيپناهہ پٿر جي سخت چوٽ لڳي، تڏهين سندس پرزا اڏامي وڃي پري پيا: انهن مان بي اختيار آواز وڃي اٿيا، 'او بيدرد زمانا'...... ڪنهن برهہ جي بيمار جي دل جا!

جنهن جي تلاش ۾ تو جهر جهنگ جهاڳيا، رڻ پٽ رلئين، بازارين ۽ گهٽين جي خاڪ ڇاڻيئہ، سوين هزارين ويس ڪيئہ، دليا جي اسٽيج تي ڪيئي تماشا ۽ رانديون رچايئہ — ڪڏهين گل سان پيار تہ ڪڏهين خار سان خوشامد — مگر افسوس جو تڏهين بہ توکي پنهنجو مطلوب ڪونہ مليو: 'آن جا آتي اٿيئي آشيانا'، جتي آواز آهن...... ڪنهن لاچار جي دل جا!

ڪيئي مضمون لکيم؛ ڪيترا بيت بنايم؛ شاعرن ۽ مصنفن جي بلندخياليءَ ۽ باريڪبينيءَ، رنگينيءَ ۽ زرافشانيءَ مان چڱو حظ ورتم؛ دنيا جا چالو قصا ۽ ڪتاب اٿپورا ڪونہ ڇڏيم؛ هندي، سنڌي، اردو، انگريزي، عربي ۽ فارسيءَ جا دفتر اٿلايم؛ پر جن من منجهايو، سي هئا 'پر تي پنا پرانا'...... ڪنهن بيقرار جي دل جا!

جنهن دل کي تون ڏڪارين ٿو، تنهن لاءِ تون سڪي ويندين؛ جنهن ڏانهن نہ نهارين ٿو، تنهن کي نہ ڏسي سگهندين؛ جنهن کي تون مارين ٿو، تنهن کي نہ جيئاري سگهندين؛ جنهن وٽ نہ اچين ٿو، تنهن کي نہ ملي سگهندين: اهو وقت اچي ويندو جو ڪين ڏسي سگهندين 'ڪي نام ۽ نشانا'...... ڪنهن پرت جي پينار جي دل جا!

دل جي ڪليءَ کي جڏهين ظالم زماني جي جهولي جي جهٽ آئي، تڏهين هوءَ مرجهائجي ويئي. سندس آزاديءَ جو دروازو جو کلڻ تي هو، سو هميشہ لاءِ بند ٿي ويو. سندس خاموش زبان مان آواز پيا نڪرن — 'او بيدردي نہ هم کو ستانا'...... ڪنهن بي اختيار جي دل جا!

زماني جي رفتار ۾ ڪنهن وقت دل دکي آهي ته ڪنهن وقت ڪـِل خوشي آهي. هن دل جي ساز جا آواز ڪنهن وقت پيا ڪلائين ته ڪنهن وقت پيا روئارين: ڪنهن وقت ڏس ته 'ڳائين پيا طرحين طرحين ترانا'...... ڪنهن قربدار جي دل جا!

ڪنهن مظلوم دل جي ڪهاڻي تون ڪڏهين ڪين ٻڌي سگهندين: جيڪڏهين ٻڌندين ته سمجهي نه اصل سگهندين، پر جي سمجهندين ته وري جهٽ پٽ روئي ويهندين: تنهن ڪان ڇگو اٿيئي ته انهيءَ ڳالهه ڪي ئي ڇڏي ڏي، ڇو ته 'ڏاڍا ڏکيا اٿيئي افسانا'...... ڪنهن مظلوم اشڪبار جي دل جا!

تنهنجون اکڙيون

هنن کي ڏسي، عشق جي اڄايل جي پياس پوري ٿي، برهه جو بيمار تندرست بڻجي پيو، وِرهه جو وهائيل ذرا ٿڌا ساهه کڻڻ لڳو، هر خيره نگاهه ۾ نئين جان اچي ويئي: مطلب ته جنهن سان به هنن چار-چشمي ڪئي سو چريو ٿي ويو. هنن جي خاموش زبان ۾ ڪهڙي نه شيريني هئي! اهي هيون ڪير؟ ...... تنهنجون شربتي اکڙيون!

تنهنجي حسن جي باغ وٽان جڏهين راهروَن جو اوچتو گذر ٿيو، تڏهين هن کي ڪا چقمقي ڪشش ٿي. ويچاري کي پنهنجو مطلب به وسري ويو. تنهنجي باغ جي ٻن سرهن گلن جي خوشبوءِ هن جي دنيا کي معطر ۽ مخمور بنائي ڇڏيو. اهڙو اڻ پيتيءَ جو نشو هن کي ڪنهن ڏنو؟ ...... تنهنجون نشيليون اکڙيون!

جڏهين ڪنهن غريب تي حسن جي فوجن جو بيپناهه حملو ٿيو، تڏهن هن ڊوڙي اچي تنهنجي دامن ورتي. هو تو وٽ پناهگزين ٿي رهيو، مگر تنهنجين ٻي دونالين هن کي پنهنجو نشانو بنايو. هو دانهن ڪري تڙپي اٿيو، مگر اٿي ڪين سگهيو ۽ خسته‌جان ٿي ڏکي ڏکي وڃي ڪريو. اهو خون ڪنهن ڪيو؟ .... تنهنجون ستمگر اکڙيون!

ڪنهن جي ياد رات جو تنهنجي ننڊ ڦٽائي، تو کي بي‌آرام ڪيو. تو به گهڻا شڪار ڪيا، پر تو کي ڪنهن شڪار ڪيو؟ تو لاءِ ته ڪيئي منتظر، پر تون ڪنهن جي انتظار ۾؟ ڇا، اتي تنهنجن پاسبانن جا هٿيار ڍرا ٿي ويا؟ خود تنهنجن ڳاڙهن ڳلن تان ڳوڙهن جو ڪاروان ڪنهن جاري ڪيو؟ ...... اهي تنهنجون اشڪبار اکڙيون!

ميويدار وڻ وانگر جهڪيل، گويا ڪنهن فڪر ۾ مستغرق، ڪڏهين ڪڏهين پاڻ تان حجاب جو پردو ڪڻي، ڪنوڻ وارو جهلڪو ڏيئي، وري ڪارن ڪڪرن ۾ گم ٿي وئيون. ڪنهن جي ستائڻ تي مس مس هڪ ننڍڙي جهلڪ ڏيئي، وري زمين کي نوازينديون رهيون هنن جي فضا اڄ تنگ هئي. عرش تي سير ڪرڻ واريون لڳاهون، فرش کي فيضياب ڪري

رهيون هيون. ڪنهن جي خدمتن جو شڪريو پُر اسرار نمولي ۾ ادا ڪري رهيون هيون. ڪير؟ .... تنهنجون شرميليون اکڙيون!

هينئر هنن وٽ ڪو بہ اصرار ڪونہ هو. ڏسندڙ جي دل ازخود پيڇي تي پيئي. هنن ۾ شيريني ۽ ميناج هو. محبت سندن رهنمائي ڪري رهي هئي. الفت جا آثار انهن ۾ نظر پئي آيا، تنهن هوندي بہ هو لاازن جي پلپل دل ۾ پنهنجا آشيانا بنائي رهيون هيون. ڪنهن دل جا ستل سور جاڳايا؟ زبان سان ڪجهہ بہ ڪونہ چيو، مگر رئل دلين ڪي جنهن زبان حال سان پاند پوتيون ۽ ميڙ منٿون ڪري مڃايو، سي هيون .... تنهنجون نمائيون اکڙيون!

سورج ڪان سهٽيون، لالہ کي لڄي ڪندڙ، نرگس ڪان وڌ نازنين، ڪجل جي ڌار سان عاشق تي بيپناهہ وار ڪندڙ، سُرمگين سيفي، ڪاريون ڪتاريون، ڪجليون ڪنڌيون، ...... تنهنجون آهوءَ جهڙيون اکڙيون!

ڪڏهين تہ تنهنجون اهي اکيون وفائيءَ جو مرڪز هيون. ڪڏهين تہ هنن جدائيءَ ڪي جدائي ۽ وڇوڙي ڪي وڇوڙو ڏيئي ڇڏيو هو. هنن ڪي پنهنجي گرويده ۽ فريختہ تي ناز هو. هنن جا هن سان انجام ۽ اقرار، واعدا ۽ قاعدا مقرر هئا. تن ڪي اڄ هو درگذر ڪري، نياز مان بي نياز ٿي وئيون. ڪانئن پنهنجا ڪيل اقرار وسري ويا. هو پنهنجي انجام ڪي پاٺي ڏيئي نہ سگهيون. جنهن تي هنن ڪي ناز هو، تنهن ڪان هو بي نياز ٿي وئيون. تنهن هوندي بہ، الهن جو نيم بسمل خاموش آهي؛ مگر دليا ڪين هيئن ياد ڪري رهي آهي — 'او بيوفا اکڙيون!'

سراج الحق ايم. اي.

”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“

هڪ تنقيدي جائزو

’مهراڻ‘ جي ۱-۱۹۵۹ پرچي ۾ محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو مضمون ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ ڇپيو آهي. ڊاڪٽر صاحب سنڌ جو هڪ مڃيل عالم آهي، ۽ سندس ادبي لياقتن ۽ علمي صلاحيتن کان انڪار ڪفر آهي. سنڌي عالمن ۾ ڊاڪٽر صاحب انهن ڳاڻ ڳڻين اديبن مان آهي، جن جو فڪر بامقصد مطالعي، سوچ ۽ محنت جو نتيجو آهي. سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جون خدمتون جيڪي ڊاڪٽر صاحب ڪيون آهن، انهن جهڙو مثال سنڌ جي هن قحط‌الرجال واري ماحول ۾ گهٽ ملندو. هيءُ مضمون پڻ ڊاڪٽر صاحب جي وسيع مطالعي ۽ سخت محنت جي شاهدي ڏئي ٿو. ڊاڪٽر صاحب وڏيءَ سوچ ۽ محنت ڪرڻ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي اصليت، بنياد ۽ تاريخي حيثيت لاءِ ڪي نتيجا قائم ڪيا آهن، ۽ انهن کي پنهنجن نظرين طور پيش ڪيو آهي. هيءُ مضمون سنڌي ٻوليءَ سان محبت رکندڙن لاءِ فڪر ۽ تحقيق ڪرڻ جي دعوت جي حيثيت رکي ٿو— ۽ ضروري آهي ته سنڌي اديب پنهنجي اپياس ۽ کوجنائن، تاريخي ڇنڊڇاڻ، ۽ عالمي ادب ۽ تاريخ جي پس منظر ۾ انهيءَ تحقيق کي ڪنهن بارآور نتيجي تي پهچائين، ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بنياد ۽ تاريخي اهميت جي تعين ڪرڻ ۾ حصو وٺن.

ڊاڪٽر صاحب جي هن مضمون ۾ ڪي اهڙيون ڳالهيون آهن، جيڪي مون کي نه آئڙيون؛ ان ڪري انهن متعلق آءٌ پنهنجا خيال ’مهراڻ‘ جي پڙهندڙن اڳيان پيش ڪريان ٿو. مضمون متعلق ڪجهه چوان، ان کان اڳ آءٌ هڪ گذارش ڪرڻ گهران ٿو ته ڊاڪٽر صاحب جي ذات سان مون کي شخصي توڙي ادبي عقيدت آهي. پر، هڪ لکندڙ جي حيثيت ۾، سنڌي ٻوليءَ بنسبت مون کي ڊاڪٽر صاحب سان مؤدبانه اختلاف راءِ آهي؛ ۽ يقين اٿم ته ڊاڪٽر صاحب جي مضمون متعلق جيڪي ڪجهه ايندڙ صفحن ۾ عرض ڪندس، ان کي ڊاڪٽر صاحب محض ادبي بحث ۽ ادبي اختلاف راءِ جي نظر سان ڏسندو. منهنجو مقصد محض هڪ ادبي بحث آهي، تنهنڪري اميد ته پڙهندڙ پڻ ان کي اَن رنگ ۾ ئي قبول ڪندا.

منهنجي لکڻ جو هڪ اهم سبب هيءُ آهي ته هن مضمون ۾ ڪي نظريا اهڙا ۽ اهڙن لفظن ۾ پيش ڪيا ويا آهن، جن سنڌ ۽ سنڌي تمدن سان محبت رکندڙن جي دلين کي البت

ڏکوئيو آهي. ڪن ماڻهن ته انهن مان غلط نتيجا ويهي ڪڍيا آهن: ايتريقدر جو هن مضمون کي هندستان ۾ ناگري لپيءَ خلاف هڪ دليل طور استعمال ڪيو پيو وڃي. حشُو ڪيولراماڻي ۽ ڪيرت ٻاٻاڻي صاحبن جهڙا سمجهدار اديب به هڪ وڏيڪ دليل هٿ ڪرڻ لاءِ سنڌي ٻوليءَ کي سامي سٽ جي ٻولي سڏڻ لاءِ تيار ٿي ويا! لپيءَ جو مسئلو هڪ الڳ بحث آهي؛ ناگري لپيءَ جا حمايتي هوئڻ ڪري ڏڏڙ ۾ پير هنيو بيٺا آهن، ۽ انهن وٽ ڪو ٺوس دليل ته آهي ئي ڪونه، جنهن جي بنياد تي هو پنهنجي نظريي کي بچائي سگهن. هنن اهو پوت ته محض سياسي ۽ سماجي آنءُ داتائن کي خوش ڪرڻ لاءِ کڙو ڪيو آهي، جنهن کي منهن ڏيڻ جو ميدان ته وري به سياسي ۽ سماجي آهي؛ ٻوليءَ ۽ ان جي بنياد کي ان ۾ ڪو به دخل نه آهي. ان ڪري، هندستان جي سنڌي اديبن کي "دروغِ مصلحت آميز به از راستيءَ فتنه انگيز" واري مقولي تي عمل ڪرڻ جو ته ڪو ضرور ئي ڪونهي!

داڪٽر صاحب پنهنجي مضمون کي ڇهن ڀاڱن ۾ ورهايو آهي، جن مان هو صاحب ٻه حصا مڪمل ڪري چڪو آهي، ۽ ٽيون حصو اڌ ۾ ڇڏيل آهي. افسوس آهي ته مضمون جو باقي حصو 'مهراڻ' جي اڳئين پرچي ۾ نه ڇپيو آهي، ۽ اسان جهڙا طالبعلم اڌايل رهجي ويا آهن. مضمون جي پهرئين ڀاڱي کي پڙهڻ مان اندازو ٿئي ٿو ته ڊاڪٽر صاحب کي به اهائي دقت پيش آئي آهي، جا ٻين ڏيهي توڙي پرڏيهي محققن کي پيش ايندي رهي آهي. سنڌ جي تاريخ ۾ عربن جي ڪاهه کان اڳ جيڪو خال آهي، تنهن اڪثر محققن کي محض ظني نظرين پيش ڪرڻ تي پئي مجبور ڪيو آهي. تاريخي مواد جي نه هجڻ، ۽ ٻوليءَ جي وجود ۽ ان سان لاڳاپيل حقيقتن جي غيرموجودگيءَ ڪري، سنڌي ٻوليءَ متعلق جيڪي مختلف علمي ۽ نيم علمي نظريا پيش ڪيا ويا آهن، انهن مان اڪثر نظريا ظني آهن؛ پر ڪجهه نظريا اهڙا آهن، جن لاءِ خود ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو ته اهي علمي آهن، پر اڃا تحقيق طلب آهن. باوجود انهن علمي نظرين جي موجودگيءَ جي، ڊاڪٽر صاحب انهن کي ريٽي، پنهنجا ڪجهه ظني نظريا پيش ڪيا آهن. بهتر ائين ٿئي ها ته ڊاڪٽر صاحب جن نظرين کي علمي قبول ڪري ٿو، ان ڏس ۾ ئي پاڻ وڌيڪ تحقيق ڪري ها: ڇاڪاڻ ته اهي نظريا، تحقيق طلب سهي، پر ڪافي ٺوس ۽ بنيادي حقيقتن تي مبني آهن، ۽ علم اللسان يعني ٻولين جي علم جي اصولن جي بنا تي قائم ڪيا ويا آهن. جن عالمن سنڌيءَ کي سنسڪرت مان نڪتل ٺهرايو آهي، تن اهو فيصلو علمي ۽ لساني بنيادن تي ڪيو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي نحوي بناوت هڪ حد تائين انفرادي ئي سهي، ليڪن انهيءَ بناوت کي سنسڪرت ۽ ان جي ٻين پراڪرتن سان لاڳاپيل ثابت ڪري سگهجي ٿو — ڪن يورپي عالمن ۽ ڏيهي اديبن ان ڏس ۾ تحسين جوڳا نظريا پيش ڪيا آهن. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ، سرگريئرسن ۽ سرگُواسي ڀيرو مل جا نالا پيش ڪري سگهجن ٿا. ٻئي طرف اهي عالم آهن، جيڪي سنڌيءَ کي سنسڪرت جي ڄاول نه، پر سنسڪرت وانگر هڪ ٻنهه انفرادي حيثيت رکندڙ مُسَتَقل ٻولي ثابت ڪرڻ گهرن ٿا. پر، ائين ثابت ڪرڻ لاءِ، هو محض ظني

قياس آرائيون ڪندي چون ٿا تہ ”غالباً“ سنڌ جي اصلوڪي زبان ڪا سامي زبان هئي، يا سامي زبانن جي ست مان هئي. منطقي طرح، ان نظريي کي ڪو بہ بنياد نہ آهي: تاريخ جون جيڪي ٿوريون گهڻيون نشانيون ملن ٿيون، سي انهيءَ نظريي جي پٺڀرائي ڪرڻ بدران، ان جي مفروضن جي بنهہ ابتڙ آهن. انهيءَ نظريي لاءِ ڪجهہ اهڙا مفروضا قائم ڪيا ويا آهن، جيڪي علم اللغات ۽ علم اللسان جي تسليم ٿيل اصولن تي بہ پورا ڪين ٿا بيهن. پنهنجي هن خيال جي وضاحت آءٌ مضمون جي جزن تي بحث ڪرڻ وقت ڪندس؛ ان کان اڳ آءٌ علم اللسان جا ڪجهہ اصول مختصر طرح هت بيان ڪرڻ گهران ٿو تہ جيئن پڙهندڙ انهن جي روشنيءَ ۾ اڳيان ايندڙ بحث کي چڱيءَ پر سمجهي سگهن.

علم الحيوان جا ڄاڻو ارتقائي نقطہ نظر کان جانورن جي گروه بندي (classification) ڪرڻ وقت هي مفروضو قائم ڪندا آهن تہ اهي خصوصيتون، جيڪي ڪنهن گروهہ جي سمورن — يا تقريباً سمورن — جانورن ۾ هڪجهڙيون ۽ ساڳيون آهن، سي سندن ساڳئي ۽ مشترڪ ابي ڏاڏي جو اهڃاڻ آهن. ٻولين جي ابياس ڪرڻ وقت، ٻولين جي ڀيٽ ڪري، سندن گروه بنديءَ ۾ پڻ مٿيون اصول ڪارائتو ثابت ٿئي ٿو. ڀاڻ جيڪي عالم ٻولين جي ارتقا جو ابياس ڪن ٿا، تن کي علم الحيوان جي ماهرن جي ڀيٽ ۾ هڪ وڏيڪ فائدو حاصل آهي: لکيل تاريخ جي زماني ۾ حيواني زندگيءَ اندر وڏي پيماني تي ڪي تبديليون ڪونہ آيون آهن؛ پر، ان جي ڀيٽ ۾، ويجهن زمانن ۾ ٻي ڪي بنهہ انفرادي ٻوليون وجود ۾ اچي چڪيون آهن؛ ان ڪري اسين ٻولين جي ساڳئي ۽ عام بنياد ۽ اصل ڏانهن اشارو ڪندڙ اهڃاڻن جي اهميت ۽ مُلهہ، تاريخ جي هڪ سلسيوار رڪارڊ جي پس منظر ۾ سمجهي ۽ سڃاڻي سگهون ٿا.

انهن اهڃاڻن مان پهريون ۽ اهم اهڃاڻ آهي — 'لفظن جي هڪجهڙائي (word similarity). عقل اها ڳالهہ آسانيءَ سان تسليم ڪري ٿو تہ ٻن هڪٻئي سان لاڳاپيل زبانن ۾ سڃاڻڻ جهڙا ساڳيا لفظ گهڻي تعداد ۾ موجود هوندا. 'رومانس گروهہ' ٻولين (فرينچ، انگريزي، اسپيني، اٽالين ۽ لئٽن) جي ڀيٽ الهيءَ اصول جي تائيد ڪري ٿي. ٻولين جي الهيءَ ڀيٽ مان مراد هر وپرو لفظن جي هوبهو يڪسانيت نہ آهي. لفظن جي يڪسانيت هڪٻئي کان لفظ اڌارا وٺڻ ڪارڻ بہ پيدا ٿئي ٿي — جيئن عربيءَ ۽ سنڌيءَ جا هڪجهڙا لفظ. ٻولين جي هڪٻئي سان جڳري ناتي ۽ مائٽيءَ جو اهو ثبوت مضبوط ترين ان وقت ٿئي ٿو، جڏهن اهي هڪجهڙا لفظ اهڙي قسم جا هجن، جيڪي هڪڙيءَ ٻوليءَ مان ٻيءَ ٻوليءَ ۾ داخل نہ ٿيا هجن، ۽ نڪي ٻنهي ٻولين ۾ وچان ٽي ڪنهن ٽينءَ ٻوليءَ مان داخل ٿيا هجن. اهڙن اصلوڪن يا بنيادي لفظن ۾ شخصي ضمير (متڪلم، حاضر ۽ غائب)؛ اهڙا فعل جيڪي بنيادي ڪمن ڪارين يا حالتن جو مفهوم ادا ڪن — مثلاً اچڻ ۽ وڃڻ، ڏيڻ ۽ وٺڻ، پيئڻ ۽ کائڻ، جيئڻ ۽ مرڻ، وغيره؛ صفتون، جيڪي عام خصوصيتن لاءِ ڪم اينديون هجن — مثلاً چڱو ۽ مٺو، ننڍو ۽ وڏو، ٿورو ۽ گهڻو، اوچو ۽ اونهو، وغيره؛ ۽ اهڙا نالا، جيڪي ڪائنات ۽ عام طرح ملندڙ چيزن لاءِ ڪم — اچن مثلاً ڌرتي،

سج، چنڊ، ڪتو، ٻلو، پٿر، پاڻي، مٽي، باهہ، وغيره؛ ۽ بدن جي ڀاڱن ۽ پاڱن جا نالا — اک، ڪن، نڪ، وات، ٽنگ، ٻانهن، وغيره؛ ۽ رت جي سڱن جا نالا — مثلاً پيءُ، ماءُ، ڀيڻ، ڀاءُ، ماسي، پڦي، وغيره — انهيءَ اصول جي مکيہ نمائندگي ڪن ٿا. پر جيڪڏهن ڪن ٻہ ٻن زبانن ۾ هڪجهڙن لفظن جو تعداد ٿورو آهي، ۽ اهي لفظ محض تمدني زندگيءَ جي ڪنهن خاص پهلوءَ سان لاڳاپيل آهن، تہ يقيني طرح اهو چئي سگهجي ٿو تہ هڪڙيءَ ٻيءَ کان اهي لفظ محض اڌارا ورتا آهن. هن سلسلي ۾ عربيءَ ۽ سنڌيءَ جو مثال ڏيئي سگهجي ٿو، ۽ يقيناً سنڌي ٻولي ڪن ٿورن اهڙن خاص تمدني لفظن لاءِ عربيءَ جي ٿورائتي آهي. ٻولين جي اها ڏي-وٺ ڪا خاص ڳالهہ ڪانهي، ۽ دنيا جي هر ٻوليءَ اهڙيءَ طرح ٻين ٻولين جا لفظ پنهنجا ڪيا آهن.

ٻيو اهڃاڻ آهي ’نحوي اسلوب يا گرامر جي نوعيت‘. هندستان جي ٻولين، ۽ خاص طور سنسڪرت ۽ ان جي پراڪرتن، جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ انهن ۾ ڪيتريون ئي گرامر جون خصوصيتون سنڌيءَ ۾ عام آهن. جملي ۾ اسم، فعل ۽ ضمير جي بيهڪ، زمانن مطابق فعلن جي ورهاست، ظرفن ۽ حرف جملن جو استعمال — اهي ۽ ٻيون ڪيتريون ڳالهيون انهن ٻولين جي هڪجهڙي نحوي بناوت ثابت ڪن ٿيون. هينئن ٻولين جي باهمي لاڳاپي جي انهن خصوصيتن جو اشارو، مضمون اندر انهيءَ نُڪتي تي بحث ڪرڻ وقت ڪندس. نحوي خصوصيتون ٻہ لفظن وانگر ٿوريون يا گهٽيون اصل پسند (conservative) هونديون آهن. گرامر جي نوعيت جي مشترڪ هجڻ مان هت منهنجو مقصد اصطلاحن ۽ جملن جي جوڙجڪ جو مشترڪ هجڻ آهي، جيئن آءٌ مٿي چئي آيو آهيان. پر هت هڪ چتاءُ ڏيڻ مناسب سمجهان ٿو تہ محض گرامر جي خصوصيتن جي هڪجهڙائيءَ نظر نہ اچڻ سان اهو نتيجو ڪڍڻ نہ گهرجي تہ ٻوليون هڪٻئي سان لاڳاپيل نہ آهن. دراصل جڏهن هڪ مُک ٻولي يا ڀاشا مختلف اپڀاشائن ۾ ورهجي وڃي ٿي، تڏهن انهن مان ڪي اپڀاشائون ساڳيو ۽ هڪجهڙو رستو وٺي اڳرڻ لڳن ٿيون ۽ ڪي ٻنهہ مختلف نموني ۽ رستي سان ارتقا ڪرڻ ٿيون لڳن. يورپي زبانن مان، مثال طور، فرينچ زبانَ لئٽن فعل جي پيچيده ۽ اندازي کان ٻاهر ڦيرين گهيرين کان، پنهنجي همزاد ٻولين جي ڀيٽ ۾، گهڻو اڳي ٿي چڪي آهي. ساڳيءَ طرح، انگريزي زبان مان پڻ ’تيوٽانڪ‘ (Teutonic) لفظي گردان ايترا تہ گهٽجي ويا آهن، جو سندس گرامر سنسڪرت کان وڌيڪ چيني ٻوليءَ جهڙو ٿي پيو آهي.

ٽيون اشارو يا اهڃاڻ آهي — ’هڪجهڙيءَ معنيٰ وارن لفظن ۾ هڪجهڙو ۽ باقاعده فرق‘ (Consistent difference). سنسڪرت جي پراڪرتن ۽ سنڌيءَ ۾ هڪ باقاعده فرق لفظن جي ڀيٽ ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو. سنڌيءَ ۾ اچارن جي سوس گهٽي انداز ۾ اچي چڪي آهي، ۽ پيو تہ ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ سنڌيءَ جو جيئن تہ سنسڪرت سان سڌو سنئون لاڳاپو نهايت قديم آهي، ان ڪري سنڌي ڪيترا نرم اچار ٻنهہ پنهنجا پيدا ڪري چڪي آهي. ان جا ڪيترا ئي مثال آهن؛ هت صرف اِن نُڪتي کي واضح ڪرڻ لاءِ آءٌ ڪجهہ مثال ڏيندس. ٻهريون تہ اچارن

جي سومس جو مثال آهي 'آ' اچار کي ڪاڻي فقط 'اَ' ڪري ڇڏڻ. 'آ' جو اچار دراصل آهي اَ+اَ، جنهن کي سُسائي اسان 'اَ' ڪيو آهي. ان جو سبب سنڌي ٻوليءَ جي قدامت آهي، جا ان کي سنسڪرت جي سمورين پراڪرتن تي حاصل آهي. مثال:

سنسڪرت	سنڌي	هندي	گجراتي	مرهٽي	بنگالي
لاشڪا	لَڪُ	ناڪ	ناڪ	ناڪ	ناڪ
آمرَفل	انب	آم	آم	آنبا	آم

اسان کي ايترا ڪيترائي مثال ملن ٿا، جيڪي سنڌي لفظن جي، ٻين پراڪرتن جي ڀيٽ ۾، سنسڪرت لفظن سان قديمي تعلق ۽ هڪجهڙائيءَ کي ثابت ڪن ٿا — اهڙا مثال هيٺ ڏيان ٿو. انهن مان نه رڳو مٿي بيان ڪيل باقاعده فرق جو پتو پوي ٿو، بلڪ سنڌيءَ جي سنسڪرت سان ويجهي تعلق جو اهڃاڻ پڻ ملي ٿو:

سنسڪرت	سنڌي	هندي	گجراتي	مرهٽي	بنگالي
هست	هَٿُ	هاٿ	هات	هات	هاته
اڪشِ	آک	آنک	آنک	(ڊولا)	(چوک)
سُڪند	ڪنڌ	ڪانڌا	ڪانڌو	ڪاندا	ڪاندا

بنگاليءَ ۾ 'اک' جي لاءِ 'چوک' لفظ سنسڪرت 'چوڪشش' مان نڪتل آهي، ان ڪري ڀيٽ ۾ نٿو اچي سگهي. باقي مثالن مان ظاهر ٿئي ٿو ته سنڌي ٻين پراڪرتن جي ڀيٽ ۾ سنسڪرت کي گهڻو ويجهي آهي.

اچارن جي سومس جا ٻيا مثال آهن 'اِي' جي اچار کي 'اِ' ڪري ڇڏڻ، يا 'اُو' کي 'اُ' ڪري ڇڏڻ. جيڪي پڙهندڙ هندستان جي ڪن هڪ ٻن پراڪرتن مان واقف هوندا، انهن کي ڪيترائي اهڙا مثال ملي ويندا — مثلاً 'ريچ' يا 'رينچ' ۽ سنڌي 'رڇ'؛ 'بيج' ۽ سنڌي 'ٻج'، وغيره. باقاعده فرق جو ٻيو مثال آهي ڪن لفظن جي اکرن جي ڦيرگهير — مثلاً سنڌيءَ ۾ سنسڪرت جي 'ل' جو 'ر' ۾ بدلجڻ، يا 'ب' جو 'و' ۾ بدلجڻ، يا 'د' جو 'ڏ' ۾ بدلجڻ. سنسڪرت جي ٻين پراڪرتن اهي اچار قائم رکيا، پر سنڌيءَ انهن کي پنهنجو ويس پارائي ڇڏيو — مثلاً بيگن=واڱڻ، بال=وار، دنت=ڏند، جال=ڄار، وغيره. اهي فرق ڪجهه اهڙي باقاعدگي رکن ٿا، جو انهن جي اونهي اڀياس ڪرڻ سان انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته اهي فرق لفظن جي اهڙن گروهن ۾ پيدا ٿيا آهن، جن کي لساني اعتبار کان علحده ۽ الڳ گروهن ۾ ورهائي سگهجي ٿو — مثلاً 'بارڪ' کي اسين 'ٻالڪ' ئي رکون ٿا، پر 'ڊال' کي 'ڏارُ' ڪري ٿا ڇڏيون. اهي تبديليون هڪ مقرر ٿيل قاعدي هيٺ ٿين ٿيون، ۽ انهن قاعدن جو اڀياس ئي آهي، جو ٻولين جي پاڙ ۾ لاڳاپي ۽ سندن اصليت جي تعين ڪرڻ ۾ مدد ڪري ٿو.

ٻولين جي بنياد ۽ اصليت بابت انهن لساني اصولن کان سواءِ ٻيون به ڪيتريون ئي ڳالهيون خيال ۾ رکڻيون پون ٿيون — مثال طور، ٻولين جي ڪنهن گروهه جو تمدني پس منظر ٻولين جي ساڳئي بنياد جو ڪافي پختو ثبوت مهيا ڪري ٿو.

انهن اصولن جي ڪسوٽيءَ تي جيڪڏهن سنڌي ٻوليءَ کي پرکبو ته گهڻي ڀاڱي اهو ثابت ٿي سگهندو ته سنڌي ٻوليءَ جو لاڳاپو دنيا جي ٻولين جي ڪهڙي گروهه سان وڌيڪ گهرو آهي، ۽ سنڌيءَ جي بنياد ۽ منبع تي به اهي اصول چڱي روشني وجهي سگهندا.

ڊاڪٽر صاحب جي مضمون تي تفصيلي بحث ڪرڻ کان اڳ، سنڌيءَ جي ممڪن ارتقائي تشڪيل بابت ٻه اکر چوڻ گهران ٿو. جيڪا ٿوري گهڻي تاريخ اسان کي سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل کي سمجهڻ ۾ مدد ڪري ٿي، انهيءَ مان مٿين اصولن جي بنياد تي ڪي نتيجا قائم ڪري سگهجن ٿا، ۽ انهن نتيجن کي تنقيد جي ڪسوٽيءَ تي پرکي، انهن جي علمي وقعت پڻ معلوم ڪري سگهجي ٿي. ان سلسلي ۾ ٿي آءٌ ڊاڪٽر صاحب جي پيش ڪيل هڪ نُڪتي تي زور ڏيڻ گهران ٿو: ڊاڪٽر صاحب، ٻوليءَ جي بنياد متعين ڪرڻ کان اڳ، بنهه شروع ۾ فرمايو آهي ته سنڌيءَ جي تاريخ تي ٿيل تحقيق جا مختلف گروهه آهن ۽ انهن سمورن گروهن کي پنهنجو پنهنجو اڳ رٿيل لاڙو يا پسند (bias) آهي. هڪ گروهه هندو عالمن جو آهي، جن سنڌيءَ کي سنسڪرت مان نڪتل ٻولي ثابت ڪرڻ کي هڪ ڌرمي فرض سمجهيو آهي؛ ٻيو گروهه يورپي عالمن جو آهي، جن جي تحقيق، بقول ڊاڪٽر صاحب، اڃا تنقيد طلب آهي؛ ٽيون گروهه مسلمان محققن جو آهي، جيڪي سنڌيءَ کي عربيءَ مان نڪتل سمجهن ٿا؛ ۽ چوٿون گروهه ڊاڪٽر صاحب جي ذات جو (۽ سائس همخيال عالمن جو) آهي، جيڪي سنڌيءَ کي سامي سٽ جي زبان، ۽ عربي ٻوليءَ ۽ عربي نحو جي بنياد تي قائم ٿيل ڪا ٻولي سمجهن ٿا. انهن سمورن گروهن جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته پهرين ٻن گروهن جون تحقيقتون، تنقيد طلب سهي، وزندار دليلن ۽ لساني اصولن جي بنياد تي بيٺل آهن؛ ٻئي طرف پوين ٻنهي گروهن جي عالمن جون لکيتون محض حسنِ ظنّ، ذاتي پسند ۽ شخصي لاڙن جي بنياد تي مبني آهن، ۽ هُنن سنڌيءَ کي عربي يا سامي تمدن جي مرهون منت ثابت ڪرڻ ۽ وس آهر سنسڪرت کان علحده ۽ نرالي ٻولي ثابت ڪرڻ کي بنهه ديني فرض ويهي تصور ڪيو آهي. اها اسان جي بدقسمتي آهي جو تحقيق ۽ علم ۾ به ڌرم ۽ مذهب، شخصي پسند ۽ ذاتي لاڙن کي دخل انداز ٿيڻ ڏنو وڃي ٿو. اسان جي ڪن مسلمان مؤرخن ۽ محققن ۾ ته هڪ وڌيڪ ڪمزوري هيءَ به آهي ته هو پنهنجن شخصي لاڙن جي ڪري، ڪنهن هندوءَ جي لکيل ڪنهن ڪتاب کي، ڪافي وزندار ۽ مستند هوندي به، ڪو وزن ڏيڻ ۽ سند سمجهڻ کان ڪيٻائيندا رهيا آهن. مثال طور، هت جيڪڏهن آءٌ ائين چوان ته شايد صحيح ٿيندو ته ڊاڪٽر صاحب پنهنجيءَ هن تحقيق ۾ ڪاڪي ڀيرو مل جي ڪتابن — 'قديم سنڌ' ۽ 'سنڌيءَ ٻوليءَ جي تاريخ' — مان ڪنهن به قسم جي فائدي وٺڻ جي زحمت گوارا نه ڪئي آهي. مون کي يقين آهي ته ڊاڪٽر صاحب جيڪڏهن انهن ڪتابن کي پنهنجي پيش نظر رکي ها ته پاڻ اهي ظاهر ظهور غلطيون ڪين ڪري ها، جيڪي هن مضمون ۾ جابجا ملن ٿيون. ڪنهن مؤرخ يا محقق سان اختلاف راءِ رکڻ هڪ صحتمند نشاني آهي، پر ان محقق کي بنهه نظرانداز ڪري ڇڏڻ — پوءِ چاهي هو ڪنهن به

فرقي سان تعلق رکندو هجي — تحقيق جي دائري کي گويا خواهه مخواهه تنگ ڪري ڇڏڻو آهي.

سنڌي ٻوليءَ بابت جيڪو ڪجهه تاريخي مواد اسان وٽ انگريزيءَ، سنڌيءَ ۽ ٻين زبانن ۾ موجود آهي، ان منجهان ڪو هڪڙو به دليل ڪونه ٿو ملي، جنهن مان سنڌ جي زبان يا زبانن کي سامي سٽ جي زبانن سان ڳنڍي سگهجي. محض موهن جي دڙي جي ڪنهن تمدني پهلوءَ جي فرات ۽ دجله درياهن جي تمدن جي ڪنهن پهلوءَ سان هڪجهڙائيءَ کي ٻولين جي بنيادي طرح همزاد هجڻ تائين ڇڪڻ، منهنجي خيال ۾ هڪ غلط گمان ۽ بي معنيٰ اندازو آهي. دريائي تمدنن جا ڪي ڪي پهلو لازمي طرح هڪجهڙا ٿيندا آهن، ڇاڪاڻ ته قدرتي ماحول ۽ ان جو تمدني جزئيات تي اثر هڪجهڙو ٿي سگهي ٿو؛ پر ان مان ٻولين جي هڪجهڙائي يا قريبي لسبت ثابت ڪرڻ، حقيقتن کان نهايت بعيد ٿيندو. جيسين تائين موهن جي دڙي جي ٻوليءَ کي پڙهيو نه ويو آهي، تيسين ان قسم جا گمان ۽ نظريا قائم ڪرڻ، صحيح نه آهي.

آرين جو سنڌ تي تسلط تاريخي طرح ثابت ٿي چڪو آهي. آريا چاهي ڏکڻ کان آيا، سمنڊ رستي آيا، يا 'ميرو' پربت کان هماليه لتاڙي هندستان ۾ آيا، اهو ته چڱيءَ طرح ثابت ٿي چڪو آهي ته هنن پنهنجون بيٺڪون سنڌو واديءَ ۾ به قائم ڪيون هيون — ۽ اتان ئي ان خطي کي 'سنڌو' ۽ 'سپت سنڌو' نالا مليا؛ بلڪ 'سنڌو' ('سنڌ') تان ئي "هند" (هندستان) کي اهو نالو مليو. هن سلسلي ۾ آءٌ پڙهندڙن کي سرڳواسي ڪاڪي ڀيرومل جي "قديم سنڌ" پڙهڻ جي ضرور گذارش ڪندس. هن صاحب جي ڪتاب نهايت ئي تحقيقي دليلن سان، جنهن محنت ۽ سنڌ لاءِ جنهن عقيدت سان ويهي لکيو آهي، سا پنهنجو مثال پاڻ آهي.

سنڌو واديءَ ۾ جڏهن آريا پنهنجون پڪيون پختيون بيٺڪون ڄمائي ويٺا، تڏهن هن خطي ۾ جيڪي ٻوليون رائج هيون — مثلاً ڪولن، سنٿالن ۽ دراوڙن جون ٻوليون، يا ٻيون اهڙيون ٻوليون، وغيره — سي رفتي رفتي سنسڪرت يعني آرين جي ٻوليءَ ۾ سمائجي ويون. ان جو وڏي ۾ وڏو سبب سنسڪرت جي ترقي يافته صورت هئي. ازان سواءِ، آرين جو تسلط ڪجهه اهڙي قسم جو رهيو — ۽ ان زماني جي حالتن موجب (اڄڪلهه جي حالتن وانگر) ڏاڍي کي ئي زنده رهڻ جو حق هو (The principle of Survival of the Fittest) — جو ڪمزور مقامي آباد ٿيل قبيلا آرين ۾ سمائجندا ويا، ۽ سندن ٻوليون سنسڪرت ۾ گم ٿينديون ويون. ان ڪارگذاريءَ کي ڪيترو عرصو لڳو، ان لاءِ يقين سان ته ڪجهه چئي نٿو سگهجي، البته اهو سمجهي سگهجي ٿو ته ان لاءِ ڪافي عرصو لڳي ويو هوندو. ان بعد آريا اوڀر طرف پکڙڻ لڳا، ۽ سندن مکيه ڪُلَ يا ٽڪون آئوڌ، ڪاشي، بنارس، پاٽنا وغيره ڏانهن پکڙجي ويون. ميرو پربت کان پهتل اصل آرين سان گڏجي، هنن آرين اتي پنهنجيءَ زبان کي صرف-نحو، وياڪرڻ، ڌرمي ڪتابن ۽ ساهت ۾ ڍلڻ شروع ڪيو. سنسڪرت جيڪا سنڌ ۾ رهي، سا محض 'ٻولي' يعني 'ڳالهائڻ جو وسيلو' رهجي ويئي، ۽ اوڀر طرف اها ڳالهائڻ ۽ لکڻ جو وسيلو بنجي ويئي. آهستي آهستي، اوڀر واري سنسڪرت برهمڻي وياڪرڻ ۽ مذهبي قيدن ۾ جڪڙجي

ويٺي. آتي ٻوليءَ کي ايتريقدر شُڌ رکڻ جي ڪوشش ٿيڻ لڳي ويئي، جو ڪن طبقن کي سنسڪرت ڳالهائڻ کان منع ڪئي ويندي هئي، ۽ غلط ڳالهائڻ وارن تي سزائون مقرر ڪيون وينديون هيون. نتيجو اهو نڪتو جو 'لکيت واري سنسڪرت'، يعني نحوي پابندين ۾ جڪڙيل زبان، 'ڳالهائڻ واريءَ سنسڪرت' تي غالب پئجي، مٿس بندشن وجهڻ ۽ قيد عائد ڪرڻ لڳي. اها هڪ تاريخي حقيقت آهي ته جنهن به ٻوليءَ کي هٿرادو بندشن ۽ قيدن ۾ جڪڙيو ويو آهي، سا مري ويئي آهي. سنسڪرت کان پوءِ لاطينيءَ جو مثال به انهيءَ اصول جي تائيد ڪري ٿو. جهڙيءَ طرح لکيل لاطيني لکيل ئي رهجي ويئي، ۽ ڳالهائڻ واري لاطيني بندشن ڪري چند اپڀاشائن — فرينچ، انگريزي، اٽالين، پورچوگيز ۽ اسپينيءَ — کي جنم ڏيئي پاڻ مري ويئي، تيئن ان کان گهڻو اڳ لاطيني جي به ماءُ سنسڪرت پڻ ساڳئي قسم جي بندشن ۽ بندشن ۾ قيد ٿي، ڪن اپڀاشائن کي جنم ڏيئي، مري چڪي هئي. اهڙين زبانن کي سڏين ٿا 'مئل يا سُڪي ويل زبانون' (Fossil languages). ويدن، پراڻن ۽ سوترن ۾ بند ٿيل سنسڪرت نه جاڳي سا نه جاڳي، پر آن جون ڌيئرون — پراڪرتون — پنهنجي پنهنجي طبعي ماحول جو اثر قبول ڪنديون اڳتي وڌنديون ويون. انهن مان سڀ کان وڌيڪ ترقي 'پاليءَ' ڪئي، جو جلدئي ان کي هڪ نئينءَ قوت — ٻڌ ڌرم جي تبليغ ۽ پرچار — جو سهارو ملي ويو.

پٺي طرف سنڌ ۾ جيڪي آريا رهجي ويا، انهن جي ٻولي ڪنهن به قسم جي بندشن کان سواءِ قدرتي اصولن تي ارتقا ڪندي ويئي. منهنجي خيال ۾، ڪن سببن جي ڪري چاڪاڻ ته سنڌ جي سنسڪرت هڪ ڊگهي عرصي تائين محض ڳالهائڻ جي ٻولي ئي رهي، ان ڪري ان جي اوسر ۽ ارتقا بنهه الڳ نموني تي ٿي. ٻولين جي ارتقا ۾ لفظن جي اچارن ۽ نحوي بناوتن جي سوس ۽ ڪفايت جو اصول عالمگير آهي. انهيءَ اصول تي سنسڪرت جون ڪيتريون ئي اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون، نحوي ڦيرين گهيرون، اچارن جي اٽانگائي ۽ ڏيگهه، ۽ ٻيون ڪي خصوصيتون، وقت جي راهه تي ڇڻنديون، ڪرنديون، گم ٿينديون ويون. سنڌ جي مخصوص جغرافيائي ماحول، هڪ مخصوص فضا، ۽ پيداوار جي ذريعن جي ورهاست، وغيره، ۾ اها زبان هڪ خاص مقامي ڍنگ رنگ اختيار ڪندي ويئي. ان دوران ۾ وڻج واپار، راڄنيتي ۽ ٻين ميدانن ۾ ٻين تمدنن ۽ زبانن سان جيڪو واسطو سنڌي ماڻهن جو رهيو، اهي اثر به سنڌ جي ٻولي قبول ڪندي ويئي، ۽ لفظن، نحوي بناوتن ۽ اچارن ۾ پنهنجي شڪل شبيهه اختيار ڪندي ويئي، ۽ ڪو اهڙو وقت آيو جو اصل سنسڪرت ۽ هن ٻوليءَ ۾ ساڳيءَ ٻوليءَ هوندي به هڪ وڏو ويڇو پئجي ويو — ۽ اهو ويڇو ايترو ته هو، جو جڏهن ڪن ماڻهن ٻنهي ٻولين کي ڀيٽڻ جي ڪوشش ڪئي ته ان کي سنسڪرت جي لحاظ کان نه رڳو اپڀرمش يا اپڀرنش يعني بگڙيل ٻولي، بلڪ 'وراچڊ اپڀرنش' يعني 'بنهه بگڙيل ٻولي' سڏڻ لڳا؛ پر، ساڳئي وقت، تمدني پهلوئن ۾ ۽ ڪن نحوي بناوتن ۾ اسان جي ٻولي ٻين سنسڪرتي پراڪرتن جي ڀيٽ ۾ سنسڪرت کي گهڻو وڌيڪ ويجهي پڻ نظر آئي. هت آءٌ سنڌيءَ جي هڪ چاڻو، محقق ڊاڪٽر ٽرمپ، جو

حوالو لفظ بلفظ لکڻ کان رهي نٿو سگهان. هو چوي ٿو:

"For, while all the modern vernaculars of India are already in a state of decomposition, the old venerable mother-tongue being hardly recognizable in her degenerate daughters, the Sindhi has, on the contrary, presented most impartant fragments of it, and created for itself a grammatical structure, which surpasses in beauty of oxecution and internal harmony by far the loose and levelling construction of its sisters."

ڊاڪٽر ٽرمپ جي هن حوالي ۾ هڪ ڄاڻوءَ جو تاثر سمايل آهي— پر اهڙو ڄاڻو، جيڪو سنڌ ۽ هند جي تمدني پس منظر ۽ سيبتائي فوقيت کان ايترو واقف نه هو. جيڪڏهن ڏيهي تحقيق جو مطالعو ڪجي ٿو ته وري هڪ ٻيءَ ڳالهه جو خيال رکڻو پوي ٿو. علم اللسان ۽ علم لغات اسان جي برصغير لاءِ نوان علم آهن. انهن علمن جي وسيع اصولن کان اڻڄاڻائيءَ ڪري ئي خود مارڪنڊيه جهڙن ڄاڻن به سنڌيءَ کي 'بگڙيل' بلڪ 'بنهه بگڙيل' زبان سڏيو. هو سنڌيءَ ۾ اهڙيون حقيقتون ڏسڻ لڳا، جيڪي اصل سنسڪرت سان گهري واسطي ۽ لاڳاپي رکندي به، سنسڪرت جي اسلوب ۽ مزاج کان بنهه جداگانه هيون. اهو اسلوب ۽ مزاج خالص سنڌي ماحول ۽ خالص سنڌي تمدن جي پيداوار هو، ان ڪري ارتقا جون اهي چيزون جيڪي مقامي اثرن ۽ مقامي ماحول جو نتيجو هيون، اهڙن عالمن جي راءِ ۾ ڪوبه رد عمل پيدا ڪري نه سگهيون. ان ڪري جا چيز دراصل ارتقا ۽ اوسر جي نشانبر هئي، ان کي هو ٻوليءَ جو بگاڙو سمجهڻ لڳا. ٻولين جي ارتقا ۽ هڪٻئي سان ڳانڍاپي جي اصول کي پنهنجي اکيان رکڻ کان سواءِ، محض ڪن لفظن جي مشابهت ۽ هڪجهڙائيءَ مان ڪي نتيجا ڪڍڻ صحيح نه آهي. مون اڳي ئي ذڪر ڪيو آهي ته لساني مشابهت جي اصولن سان گڏوگڏ ٻولين جو تمدني، طبعي ۽ عوامي پس منظر وسارڻ نه گهرجي. انهيءَ نُڪتي کي وسارڻ ڪري، ڪي محقق صاحب ڪڏهن ڪڏهن اهڙا نتيجا ڪڍي ٿا ويهن، جيڪي نه فقط غلط ۽ گمراهڪُن آهن، پر ايذائيندڙ پڻ آهن. اهڙا ئي ڪجهه نتيجا ڊاڪٽر صاحب جن به ويهي ڪڍيا آهن، جن جو پنهنجيءَ سمجهه آهر رد ڪڏ اڳتي هلي ڏيندس. هتي آءٌ اي. بي. جانسن جو هڪ قول ڏيڻ مناسب سمجهان ٿو. هو صاحب پنهنجي ڪتاب "ٽريٽز آف لئنگئيج" ('ٻوليءَ جو اپياس') ۾ چوي ٿو ته 'ٻوليءَ جي فطري اصليت متعلق غلط فهميءَ، انسانيت جي ٻين سمورين غلطين جي ڀيٽ ۾، انسان جو وڌيڪ وقت خراب ڪيو آهي، ۽ سندس ڪوشش ۽ قابليت کي اجايو ۽ بيسود ضايع ڪيو آهي.'*

---

* "Our misapprehension of the nature of language has occasioned a greater waste of time, effort and genius than all the other mistakes and delusions with which humanity has been afflicted." *(Quoted by Clyde Kluckbohn, in "Mirror for man", Page 113.)*

ان ڪري، ضروري آهي ته ٻولين جا ماهر ۽ محقق ڪنهن ٻوليءَ جي تحقيق ڪرڻ وقت ٻوليءَ ۽ ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جي فطري مزاج، طبعي ماحول، تمدني اصليت — موسيقي، مصوري ۽ ٻين لطيف فنن، عادتن، رسمن ۽ ريتين وغيره جو اڳواٽ اڀياس ڪن، ۽ انهي ٔ پس منظر ۾، ڪنهن ذاتي لاڙي يا اڳ قائم ڪيل مفروضن بغير، پنهنجي تحقيق ڪن. نظريا ۽ رايا قائم ڪرڻ — غلط يا صحيح — هڪ ڳالهه آهي، پر اهي ئي نظريا ڪنهن خاص رنگ ۾ مڙهڻ جي ڪوشش ڪرڻ، منهنجي خيال ۾ هڪ انتهائي نقصانڪار لاڙو آهي. هت منهنجو اشارو ڪنهن به خاص شخص ڏانهن نه آهي. بدنصيبيءَ، اسان جي سنڌ جي مؤرخن ۽ محققن جو اڪثر اهوئي لاڙو رهيو آهي. سواءِ ڪنهن دليل دلائل جي، ڪو مؤرخ سنڌ جي ناليءَ کي هڪدم حضرت نوح عليه السلام جي اولاد سان پچ ۾ ڏي مهري بنائڻ تو گهري، ته ڪو ان کي شري رامچندر جي ڀاءُ ڀرت جي اولاد سان منسوب ڪرڻ تو لڳي. هيءَ هڪ اهڙو رجحان آهي، جو تنقيد ۽ تحقيق جا غلط طريقا تو رائج ڪري، ۽ صحيح تاريخ ۽ تنقيد انهيءَ گند ۾ ئي دٻجي رهجي ٿي وڃي؛ اسان جهڙن طالبعلمن کي پوءِ رڳو اوندهه ۾ هٿوراڙيون ڏيڻيون ٿيون پون.

مضمون تي تفصيلي بحث ڪرڻ کان اڳ، هت هڪ ٻيءَ ڳالهه ڏانهن پڻ پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪائڻ گهران ٿو. سرڳواسي ڀيرومل کي سنڌ سان والهانه عقيدت ۽ پيار هو، ۽ انهيءَ پيار جي ڪري منهنجي سائس عقيدت آهي. پر هن ۽ ڪن ٻين عالمن هي نظريو پيش ڪيو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي موجوده شڪل ٻارهين - ٻارهين صدي عيسويءَ ۾ ٺهڻ لڳي هئي: يعني ته سنڌي ٻوليءَ جي موجوده صورت عربن جي اچڻ کان ٻه ٽي سو ورهيه پوءِ ٺهي راس ٿي، ان کان اڳ هت محض هڪ ڇڙيل يا بگڙيل پراڪرت هئي. هنن صاحبن وٽ ڪو دليل ڪونه آهي. تعجب آهي ته آخر ڀيرومل جهڙي جاڻوءَ اها راءِ ڪهڙي بنياد تي لڪي آهي. شايد، اهو نتيجو هن اسان جي سنڌي ساهت ۽ شعر جي دير سان وجود ۾ اچڻ جي مفروضي تي قائم ڪيو آهي. بهرحال، ان نتيجي لاءِ ڪو به مطمئن ڪندڙ جواز پيش نه ڪيو اٿس. عربن جي اچڻ وقت ٻوليءَ جي ڪهڙي شڪل صورت هئي، ان لاءِ جيڪڏهن ڪا نحوي بناوت اسان کي نه ملي آهي، تڏهن به ڪن جزئيات جا جيڪي لفظ ڇچنامي ۾ ملن ٿا، انهن مان ظاهر آهي ته ٻوليءَ جي تشڪيل ان وقت به ساڳي هئي، جهڙي هاڻي آهي. جڏهن اهي هڪ ٻه نه پر ڪيترا ئي لفظ — مثلاً ’ڏيئي‘، ’ٻيٽ‘، ’مهراڻ‘، وغيره وغيره — ۽ ذاتين ۽ ڪٽنبن، ڳوٺن ۽ ديهن، شهرن ۽ ضلعن جا نالا ٻارهن سو ورهين کان — يعني عربن جي فتح کان اڄ تائين — ساڳيا رهيا آهن، تڏهن اسين ڪنهن به صورت ۾ ايترو عرصو ته انهن کي عربن جي ڪاهه کان اڳ ۾ به ڏيئي سگهون ٿا. لفظن جي پويان هڪ تاريخ هوندي آهي: ۽ انهن لفظن کي انهيءَ طرح اڀياس ڪرڻ مان اهوئي نتيجو ٿو نڪري ته اسان جي ٻوليءَ جي تشڪيل عربن کان گهٽو گهٽ اڳ ٿي چڪي هئي. جيئن مون اڳي ئي عرض ڪيو آهي ته منهنجيءَ راءِ

۾ سنڌي سنسڪرت مان نڪتل ٿي نه، پر سڌيءَ طرح ان جي هڪ تدريجي بدليل صورت آهي — ۽ اها بدليل صورت ان وقت کان تشڪيل وٺڻ لڳي، جڏهن آرين جو ڪجهه حصو پورب طرف لڏي چڪو هو؛ ۽ چاڪاڻ ته اسان جي ٻولي هترادو وياڪرڻ ۽ ڌرمي قيدن ۾ بند نه ٿي ويئي، ان ڪري اسان جي ٻوليءَ جي ارتقا آوازي ڦيرگهير ۽ سماجي ضرورتن جي قاعدن پٽاندر بلڪل قدرتي طور ٿيندي ويئي. ان جا ڪجهه نشان اسان کي ٻوءِ جي تاريخ مان به ملن ٿا. ابن نديم (سن ٣٧٧ هه) جو اهو بيان ته سنڌ ۾ اٽڪل سؤ کن 'رسم‌الخط'(؟)* آهن، ڪافي غورطلب آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ بيان ۾ حد کان وڌيڪ مبالغو ڏسڻ ۾ اچي ٿو، پر ان بيان مان اهو ٿي ظاهر آهي ته ٻوليءَ جي لکڻ جي صورت محض مقامي ضرورتن جو نتيجو هئي، ۽ ڪن پابندين کان سواءِ، محض لکپڙهه جي سهوليت لاءِ، ماڻهو اها پنهنجي لاءِ مختلف طرح پيدا ڪندا ٿي ويا. اسان جي ٻولي بنيادي طرح فقط ڳالهائڻ جي ٻولي ٿي رهي، ۽ لکڻ جون صورتون ماڻهو ضرورت آهر واپار ۽ ڏيتيءَ ليتيءَ لاءِ ناهيندا ۽ ڪم آڻيندا ٿي رهيا — ايتريقدر جو مختلف واپاري طبقن جا پنهنجا پنهنجا رسم‌الخط پيدا ٿي چڪا هئا. اهوئي سبب آهي جو، سنسڪرت جي برعڪس، سنڌي، قيد بند جي ٻوماٽ کان آزاد رهي، کليءَ فضا ۾ ساهه کڻندي، زنده رهندي ٿي آئي. سنڌيءَ ۾ سنسڪرت وانگر ڪو همه‌گير رسم‌الخط پيدا نه ٿيو، ۽ ان ڪري سنسڪرت وانگر سنڌيءَ ۾ لکيل ادب جي ڪابه صورت — ناٽڪ، راڄنيتي، سماجي ۽ آرٽڪ مضمون، آکاڻيون ۽ ناول — پيدا نه ٿي. هڪ طرح اها اسان جي بدنصيبي هئي جو اسين پنهنجو ڪو لکيل ادب پيدا نه ڪري سگهياسون؛ ٻئي طرف خوش‌قسمتي اها ٿي ته اسان جي ٻولي محض ڳالهائڻ جي ٻولي هجڻ ڪري سنسڪرت وانگر مري ڪين ويئي، پر زنده رهي. ٻهرينءَ بدنصيبيءَ جي تلافي وري ٻئي طرف ٿي ويئي: اها تلافي آهي اسان جو لوڪ ادب. اسان جي ٻولي پنهنجي لوڪ ادب جي ڪري ئي زنده آهي. اسان جو لوڪ ساهت اسان جي ٻوليءَ جي جيئري هجڻ جي نشاني آهي — ۽ اسان کي پنهنجي ٻوليءَ ۽ پنهنجي تمدن جي ماضيءَ لاءِ پنهنجي لوڪ ساهت جي آئيني ۾ نهارڻ گهرجي. مون کي ان ۾ ڪوبه گمان نه آهي ته اسان جو لوڪ ادب ۽ لوڪ فن نهايت قديم آهن، ۽ اسان جي قديم سنڌين جي آرزوئن ۽ آدرشن، ريتن ۽ رسمن، اٽڻ ۽ ويهڻ — مطلب ته زندگيءَ جي هر پهلوءَ جو مظهر آهن. انهيءَ آخري گذارش کان پوءِ، آءٌ ڊاڪٽر صاحب جي مضمون جو جائزو پيش ڪريان ٿو.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجو مضمون قديم دور جي بيان سان شروع ڪيو آهي. هن حصي جي شروع ۾ ئي هڪ اهڙي ڳالهه بيان ڪئي ويئي آهي، جنهن ڪافي غلط‌فهمي پيدا ڪئي آهي، ۽ جنهن لاءِ خود ڊاڪٽر صاحب کي به وضاحت ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي. منهنجي سمجهه آهر، انهيءَ وضاحت کان پوءِ به اها غلط فهمي دور نه ٿي سگهي آهي. ڊاڪٽر صاحب

* هن مان شايد مروج لپيءَ يا رسم‌الخط جا سؤ کن اکر مراد هجي.

مضمون جي شروع ۾ ئي هڪ غيريقيني، يا ائين ڪٿي چئي ته هڪ انتهائي انوماني خيال پيش ڪيو آهي ته "سنڌ جي قديم ٻولي غالباً ڪا 'سامي' زبانن جي مٽ مان هئي، جنهن تي پوءِ آريائي ٻولين جو اثر پيو." سنڌ جي قديم ٻولي سامي زمانن جي مٽ مان هئي، تنهن مان ظاهر آهي ته اهو ئي مقصد نڪري ٿو ته سنڌ جي قديم ٻولي سامي زبانن مان هڪڙي زبان هئي. ڊاڪٽر صاحب ان لاءِ جيڪو جواز پيش ڪيو آهي، سو به محض ظني يا انوماني آهي، جيئن اڳتي هلي عرض ڪندس.

ان بعد ڊاڪٽر صاحب هيءُ خيال ظاهر ڪيو آهي ته جيئن ته اُن (قديم) دور ۾ سنڌ جو ڏاکڻو حصو— ٿر ۽ لاڙ— سمنڊ هيٺ آيل هو، ان ڪري آرين جون بيٺڪون سنڌوءَ جي مٿين ڪناري يعني پنجاب جي آسپاس قائم ٿيون— ۽ دريا جي انهيءَ ئي خطي ڪي "سنڌو" نالو ڏنائون. آءٌ سمجهان ٿو ته يقيناً هتي 'پنجاب' جي خطي ۾ ڊاڪٽر صاحب اتر سنڌ ۽ وچولي سنڌ کي شامل ڪونه ٿو ڪري. فرض ڪجي ته لاڙ ۽ ٿر وارا پاسا سمنڊ هيٺ هئا به ڪٿي، ته موجوده سنڌ جي باقي حصي ۾ آرين بيٺڪون ڇو ڪين قائم ڪيون؟ دراصل، سنڌ جي 'ڌرتي وگيان' (Geology) جي ڄاڻن اهو ثابت ڪري ڏيکاريو آهي ته سنڌ جي موجوده طبعي تشڪيل (Topography) لکين ورهيه پراڻي آهي. لڪيءَ جا جبل ۽ ان جي آسپاس وارا زمين جا ٽڪرا اڄ کان ڇهه ڪروڙ ورهيه اڳ سمنڊ منجهان پيدا ٿي چڪا هئا، ۽ جڏهن 'زندگيءَ' جي ارتقا ۾ "ٿڃارائيندڙ جانور" جو دور (age of mammals) پهتو، تڏهن ئي سنڌ مان سمنڊ هٽي موجوده طبعي حالت تي پهچي چڪو هو— يا ان ۾ ڪٿي موجوده سمنڊ جي پاسي ڏانهن چند ميلن جو فرق تصور ڪجي. طبعي تبديلين ٿيڻ ۾ لکين ورهيه لڳي وڃن ٿا؛ ۽ اهو تقريباً ثابت ٿي چڪو آهي ته سنڌ جي موجوده ڌرتيءَ جي پڪيڙ جو دور لکها ورهيه پراڻو آهي*. آرين کان گهڻو گهڻو اڳ، جڏهن پهريون انسان سنڌ ۾ پيدا ٿيو يا وارد ٿيو، تڏهن سنڌ لکين ورهين کان موجوده صورت ۾ موجود هئي: ان ڪري ڊاڪٽر صاحب جيڪو دورن جي ورهاست ۾ اولين قديم دور بيان ڪيو آهي، تنهن مان سندس مقصد شايد آرين کان چند هزار ورهين اڳ جو دور آهي. درحقيقت دنيا ۾ انسان جي وجود کان اڳ، سنڌ جي ايراضيءَ مان سمنڊ هٽي چڪو هو. انهيءَ کان انڪار ڪرڻ لاءِ ڪو به سبب ڪونهي ته زندگي سنڌ ۾ به دنيا جي ٻين خطن وانگر پيدا ٿي، ۽ ارتقا ڪندي انساني جامي ۾ آئي.

تاريخ جو ٿورو گهڻو اشارو اسان کي جيڪو ملي ٿو، ان منجهان به ڊاڪٽر صاحب جو اهو جواز غلط ثابت ٿئي ٿو. آرين کان گهڻو گهڻو اڳ سنڌ ۾ 'نئين پٿر واري دور' جا نشان ملن ٿا. ڪزنس جي احوال موجب، مسٽر ڪارٽر، ڪراچيءَ کان فقط ويهن ميلن جي مفاصلي تي،

---

*Cf. Dr. Pithawala :"*A physical and economic Geogrophy of Sind*", *pp. 60-61.*

جهرڪن جي آسپاس ۽ ٽرڙيءَ جي ويجهو ٿئين پٿر واري زماني جي ٻيٺڪن جا ڪيترا نشان ڏٺا هئا؛ خود آرڪيالاجيڪل کاتي وارن جون رپورٽون پڻ انهن بيانن جي تصديق ڪن ٿيون. مٿين حقيقتن کي تفصيلي بيان ڪرڻ مان منهنجو مقصد صرف اهو آهي ته جڏهن آريا سنڌ ۾ آيا، تڏهن سنڌ جيئن اڄ آهي تيئن موجود هئي، ۽ ڪو سبب نه آهي ته آريا فقط پنجاب جي خطي ۾ وڃي رهيا هجن. آرين جي هندستان اچڻ لاءِ هڪ نظريو اهو به آهي ته هو سمنڊ ذريعي پڻ آيا هئا؛ ۽ ائين به ٿي سگهي ٿو ته هو سمنڊ رستي ئي سنڌ پهتا، ۽ اڳتي وڌندا سموريءَ سنڌو واديءَ ۾ ڦهلجي ويا. ڪجهه عرصي کان پوءِ انهن جا ڪجهه ڪٽنب اوپر ڏي وڌندا ويا. هنن جنهن خطي کي 'سنڌو' نالو ڏنو، ان ۾ سنڌ جو هيٺيون سمورو دوآبو شامل هو، ۽ انهيءَ ئي خطي تي پوءِ اهو نالو خصوصي طور قائم رهجي ويو. جيڪڏهن رڳو پنجاب ۽ ان جي ڪناري وارن خطن کي 'سنڌو' نالو ڏنو ويو هو ته اهو نالو موجوده سنڌ تي ڪيئن پيو، ۽ پنجاب تي اهو نالو قائم ڇو نه رهيو؟ پنجاب جي مٿين علائقي — اٽڪ ۽ غازيپور طرف — مون ماڻهن کي ائين چوندو ٻڌو آهي ته "هي سنڌ درياءَ آهي، ۽ سنڌ طرف ئي وڃي ٿو." اهي لفظ اڻپڙهيل ڳوٺاڻن جا آهن. ان مان جهان به اشارو اهو ئي ملي ٿو ته آرين 'سنڌو' نالو درياءَ کي ڏنو، ۽ جنهن علائقي ۾ ٻيٺڪون ڪري ويهي رهيا، انهيءَ کي 'سنڌو' يا 'سنڌ' ئي سڏڻ لڳا. ڪو وقت آيو، جڏهن ملتان کان مٿي وارن علائقن مان ڪافي آريا لڏيندا پورب طرف وڌندا ويا. هيٺين علائقي مان به ڪجهه ماڻهن جي لڏي وڃڻ جا مثال ملن ٿا. بهرحال، ملتان کان هيٺين علائقي ۾ آريا گهڻي تعداد ۾ رهجي ويا، جي پنهنجي علائقي کي 'سنڌ' يا 'سنڌو' ئي سڏيندا رهيا. ٻوليءَ ۾ مقامي اثرن جي ڪري، ٻولي به 'سنڌي' سڏجڻ ۾ آئي.

ڊاڪٽر صاحب جي اها راءِ ته "سرزمين سنڌ کي جن ماڻهن اول اول اچي آباد ڪيو، سي الهندي وارن ملڪن مان آيا، ۽ انهن سنڌ دريا جي الهندي ڪناري واري ايراضيءَ ۾ پنهنجون ٻيٺڪون قائم ڪيون،—سا به تنقيد ۽ تاريخ جي ڪسوٽيءَ تي پوري نٿي اچي، ۽ غلط ثابت ٿي ٿئي؛ خصوصاً تڏهن، جڏهن انهيءَ راءِ مان ڊاڪٽر صاحب جو مقصد 'موهن جي دڙي' واريءَ تهذيب وارن ماڻهن بابت آهي — جيئن اڳتي هلي پاڻ وضاحت ڪئي اٿن. سنڌ کي اول اول جن ماڻهن اچي آباد ڪيو، انهن جي تاريخي طرح ڪا ڄاڻ ڪانه ٿي ملي؛ البت تمدني ثبوت جي بنا تي ائين چئي سگهجي ٿو ته جيئن ته موهن جي دڙي کان اڳ ڪنهن سڀيتا جا پختا ثبوت ڪونه ٿا ملن، ان ڪري موهن کي دڙي جي 'اولين تاريخي سڀيتا' سڏي سگهجي ٿو. ان لاءِ سبب هي آهي ته انهيءَ سڀيتا کان اڳ، يعني دراوڙن جي سڀيتا کان اڳ، ڪولن ۽ سنٿالن جا به ڪجهه ڪجهه نشان ملن ٿا. موهن جي دڙي واري تهذيب دراوڙ تهذيب آهي، جيئن ڪوجنائن ڪندڙن ثابت ڪري ڏيکاريو آهي؛ البت آتي دراوڙن سان گڏ ڪولن ۽ سنٿالن جون ڪوپريون ۽ هڏن جا پڃرا پڻ لڌا آهن. پر، خصوصي طرح سر جان مارشل ۽ ٻين ڄاڻن جي راءِ موجب، اها دراوڙ سڀيتا آهي. جيڪڏهن انهيءَ راءِ کي صحيح مڃجي — جنهن

کي نہ مڃڻ لاءِ ڪو بہ وزندار دليل موجود ڪونهي — تہ پوءِ اسان کي موهن جي دڙي جي تمدن ۽ ٻين تمدنن ساڻ سنڌس لاڳاپي ڳولڻ لاءِ انهيءَ راءِ کي پيش نظر رکڻو پوندو. اهو خيال رکندي، ڪهڙيءَ لاءِ ائين چئجي بہ ڪٿي تہ ”سنڌ جو هي قديم تمدن ’مغربي دريائي تمدن‘ يعني دجلہ ۽ فرات دريائن جي سمير ۽ بابلي تمدنن جو ساٿياري آهي“; پر ائين چوڻ لاءِ يقيناً ڪو سبب ڪونهي تہ ”— ازان سواءِ اهو سنڌ جو قديم تمدن ’هڪ قسم جو‘ سامي تمدن آهي، ۽ نہ آريائي“، ۽ ”انهيءَ قديم سنڌي تمدن جي ٻولي بہ ڪا ’سامي-صفت‘ زبان هئي“ — ڇاڪاڻ تہ هڪ تہ خود سمير ۽ بابلي تمدنن جو سامي تمدن هئڻ مشڪوڪ آهي، ۽ ٻيو تہ ”ساٿياري“ لفظ جي معنيٰ شايد ’همعصر‘ آهي ۽ نہ ’همجنس‘.

ڊاڪٽر صاحب مٿين چند جملن ۾ ڪجهہ اهڙا لفظ ۽ فقرا ڪم آندا آهن، جن جي معنيٰ جي ڪين بہ پڪ ڪانہ ٿي ڏسجي، جو مختلف جملن ۾ اهي مختلف مفهوم ادا ڪن ٿا. ”ساٿياري“ لفظ منجهان ڊاڪٽر صاحب درحقيقت الائي ڪهڙي مراد ورتي آهي! ان جي هڪ صورت تہ اها آهي تہ ڊاڪٽر صاحب ’ساٿياري‘ لفظ انگريزي لفظن contemporary يا contemporaneous جي معنيٰ ۾ ڪم آندو آهي — يعني تہ اهي تمدن هڪ ئي تاريخي دور جي پيداوار آهن، ۽ همعصر آهن. جيڪڏهن اها ئي صورت صحيح آهي تہ پوءِ انهيءَ مان اهو نتيجو ڪنهن بہ صورت ۾ ڪونہ ٿو نڪري تہ اهو تمدن ”هڪ قسم جو سامي تمدن“ آهي. ”هڪ قسم جو“ صفتي اصطلاح ڪم آڻي، ڊاڪٽر صاحب انهيءَ نتيجي کي نهايت منجهائيندڙ ۽ مبهم بنائي وڌو آهي. پر جيڪڏهن ان جو اهوئي مقصد ورتجي تہ قديم سنڌي تمدن ”سامي تمدن“ جي ئي هڪ صورت آهي، تہ پوءِ ڊاڪٽر صاحب جو ڪڍيل نتيجو نہ فقط حقيقتن جي بنا تي، بلڪ، جيئن مٿي چيو ويو، منطقي طرح بہ غلط ٿيندو. ان طرح جيڪڏهن چئجي تہ آمريڪي ’ريڊ انڊين‘ ماڻهن جو ”سئو“ تمدن بہ موهن جي دڙي جي تهذيب جو ساٿياري آهي، ۽ ان ڪري سنڌ جو قديم تمدن بہ هڪ قسم جو ’سئو‘ تمدن آهي، يا ’سئو‘ تمدن هڪ قسم جو سنڌي تمدن آهي، تہ اها بلڪل بي معنيٰ ڳالهہ ٿيندي. همعصر تمدنن کي محض ان ڪري تہ اهي همعصر يا ساٿياري تمدن آهن، هڪجهڙا يا هڪٻئي جي صورت جا تمدن سڏڻ منهنجي راءِ ۾ صحيح نہ آهي. پر جيڪڏهن ’ساٿياري‘ مان مقصد اهو آهي تہ هڪ ئي ٽولي ۽ ساٿ جا تمدن آهن، تہ پوءِ اهو سوال پيدا ٿئي ٿو تہ دراصل انهيءَ تمدنن جي ٽولي جو بنياد ڪهڙو، ۽ انهن تمدنن کي اسين ساٿياري ڇو ٿا سڏيون؟ منهنجي خيال ۾، ڊاڪٽر صاحب جي پيش نظر هڪ تہ انهن تمدنن جو همعصر هجڻ آهي، ٻيو ڪن طبعي خصوصيتن جي هڪجهڙائي، ۽ ٽيون موهن جي دڙي مان لڌل مهرن جي دجلہ ۽ فرات جي تمدنن وارين مهرن سان ڪجهہ ظاهري هڪجهڙائي. تاريخي مواد ۾ ڪن ٺوس ثبوتن جي غير موجودگيءَ ۾ اهي ٽيئي ڳالهيون ڪيترين ئي قياس آرائين کي جنم ڏيئي سگهن ٿيون، ۽ ڊاڪٽر صاحب جي قياس آرائي بہ ڪن مثبت حقيقتن جي انهيءَ غير موجودگيءَ جي سهاري تي بيٺل آهي. جيڪي ٿوريون گهڻيون حقيقتون موجود آهن،

مي تہ پاڻ اهو سوال پيدا ٿيون ڪن تہ ڇا، بابل ۽ سمير جي تمدنن جو مُک موهن جي دڙي جي تهذيب بہ ڪانهي؟ اچو تہ ان رخ کي بہ جاچيون.

موهن جي دڙي جي تهذيب کي آريائي تهذيب سمجهڻ جو نظريو تہ اڄڪلهہ سان ئي ختم ٿي ويو هو — ۽ کوجنائن ۾ اهڙا ثبوت گهڻائي ملن ٿا، جيڪي ان تمدن کي غيرآريائي تمدن ثابت ڪن ٿا. اڪثر محقق متفق طرح ان کي دراوڙ تمدن سمجهن ٿا، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ دراوڙن جي جسماني ساخت ۽ تمدني جزئيات جا بيشمار نمونا ملن ٿا. فرات ۽ دجلہ جي تمدنن لاءِ پڻ اهوئي رايو قائم ٿيل آهي تہ اهي بہ دراوڙ تهذيب جا نشان آهن. هاڻ سوال اهو ٿو اٿي تہ دراوڙ ڪير هئا ۽ ڪٿان آيا؟ ڪي محقق سمجهن ٿا هندستان ۾ اهي يونوچ سمنڊ واري علائقي يا وچ ايشيا کان الهندي واري واٽ ڏيئي پهتا. انهن جي برعڪس، ٻيا چون ٿا تہ دراوڙ اصل هندستان جا رهاڪو هئا، جي پوءِ يونوچ سمنڊ وارن علائقن ۽ ٻين مغربي ملڪن ڏانهن ويا هئا. هن گروهہ وٽ نسبتاً تاريخي توڙي تمدني ثبوت گهڻا ميسر آهن، جن جي بنياد تي هو اهو ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري چڪا آهن. ١٩٣٧ع ۾ علم‌اللسان جي هڪ ڄاڻو ۽ محقق "فادر هيرٽس"، موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي ڪن مهرن جي زبان پڙهي، ثبوتن سان اها راءِ قائم ڪئي آهي تہ دراوڙ اصل هندستان جا رهاڪو هئا، جي پوءِ اولهہ طرف وڌي ويا. هو صاحب چوي ٿو تہ "اٽڪل هڪ هزار آٺ سؤ لکيتن (inscriptions) جي پڙهڻ کان پوءِ، جيڪي مون هيستائين حل ڪيون آهن، اهو ثابت ڪرڻ نهايت آسان آهي تہ يونوچ واريءَ قوم جي لڏپلاڻ متعلق جو اهو خيال آهي تہ اها لڏپلاڻ اولهہ کان اوڀر طرف ٿي، سو غلط آهي؛ ۽ اهو بلڪل ثابت ٿي چڪو آهي تہ اها لڏپلاڻ ان جي برعڪس، يعني اوڀر کان اولهہ طرف، ٿي هئي. سميري رسم‌الخط جي بنسبت موهن جي دڙي جي رسم‌الخط جي اوسر، انهن ٻنهي ملڪن ۽ مصر جي مذهبن، بادشاهن جي لقبن، اصل هندي ماڻهن جي راس‌منڊلن يا نکٽن جي تعداد ۽ انهن لکٽن جي نسبتي ٻيهڪ، اصلي هندي ماڻهن جي نکٽ 'هارپ'' (يعني، 'چنگ') جو 'توروس' (يعني، 'ڍڳو') ۾ تبديل ٿيڻ — جا تبديلي يقيناً سمير ۾ ئي آئي هوندي —، 'بيروسس' جي لکيل ميسوپوٽيميا جي ماڻهن جي قديم روايت، ۽ انجيل جي 'پيدائش جي باب' نمبر ٢، ١–٥، ۾ ساڳئي قسم جي روايت: اهي سموريون ڳالهيون اهو نتيجو ظاهر ڪن ٿيون تہ يونوچ واريءَ قوم جي لڏپلاڻ هندستان مان شروع ٿي، ۽ ڏکڻ ميسوپوٽيميا ۽ اتر آفريڪا مان هلندي ڪريٽ، سائپرس، يونان، اٽليءَ ۽ اسپين ۾ پکڙندي، ۽ پائرينس جبل کي پار ڪندي، وچ يورپ ۽ برطانيہ تائين پهتي. سلون کان شروع ٿيندي آئرلينڊ تائين — انهيءَ واٽ ۾ ڪيترن ئي هنڌن تي اُڀن پٿرن جي گهيرن ۽ نَسُلن جي سلسلي جا نشان ملن ٿا، ۽ اهي نشان شايد انهيءَ نهايت ئي تهذيب يافتہ ۽ جوشيليءَ قوم جا آهن، جن کي علم‌الانسان جا ماهر 'ميڊيٽرينين قوم' يا يونوچ واري قوم سڏين ٿا، ۽ جنهن کي هندستان ۾ هرويرو 'دراوڙ' نالو ڏيئي ذڪار جي نظر سان

ڏنو ويو آهي." *

هن سلسلي ۾ مٿين راءِ ڪافي وزن رکي ٿي. ان سان گڏ، جڏهن اسين پيون حقيقتون جاچيون ٿا تہ انهيءَ راءِ جي وڌيڪ پختگي ۽ صداقت معلوم ٿئي ٿي. سر جان مارشل جهڙو مستند ۽ مڃيل ڄاڻو بہ مختلف تمدنن جي ڀيٽ ڪندي موهن جي دڙي لاءِ چوي ٿو:

"...a marvellous culture, surpassing in many respects the splendour of Egypt and Mesopotamia...!"

موهن جي دڙي جي هيءَ تمدني برتري ٻڌائي ٿي تہ سمير ۽ بابل وارا تمدن سنڌ جي هن قديم تمدن جي ڀيٽ ۾ ڪيترا ئي درجا پوئتي آهن — ۽ اهو شايد ان ڪري آهي جو اهي تمدن سنڌ جي قديم تمدن جي ئي هڪ صورت آهي، جا لڏپلاڻ ڪري اوڏانهن پهتي، ۽ انهيءَ منتقليءَ ۾ ان جون ڪيتريون ئي خوبيون، سمير ۽ ميسوپوٽيميا پهچندي پهچندي، جهڪيون ٿي ويون. ان زماني ۾ تمدنن جي لڏپلاڻ تاريخ جو هڪ رنگ هو، ۽ انهيءَ رنگ بدلجڻ

* "قديم سنڌ"، ص ١٠٥

"After the study of above one thousand eight hundred inscriptions, which upto now have been deciphered by the present writer, it is easy to realize that the wave of migration of the Mediterranean race which was supposed to have been from West to East, must now be finally settled as having taken place in the opposite direction, i. e. from East to West. The development of the script of *Mohen-Jo-Daro* in relation with the Sumerian script, the religion of these two countries and that of Egypt the titles of kings, the number of Zodiacal Constellations among the proto-Indian people and the relative positions of these constellations, the changing of the proto-Indian constellation of *Harp* (yal) for *Taurus* (the bull) which must have taken place in Sumer, the tradition of the ancient people of Mesopotamia recorded by Berosus, the parralel biblical account in Genesis II,1-5,-all point to the same conclusion that the migration of the Mediterranean race commenced from India and extended through Southern Mesopotamia and Northern Africa, spread through Crete, Cyprus, Greece, Italy and Spain, and crossing the Pyrenes reached Central Europe and the British Isles. This route starting from Ceylon upto Ireland is marked by an interrupted chain of dolmens and other megaliths, that seem to be relics of this enterprising and highly civilized race which is termed 'Mediterranean' by the anthropologists and which in India has been quite unreasonably despised under the name 'Dravidian- Rev. H. Heras, S. J.: *Journal of Indian History. Vol. XVI, Part 1, April 1937, Serial No. 46.*
(Quoted by Bherumal. in *"Qadeem Sindh", pp. 66-67*)

۾ هزارين ورهيه لڳي ويندا هئا. ڪي عالم ته اهو به ثابت ڪري چڪا آهن ته موهن جي دڙي وارو تمدن سمير ۽ بابل جي تمدنن کان گهٽ جهونو آهي. موهن جي دڙي مان لڌل مهرن جي ميسوپوٽيميا جي لڌل مهرن سان ظاهري هڪجهڙائيءَ جي بنياد تي، موهن جي دڙي جي قدامت به اها ئي قائم ڪئي ويئي آهي جا ميسوپوٽيميا جي تهذيب جي آهي، يعني اٽڪل پنج هزار ورهيه ق. م. هيءَ تخمينو جنهن بنياد تي لڳايو ويو آهي، سو نهايت ئي ڪمزور ۽ هڪطرفو آهي. ڪيترن ئي ذيهي عالمن، علم جوتش ۽ ويدن مان سوڌيل حقيقتن جي بنياد تي، موهن جي دڙي جي قدامت پنجن هزارن سالن کان گهٽي جهوني ۽ آڳاٽي ثابت ڪئي آهي. انهيءَ حقيقت کي خيال ۾ رکندي هيڪاري يقين پختو ٿو ٿئي ته سمير ۽ بابل جا تمدن موهن جي دڙي جي تمدن جا مرهون منت آهن.

باقي رهي ڪن خصوصيتن جي هڪجهڙائي، سو سڀ کان اول ته اهي تمدن دريائي تمدن هئا. پاڻيءَ جو سنو انساني تمدنن جو هميشه آماجگاهه رهيو آهي، ۽ دريائي وادين جون ڪجهه خصوصيتون مختلف ملڪن ۾ به ساڳيون ٿين ٿيون؛ ان ڪري تمدنن جا اهي جزا جيڪي طبعي اثرن جو نتيجو ٿين ٿا، سي به هڪجهڙا ٿي سگهن ٿا.

هاڻي جيڪڏهن مٿين سمورين حقيقتن کي خيال ۾ رکبو، ته اهوئي چئي سگهبو ته موهن جو دڙو دراوڙ تهذيب جو نشانبر آهي، ۽ اهي دراوڙ هندستان ۽ سنڌ مان لڏي بلوچ سمنڊ وارن علائقن ۽ ٻين مغربي ملڪن ۾ وڃي آباد ٿيا، ۽ اتي پنهنجون بيٺڪون قائم ڪيائون؛ ان ڪري ان طرف جا تمدن به موهن جي دڙي جي تمدن جي هڪ صورت آهن؛ ۽ موهن جي دڙي جو تمدن بهرحال انهن تمدنن کان وڌيڪ جهونو ۽ وڌيڪ بهتر تمدن آهي: ڇاڪاڻ ته ائين چيو وڃي ته سنڌ جو قديم تمدن 'هڪ قسم جو سامي تمدن' آهي، جنهن ڳالهه جو نه آهي منهن نه مٿو، نه پير نه ڪُرُ!

انهيءَ ساڳئي نظريي جي بنياد تي ڊاڪٽر صاحب هڪ ٻيو نتيجو هي ڪڍيو آهي ته "انهيءَ قديم سنڌي تمدن جي ٻولي به ڪا 'سامي-صفت' زبان هئي، جا سنڌ جي اوائلي زبان هئي." هن نتيجي ۾ به ڊاڪٽر صاحب هڪ ذومعنيٰ ۽ منجهائيندڙ فقرو "سامي-صفت" ڪم آندو آهي. غالباً 'سامي-صفت' مان مراد سامي زبانن جهڙي، يا سامي زبانن جون خصوصيتون رکندڙ ڪا زبان آهي. ان لاءِ جواز هڪ مزيدار پيش ڪيو اٿن — ۽ اهو اشارو هي آهي ته انهيءَ جا مسخ ٿيل نشان موهن جي دڙي مان لڌل مهرن تي موجود آهن! ڊاڪٽر صاحب اهو نتيجو ان بنياد تي ڪڍيو آهي ته (سندن چوڻ موجب) ڇاڪاڻ ته قديم سنڌي تمدن 'هڪ قسم جو سامي تمدن' هو، ان ڪري ان جي ٻولي به سامي-صفت آهي. آن جي بدران ڊاڪٽر صاحب لاءِ بهتر ٿئي ها جو سڌو پاڌو هيئن چون ها ته 'سنڌ جي قديم زبان "هڪ قسم جي سامي زبان" هئي'، ۽ بس؛ ۽ ٻوءِ ڇاڪاڻ ته ان ٻوليءَ جو ڪو ذرو پرزو به اسان وٽ سڃاڻپ لاءِ موجود ڪونهي، انهيءَ ڪري ان جي ردڪد جي ڪئي ڪا گنجائش ئي ڪانه رهي ها.

آءٌ مٿي اڳي ئي عرض ڪري آيو آهيان تہ ڪنهن بہ بنياد تي قديم سنڌي تمدن کي هڪ قسم جو سامي تمدن سڏڻ صحيح نہ آهي. هاڻي اچو تہ ٻوليءَ تي بہ نظر وجهون. گرامر ۽ محاورن جون ننڍيون ننڍيون تبديليون ۽ خصوصيتون نظرانداز ڪندي، آءٌ هت فقط سامي زبانن جون بنيادي خصوصيتون بيان ڪندس، جيڪي علم‌اللسان جي ماهرن بيان ڪيون آهن. مري ويل يا زلده سامي زبانن جي گروهہ جي سڀ کان اهم خصوصيت آهي "ٽِہ-اکرائي" (triliteralism)؛ يعني سامي زبانن جا سمورا ڌاتو ٽن صحيح حرفن جو مجموعو آهن. دراصل انهيءَ ٽہ-اکري ڌاتو هجڻ جي خصوصيت ئي سامي زبانن جي رسم‌الخط ٺهڻ جو وڏو سبب سمجهي وڃي ٿي. سامي زبانن جي ٻي خصوصيت آهي حرف علت جو اندروني ڦيرو internal vowel) (change، جيڪو ڌاتوءَ جي منجهڻ وقت (root inflexion) وقت ظاهر ٿئي ٿو. ڌاتوءَ جو منجهڻ آريائي زبانن ۾ بہ آهي، پر سامي زبانن ۾ ان جو هڪ مخصوص نظام آهي. انهيءَ ڦيري سان گڏ، اڳياڙين ۽ پڇاڙين (prefixes and suffixes) جو ڳانڍاپو، سامي زبانن جي نحوي بناوت جو مرڪزي نُڪتو آهي. مون کي ياد آهي تہ ننڍي هوندي جڏهن پنهنجي والد کان عربي لفظن جا اشتقاق ٿي سکيم، تڏهن اهو ڏس ڏنائون تہ عربي لفظن جا اشتقاق ڳولهڻ لاءِ ڪنهن بہ لفظ منجهان "يتسمنوا" جا ست اکر موقعي آهر ڪڍي ڇڏبا آهن، پر ان ۾ اهو خيال رکڻو آهي تہ اشتقاق ۾ ٽي اکر ضرور رهن. اهو قاعدو مون کي اڄ تائين ڪونہ وسريو آهي: مثال طور مصرف، متصرف، مستصرف، مصروف، مصارف، وغيره جهڙن لفظن تي اهو 'يستمنوا' وارو قاعدو لڳائبو، تہ اشتقاق يا ڌاتو 'صرف' ملي پوندو. ٽہ-اکري ڌاتوءَ واري خصوصيت نہ صرف زلده سامي زبانن جي خصوصيت آهي، بلڪ مري ويل سامي زبانن — جهڙوڪ عبراني وغيره — ۾ پڻ اها خصوصيت قائم آهي. ان جي ابتڙ، سنڌيءَ جا اڪثر ڌاتو ٻہ-اکرا آهن. جيڪڏهن سنڌ جي قديم ٻولي سامي سٽ مان هئي، يا سامي-صفت هئي، تہ پوءِ ان خصوصيت جو ڪو جهڪو اهڃاڻ بہ اسان کي موجوده سنڌي زبان ۾ ڇو نٿو ملي؟ هيءُ هڪ اهڙو فرق آهي، جو سنڌي — قديم يا جديد — ٻوليءَ کي ڪڏهن بہ سامي زبانن جي قطار ۾ شمار ڪري نٿو سگهجي. سنڌيءَ جا ڌاتو ظاهر ظهور سنسڪرت جي ڌاتن مان لاڳاپيل آهن، بلڪ اڪثر حالتن ۾ بنهہ ساڳيا آهن. اڳياڙين ۽ پڇاڙين ۾ بہ سنڌي خالص سنسڪرت جا اصول وٺيو بيٺي آهي، ۽ نہ ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ جا. ان سلسلي ۾ آءٌ ڊاڪٽر صاحب توڙي پڙهندڙن کي ڀيرومل جي "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" صفحي ٣٣٢ کان ٣٣٤ تائين پڙهڻ جي ضرور گذارش ڪندس. انهن صفحن مان چڱيءَ پر ثابت ٿي وڃي ٿو تہ اسان جا اسم، اسان جون صفتون، اسان جا فعل ۽ اسان جون ضميري صورتون هوبهو سنسڪرت وارين اڳياڙين ۽ پڇاڙين جي نحوي صورت جو نتيجو آهن.

جيتريقدر ٻين ٻولين جي اثر جو تعلق آهي، اها تہ مڃيل حقيقت آهي تہ سنڌي ٻوليءَ تي، تاريخي سببن جي ڪري، قومن جي ڏاڍ مڙسيءَ جي ڪري، وڻج واپار جي ڪري، ٻين ٻولين جو

ڪجهه اثر ضرور پيو آهي. پر، اهو اثر محض چند لفظن ڪي پنهنجو ڪري ڇڏڻ تائين محدود آهي. اها ته اسان جي ٻوليءَ جي خوبي آهي جو ٻين زبانن جي لفظن کي اڌارو وٺي، انهن کي ڦيرائي گهيرائي، بنهه پنهنجو بڻايو ڇڏي. دنيا ۾ ٻي هڪ اهڙي ٻولي انگريزي آهي، جنهن ۾ تقريباً دنيا جي هر ٻوليءَ جا لفظ رائج ٿي چڪا آهن. انگريزيءَ تي انهن ٻولين جي اثر ڪري ڪو به ماڻهو انهيءَ کي ’بربر‘ يا ’بانٽو‘ ٻولين مان نڪتل يا ويجهيءَ طرح لاڳاپيل ڪونه ٿو سمجهي. ٻولين تي علائقائي اثر به ٿئي ٿو — يعني هڪٻئي سان ويجهن ۽ ڳنڍيل علائقن ۾ اڪثر ٻولين جون ڪي ڪي خصوصيتون عام ملنديون آهن — جيئن ڊاڪٽر صاحب ’پيتو‘، ’لاتو‘، ’ڪيتا‘، وغيره جا مثال ڏنا آهن. داردي ٻولين جو ڪٿي اثر ڪجهه سنڌي ٻوليءَ تي پيو به هجي، پر خود انهن ئي مثالن مان ٻولين جي انفراديت ظاهر ٿي پوي ٿي. مٿيان ماضي بيقاعدي ٿهيل آهن، ۽ سنسڪرت ۾ ماضيءَ جي ڪن صورتن ۾ ’ت‘ اکر وچ ۾ اچي ٿو: مثال طور، ڪُرت = ڪيو، پيتا = پيتو، سپته = سُتو، وغيره. سرائڪيءَ ۽ پنجابيءَ ’ڪُرت‘ کي ’ڪيتا‘ جي صورت ڏني، پر سنڌيءَ ۾ اهو ماضي ’ڪريو‘ ۽ ’ڪيو‘ بنجي ويو. ’پيتو‘ ماضيءَ جي صورت ۾ سنڌيءَ، سرائڪيءَ، پنجابيءَ ۽ لهندا ’ت‘ واري صورت قائم رکي. ’سپته‘ کي سنڌيءَ ۾ ’ستو‘، پنجابيءَ ۾ ’ستا‘، سرائڪيءَ ۾ ’سُتو‘ ئي قائم رکيو وڃي ٿو. ’لاتو‘ واري صورت فقط سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ قائم رهي؛ پنجابي (لهندا) ۾ اها صورت بس ’لايا‘ بنجي ويئي. هند-آريائي ٻولين لاءِ ’لايا‘ جو جيڪو مثال ڊاڪٽرصاحب ڏنو آهي، سو شايد ڪنهن غلطفهميءَ ڪان. اهو ’لايا‘ لفظ ’لاتا‘ جو ماضي آهي، يعني آڻڻ؛ ’لاتو‘ سرائڪي ۽ سنڌيءَ جو، ۽ ’لايا‘ پنجابي ’لائڻ‘ يا لڳائڻ جي معنيٰ ۾ آهي. ازان سواءِ اهي مثال سنڌيءَ کي ڪنهن به طرح ڪنهن مخصوص اثر جي پابند ثابت نٿا ڪن. سنڌيءَ ۾ ڪيترا ئي ماضي بيقاعدي ٿهن ٿا — ڪن ۾ ’ت‘ آندي وڃي ٿي، ڪن ۾ ’ڌ‘، ته ڪن ۾ ’ن‘. اهي ٻوليءَ جون پنهنجون خصوصيتون آهن، جي هر ٻوليءَ ۾ علحديون علحديون ملن ٿيون. جيڪڏهن ڪو همه گير داردي اثر هجي ها ته ان جا مثال هر انهيءَ ماضي ۾ ملن ها، جيڪي هموزن ۽ هڪجهڙن فعلن جي صورت ۾ موجود ملن ٿا. مثلاً ’ڏيڻ‘ فعل کي ئي وٺو: سنڌيءَ ۾ ماضي ’ڏنو‘، سرائڪيءَ ۾ ’ڏتو‘، پنجابيءَ ۾ ’دتا‘، ۽ هنديءَ ۽ ان سان لاڳاپيل هند-آريائي ٻولين ۾ ’ديا‘ آهي. اثرن جي اهڙا ورچ هر ٻوليءَ جي پنهنجي آهي. ڪنهن مخصوص اثر کي ثابت ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر صاحب کي اهڙا مثال ڏيڻ گهربا هئا، جن ۾ ڪو اصول نمايان هجي، جن کي نسبتي اهميت (relative impartance) هجي، ۽ جن کي علم لغت جي دائري ۾ ڪا حيثيت هجي.

اهي مثال ڏيندي ڊاڪٽر صاحب هڪ مثال ضمير متڪلم جي جمع واريءَ صورت ’اسين‘، ’اسان‘ ۽ ’آسي‘ کي (سنسڪرت جي) ’اسمي‘ لفظ (يا فقري ؟) مان اڪتل ڏيکاريو آهي، ۽ ان لفظ کي سنسڪرت کان اڳ يا سنسڪرت جي زماني جي ڪنهن پراڪرت جو سڏيو اٿس، جنهن کي پروٽو-پراڪرت (Proto-prakrit) جو نالو ڏنو اٿس. پروٽو-پراڪرت مان

ڊاڪٽر صاحب جو مقصد ته الائجي ڪهڙو آهي. 'پروٽو' جي معنيٰ آهي اصلي، بنيادي يا ابتدائي. جيڪڏهن پاڻ به اهو لفظ انهيءَ معنيٰ ۾ ورتو اٿس، ته پروٽو-پراڪرت، يعني بنيادي يا اصلي پراڪرت، مان سندس ڪهڙي مراد آهي؟ سنسڪرت جي زماني کان اڳ ڪهڙيءَ پراڪرت کي پاڻ پروٽو-پراڪرت سڏڻ ٿو گهري؟ خير، انهيءَ نئين نالي سموري انڪشاف کي منجهائي وڌو آهي. دراصل 'اسمي' سنسڪرت کان اڳ يا ان جي زماني جي ڪنهن پراڪرت جو لفظ نه، پر خالص سنسڪرت جي هڪ مرڪب ترڪيب آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "(آءٌ) آهيان". انهيءَ لفظ جو ڌاتو آهي 'آس' (=ٿيڻ)، جنهن ۾ 'مي' متڪلم واحد جي پڇاڙي ڳنڍيل آهي. اها 'مي' پڇاڙي 'اهم' (=آءٌ) ضمير جي هڪ شاخ يا ڏانڊي (stem) 'م' يا 'مي' آهي، ۽ انهيءَ ئي ڏانڊيءَ مان "آءٌ" جون لاڳاپيل صورتون (oblique cases)، "مون" وغيره' نڪتل آهن. انهيءَ ساڳئي مرڪب لفظ "اسمي" مان هند-يورپي ٻولين جو جيڪو سنڌ آهي، ان جو ذڪر ڪرڻ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. هن سلسلي ۾ لائق پڙهندڙن جو ڌيان هيٺين خاڪي ڏانهن ڇڪائڻ مناسب ٿو سمجهان.

Lithunian لٿونين	Sanskrit سنسڪرت	old Irish پراڻي آئرش		Biblical English انجيل واري انگريزي	Sindhi سنڌي
		extended وڌيل	contracted سوس ڪاڏل		
1. esmi (اِسمي)	asmi (آسمي)	as me (آس مي)	am (آيم)	(I) am ([آئي] ايم)	(آءٌ) آهيان
2. essi (اِسي)	asi (آسي)	as tu (آس تو)	at (آت)	art (آرٽ)	(تون) آهين
3. esti (اِستي)	asti (آستي)	as 'e (آس اِ)	as or is (آئز يا اِز)	is (اِز)	(هو) آهي

مٿئين خاڪي ۾ لٿونين، سنسڪرت ۽ پراڻي آئرش زبانن جو لاڳاپو ڪافي دلچسپ آهي؛ پر هت منهنجو مقصد فقط اهو ڏيکارڻ آهي ته 'آس' سنسڪرت ڌاتوءَ سان ضميري پڇاڙيون 'مي' يا 'م'، 'اِي' يا 'اِ'، وغيره گڏڻ سان 'هئڻ' يا 'ٿيڻ' (to be) فعل جون ضميري صورتون ٺهن ٿيون. اسين اڄا تائين سنڌيءَ ۾ ٻهريون به ضميري پڇاڙيون هوبهو ساڳيون حرف جر، فعل ۽ اسم ۾ گڏيندا آهيون: مثلاً وٽ + م=وٽم=مون وٽ؛ وٽ+اِ يا اِي=وٽِئه يا وٽئي= تو وٽ؛ پٽ + م = پٽم = منهنجو پٽ؛ پٽ + اِ يا اِي=پٽِئه يا پٽئي = تنهنجو پٽ؛ ٻڌم= مون ٻڌو؛ ٻڌءِ يا ٻڌئي = تو ٻڌو؛ وغيره. فقط ضمير غائب جو پڇاڙيون اسان وٽ مختلف آهن، ۽ ان جو سبب اهو آهي ته ضمير غائب لاءِ اسين اڪثر ضمير اشارو ڪتب آڻيندا آهيون؛ پر غائب جي پڇاڙي 'س' به خالص سنسڪرت بنياد منجهان آهي.

مٿينءَ وضاحت مان اهو پڻ ظاهر ٿي ويو هوندو ته 'اسين' يا 'اسان' ضميرَ "آسمي" مان نڪتل نه آهن، جيئن ڊاڪٽر صاحب فرمايو آهي، پر انهن جو ڌاتو ڪو ٻيو آهي. اهو ڌاتو آهي "آس" ۽ "اسمان" يا "اسماڀي". سنسڪرت ۾ 'ويدڪ' مان ڳڻ اهي به لفظ به 'اسين' يا 'اسان' لاءِ ڪم اچن ٿا. پر هي 'آس' مٿين "آس" (= ٿيڻ) ڪان مختلف آهي. اهو لفظ 'آس' به سنسڪرت جي ضمير متڪلم جمع جي پڇاڙي آهي، جنهن هيٺين مثال منجهان ظاهر ٿيندو.

سنڌي	لئٽن	يوناني	پراڻي پارسي	سنسڪرت
ڏيون اسين	dam+us	didom+es	dadem+ahi	dadm+us
=اسين ڏيون	دام + اس	ديدوم + اِس	دادم + آهِي	دادم + اس

انهن مثالن ۾ 'آس' پڇاڙيءَ جون مختلف صورتون ڪم آيل آهن، ۽ ضمير متڪلم جمع جي نمائندگي ڪن ٿيون. سنسڪرت 'آسمان' جي هڪ ڌاڻيءَ (stem) 'آنس' (-نْس) مان متڪلم جمع جون ٻيون صورتون (oblique cases) نڪتل آهن — مثلاً، انگريزي us - آس، سويڊش oss - آس، ڊئنش os - آس، ڊچ ons - آنس، جرمن uns - انس، وغيره. اهي سمورا مثال ضمير متڪلم جمع جون مفعولي صورتون (dative) آهن. انهيءَ 'آس' پڇاڙيءَ مان ئي سنڌيءَ جو لفظ 'اسين' ٺهيو، ۽ ان جي صورت مفعولي (dative) 'اسان' بڻيو، جو سنسڪرت "اسمان" يا "اسماڀي" منجهان ٺهيو، جو پوءِ فاعلي صورت ۾ به استعمال ٿيڻ لڳو. سنڌيءَ ۾ 'اسين' محض فاعلي صورت آهي، ۽ 'اسان' ان جي مفعولي صورت آهي — مثلاً "تو اسين ڪي چيو" جي بدران چئبو "تو اسان کي چيو". نحوي ترڪيب جي لحاظ ڪان رفتي رفتي "اسين" جو استعمال به محدود ٿي ويو، ۽ "اسين" فاعلي صورت جو استعمال فقط لازمي زمان ماضيءَ سان وڃي وابسته ٿيو؛ فعل متعدي زمان ماضيءَ مان بنهه خارج ٿي ويو، ۽ باقي سڀني حالتن ۽ صيغن لاءِ 'اسين' ۽ 'اسان' ٻئي ڪتب اچڻ لڳا — مثال طور "اسين چيو" بدران "اسان چيو" صحيح آهي. 'چوڻ' فعل متعدي آهي. فعل لازمي ۾ 'اسين' ۽ 'اسان' ٻئي ڪم اچن ٿا — مثلاً "اسين آياسون" يا "اسان آياسون". سنڌيءَ جي وياڪرڻ جي اها خصوصيت به صرف زمان ماضيءَ تائين محدود آهي — ياد رکڻ گهرجي ته ٻين زمانن ۾ لازمي توڙي متعدي فعلن ۾ 'اسين' ۽ 'اسان' جو اهو فرق منجهي وڃي ٿو. انهن مثالن ڏيڻ مان منهنجو مقصد نه فقط "اسين" ۽ "اسان" جو بنياد ڏيکارڻو هو، بلڪ انهن جو فرق پڻ ظاهر ڪرڻو هو؛ ڇاڪاڻ ته انهيءَ نحوي ارتقا کي اسان جي ٻوليءَ جي انفراديت قائم ڪرڻ ۾ وڏو دخل آهي. اهي ئي جزئياتي فرق آهن، جي سنڌيءَ جي انفراديت ۽ ٻين ٻولين جي اثرن ڪان آزاديءَ جا نشان آهن.

ڊاڪٽر صاحب ان بعد سنڌ جي ٻوليءَ ۽ پالي پراڪرت جي مٿس اثر جي تاريخ وبهي بيان ڪئي آهي. انهيءَ تاريخ ڪان ته ڪو انڪاري نه به ٿئي، پر ڊاڪٽر صاحب انهن منجهان جيڪي نتيجا وبهي ڪڍيا آهن، انهن سان مون کي اختلاف آهي. لاشڪ پاليءَ جو اثر سنڌيءَ تي ضرور ٿيو هوندو، ۽ اهڙا لفظ به ڳولي سگهجن ٿا، جيڪي پاليءَ جو اثر ظاهر ڪن ٿا. اهو اثر بلڪل

اهڙو ٿيو، جهڙو ٻوءِ ڪن ٻولين جو — يعني تہ سنڌي انهن ٻولين مان جيڪي ٿورا لفظ پاڻ ۾ سهوليت سان سمائي (assimilate) سگهي سي ڪٺي ورتائين، ۽ باقي اثرات نين تبديلين جي ڪري زائل ٿيندا ويا. ائين چوڻ صحيح نہ آهي تہ سنڌيءَ (سنڌ جي ٻوليءَ؟) تي سنسڪرت جو اثر پهريائين (؟) پاليءَ جي ذريعي ٿيو، ڇاڪاڻ تہ پاليءَ کان گهڻو اڳي آريا هت آباد ٿي چڪا هئا، ۽ سندن ٻولي سنسڪرت سنڌ ۾ رائج ٿي چڪي هئي. ٻڌ ڌرم جي پرچار جو اهو بہ هڪ خصوصي امتياز رهيو آهي تہ ٻڌ ڌرم جي پرچار ڪندڙن پاليءَ سان گڏ مقامي زبانن ۾ پڻ پنهنجا خيال ٿي ظاهر ڪيا. آسوڪا يا اشوڪ راجا جي ٿنڀن تي پاليءَ کان سواءِ اتر-اولهہ جي پراڪرت، ڏکڻ-اولهہ واريءَ پراڪرت، هماليہ پرديش جي پراڪرت، ۽ گنگا ماٿريءَ واريءَ پراڪرت يعني اوڀر واريءَ پراڪرت جا ليک لکيل ملن ٿا. ٻوڌين جي مذهبي تبليغ جو اهو هڪ بنيادي اصول رهيو هو تہ مختلف علائقن جي پراڪرتن ۾ ئي تبليغ ڪئي ويندي هئي؛ ان ڪري سنڌ ۾ بہ هنن ضرور پاليءَ سان گڏوگڏ سنڌيءَ ۾ پرچار ڪيو هوندو. اسان وٽ پاليءَ يا ٻيءَ ڪنهن پراڪرت جو ثبوت ڪونہ ٿو ملي، ان منجهان تہ هيڪاري پڪ ٿي ٿئي تہ ڇاڪاڻ تہ سنڌي ان وقت بہ ڪافي ترقي يافتہ زبان هئي، ٻوڌين جي تبليغ گهڻو ڪري سنڌي ۾ ئي ڪئي ويئي هوندي. حڪمران طبقي جي اشاري تي مُلا، پنڊت ۽ پروهت تہ هونئن ئي ڏيرن جا ڍير ميسر ٿي پوندا آهن؛ ۽ ڌرمي پرچار اثرانتو بہ مقامي ٻوليءَ ۽ ماحول ۾ ٿئي ٿو. ان جو هڪ مثال عيسائيت جي تبليغ جي تاريخ بہ مهيا ڪري ٿي. ان ڪري، منهنجيءَ راءِ ۾، سنڌيءَ جي تشڪيل اڳي ئي اهڙي مڪمل پايي تي پهتل هئي، جنهن ۾ ٻوڌين پنهنجي تبليغ ڪئي، ۽ ان دوران ۾ ڪجهہ اکر پاليءَ جا بہ سنڌيءَ ۾ اچي ويا هوندا. ٻوليءَ جي سنسڪرتي ماهيت اڳي ئي ساڳي هئي، ۽ ان تي پاليءَ جو اثر ٻين ٻولين وانگر فقط چند مخصوص لفظن تائين محدود رهيو.

ڊاڪٽر صاحب جي مضمون جو ٻيو حصو سڀ کان زيادہ توجهہ طلب آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي تمدن سان نهايت بي انصافيءَ واري هلت ڪئي ويئي آهي. مضمون جي انهيءَ حصي ئي مون کي ذهني اذيت پهچائي آهي: هڪ تہ ان ڪري جو ڊاڪٽر صاحب جهڙي ماڻهوءَ جي قلم مان اهي چيزون نڪتل آهن، ۽ ڊاڪٽر صاحب مان مون کي اها هرگز اميد ڪانہ هئي تہ پاڻ علمي تحقيق ۾ پنهنجيءَ ذاتي پسند ۽ هڪطرفي ذهني لاڙي کي ايترو داخل ٿيڻ ڏيندو؛ ٻيو تہ هن حصي ۾ چند اهڙا مفروضا قائم ڪيا ويا آهن، جن کي ڪوبہ تمدني يا منطقي بنياد ڪونهي؛ ازانسواءِ، دانستہ يا نادانستہ، هن حصي ۾ ڪجهہ اهڙا جملا پڻ آيل آهن، جيڪي سنڌي ماڻهن ۽ سنڌي تمدن لاءِ نازيبا ۽ ناروا سمجهيا ويندا. مون کي يقين آهي تہ ڊاڪٽر صاحب جو پنهنجو مقصد اهو هرگز نہ هوندو، جيڪو اهي جملا ادا ڪن ٿا. ٻر، پنهنجن خيالن ظاهر ڪندي، ڊاڪٽرصاحب انهيءَ رنگ ۾ رنگجي ويو آهي، جيڪو سنڌ جي فارسي مؤرخن يا سندن سنڌي مترجمن اختيار ڪيو آهي. اهي تاريخون ۽ ترجما — چچ نامو (فتح نامو)،

تاريخ معصومي ۽ تحفة الڪرام — هڪ اهڙي يڪطرفي رنگ جا حامل آهن، جيڪو انهن جي سموريءَ علمي ۽ تاريخي حيثيت کي ڪاپاري ڌڪ ٿو هڻي. انهن تاريخن ۽ سندن سنڌي ترجمن ۾ سنڌ جي قديم باشندن کي ڪافر هجڻ ڪري ملعون، لعين، ۽ خدا ڄاڻي ڪهڙن ڪهڙن اڻ سهائيندڙ لفظن سان ياد ڪيو ويو آهي. انهن تاريخن جي مترجم صاحب به ترجمي ڪندي، (شايد ترجمي جي ديانتداريءَ کي خيال ۾ رکندي!) سنڌين لاءِ اهي لقب القاب قائم رکيا آهن. ائين به نه آهي ته ڪو ترجمي کي اصل سان متفق رکڻ لاءِ ائين ڪيو ويو آهي. ڪيترن ئي هنڌن تي ڪن فقرن ۽ جملن جو رعايتاً آزاد ترجمو به ڪيو ويو آهي. ڇا اهو ممڪن نه هو ته مترجم صاحب اهڙن ڏکوئيندڙ لفظن کي ترجمي ڪندي حذف ڪري ڇڏي ها، ۽ وڌ ۾ وڌ ڪٿي اهڙو فٽنوٽ ڏيئي ڇڏي ها؟ ڪاش، اسان جا صاحبِ علم حضرات ٿورڙو تعصبي رنگ کان هٽي، بيريا عالمانه انداز سان، مذهبي ڇوت ڇات کي علمي تحقيق کان ٻاهر رکندي، سنڌ جي تاريخ تي محنت ڪن ها! ممڪن آهي ته انهن ڳالهين لاءِ اهو جواز پيش ڪيو وڃي ته پراڻين تاريخن جو اسلوب ئي اهڙو هو، ان ڪري ان کي قائم رکڻ ۾ ڪا اربع خطا ڪانهي. پر اهي ته ٿيا پراڻا مثال، جيڪڏهن ويهين صديءَ ۾ لکيل ڪن مغربي مستند مؤرخن جون اهڙيون تاريخون (مثلاً ايچ. جي. ويلس جو 'آئوٽ لائين آف ورلڊ هسٽري')، جن ۾ اسان مسلمانن ۽ اسان جي مذهبي اڳواڻن لاءِ ڪي دل آزاريندڙ لفظ استعمال ڪيل آهن، جيڪڏهن ڪو شخص ويهي سنڌيءَ ۾ لفظ بلفظ ترجمو ڪري، ته اهي ئي ساڳيا عالم يقين اٿم ته انهيءَ مترجم تي ڪارين جو ڏوڙيو لائي ڏيندا!

ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بنيادي دور کي ڪيترن ئي حصن ۾ ورهايو آهي. انهن مان پهريون حصو آهي "فتح اسلام وقت ٻوليءَ جي صورت ۽ سٽا". انهيءَ حصي ۾ مکيه نظريو اهو پيش ڪيو ويو آهي ته ڇهين صديءَ کان يارهين صديءَ واري عرصي ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل ٿي. ان لاءِ بنياد انهيءَ مفروضي تي قائم ڪيو ويو آهي ته 'عربي دور حڪومت کان اڳ موجوده سنڌي ٻوليءَ جي موجود هجڻ جو ظني ۽ گماني دليل به موجود ڪونهي'. ساڳئي وقت ڊاڪٽر صاحب ٿورو ئي اڳتي سنڌ تي لکيل اولين تاريخ چچنامي ۾ ڏنل ڪجهه سنڌي لفظن — شهرن جي نالن، طبعي چيزن جي اسمن، اضافي ترڪيبن، وغيره — جا مثال ڏنا آهن. ڇا، اهي مثال موجوده سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل جو ڏس ڪونه ٿا ڏين؟ انهن چند لفظن جي مطالعي مان ئي ڏسجي ٿو ته سنڌي ٻولي ڪرازڪر پنهنجي آوازن ۽ اچارن جي تشڪيل ان کان گهڻو اڳ ئي ڪري چڪي هئي. انهن مثالن مان ظاهر ٿئي ٿو ته اسان جي ٻوليءَ جا انوکا آواز — يعني ٺ، ج، ٻ، ڏ، وغيره — عربن جي ڪاهه وقت ٻوليءَ جي آوازن جي ترتيب (phonetics) ۾ موجود هئا — اها ٻي ڳالهه آهي ته عرب ۽ فارسي مؤرخ، انهن نرم ۽ لطيف آوازن کان بيعلميءَ جي ڪري، انهن کي پنهنجين ٻولين جي محدود صورتخطيءَ ۾ ادا ڪري نه سگهيا. جيڪڏهن اهو مڃيو وڃي ٿو ته اهي آواز ان وقت موجود هئا، ته پوءِ تاريخي

طرح الهن جي پيدا ٿيڻ جو سنڌو به عربن کان گهڻو اڳ مقرر ڪرڻو پوندو، ڇو ته اهي اچار اسان وٽ اڄ به اڻين ئي موجود آهن. علمِ اللسان ۾ انساني ٻولين جي آوازن (phonetics) جي تاريخ موجب، اسين انهن کي ڪروڙ ڪر اوتري ڄمار ته عربن کان اڳي به ڏيئي سگهون ٿا، جيتري عربن کان پوءِ. جيڪڏهن ٻوليءَ جي آوازن جي ترتيب کي اسين عربن کان اڳي جو پيدا ٿيل مڃون، ته پوءِ لامحاله اهو به مڃڻو پوندو ته ٻوليءَ جي 'تشڪيل' به عربن کان اڳي، بلڪ گهڻو عرصو اڳي، ٿي چڪي هئي. انهيءَ لاءِ علمِ اللسان جا ڪيترا ئي اصول ڏيئي سگهجن ٿا. ان سلسلي ۾ پنهنجي مضمون جي منڍ ۾ آءٌ اڳي ئي ڪجهه عرض ڪري آيو آهيان. طوالت جي ڊپ کان، هت فقط آءٌ هڪ وڏيڪ سبب ڄاڻائيندس. آوازن جي ترتيب هرڪنهن ٻوليءَ جي تشڪيل جي اولين ڏاڪن مان آهي. هر نئين آواز پيدا ڪرڻ لاءِ انسان کي هزارين ورهيه لڳي ٿا وڃن. دنيا جي سمورين ٻولين جي آوازن جي ترتيب جي تاريخ اهوئي ٻڌائي ٿي ته بنيادي آوازن (primary sounds) جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ جيڪي مرڪب آواز يا اختراعي آواز ٺهندا آيا آهن، اهي انساني گفتگو ۾ ٻوليءَ جي تاريخ جو پتو پڻ ڏين ٿا، ۽ هر نئين اختراعي آواز ٺهڻ ۽ استعمال ٿيڻ ۾ هڪ ڊگهو عرصو لڳي ٿو وڃي. مثال طور، عربي اسان جي مذهب جي زبان آهي، ۽ سنڌ جا مسلمان گذريل ٻارهن سون ورهين کان قرآن مجيد پڙهندا آيا آهن — ان هوندي به اڄ سنڌ ۾، سواءِ ڪن مولوين جي، اوهان کي ڏهن هزارن ۾ به هڪ ماڻهو نه ملندو جو عربي ث، ص، ح، ق ۽ ع جهڙا آواز صحيح عربي لهجي ۾ اچاري سگهي. (پڙهندڙ خود به پنهنجي نڙيءَ کي هن مضمون پڙهندي اها مشق ڏيئي سگهن ٿا.) عربيءَ جا اهي اچار به اختراعي آواز آهن، ۽ عرب دنيا ۾ انهن کي وجود ۾ آئي هزارين ورهيه گذري چڪا آهن. ساڳيءَ طرح، سنڌيءَ جي انهن خاص پنهنجن آوازن ٺهڻ ۾ به ايترو ئي ڊگهو عرصو لڳي ويو هوندو. انسان آوازن ٺاهڻ سان لفظ گهڙڻ شروع ڪندو آهي. اسان جي آوازن — ٻ، ڄ، ڃ، ڳ، ڱ، ڻ، وغيره — وارا لفظ ٻوليءَ جي تشڪيل جي انفرادي خصوصيت بنجي ويا، ان ڪري سنڌي ٻوليءَ جي موجوده تشڪيل انهن آوازن جيتري ئي پراڻي آهي.

جيڪي مثال ڇڇنامي ۾ لفظن جا ڏنا ويا آهن، انهن جي ساخت ۽ ڏاتن معلوم ڪرڻ سان خبر پوي ٿي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ طبعي جزئيات جا اسم اڄ به بلڪل انهيءَ ئي شڪل ۾ موجود آهن، جيڪا شڪل عربن جي ڪاهه وقت هئي. اهي لفظ ان وقت بنيا هوندا، جڏهن سنڌ جا ماڻهو انهن چيزن سان روشناس ٿيڻ لڳا هوندا. نه رڳو ايترو، پر انهن لفظن جي نحوي بناوت ۽ اضافي ترڪيبن جا اهڃاڻ به ملن ٿا. جيڪڏهن سنڌ جي ماڻهن 'ديبل'، 'ٻيٽ' يا 'ندي' فقط ڇهين صديءَ کان پوءِ ئي ڏنيون، ته پوءِ شايد ڊاڪٽر صاحب جو چوڻ درست معلوم ٿئي ها؛ پر اهي چيزون سنڌ جي جاگرافيءَ جو نمايان ۽ لازم-ملزوم حصو آهن، ۽ اهي نالا سنڌ جي انهن ماڻهن قائم ڪيا هوندا، جن جو انهن سان واسطو رهيو، ۽ انهن ئي سنڌي ٻوليءَ کي تشڪيل ڏني. سنڌي ٻوليءَ جي تشڪيل کان محض ان ڪري انڪار ڪرڻ ته عربن

ڪان اڳي جي تاريخ اسان وٽ نہ آهي، اهو ڪو علمي دليل ڪونهي— بلڪ ان کي تہ مفروضو (hypothesis) بہ سڏي نٿو سگهجي— اهو تہ محض غيرمنطقي ڏُڪو (illogical conjective) ئي سمجهيو ويندو.

سنڌي ٻوليءَ جي موجوده تشڪيل جي قدامت جو هڪ مثال تہ خود ڊاڪٽر صاحب ڏنو آهي— حالانڪ ان مان پاڻ نتيجو نهايت ئي غيرمنطقي ڪڍيو اٿس، ۽ ان سان مون کي ڪوبہ اتفاق ڪونهي. ڏاهر جي چيل لفظن 'نسي من، لسي من' کي ڊاڪٽر صاحب "هتي مون، هتي مون" جو جامو پهرايو آهي: ان منجهان سنڌيءَ جي ضمير ۽ ظرف جو استعمال ثابت ٿئي ٿو. جيڪڏهن ان وقت سنڌيءَ جي ضميرن ۽ ظرفن جي اها صورت موجود هئي، تہ ٻوءِ ٻوليءَ جي نحوي تشڪيل جي قدامت کي ڪيئن ٿو شڪ ۾ آندو وڃي، سا ڳالهہ منهنجي سمجهہ ۾ ڪانہ آئي! ڊاڪٽر صاحب انهيءَ منجهان اهو نتيجو ويهي ڪڍيو آهي تہ سنڌيءَ ۾ ان وقت حرفن ۽ زمانن موجب فعل اچا جملي جي ربط جو لازم ملزوم جز نہ بنيا هئا! هڪ مشڪوڪ روايت تي مبني، ٻن اڻ سچاتل ۽ غلط سلط صورتخطيءَ ۾ لکيل ندائي لفظن کي جملو سڏڻ، ۽ ان ۾ معنائون وجهي، ان کي سنڌيءَ جي بي‌ربط ترتيب جي لشاني سڏڻ کي افسوسناڪ نہ بہ سڏجي، پر سچ پچ اها ڪيڏي نہ کل جهڙي ڳالهہ آهي! اهڙو هڪ ٻيو کل جهڙو "سنڌي جملو" (!) 'اره ڪره منده ره' وارو آهي. تعجب آهي تہ اسان جي عالمن انهيءَ جملي مان پڻ سنڌيءَ جي گوناگون بي ترتيبن کي ڳولي ڪيڻ تي طبع آزمائي ڇو نہ ڪئي آهي!— شايد ان ڪري جو ان مان مفهوم ڪنهن عرب حاڪم جي تعريف جو ورتو ويو آهي! اهو جملو راجا ڏاهر ڪان گهٽو پوءِ جو آهي، ان کي تہ عربي ۽ فارسي مؤرخ سمجهي ڪين سگهيا، باقي 'لسي من، نسي من' جي مطلب لاءِ مڙئي مغزماري ڪئي ويئي، ڇاڪاڻ تہ ان مان سنڌي ٻوليءَ جي قديم ناقص ترڪيب جو ثبوت ٿي مليو، يا ڏاهر جي موت متعلق مفروضي کي ٽيڪ ٿي ملي!

ان بعد، ڊاڪٽر صاحب سنڌي لفظن جي بناوت ۽ جوڙجڪ جو ذڪر ڪندي فرمائي ٿو تہ جيئن اڳ تيئن هي لفظ حروف صحيح سان ٺهيل هئا، ۽ منجهن حرف علت يا تہ گهٽ هئا، يا ٻنهہ هئا ئي ڪونہ. اهو اصول انسان جي ڳالهائڻ سکڻ تي بحث ڪرڻ وقت تہ بيان ڪيو ويندو آهي تہ جڏهن انسان ڳالهائڻ سکيو، تڏهن اول اول هن حرف صحيح اچارڻ شروع ڪيا، ۽ حرف علت رفتي رفتي انسان جي زبان ۾ لفظن جي ٺهڻ جي سلسلي ۾ داخل ٿيندا رهيا؛ پر سنڌيءَ متعلق جنهن نتيجي لاءِ اهو اصول بيان ڪيو ويو آهي، اهو ڪافي دلچسپ آهي. شايد ڊاڪٽر صاحب جو اهوئي خيال ٿو ڏسجي تہ سنڌي ماڻهو ڳالهائڻ ئي عربن جي ڪاهہ وقت پئي سکيا، ۽ عربن ئي هنن کي صحيح طرح ڳالهائڻ سيکاريو! آءٌ وري بہ ڊاڪٽر صاحب جو ڌيان ڇچنامي ۾ آيل سنڌي لفظن ڏانهن ڇڪائيندس: سنڌ جي تاريخي رڪارڊ ۾ جيڪي قديم ترين لفظ ملن ٿا، انهن ۾ پاڻ حروف علت جي ترتيب ڏسي تہ شايد ڪين پنهنجي نتيجي کي پاڻ ئي ريٽو پوندو. جيڪڏهن ڊاڪٽر صاحب انهن لفظن لاءِ بہ ائين چوي تہ انهن ۾ ڪم آيل حروف علت بہ

عربي اثر جو نتيجو آهن، تہ پوءِ پنهنجي ’تُو ڪَتا‘!... آڻ مڃيي، جهڳڙو ئي چُڪو! ڊاڪٽر صاحب سنڌي لغت جو مهتمراعليٰ آهي: جيڪي لفظ پاڻ مثال طور ڏنا اٿن، انهن جي ذاتن ۽ سندن ارتقا تي ڪجهہ ڏيان ڏيڻ لاءِ پڻ آءٌ کين عرض ڪندس، ۽ اميد اٿم تہ کين پنهنجي راءِ ضرور بدلائڻي پوندي. سنڌيءَ سنسڪرت جي سورهن حرف علت مان ڏهہ اڃا تائين پاڻ وٽ قائم رکيا آهن، جن کي ا، و، ي کان سواءِ اعرابن ذريعي بہ استعمال ڪجي ٿو. دراصل لفظي بناوت ۾ سنڌيءَ ۾ اعرابن جو استعمال آڙيا ۽ ڪشميريءَ وانگر هر لفظ جي آخري اکر تي ڪيو وڃي ٿو، ۽ هر لفظ جو پويون اکر بہ متحرڪ ٿئي ٿو. حرف علت جي استعمال جو اهو طريقو سنسڪرت ۽ عربيءَ ۾ بہ نظر ڪونہ ٿو اچي.

ڊاڪٽر صاحب پنهنجي نظريي جي جواز ۾ ”واڻڪي سنڌيءَ“ جو مثال ڏنو آهي. واڻڪو سنڌي رسم الخط سنڌ جي واپاري طبقي، فقط وڻج واپار جي لکپڙهہ لاءِ ناگري لپيءَ جي اکرن مان ٺاهيو. انهن اکرن ۾ ڪجهہ تبديلي آڻي، ماترائن کي حذف ڪيو ويو. اهو محض وقت بچائڻ ۽ لفظن جي نحوي بناوتن جي موشگافين کان بچڻ لاءِ ڪيو ويو. هندستان ۾ اهڙو ٻيو مثال مارواڙي الف-بي جو آهي، جنهن ۾ هنديءَ جا اڪثر اکر ماترائن کان سواءِ استعمال ڪيا وڃن ٿا. مارواڙين جو اهو دستور بہ ساڳئي اصول تي محض واپاري لکپڙهہ جي سهوليت لاءِ ڪيو ويو آهي. انهيءَ الف-بي مان لکيل جملن کي فقط واپاري طبقوئي پڙهي سگهي ٿو، جو انهن کي انهيءَ جو استعمال ٿي وڃي ٿو. واڻڪي سنڌي الف-بي تاريخي طرح ٽالپرن جي ڏينهن جي آهي، ۽ ان جو رڪارڊ بہ محض واپاري لکپڙهہ آهي. نہ رڳو انهيءَ ۾ ماترائن کي حذف ڪيو وڃي ٿو، پر فعلن کي بہ مخفف صورت ۾ لکيو ويندو آهي. مثلاً ’ميوارام‘ کي મેવારામ جي بدران મવરમ لکيو ويندو، جو هوئن پڙهڻ ۾ ايندو ’م-و-ر-م‘* انهيءَ نالي جي مثال مان ظاهر ٿيندو تہ ستن اکرن مان ٽي اکر (حرف علت) حذف ٿي ويا آهن؛ ليڪن سمجهڻ وارو پڙهڻ مهل ان ۾ حرف علت ڏليؤن ڪڍي، ان کي ’ميوا رام‘ ئي پڙهندو. ان ڪري، واڻڪي الف-بي اهو ثابت ڪانہ ٿي ڪري تہ سنڌيءَ ۾ لفظ رڳو حرف صحيح مان ٺهيل هئا؛ بلڪ هيءُ محض هڪ خاص طبقي جي لکپڙهہ جو طريقو هو، جو محنت ۽ وقت بچائڻ جي اصول تي ٺاهيو ويو هو. انهيءَ مان اهو مفهوم وٺڻ تہ اها هڪ قديم الف-بي آهي، ۽ ان ڪري قديم سنڌي لفظ حرف علت کان سواءِ هئا، ۽ ان ڪري عربي ٻوليءَ سنڌيءَ کي حرف علت مهيا ڪيا، ڪيتري نہ سطحي ڳالهہ تي معلوم ٿئي!

ان بعد ڊاڪٽر صاحب عربي دور حڪومت ۾ سنڌيءَ تي ٿيل اثرن کي وضاحت سان بيان ڪيو آهي. تعجب آهي تہ ڊاڪٽر صاحب هن حصي کي بيان ڪرڻ ۾ هڪ اهڙو ڍنگ اختيار ڪيو آهي، جنهن مان اهو ٿو محسوس ٿئي تہ عربن جي ڪاهہ کان اڳ سنڌ ۾ ڪو سماج،

---

*واڻڪي الف-بي جي ٽائيپ ٺهيل ڪانهي، ان ڪري هت گجراتي اکر ڏنا ويا آهن.

ڪو معاشرو، ڪو نظام ٻڌي هوئي ڪونه، ۽ اهو عربن اچي سنڌ کي ميسر ڪري ڏنو! انهيءَ کان ڪوبه شخص انڪار ڪونه ڪندو ته حملي آور قوم جڏهن فاتح بڻجي حڪومت ڪرڻ لڳي ٿي، تڏهن ان جي ٻوليءَ جو اثر مقامي ٻوليءَ تي ضرور ٿئي ٿو: مگر هڪ محدود دائري اندر. ٻوليءَ کي مرڪزيت ۽ تشڪيل ڏيڻ کنهن حملي آور قوم جي دائرهٔ اثر کان بلڪل ٻاهر آهي. ان لاءِ ڪيترا نفسياتي سبب به آهن. سڀ کان اول ته ٻولي ماڻهن جي هڪٻئي سان گهرن تمدني، سماجي، ۽ راڄنيتي ناتن جو هڪ وسيلو آهي. حملي آور قوم جي ٻوليءَ جو اثر صدين کان پوءِ ٿيڻ لڳي ٿو: ڇاڪاڻ ته محڪوم قوم پنهنجي حاڪم قوم سان پختا تمدني ۽ سماجي لاڳاپا تڏهن ٿي پيدا ڪري ٿي، جڏهن حملي آور قوم لاءِ سندس نفرت ۽ غير اطميناني وقت جي مرهم سان ميٽجڻ لڳي ٿي، ۽ اهو وقت جو مرهم ڌارينءَ قوم جي اڳرائيءَ ۽ زيادتيءَ جي زخمن کي ڇٽائڻ لاءِ صدين جي عرصي ۾ پنهنجو ڪم رفتي رفتي ڪندو آهي. جيڪڏهن ڪو شخص ائين چوي ته عربن لاءِ سنڌين جي دل ۾ پيدا ٿيل نفرت جلد ئي ختم ٿي ويئي هوندي، ته اهو شخص قومن جي تاريخ ۽ نفسيات کان بلڪل بيعلم آهي. اسان وٽ تازو انگريزن جو مثال آهي. انگريزن تقريباً سو ورهيه سنڌ تي راڄ ڪيو: انهيءَ سو سالن جي عرصي ۾ انگريزي ٻوليءَ سنڌيءَ تي جيڪو اثر ڪيو آهي، سو عالم آشڪار آهي— ٻه-ادائي ويهون لفظن جون ٻه مشڪل ملنديون، جي سنڌيءَ ۾ داخل ٿيا. قومن جي تاريخ ۾ اهو ٻه هڪ مثالي نشان آهي ته شروع شروع ۾ حملي آور قوم جي ٻوليءَ لاءِ ماڻهن ۾ نفرت هوندي آهي. سواءِ واپاري طبقي جي ڪن گروهن ۽ حڪومت جي چاپلوس ماڻهن جي، عوام انهيءَ ٻوليءَ کي ڳالهائڻ هڪ غداري ۽ قومي بيغيرتي تصور ڪندو آهي. اهي احساس رفتي رفتي ماٺا ٿيندا آهن، ۽ ان ۾ ڪافي عرصو لڳي ويندو آهي. ان ڪري، عربيءَ جو اثر سنڌيءَ تي تمام دير سان ٿيو هوندو. عربيءَ جي اثر ۾ اسلام جي درجي بدرجي رائج ٿيڻ جوئي سڀ کان وڏو هٿ آهي: پر انهيءَ اثر ٻه شروع ۾ سنڌي ماڻهن ۾، سواءِ ڪن علمي طبقي جي ماڻهن يا سرڪاري نوڪرن جي، ڪوبه نمايان ڦهلاءُ ڪونه ڪيو. تاريخي ثبوت به اهو آهي ته عربيءَ جو ماڻهن ۾ نمايان اثر مس مس ڏهين ۽ يارهين صديءَ ۾ ٿيڻ لڳو. ان جو سڪيه سبب هڪ نئين مذهب جو ولولو هو، ۽ ٻئي طرف حاڪم قوم کي خوش ڪرڻ جو درجي بدرجي اڀريل جذبو. ان ئي عرصي ۾ اسين ڪي عربيءَ جا سنڌي شاعر ۽ اديب به ڏسون ٿا. اهي تاريخي حقيقتون آهن، جن کان انڪاري ٿي نٿو سگهجي. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ائين ٿو سمجهي ته سنڌي ماڻهن هڪدم عربي اثر کي قبول ڪرڻ شروع ڪيو، ته اهو محض هڪ اڳ سٽيل رجحان جي ماتحت، ۽ دنيا جي قومن جي تاريخ کان لاعلميءَ جي باعث.

جيسين سنڌي ماڻهو عربيءَ جو ٿورڙو اثر قبول ڪرڻ لڳا، تيسين عربي حڪومت جو به خاتمو ٿي ويو، ۽ سنڌ مقامي ماڻهن وٽ موٽي آئي. ان بعد عربيءَ جو اثر فقط مذهب جي ذريعي ٿيڻ لڳو، ۽ هڪ محدود دائري اندر اهو اثر اڄ تائين به قائم آهي.

ڊاڪٽر صاحب جن ڳالهين کي ٻوليءَ ۾ مرڪزيت پيدا ٿيڻ جا سبب ڄاڻايو آهي، تن کي پڙهي ائين ٿو معلوم ٿئي ته عربن کان اڳ سنڌ هڪ بيابان ۽ جهنگ هو، جنهن ۾ نه ماڻهن تي ڪي ٽالا رکيل هئا، نه شهر هئا، نه ڪو زرعي نظام هو، نه پنهنجو معاشرو هو، نه سياسي مرڪزيت هئي، نه ڪا سماجي لهه وچڙ هئي، نه ڪو وڻج واپار هو، ۽ نه ڪي نوان شهر ۽ ڳوٺ ٻڌا هئا! خود مسلمان مؤرخن جون لکيل تاريخون ڊاڪٽر صاحب جي بيان خلاف شاهدي ڏين ٿيون. برهمڻ ۽ راءِ گهراڻي جي حڪومت، چچناسي جي مؤرخ جي بيان منجهان، هڪ جامع سياسي ۽ معاشرتي تنظيم ثابت ٿئي ٿي. سنڌن زرعي نظام، راءِ سهاسيءَ جي سخاوت، عدل انصاف ۽ حڪومتي سرشتو، ۽ چچ جي همه گير سياسي تنظيم جون جهلڪون انهن تاريخن ۾ به موجود آهن. ڇا اهي سموريون ڳالهيون هڪ پختي سياسي ۽ سماجي نظام جي شاهدي ڪونه ٿيون ڏين؟

ان بعد ڊاڪٽر صاحب ٻوليءَ جي "نفسياتي ڪيفيت" تي ويهي بحث ڪيو آهي. بهتر ٿئي ها ته ڊاڪٽر صاحب "ٻوليءَ جي نفسياتي ڪيفيت" جي ڪا تشريح ڪري ها، ڇاڪاڻ ته ان بيان کي پڙهي ائين ٿو معلوم ٿئي ته عربن جي تعريف ڪندي ڪندي، ۽ سنڌي تمدن کي لوڙيندي لوڙيندي، ٻوليءَ جي 'نفسياتي ڪيفيت' بنهه سنڌن ذهن تان ئي لهي ويئي آهي. هن ئي بيان ۾ ڊاڪٽر صاحب عربن ۽ سنڌين جي سڳابنديءَ جي ذڪر ڪندي هي لفظ ڪم آندا آهن، ۽ مضمون جي آخر ۾ وري به دهرايا آهن: "عرب اخلاقيات واريون وصفون — مثلاً مروت، ضيافت، سخاوت، شجاعت، عصبيت، حميت، بدويت، سادگي ۽ مردانگي — سنڌين جي شخصيت جو لازم ملزوم نفسياتي جز بنجي ويون!" جيڪڏهن هڪ ڪم علم ۽ سطحي ذهن جو ماڻهو اهڙيون ڳالهيون ڪري ها، ته ان کي هڪ سطحي ذهن جون سطحي ڳالهيون چئي درگذر ڪري ڇڏجي ها، پر ڊاڪٽر صاحب جي قلم مان اهي لفظ پڙهي مون کي سخت ذهني ايذاءُ پهتو آهي — ۽ هر سنڌيءَ کي پهتو هوندو. آءٌ سمجهان ٿو ته ڊاڪٽر صاحب انهن لفظن مان ادا ٿيندڙ مقصد تي پوريءَ طرح غور نه ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته ڪجهه سوچڻ بعد هو جيڪر اهي لفظ هرگز استعمال نه ڪري ها!

اهي وصفون جيڪي ڊاڪٽر صاحب بيان ڪيون آهن، تن کي اول ته ڊاڪٽر صاحب عربن جي ملڪيت ٺهرائي ڇڏيو آهي — يعني ته دنيا ۾ فقط عرب ئي انهن اخلاقن جا مالڪ هئا، ۽ جيڪڏهن ٻيءَ ڪنهن قوم ۾ اهي وصفون موجود آهن ته اهي عربن کان ئي اڌاريون ورتون اٿن! انسان جي سماجي ارتقا ۽ سندس اخلاقي ۽ سماجي قدرن جي ارتقا ته ڊاڪٽر صاحب لاءِ ڪا شي ئي ڪانه ٿي پانئجي. جيڪي ڪجهه اخلاقي ۽ سماجي قدر اسين انسان ۾ ڏسون ٿا، سي سمورا عربن جي ملڪيت ۽ ورثو آهن!

ڊاڪٽر صاحب علم الانسان (anthropology) ۽ سماجي علم (sociology) جو پڻ ڪافي مطالعو ڪيو آهي؛ ۽ انهن وصفن کي "عرب" سڏي، ڊاڪٽر صاحب انهيءَ سموري مطالعي جي لفي ڪئي آهي! اهي عرب اخلاقيات جون وصفون سنڌ جي نفسياتي ڪيفيت ۾ عربن جي ڪري

پيدا ٿيون، انهن چوڻ بدران جيڪڏهن ائين چئجي ها ته عربن سان لهه وچڙ ۾ اچڻ کان اڳ ۾ سنڌي ماڻهو بي مروت، بي ضيافت، ڪانئر ۽ ڪنجوس هئا، ۽ منجهن مردانگي ڪانه هئي، ته ائين لکڻ سان ڪهڙو ڪم عصبيت کي ته ذهني سڪون ميسر ٿئي ها! ڪيڏي نه افسوسناڪ ڳالهه آهي جو جذبات جي وهڪ ۾ وهي اهڙيون ڳالهيون لکيون ويون آهن! نه رڳو ايترو، پر جذبات جو اهو وهڪ به ڪو اهڙو تکو ٿي ڏٺو، جو ڊاڪٽر صاحب کان اهو به وسري ويو ته پاڻ اڳيان ڇا چئي آيو آهي. عربن ۽ سنڌين جي سڳن جون ڳالهيون ڪندي، ڊاڪٽر صاحب هي لفظ به لکيا آهن ته "اهل سنڌ جي شرافت ۽ مروت کان وڏا وڏا عرب خاندان به متاثر ٿيا"... ڪيڏو نه تضاد آهي ڊاڪٽر صاحب جي لفظن ۾! پر هتي به "اهل سنڌ" مان ڊاڪٽر صاحب جي مراد شايد صرف اهي اهل سنڌ هئا، جي عربن کان شرافت ۽ مروت سکي، شريف ۽ بامروت بڻجي چڪا هئا-!

اڳتي هلي ڊاڪٽر صاحب فرمائي ٿو ته "(اهي اخلاقي وصفون) اهڙا تخيلات (concepts) هئا، جن جو اثر، خيال ۽ ويچار جي ڪيفيت (thought process)، عمل جي نوعيت (behaviour)، ۽ اڃا به زياده لفس ڪلام جي هيئت ۽ ٻوليءَ جي سٽا تي پيو، جنهنڪري سنڌي ٻوليءَ جي نفسيات اصلاً توڙي اصولاً بدلجي ويئي". ان لاءِ آءٌ سڌو سنئون اهو عرض ڪندس ته قبلا، اهي اخلاقي وصفون سنڌين جي خيال ۽ ويچار جي ڪيفيت ۾ اڳي ئي بدرجهء اتم موجود هيون، ان ڪري انهن وصفن جو جيڪو اثر سنڌي ٻوليءَ جي هيئت ۽ سٽا تي پيو، سو اصلاً ۽ اصولاً عربن کان ڪئين صديون اڳ سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ موجود هو.

ڊاڪٽر صاحب عربيءَ مان آيل لفظن تي ويهي بحث ڪيو آهي، سو ايترو ته اڇاترو آهي جو ان تي جيڪر ڪجهه نه چئجي ته بهتر. عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ لفظ داخل ٿيا آهن، تنهن کان ڪنهن کي به انڪار ٿي نٿو سگهي، پر انهن لفظن جي ڪري سنڌي تمدن کي ڪُلي طور عرب- تمدن جو مرهون منت سمجهڻ يقيناً زيادتي آهي. ٻن ٻولين جي هڪٻئي سان واهپي رهڻ ڪري ٻوليون هڪٻئي سان لفظن جي ڏي-وٺ ڪنديون آهن. تعجب آهي ته اسان جا عالم سنڌيءَ ۾ آيل عربي لفظن لاءِ ته ايترو بغاغو مچائڻ جا عادي ٿي ويا آهن، پر ڪنهن به عالم اڄ تائين انهيءَ امڪان تي غور ڪونه ڪيو آهي ته سنڌيءَ مان پڻ ڪي لفظ عربيءَ ۾ داخل ٿيا، ۽ ڪي پنهنجي اصليت عربيءَ ۾ وڃائي چڪا آهن. شايد ان جو اهوئي سبب آهي ته هو سمجهن ٿا ته عربيءَ کي 'امتيازي درجو' (privilege) حاصل آهي،— ۽ اهو ڀلا ڪيئن ممڪن آهي ته عربيءَ ۾ سنڌي لفظ آيا هجن؟ پر جيڪي ماڻهو سمورين ٻولين کي— پوءِ سنڌي هجي يا عربي، تامل هجي يا تيليگو— انسان جي ڳالهائڻ جو هڪجهڙو وسيلو سمجهن ٿا، سي ٻولين جي هڪٻئي سان ڏي-وٺ کي ڪنهن به تمدني عصبيت جي لڳاهه سان ڪونه ٿا ڏسن. عربيءَ ۾ سنسڪرت لفظن جو نشان "ڪافور" وغيره جهڙن لفظن ۾ ملي ٿو، ساڳيءَ طرح سنڌيءَ جا به ڪي لفظ عربيءَ ۾ آيا آهن، بلڪ انهن مان ڪن کي ابتو ڪري عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ آيل ثابت ڪرڻ

جي ڪوشش ڪئي وڃي ٿي، ۽ ڪن لفظن کي زوريءَ عربيءَ جو پڇ ڳنڍيو وڃي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جيڪي لفظ مثال طور ڏنا آهن، انهن ۾ به اها دانسته ڪوشش نمايان آهي — يقيناً، لفظن جي اصليت کي ڳولي ڪڍڻ جي بيريا ڪوشش کي ان ۾ ڪو دخل ڪونهي.

مثال طور، 'هاري' لفظ وٺو. اول ته ڊاڪٽر صاحب ان کي 'حارث' مان ثابت ڪرڻ ٿو گهري؛ پر خود کيس ئي شڪ ٿو جاڳي، ۽ ان کي 'هر' مان نڪتل ته چوي ٿو، پر عربي اسم فاعل جي قاعدي سان! 'هَرُ' لفظ سڌو سنئون سنسڪرت ڌاتوءَ جو آهي، جو هنديءَ ۾ 'هل' آهي، ۽ گجراتيءَ ۾ "هڙ" آهي. گجراتيءَ ۾ ته ان سان لاڳاپيل فعل به آهي — 'هڙوون'، معنيٰ چِرڻ يا چورڻ، جو کيڙڻ جي معنيٰ ۾ به ڪم اچي ٿو — جيتوڻيڪ کيڙڻ يا هر ڏيڻ لاءِ گجراتيءَ ۾ عام استعمال ٿيندڙ فعل 'کيڙوون' آهي، ۽ ان مان 'کيڙوت' لفظ هاريءَ جي معنيٰ ۾ نڪتو آهي. ڊاڪٽر صاحب ته عربيءَ جو ڄاڻو آهي، ان هوندي به فرمائي ٿو ته 'هاري' لفظ اسم فاعل آهي عربي اثر هيٺ 'هر' منجهان. 'هر' اسم آهي، ۽ اسم فاعل اسم مان نه پر فعل مان ٺهندو آهي. جيڪڏهن 'هاري' کي اسم فاعل سمجهجي ته به عربي گرامر جو اثر ته ظاهر ڪونه ٿو ٿئي، ڇو ته اسم مان اسم فاعل ٺاهڻ جو ته عربيءَ ۾ ڪوئي قاعدو ڪونهي! دراصل 'هاري' لفظ اسم صفت آهي، جنهن مان تمليڪي اضافت جي معنيٰ ٿي نڪري —'هاري' معنيٰ 'هر وارو'. اهڙن اضافتي اسمن ٺاهڻ لاءِ سنڌيءَ ۾ لفظ جي پويان "ي" گڏڻ جو عام قاعدو آهي. ڪن ٻه اکرن لفظن ۾ وري پهرئين اکر جي زبر کي ڊگهو ڪري، "آ" جو اچار پيدا ڪيو ويندو آهي: مثلاً، هر- هاري، مٽ- ماٽي = مٽ وارو، مڇ- ماڇي = مڇي وارو، وغيره.

جيڪڏهن 'هاري' کي اسم فاعل به تسليم ڪجي، ته پوءِ به اهو سنڌيءَ ۾ عام قاعدو آهي ته امر جي پويان "ي" ۽ "و" گڏڻ سان اسم فعل ٺهندو آهي: جيئن مارڻ- مار- ماري، تياڳڻ- تياڳ- تياڳي، ڄاڻڻ- ڄاڻ- ڄاڻو، ترڻ- تر- تارُو، وغيره. 'تارو' لفظ ۾ 'ت' جي زبر کي ڊگهو ڪري 'تا' ڪيو ويو آهي. بلڪل اهڙيءَ طرح، 'هر' مان جيڪڏهن 'هاري' اسم فاعل آهي، ته خالص سنڌي قاعدن پٽاندر 'هر' جي ڪنهن فعل منجهان. جيئن ته گجراتيءَ ۾ 'هڙوون' لفظ اسان کي ملي ٿو، تيئن سنڌيءَ ۾ به ممڪن آهي ته ڪو فعل هجي، جنهن جي موجوده صورت ڪا نه جي ويل ٿي پائنجي. قديم سنڌيءَ جا ڪيترا ئي لفظ ائين صورت مٽائي چڪا آهن، يا استعمال مان نڪري ويا آهن. "هاڻ" لفظ به غالباً اهڙيءَ لفظ سان لاڳاپيل آهي. 'هر' سان بنهه لاڳاپيل لفظ "هوڙ" يا "اوڙ" به اهولي پتو ڏئي ٿو ته ڪو فعل "هوڙڻ" يا "اوڙڻ" جي لڳ ڀڳ هو، جنهن مان اهي اسم نڪتا آهن. "آلوڙڻ" لفظ به معنوي لحاظ کان انهن لفظن سان لاڳاپيل پائنجي ٿو. انهيءَ سڄيءَ اپٽار مان منهنجو مقصد صرف هيءُ آهي ته اسان جا عالم سگهورا پنهنجي ٻوليءَ جي هر لفظ جي اصليت کي ڪنهن ڌارينءَ ٻوليءَ سان منسوب ڪرڻ بدران جيڪڏهن اول پنهنجيءَ ٻوليءَ جي سرمايي ۾ تلاش ڪن، ته هولد ڪين زياده سونهي.

شهر ’سکر‘ لاءِ بہ ڊاڪٽر صاحب عجيب نظريو پيش ڪيو آهي. سکر سان ملندڙ جلندڙ نالو، ساڳئي وزن تي، ’بکر‘ پڻ آهي. تعجب آهي تہ ان لاءِ ائين چونہ چيو ويو آهي تہ ’بکر‘ تي حضرت ابوبڪر رضي الله تعاليٰ عنہ ـــ جنهن کي سنڌيءَ ۾ ابوبَڪْر رضہ جي بدران، ’ڪ‘ تي زَبر سان، ’ابوبَڪَر‘ رضہ چيو ويندو آهي ـــ جي ياد ۾ اهو نالو پيو، ۽ ’بڪر‘ ڦري ’بکر‘ ٿيو آهي! عربي اثر تہ ائين ئي ظاهر ٿئي ٿو! اهڙا نظريا تہ بلڪل ان مثال وانگر آهن، جئين شيڪسپيئر کي بہ ڪي ماڻهو خالص مسلمان ثابت ڪري ’شيخ پيربخش‘ سڏڻ لڳن ٿا! سنڌيءَ ۾ ’سکر‘ لفظ ’چڱو‘ جي معنيٰ ۾ ڪم اچي ٿو: ان ڏانهن شايد ڊاڪٽر صاحب جو ڌيان نہ ويو تہ متان انهيءَ معنيٰ سان اهو نالو شهر تي پئجي ويو هجي.

توراڙن ۽ ماڻن جي نالن ۾ ڊاڪٽرصاحب کي ”چوٿائيءَ“ کي ”عربي ’ربع‘ جو ترجمو“ چوڻ جو موقعو ملي ويو آهي. جيڪڏهن ’ڪاسو‘ ۽ ’خرار‘ فارسيءَ مان اسان وٽ استعمال ٿيا، تہ اهو چو ضروري آهي تہ ’چوٿائيءَ‘ لاءِ اسان ’ربع‘ جو ترجمو ڪيو؟ ’پائي‘، ’ٽويو‘، ’ڏڙي‘، وغيره بہ اسان جا ماڻ آهن، ـــ انهن لاءِ شايد ڊاڪٽر صاحب کي عربي ۽ فارسي لفظ خيال ۾ نہ آيو آهي، نہ تہ تہ اهي سڀ جدول عربن جي ثابت ٿي سگهي ها!

لفظن جي باري ۾ اڳي هي چئي بحث ختم ڪرڻ ٿو گهران تہ اها حقيقت آهي تہ عربيءَ جا ڪي لفظ سنڌيءَ ۾ مروج آهن، پر اهڙا بہ ڪي لفظ آهن، جيڪي سنڌيءَ منجهان عربيءَ ۾ داخل ٿيا آهي، جن لاءِ ڊاڪٽر صاحب التو فرمائي ٿو تہ اهي عربيءَ مان آهن.

تمدن جي ميدان ۾ ڊاڪٽر صاحب جا نظريا تہ گهڻيءَ لاءِ اهو سوچڻ تي مجبور ٿا ڪن تہ ڊاڪٽرصاحب واقعي اهي ڳالهيون خود بہ مڃي ٿو، يا محض عربن جي برتري ثابت ڪرڻ لاءِ اهي مثال ويهي گهڙيا اٿس؟ مثال طور، سنڌ جي ماڻهن جي نالن تي عربي تمدن جو اثر وڌو. ان لاءِ ڊيگهہ ۾ وڃڻ جي ڪا ضرورت ڪانہ ٿو سمجهان، ڇو تہ برسرخود اها ڳالهہ ايڏي غلط آهي جو ڪجهہ لکڻ فضول آهي. عربن ڪان اڳ سنڌ جي ماڻهن جي نالن ۾ ڏاهر جي پٽ جو نالو ”جئسينہ“ ملي ٿو، جنهن لاءِ چچنامي ۾ ايترو بہ وضاحت سان لکيل آهي تہ ڏاهر اهو نالو ”شينهن کي اڪيلي سر وڙهي مارڻ“ جي يادگار طور پٽ تي رکيو هو، ۽ ان جي معنيٰ آهي ”شينهن جهڙو“. ان منجهان نہ صرف ڏاهر جي شجاعت ۽ دليري ثابت ٿي ٿئي (جا ڳالهہ شايد ڊاڪٽر صاحب جي نظريي موجب فقط عربن جو ورثو آهي)، پر ٻئي طرف سنڌي ماڻهن جي نالن ـــ ’شينهن‘ وغيره جهڙن امتيازي نالن ـــ جو پتو پڻ پوي ٿو. دنيا جي ڪيترين ئي قومن ۾ جانورن، پکين ۽ وڻن ٽڻن جا نالا ماڻهن تي رکيا وڃن ٿا ـــ مثلاً انگريزن، فرينچن، ۽ ٻين يورپي ملڪن ۾ ’فاڪس‘ (لومڙ)، ’وولف‘ (بگهڙ)، ’ليوبٽل‘ (نئين لڙائي)، ’نائيٽنگيل‘ (بلبل)، ’گولڊسمٿ‘ (لوهار)، ووڊ (ڪاٺ)، وغيره، ماڻهن جا نالا آهن. ڇا اهي نالا بہ عربي نالن جو عڪس ۽ اثر آهن؟

ان بعد ڊاڪٽر صاحب چوپائي مال ۽ وهٽن جي شوق ۽ انهن جي نالن جو ويهي ذڪر ڪيو آهي. ان لاءِ بہ آءٌ ايتروڻي چوندس تہ سنڌ زرعي ۽ چراگاهي ملڪ هو ۽ آهي، جنهن ۾ چوپائي مال ۽ اُٺن گهوڙن کي عوام جي زندگيءَ ۾ وڏي اهميت آهي، ۽ چوپائي مال لاءِ سنڌن پيار ۽ شوق عربن کان گهڻو پراڻو آهي. رڳو ڊاڪٽر صاحب "ڳوٺ" لفظ جي تاريخ ۾ اونهو وڃي ها، تہ ڪيس سنڌ جي ماڻهن جي چوپائي مال ڌارڻ جي مڪمل تاريخ ملي پوي ها. ويدن ۾ اسان کي سموري سنڌو واديءَ جي تعريف ۾ هي ٽڪرو ملي ٿو:

"The Sindhu is rich in horses, rich in gold ornaments well-made, rich in wood ever fresh abounding in Silama plants and the auspicious river wears honey-growing flowers." *Reg Veda,* x75, Prof. Wilson's translation.

جنهن ملڪ جي تهذيب ايتريقدر قديم هجي، جنهن جي تهذيب قديم زماني ۾ بہ ايتري شاهوڪار هجي، ان جي ٻوليءَ جي خزاني ۾ بہ يقيناً اوترا ئي قديم ۽ بيشمار تمدني لفظ هوندا. وهٽن جو پيار سنڌي قديم تمدن جي هڪ خاص نشاني آهي. شايد ئي ڪنهن ٻيءَ زبان ۾ وهٽن ڪي سڏڻ لاءِ اهڙا مٺا ۽ پاٻوهہ پريا لفظ ملندا — پٿاري، سياڳي، اما، ٻٽ، وغيره. اهو سڀ وهٽن جو پيار اسان جو قديم تمدني ورثو آهي. تمدني طرح سنڌ عربن کان گهڻو اڳ ايتري بلنديءَ تي هئي، جو عرب اڄ تائين ان جي ڪا پتي بہ حاصل نہ ڪري سگهيا آهن. اهڙي شاهوڪار تمدن ۾ گهوڙن ۽ اُٺن جا مختلف نالا، ۽ تمدني زندگيءَ جي جزئيات جا بيشمار نالا، خود پنهنجي ئي ماحول جي پيداوار آهن، نہ ڪہ ڪنهن ڌارئين تمدن کان اڌارا ورتل. ڪا زبان ڪنهن ڌارئين تمدن جو اثر قبول ڪندي آهي، تہ انهيءَ جي ئي زبان ۾. سنڌيءَ ۾ مينهن، ڍڳين، اٺن، گهوڙن، هاٿين وغيره جا بيشمار نالا آهن، ۽ انهن نالن مان اڪثر خالص سنڌيءَ ۽ سنسڪرت سان لاڳاپيل آهن. خود ڊاڪٽر صاحب بہ قبول ڪري ٿو تہ "سنڌ پنهنجي طبعي بناوت جي لحاظ کان عرب جهڙي هئي"؛ ان ڪري طبعي جزئيات بہ ساڳيا هئا، ان ڪري انهن جو تفصيل ٻنهي تمدنن ۾ موجود هو. عربن کان اڳ بہ اهو تفصيل ۽ ماحول موجود هو، ۽ عربن کان پوءِ بہ موجود هو، بلڪ سنڌ جو اهو ماحول عرب ماحول کان گهڻو گهڻو وسيع ۽ مختلف قسمن جو هو. ان ڪري جزئياتي نالا ۽ اسم عربي تمدن هيٺ نہ، پر اصلوڪي طرح سنڌي تمدن جي پيداوار آهن. ساڳيءَ طرح، سنڌ جي ٻهراڙيءَ جي زندگيءَ جا اصطلاح — ٻير ڪٽڻ، نڪ نهارڻ، ڏت ڏورڻ، ڪوهيون ۽ ٽوڪٽائڻ، جهوڪ جون باهيون ٻارڻ، وغيره — سنڌ جي زرعي، ڪوهستاني، ساموندي، ريگستاني ۽ سرسبز وادين جي پيداوار واري ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا.

ڊاڪٽر صاحب خواهہ مخواهہ جتي ڪٿي ائين ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ سنڌي ماڻهو هر سنو اخلاق عربن کان سکيا؛ پر جيڪڏهن علم الانسان جي نظر سان ڏٺو وڃي تہ مهمان نوازي وغيره قبائلي اوصاف آهن، جيڪي لڳ ڀڳ هر اهڙي تمدن ۾ پنهنجيءَ پنهنجيءَ صورت ۾ موجود هئا ۽ آهن. معاشي ارتقا ۽ معاشي ضرورتن جو وڌڻ، انهن وصفن جي

ختم ٿيڻ جو ڪارڻ آهي، عربن يا ٻيءَ ڪنهن حملہ آور قوم جي اچڻ جو انهن جي پيدا ٿيڻ ۽ ختم ٿيڻ سان ڪو واسطو ڪونهي.

افسوس تہ اهو آهي جو ڊاڪٽر صاحب اسان جي خالص سنڌي شاعريءَ ۾ بہ عربي شاعريءَ جي تمثيلن ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. مثال طور، ڊاڪٽر صاحب عربي شاعرن جي پنهنجي محبوب جي ڳچيءَ کي ڏاچيءَ جي ڳچيءَ سان مشابهت ڏيڻ جي تمثيل پيش ڪئي آهي. شڪر آهي تہ سنڌي شاعرن مان ڪنهن بہ، ڪنهن سنڌي محبوب جي ڳچيءَ کي ڏاچيءَ جي ڳچيءَ سان تشبيهہ نہ ڏني آهي، ڇاڪاڻ تہ اٺن جي ڳچين ۾ انساني سونهن صرف عربن کي ئي نظر اچي سگهي ٿي. ڊاڪٽر صاحب سانوڻ فقير جو مثال ڏنو آهي، تنهن ۾ هين ست — ”جويون جيسلمير جون، آئي ڪل ڪنوات“ — ۾ ’ڪنوات‘ منجهان مقصد ڪنوات جي ڳچي نہ، پر ڪنوات اٺن جي چنچلتا ۽ مستاني چال ڏانهن اشارو آهي.

ڊاڪٽر صاحب اسان جي ٻوليءَ جي علم ادب جي واڌاري جو جيڪو بيان ڏنو آهي، ان مان تہ فقط ايترو ئي ثابت ٿي سگهيو آهي تہ ويچارن عربن تہ سنڌيءَ لاءِ ڪجهہ بہ ڪونہ ڪيو، البت ڪن سنڌي عالمن عربي علم ۾ واڌارو ضرور آندو. سنڌ حساب ڪتاب جي علم ۾ عربن کان اڳيري هئي — جيئن ابن نديم جو حوالو ثابت ڪري ٿو. هونئن بہ تاريخي طرح اهو ثابت ٿي چڪو آهي تہ عرب تنهن زماني مطابق اعليٰ حسابي علم هندستان منجهان سکيا: ۽ جيئن تہ هندستان ۾ سڀ کان اول سنڌ ن واسطو سنڌ سان ئي رهيو، ان ڪري هو اهو علم سنڌ منجهان سکيا. ان سلسلي ۾ بہ اُٽو ائين ڪونہ چوندس تہ ڪو سنڌين عربن جي علم ادب تي ڪو ٿورو يا احسان ڪيو; ڇاڪاڻ تہ السانی ارتقا ۾ قومون هڪٻئي سان تمدني ۽ علمي ڏي-وٺ ڪنديون رهيون آهن، ۽ ان ۾ ڪا فخر جي ڳالهہ آهي تہ محض اها تہ اهي چيزون السانذات جي مجموعي ترقيءَ ۽ تمدن جي واڌاري جو اهڃاڻ آهن.

سڀ کان عجيب ڳالهہ سنڌ جي نام نهاد پهرئين شعر متعلق آهي، جنهن تي نہ رڳو ڊاڪٽر صاحب پر ٻين ڪن عالمن بہ ويهي اجائي دماغ سوزي ڪئي آهي. اهو شعر آهي — ”اره بره ڪنکره......“. انهيءَ شعر جي روايت خالص عرب مؤرخن جي نهج تي آهي، يعني اها روايت پنجن کان بہ مٿي راوين وٽ سينہ بسينہ هلندي آئي آهي، ۽ ان کان پوءِ ”روضةالعقلا“ جي مصنف وٽ پهتي. روايت ايتري ڪمزور آهي جو ان کي تاريخي درجو ڏيڻ ئي زيادتي آهي. ان کان سواءِ، جيئن ڊاڪٽر صاحب خود بہ اعتراف ڪيو آهي، هن شعر جا لفظ سمجهہ کان ٻاهر آهن. تاريخي طرح ڪڏهن ان کي يحيٰ سان منسوب ٿو ڪيو وڃي تہ ڪڏهن سندس پٽ فضل برمڪيءَ سان! ان بعد هڪ ٻيو مؤرخ ان کي پيغمبر صلعم ڏانهن منسوب ڪري، حضرت بلال رضہ جو چيل ڄاڻائي ٿو. جيتريقدر ان جي معنيٰ جو تعلق آهي، ان مان تہ اهو ئي يقين ٿئي ٿو تہ اهو پيغمبر صلعم جي شان ۾ چيل آهي. ٻوليءَ جي صورت بہ حبشي ٻوليءَ جهڙي آهي.

لسالي عالمن ٻولين جي گروهه بندي ڪندي اهو ڄاڻايو آهي ته آفريڪي ٻولين ۾ اها هڪ عام خصوصيت آهي ته هر وزن اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون نحوي اعتبار کان جملن جو خاص امتياز آهن. جيڪڏهن ڪا صفت استعمال ڪرڻي هوندين ته ان جي پڇاڙي جملي جي سمورن لفظن جي پويان گڏبي آهي. جملي جي مختلف نحوي صورتن — اضافي، توصيفي ۽ تشبيهي — ۾ مختلف ۽ مقرر ٿيل اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون ڪم آنديون وڃن ٿيون. هن جملي ۾ پڻ ظاهر ٿئي ٿو ته "ڪراڪري" لفظ کان سواءِ سمورن لفظن ۾ "ره" پڇاڙي ڪم آيل آهي، ۽ غالباً اهو 'ڪراڪري' لفظ به "ڪراڪره" آهي، جو ڪاتبن جي غلط لکڻ سان 'ڪراڪري' بڻجي ويو آهي — ۽ ان طرح 'ره' پڇاڙي سڀني لفظن ۾ ثابت ٿئي ٿي. ان لحاظ کان به اهو ظاهر آهي ته اهو جملو ڪنهن آفريڪي زبان جو — ۽ غالباً حبشي ٻوليءَ جو — آهي. اهو جملو حضرت بلال رضہ جي مرقد مبارڪ تي لکيل آهي. اهي سمورا اهڃاڻ الهيءَ لتيجي جي تائيد ڪن ٿا. تاريخي طرح جيئن ته سموريون روايتون ڪمزور آهن، ان ڪري معنوي توڙي لساني اعتبار کان "ابن نورالدين" جي روايت کي وڏيڪ اهميت حاصل آهي. ڊاڪٽر صاحب کي آءٌ اها ئي گذارش ڪندس ته ان نقط نگاهه کان جيڪڏهن پاڻ حبشي ٻوليءَ تي ڪا کوجنا ڪرڻ فرمائيندا ته لاشڪ سندن محنت بارآور ٿيندي!

ان شعر (يا چون-چون جي مربي؟) منجهان ڊاڪٽر صاحب جيڪي انومان ويهي ڪڍيا آهن، الهن جي منطقي يا علمي حيثيت ڪائي ڪانه آهي. اول ته اهو سنڌي ٻوليءَ جو شعر آهي ئي ڪونه، ان ڪري ٻيا سمورا لتيجا به ان جي بنياد تي برخود غلط آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ شعر چوڻ جي صلاحيت عربن جي ڪري نه، پر جيئن دنيا جي ٻيءَ هر ڪنهن ٻوليءَ ۾ ٿيو آهي تيئن، پنهنجي ملڪ ۽ ماحول جي سادن سچاجهن انسانن، سندن هڪٻئي سان قرب ۽ پيار، سندن امن پسنديءَ، سندن گوناگون زندگيءَ جي سونهري پهلوئن، ۽ سنڌي تمدن جي موسيقيءَ ۽ فن جي طفيل پيدا ٿي هئي، ۽ عربن کان صديون اڳ پيدا ٿي چڪي هئي. افسوس صرف اهو آهي ته ان جو تاريخي رڪارڊ ڪونه ٿو ملي. آءٌ ته ائين به چوندس ته الهيءَ جو سبب به عرب ئي هئا. سنڌ ۾ اچڻ وقت عربن ۾ هڪ نئون جذبو ڪارفرما هو، ۽ مذهبي روايتن جي ڪري، سنڌ جي تمدن جي فنون لطيف ڪي ڪا ترقي ڏيارڻ بدران يا انهن جي ڪا همت افزائي ڪرڻ بدران، الهن جو بنهه خاتمو ڪري ڇڏيائون. سنڌ موسيقيءَ، رقص ۽ شعر شعريت جي سرزمين آهي — ۽ اهي چارئي شيون ابتدائي عربن هٿان، شرعي نگاهه کان يقيناً عتاب هيٺ آيون هونديون. اهي لطيف فن وري به تڏهن اڀري سگهيا، جڏهن سنڌ تي وري مقامي ماڻهن جو راڄ قائم ٿيو. اهو ئي سبب آهي جو عربن جي زماني کان وٺي مقامي راڄ تائين شعر، موسيقيءَ ۽ رقص جو اسان وٽ ڪو به تاريخي رڪارڊ ڪونه ٿو ملي؛ پر عربن کان پوءِ رفتي رفتي سنڌ جي تمدني زندگيءَ ۾ جان اچڻ جا نشان ملڻ لڳن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ لاءِ انگريزن جي زماني ۾، يا ان کان ڪجهه عرصو اڳ، عربي رسم‌الخط محض حالتن جي بنا تي رائج ٿيو. هڪ ته مسلمانن جي سنڌ ۾ اڪثريت هئي، ۽ جيئن ته سندن مذهبي تعليم عربيءَ ۾ ٿيندي هئي، ان ڪري عربي رسم‌الخط ئي ڪارآمد ۽ بهتر سمجهيو ويو. ان کان سواءِ، ڪجهه سنڌي ادب جيڪو مخطوطن ۾ بند ٿيو پيو هو، اهو به عربي رسم‌الخط ۾ هو. ان ڪري، عربي لپي وقت جي تقاضائن جي ڪري رائج ٿي ويئي. عربي رسم‌الخط جديد زماني جي تقاضائن موجب يقيناً هڪ غير ترقي يافته بلڪ تنزل ڏانهن مائل رسم‌الخط آهي — ساڳي حالت ناگري لپيءَ سان آهي. پر جيئن ته اسان جو سمورو ادبي سرمايو عربي لپيءَ ۾ محفوظ ٿي چڪو آهي، ان ڪري ان کي ڇڏڻ ادبي آپگهات وارو مثال ٿيندو. البت ان ۾ جيڪي بي‌ضرورت اکر ۽ لفظ آهن، جيڪي سنڌي ٻوليءَ تي عربيءَ (۽ فارسيءَ) جي فوقيت قائم رکڻ کان سواءِ ٻيو ڪو خاص ڪارج پورو ڪونه ٿا ڪن، اهي يقيناً جديد دور جي تحريري ۽ طباعتي، علمي ۽ ادبي تقاضائن موجب ٻوليءَ جي ترقيءَ ۾ حائل آهن، ۽ انهن کان جيڪڏهن ڪنهن طرح ٻوليءَ جا پَلَوَ آجا ٿين ته چڱو. ڪاش، سنڌيءَ جا اهل علم حضرات ان نُڪتي تي ڪجهه سوچين!

ڊاڪٽر صاحب لاءِ، لفظن جي تلفظ ۾ ڪن ماڻهن جي ٻاتائيءَ ۽ زبان جي ڪمزوريءَ سبب، سمورن سنڌ وارن کي غلط اچار ڪندڙ چوڻ مناسب نه هو. سنڌي ٻوليءَ ۾ 'ش' ۽ 'ج' ٻئي اکر عام هئا، ۽ جيڪڏهن ڪو ماڻهو زبان صحيح نه اٿلڻ ڪري ڪي اچار نه ڪري سگهيو ته ان کي طعنو ڏيڻ الهن لاءِ ئي زيب وارو هو، جي هوائن ئي پاڻ کان سواءِ دنيا کي 'گونگو' سڏڻ جا عادي هئا، حالانڪ اچارن ۽ آوازن جي لحاظ کان ته هو پاڻ ئي سڀ کان وڏيڪ گونگا هئا ۽ آهن. ايتريقدر، جو اڄ تائين ڪافي عرب، اسان جا پنهنجا آواز اچارڻ ته درڪنار، خود پنهنجي 'ج' جو صحيح اچار ڪري نٿا سگهن — مثلاً، 'مسجد' کي 'مسڪد' ۽ 'جمال' کي 'گمال' وغيره اچارين ٿا. ان ڪري، چا، ائين چوڻ صحيح ٿيندو ته عربيءَ ۾ 'ج' شايد آهي ئي ڪونه! اها ساڳي عربي الف-بي موجود رکندي، ۽ سنڌين سان ٻه سو ورهين کان مٿي لاڳاپي هئڻ جي باوجود، عربن جي زبان صاف نه ٿي سگهي آهي. اڄ تائين ڪنهن عرب کي انگريزي يا ڪا ٻي زبان ڳالهائيندي ٻڌو ته اوهان کي ان جو يقين ٿي ويندو. تنهنڪري، ائين چوڻ ته عربن جي صحبت ۾ اچڻ يا عربي رسم‌الخط جي رائج ٿيڻ سبب سنڌ وارن جا اچار صحيح ۽ صاف ٿيا، بلڪل غلط آهي.

جيتريقدر اعرابن جو تعلق آهي، سو محض عربي لپيءَ کي اختيار ڪرڻ ڪري ائين ٿيو هجي ته اهي اعراب سنڌيءَ کي عربيءَ کان مليا. رسم‌الخط جي حد تائين ته اهو صحيح آهي، باقي اچارن تي عربيءَ جي اثر ثابت ڪرڻ لاءِ اهو ڪو دليل ڪونهي. سنڌيءَ جا اچار اصل کان اهي ئي آهن — ايتريقدر جو سنڌيءَ جي ڪنهن به اسم جو آخري حرف ساڪن ڪونهي. ان جي برعڪس، عربيءَ جي اڪثر اسمن جا آخري حرف ساڪن آهن، جي پڻ سنڌيءَ ۾ سمائجڻ سان متحرڪ ٿي پون ٿا. عربيءَ بدران جي ڪو ٻيو رسم‌الخط اختيار ڪجي ها ته الهيءَ ۾

ب لازمي طرح اهڙيون ڪي ماترائون، لاڪنائون يا نشانيون قائم ڪجن ها، جيڪي لفظن جي متحرڪ اکرن کي چٽو ڪري بيهارين. ڊاڪٽر صاحب جيڪي مثال اعرابن جي ڦيرگهير جا ڏنا آهن، انهن مان ته ڪوبه مطلب ڪونه ٿو نڪري، ۽ نه ئي ڪجهه ثابت ٿئي ٿو — سواءِ انهيءَ جي ته سنڌيءَ جي نحوي بناوت نرالي آهي. خود ڊاڪٽر صاحب جيڪي مثال ڏنا آهن، انهن جي نحوي بناوت جون صورتون به مختلف آهن. هت آءٌ فقط ٻه مثال ٿي ڏيندس. ڊاڪٽر صاحب مردن جي نالن متعلق جو جيڪو مثال ڏنو آهي، ان ۾ مردن (۽ زالن) جي نالن جي ڪا خصوصيت ڪانهي، بلڪ لفظن جي خصوصيت آهي. سنڌيءَ جا لفظ مختلف نحوي بناوتن پٽاندر مبني يا غيرمبني آهن. اهو اصول ماڻهن (مردن ۽ زالن) جي نالن سان به لاڳو آهي. انهن ڦيرين گهيرين کي لساني ماهرن انگريزيءَ ۾ "فليڪشن" (flexion) سڏيو آهي، جيڪي ٻوليءَ جي مقرر اصولن موجب عمل ۾ اينديون آهن. مثال طور، ڊاڪٽر صاحب مردن جي اهڙن نالن جو ذڪر ڪيو آهي، جن جو آخري اکر 'و' آهي — جيئن 'الهڏنو'، 'الهڏنا' ۽ 'الهڏني' وغيره ۾ 'و' مٿجي مختلف صورتون اختيار ڪري ٿو. پر ڪي سنڌي نالا 'و' پڇاڙيءَ ۾ هوندي به مختلف 'فليڪشن' جو مثال پيش ڪن ٿا — ۽ انهن جي 'و' جي تبديلي 'آ' جي وڌاءَ سان ٿئي ٿي: مثلاً 'ڪُدُو'، 'علو'، 'اِسُو' وغيره نالا ندائي صورت ۾ بلڪل ڪونه ڦرندا، ۽ 'اي ڪدو'، 'اي علو' 'اي اِسُو' وغيره ئي رهندا. مفعولي صورت يا جريءَ ۾ 'آ' جو اضافو ڪرڻو پوندو: مثلاً، 'ڪدوءَ جو پٽ'، 'اِسوءَ جو پٽ'، 'علوءَ کي چيم'، وغيره — انهن ۾ 'ءَ' يعني 'آ' جو اضافو ڪرڻو پوي ٿو. ساڳيءَ طرح، زالن جا نالا به فقط صورت فاعلي ۾ مبني آهن — پر ٻين صورتن ۾، برعڪس عربيءَ جي، غيرمبني آهن. مثلاً، ڊاڪٽر صاحب جي ڏنل مثال ۾، 'بانو آئي': فاعلي حالت ۾ 'بانو' لفظ ڪونه ٿو مٽجي؛ پر 'بانوءَ کي چيم' يا 'بانوءَ جو پٽ' وغيره ۾ 'ءَ' يا 'آ' جو اضافو ٿئي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جا ان جي صورت 'بانو کي چيم' يا 'بانو جو پٽ' ('ءَ' کان سواءِ) ڏني آهي، سا غلط آهي. ان مثال ۾ به 'بانو' لفظ 'بانوءَ' بڻجي وڃي ٿو. اها به اعرابن جي نحوي تبديل آهي، ان جو مردن ۽ زالن جي نالن (مذڪر ۽ مونث) سان ڪوبه خاص واسطو نه آهي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر صاحب جو ڏنل ٻڪڙو مثال پڙهندڙن جو ڌيان لهڻي: "احمدُ آيو" (فعل لازمي)، ۽ "احمدَ چيو" (فعل متعدي). سنڌيءَ ۾ ته لفظ 'احمد' کي زير اعراب سان قبوليو ويو آهي، ۽ چاڪاڻ ته زير اعراب وارا سڀ لفظ سنڌيءَ ۾ مبني آهن، تنهنڪري هتي به چئبو "احمدِ آيو" ۽ "احمدِ چيو". هن سلسلي ۾ جو ڪجهه ضميرن متعلق ڊاڪٽر صاحب هلندي هلندي انڪشاف ڪرڻ فرمايو آهي، تنهن جي ته ڳالهه ئي ڪهڙي! بهتر آهي ته ڊاڪٽر صاحب پاڻ ان تي ٻيهر سوچين — پڪ آهي ته قائم ڪيل نتيجي کان بنهه ٻئي ڪنهن نتيجي تي سندن رسائي ٿيندي!

مٿين مثالن مان ظاهر ٿي چڪو هوندو ته ڊاڪٽر صاحب جا اهي لفظ ته "سنڌي ٻولي جو هيءُ فنِ اعراب، عربي ٻوليءَ جي گهري اثر جو نتيجو آهي"، — سنڌي گرامر متعلق غلط فهمين

تي مبني آهي، ۽ انهن لاءِ وٽن ڪو به علمي جواز ڪونهي.

گرامر جي جزن ۽ پاڳن تي عربي اثر ظاهر ڪرڻ ۾ ڊاڪٽر صاحب ڪي ته بنهه هلڪي قسم جا مثال ڏنا آهن — ۽ سچ پچ ته ڊاڪٽر صاحب جهڙي عالم مان اها اميد ڪانه هئي ته عربي اثر ڄمائڻ خاطر پاڻ علمي مناسبت کي به وساري ويهندا.

’نار‘ لفظ سڌو سنئون سنسڪرت جي لفظ ’نار‘ سان لاڳاپيل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ”زمين جي سوراخن مان نڪرندڙ پاڻيءَ جون ڌارون“. پاڻيءَ سان انهيءَ تعلق جي بنياد تي سنڌي لفظ ’نار‘ ٺهيو آهي، نه ڪه ’ناعوره‘ منجهان نڪتو آهي. عربن شايد ’نار‘ ڀهريون پيرو ايران يا سنڌ ۾ ئي ڏٺو هوندو. ٻين مثالن منجهان ڪيترا ئي لفظ اهڙا آهن، جيڪي سنڌيءَ منجهان عربيءَ ۾ داخل ٿيا آهن، جن جي تحقيق متعلق آءٌ اڳي ئي عرض ڪري آيو آهيان.

حيرت آهي ته ڊاڪٽر صاحب ’سوريه‘ ۽ آشچريه‘ مان ’سورج‘ ۽ ’اچرج‘ لفظن کي عربي اثر جو نتيجو ظاهر ڪيو آهي! ان لاءِ دليل ڪو به ڪونه ڏنو اٿن، ان ڪري آءٌ ڪين ايترو عرض ڪندس ته پاڻ لساني طرح حرفن جي مٽا سٽا جي تاريخ جو ملاحظو فرمائين. سنسڪرت جي ’يہ‘ پراڪرتن ۾ ’ج‘ ۾ ڦرندي آهي؛ ۽ ان ’يہ‘ جو اچار ئي ’ي‘ ۽ ’ج‘ جي وچ جو آهي، جنهن کي ٻين ٻولين ’ج‘ ۾ تبديل ڪيو آهي — انهيءَ ئي بنا تي ’سوريه‘ لفظ ’سورج‘، ۽ ’آشچريه‘ ’اچرج‘ بڻيو آهي. اها تبديلي عربن کان اڳ، صديون اڳ ٿي چڪي هئي. اهڙا سوين لفظ ڊڪشنرين ۾ (فقط سنڌيءَ ۾ نه، پر مرهٽي، گجراتي، بينگالي وغيره ۾) ڏاتن سوڌا موجود آهن. يڌ - جڌ، ينتر - جنتر، ياترا - جاترا، يم - جم، ڪاريہ - ڪارج، وغيره: اهي سمورا لفظ انهيءَ اصول تي مٽيا آهن، ۽ اها تبديلي سنڌيءَ کان سواءِ ٻين پراڪرتن ۾ پڻ عربن کان گهڻو اڳ ملي ٿي.

ضميرن متعلق ڊاڪٽر صاحب جن فرمائين ٿا ته ’هو‘ ۽ ’آءٌ‘ عربي الاصل آهن. وري به شڪر آهي جو ”غالباً“ لفظ ڪم آڻي، ڪجهه شڪ جي گنجائش رکي اٿن. ’هو‘ جي لاءِ ته پاڻ ڪو دليل ئي ڪونه ڏنو اٿن. سنڌيءَ ۾ ’هو‘ ضمير غائب، ضمير اشاري ڏور جي صورت آهي، جنهن کي غائب طور استعمال ڪجي ٿو. ’آءٌ‘ لاءِ پاڻ فرمائين ٿا ته ’آءٌ‘ عربي ”آنا“ جو سنڌي نمونو آهي، ۽ منصوره ۽ ديبل ۾ عربن جي موجودگيءَ ڪري ڪم اچي ويو! اهو خيال به سندن انهيءَ نظريي تي ٻڌل آهي ته عربن کان اڳ سنڌيءَ ۾ نه فعل هئا، نه ضمير — مطلب ته سنڌي گونگا هئا! رڳو حرف صحيح ۾ پنهنجو مطلب ادا ڪندا هئا؛ ۽ جيئن ته ’آءٌ‘ ۾ سمورا حرف علت آهن، ان ڪري يقيناً عربيءَ مان اصليت اٿس!

’آءٌ‘ لفظ، سنسڪرت جي ’اهم‘ لفظ مان نڪتل آهي — جنهن جي معنيٰ آهي ’آءٌ‘. انهيءَ ’اهم‘ منجهان انگريزي ’آئي‘ (I)، اٽالين ’آئيو‘، گجراتي ’هون‘، ماگڌي ’هنئون‘ ۽ سنڌي ”آءٌ“ نڪتل آهن. ان جي هڪ جُز ’م‘ منجهان سنڌي ’مون‘، انگريزي ’مي‘ (Me)

وغيره نڪتل آهي، جنهن جي نحوي صورت هوبهو ساڳي آهي، جيئن اڳتي مثالن منجهان ثابت ڪندس.

سنسڪرت ’اهم‘ لفظ مختلف پراڪرتن ۾ مختلف صورتون اختيار ڪيون آهن؛ پر انهن صورتن ۾ لساني اصولن موجب ڪو خاص فرق نہ آهي. پراڻيءَ ماگڌي پراڪرت ۾ ان جي صورت آهي ”هنئون“. ڏهين صدي عيسويءَ جي هڪ ماڳڌي (بهار علائقي جي) شاعر ”سڌ تلو پاد“ جو هڪ شعر هيٺ مثال طور ڏجي ٿو:

”هنئون جڳ، هنئونِ بُڌ، هنئون نرنجن،
هنئون امڪس آر پڀو ڀنجڻ!“

(آئون جڳ، آئون بُڌ، آئون نرنجڻ، آئون امڪس ۽ ڀو-ڀڃڻ!)

— يعني ’آءُ ئي دنيا آهيان، آءُ ئي بُڌ آهيان، آءُ ئي نرنجن ايشور آهيان، آءُ مانسڪ اڪرتا آهيان، آءُ ئي ڀؤ ڀڃندڙ يعني ڏک دور ڪندڙ آهيان‘. [’ڪهاڻي‘، بمبئي، ڏياري نمبر، ۱۹۵۹ع،ص۱۳۷]

گجراتيءَ ۾ ان جي صورت آهي ’هون‘، ۽ سنڌيءَ ۾ آنءُ يا آئون. الهن صورتن جي نہ رڳو لساني صورت هڪجهڙي آهي (ڇاڪاڻ تہ سنڌيءَ ۾ ڪيترن سنسڪرت لفظن جي ’هہ‘ منجي ’آ‘ ٿي ويندي آهي)، پر الهن جي نحوي صورت بہ ساڳي آهي. هت آءُ فقط گجراتيءَ جوئي مثال ڏيندس، جو اهو ئي هن وقت منهنجي سامهون آهي. سنڌيءَ توڙي گجراتيءَ ۾ ضمير واحد متڪلم جون بہ صورتون آهن: سنڌيءَ ۾ ’آءُ‘ ۽ ’مون‘، ۽ گجراتيءَ ۾ ’هون‘ ۽ ’مئين‘. اهي ٻئي صورتون سنسڪرت جي ’اهم‘ ۽ ’م‘ مان نڪتل آهن. سنڌيءَ جو ’مان‘ سنسڪرت ’ميا‘ مان نڪتو آهي، ۽ ان جي نحوي صورت فعلي حالتن کان آزاد آهي — ۽ ’آءُ‘ کان مختلف پر وسيع آهي. انهن جي باهمي فرق جو پتو چٽيءَ طرح فعلن جي حالتن ۽ زمانن منجهان پوي ٿو. هت آءُ انهيءَ فرق کي واضح ڪرڻ لاءِ فقط هڪ ئي مثال ڏيندس، ۽ اهو آهي زمان ماضيءَ جو مثال. ٻين زمانن ۾ جيئن تہ ’مون‘ جو استعمال ڪونہ ٿو ٿئي، ان ڪري اهو هڪڙوئي مثال ڪافي سمجهان ٿو. جيڪڏهن فعل متعدي آهي تہ ان جي زمان ماضيءَ ۾ ضمير متڪلم واحد هميشہ ’مون‘ (يا ’مان‘) ڪم ايندو ۽ نہ ’آءُ‘؛ پر جيڪڏهن فعل لازمي آهي تہ ’آءُ‘ (يا ’مان‘) ڪم ايندو، ۽ نہ ’مون‘. مثال طور، ’مون رپيو ڏنو‘ يا ’مون مالي ڪاڏي‘. اتي ’مون‘ جي بدران ’مان‘ ڪم آڻي سگهجي ٿو (ڇاڪاڻ تہ اهو فعل جي حالت کان آزاد ۽ مبني آهي)، پر الهن جملن ۾ ’آءُ‘ استعمال ڪرڻ غلط آهي. ’آءُ رپيو ڏنو‘ يا ’آءُ مالي ڪاڏي‘ — سنڌيءَ ۾ اهو استعمال غلط آهي. ٻئي طرف، فعل لازميءَ ۾ ان جو استعمال بلڪل ابتڙ آهي. ’آءُ آيس‘ يا ’آءُ ويس‘ — اهي جملا صحيح آهن — اتي ’مون‘ ڪم آڻڻ غلط ٿيندو. (’مان‘ ضمير، ٻنهي قسمن جي فعل ۾ استعمال ٿي سگهي ٿو.) هوبهو ساڳي نحوي ڪيفيت گجراتي ’هون‘ ۽ ’مين‘ ضميرن جي آهي. فعل متعديءَ ۾ سنڌيءَ جي ’مون‘ بدران ’مين‘ ڪم ايندو،

۽ لازمي فعل ۾ سنڌي 'آءٌ' جي جاءِ تي 'هون' ڪم ايندو. ان جي ابتڙ استعمال، سنڌيءَ وارن کي غلط ٿيندو.

مثال:

۱) مين رپيو آپيو.

(مون رپيو ڏنو.) ———— متعدي

۲) هون آويو.

(آءٌ آيس.) ———— لازمي

پهرئين مثال ۾ 'هون' استعمال ڪرڻ غلط آهي، ۽ ٻئي مثال ۾ 'مين' ڪم آڻڻ غلط ٿيندو. هنن مثالن ۽ وضاحت مان اميد ته پڙهندڙن توڙي ڊاڪٽر صاحب جن کي معلوم ٿي ويو هوندو ته اهي لفظ 'آءٌ' ۽ 'هون' نه صرف معنوي ۽ لساني اعتبار کان ساڳيا آهن، پر انهن جي سموري نحوي ڪيفيت پڻ اها ئي ساڳي آهي. ظاهر آهي ته انهن ٻنهي جو ماخذ ساڳيو آهي— ۽ اهو ماخذ آهي سنسڪرت 'اهم'، ۽ نه عربي 'انا'!

ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻوليءَ جي پڇاڙين متعلق جيڪي فرمايو آهي، سو به صحيح نه آهي. مون اڳي ئي سنسڪرت فعلن جي ٻوڌان ضميري پڇاڙين جا مثال ڏنا آهن، ۽ اهو ثابت ڪيو اٿم ته اسان جون سموريون پڇاڙيون هوبهو سنسڪرت واريون آهن— ۽ سنڌي انهن کي قائم رکندي آئي آهي. انڊو-يورپين ٻولين جي تاريخ مان پتو پوي ٿو ته شروع شروع ۾ سمورين ٻولين جي فعلن ۾ اهي پڇاڙيون ڳنڍيل هيون، ۽ ٻوليون ارتقا ڪنديون اهي پڇاڙيون ڇڏينديون آيون آهن، ۽ اڄ يورپي ٻولين ۾ ڪو ڇڙو مثال ملندو جنهن ۾ اهي پڇاڙيون قائم هجن. هندستان جي ٻولين ۾ سنڌي، ڪشميري ۽ سرائڪيءَ ۾ ئي اهي ئي پڇاڙيون قائم آهن. ڪشميريءَ جو پڇاڙيون به هڪ انوکي تاريخ رکن ٿيون— مثلاً 'مورم' ='مون ماريو'، وغيره. انهن پڇاڙين جو استعمال ساڳيو آهي، پر نحوي صورت مختلف اٿن. محض ان ڪري ته عربي ۽ فارسيءَ ۾ اِهي پڇاڙيون ڪم اچن ٿيون، تنهنڪري سنڌيءَ کي عربيءَ کان (يا فارسيءَ معرفت عربيءَ کان؟) مليون آهن—اهو ته ڪو دليل ڪونهي. عربيءَ جو فارسيءَ تي به اثر رهيو آهي، ۽ ڪيترا عربي لفظ فارسيءَ جو جز بڻجي ويا آهن، پر شايد خود ڊاڪٽر صاحب به اها چوڻ جي جرات ڪونه ڪندو ته فارسيءَ جون اهي پڇاڙيون عربي اثر جو نتيجو آهن. پوءِ سنڌيءَ جي پڇاڙين کي عربي يا فارسي اثر جو نتيجو ڇو ٿو قرار ڏنو وڃي؟

ڊاڪٽر صاحب کي سنڌيءَ جي انفرادي حيثيت کان ايتريقدر ته انحراف آهي، جو سنڌيءَ جي ندائي ستا "نانگ-نانگ!" يا "چور-چور!" وغيره کي به عربي ندائي ستا 'تحذير' جو نتيجو سڏيو اٿن. دنيا جي تقريباً سمورين ٻولين ۾ ندائي ستا الهيءَ نموني جي آهي، ڇاڪاڻ ته اهي ئي ترڪيبون انسان جي بنيادي احساسن ۽ انهن جي رد عمل جو اظهار آهن. خطري ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ لاءِ انسان ڪوشش ڪندو آهي ته مددگارن کي سڏڻ وقت ڪين خطري

کان آگاهہ بہ ڪري. هو، ان ڪري، خطري واري لفظ کي ٻہ ڀيرا چئي، سان ئي هو پنهنجو اهو مقصد بهتر نموني سان ادا ڪري ٿو. ان کي فقط عربيءَ جو ورثو ثابت ڪرڻ عجيب منورتيءَ جو مظاهرو آهي، ۽ انساني نفسيات ۽ ٻولين جي نحوي ترڪيب کان اڻڄاڻائيءَ جو ثبوت. انگريز جيڪڏهن 'thief, thief!' 'help, help!' ۽ 'fire, fire!' چوي ٿو، تہ انسان جي خطري جي احساس جي شدت کان؛ ڇاڪاڻ تہ خطري کان آگاهيءَ جو اهو ئي هڪ موزون طريقو هن وٽ آهي— ان ۾ عربيءَ يا ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ جي اثر کي ڪوبہ دخل ڪونهي!

ڊاڪٽر صاحب 'تعميري دور' متعلق جيڪي ڪجهہ فرمايو آهي، ان لاءِ آءٌ صرف هي عرض ڪندس تہ جيڪي بيت يا ڏوهيڙا اسان جي قديم شاعريءَ ۾ ملن ٿا، انهن ۾ اسان کي عربيءَ جو اثر ڇو ڪين ٿو ملي؟ ڊاڪٽر صاحب آڳاٽن شاعرن جا جيڪي بيت ڏنا آهن، انهن مان ڪنهن هڪڙي ۾ بہ، ڪو هڪڙو بہ عربي لفظ ڪونہ ٿو ملي. انهيءَ کان پوءِ جي شاعريءَ ۾ پاڻ عربيءَ جا ڪجهہ لفظ ۽ مذهبي ترڪيبون ملن ٿيون. شاعر ۽ سگهڙ زبان جا صحيح نمائندا آهن، ۽ اسانجن شاعرن ۽ سگهڙن هميشہ عوام جي ٻوليءَ ۾ شعر چيو آهي: ۽ پراڻي شاعريءَ جي مطالعي مان اهوئي ثابت ٿئي ٿو تہ عوام جي زبان تي ۽ پراڻيءَ سنڌي شاعريءَ ۾ ان جي فن تي عربيءَ يا فارسيءَ جو ڪوبہ اثر ڪونہ ٿيو. جيڪڏهن سنڌ جي ڪن ماڻهن عربيءَ ۽ فارسيءَ کي قبول ڪيو تہ فقط درٻاري شاعرن ۽ ٻولڙين؛ عوام جو ان سان ڪو تعلق ڪونہ رهيو. خود 'شاهہ' اهڙن ماڻهن تي سخت طنز ڪئي آهي. عوام فقط اهي ٿورڙا عربي ۽ فارسي لفظ قبول ڪيا، جيڪي مذهبي تحريڪن ذريعي هنن جي ٻوليءَ ۾ سمائجندا ويا. عوام ئي زبان کي ٺاهيندو ڊاهيندو آهي. جيڪڏهن عربيءَ جو ڪو ايترو گهرو اثر عوام جي زبان تي ٿئي ها، تہ اهو يقيناً قديم عوامي شاعرن جي ٻوليءَ ۽ شاعريءَ ۾ ظاهر ٿئي ها— ڇاڪاڻ تہ اهي عربي دور جي بنهہ ويجهي زماني جا شاعر هئا.

ڊاڪٽر صاحب جيڪو مثال اٺين صديءَ جي شاعريءَ جو ڏنو آهي—

"جَرَ نہ ڪٽن ڪنگرين، راوَ نہ ڳنڍين ويڻ،
ڳولي ويئي ڳجرين، توءِ چولدا دودي ڀيڻ!"

— ان ۾ تہ عربيءَ يا فارسيءَ جو ڪو اٽڪلو اثر بہ ڪونہ ٿو ملي. جيڪڏهن عربيءَ جو سنڌيءَ تي ڪو بنيادي اثر ٿئي ها تہ يقيناً ان وقت جي ان شاعريءَ ۾ ظاهر ٿئي ها. مٿيون شعر تہ سؤ وسيئون خالص سنڌي شعر آهي، جنهن جي هر لفظ جو ڌاتو سنسڪرت آهي، جنهن جي شعري ترڪيب 'دوهي' جهڙي آهي، جنهن منجهان خالص سنڌي تمدن جهاتيون پائي رهيو آهي: ان هوندي بہ ڪو چوي تہ سنڌيءَ تي عربيءَ جو ڪو بنيادي اثر ٿيو آهي، تہ اها محض ڏاڍ مڙسي ٿيندي.

آخر ۾ آءٌ ڊاڪٽر صاحب کان معافي گهرندي، وري بہ هيءُ عرض ڪندس تہ سنڌي ٻوليءَ ۽ سڀيتا جي ترقيءَ لاءِ ضروري آهي تہ اسين ڪنهن بہ ذاتي پسند ۽ رجحان کي پاسيرو

رکي، خالص ادبي ۽ علمي نقطه‌نگاه کان ان جي تاريخ ۽ ارتقا کي جاچيون: اڳ قائم ڪيل مفروضن کي ڇڏي، حقيقت‌پسندانه رويي سان ان جي تحقيق ڪريون، ۽ ڪنهن ڌارينءَ قوم ۽ ڌارئين تمدن تي فخر ڪرڻ بدران پنهنجي ئي ملڪ، ٻوليءَ ۽ تمدن تي فخر ڪريون — (تازو هڪ ڪتابڙو ”ملتاني زبان ڪيا هي؟“ سيد علي شاهه ملتانيءَ ڇپائي پڌرو ڪيو آهي، ان جي پڙهڻ جو مشورو آءٌ ڊاڪٽر صاحب کي ضرور ڏيندس). سنسڪرت کان اسان جي ڪن عالمن کي هرو ڀرو چڙ آهي، ورنه ڪو سبب نه آهي ته هو علمي تحقيق ۾ ٻاهرين ۽ اوپرين ڳالهين کي ڇڪي آڻين. سنڌيءَ ۾ جيڪڏهن عربي ۽ فارسي امتزاج آهي، ته ان يقيناً اسان جي ٻوليءَ جي لفظن کي شاهوڪار ڪيو آهي. اڄ اسان جي زبان ٻن رنگن ۾ رڱيل آهي: هڪ اهو، جنهن ۾ سنسڪرت جي لفظن کي خواهه‌مخواهه آندو وڃي ٿو، ۽ ٻيو اهو، جنهن تي عربي ۽ فارسي لفظن جو مارو آهي — (منهنجو مضمون به انهيءَ ڪمزوريءَ جو بيمار آهي، جنهن لاءِ افسوس اٿم). اڃو ته اهڙي سنڌي ٻولي پيدا ڪريون، جنهن ۾ ڪو رنگ سواءِ سنڌيءَ جي نه هجي، جنهن تي اسين فخر ڪريون، ۽ جنهن جي تمدن تي اسين بجا طور ڳالهيون اوچي ڪرڻ جا مستحق ٿيون.

آخري حل

> محترم رشيد آخوند جو ترجمو ڪيل هيءُ مضمون، پاڪستان جي سابق مالي وزير مسٽر امجد عليءَ جي انگريزيءَ ۾ لکيل ڪتاب ’اَج اور ڪل‘ جو پوئون باب آهي، جنهن کي مصنف جي شڪريي سان ’مهراڻ‘ ۾ پيش ڪري رهيا آهيون. اميد ته اهو اسان جي محترم پڙهندڙن لاءِ علمي ۽ ادبي لحاظ کان دلچسپ ۽ مفيد ثابت ٿيندو. ـــ ادارو.

’الف ليليٰ‘ جهڙن تصوراتي قصن مان هميشه انسان کي رس ۽ راحت ملندي رهي آهي؛ هتي آءٌ به هڪ اهڙو قصو ٻڌائي پنهنجي ڪتاب جو اختتام ڪندس. هي قصو منهنجي خواب جي آڌار آهي. مون کي اميد آهي ته اوهين به ان مان ايترو لطف اندوز ٿيندا، جيترو آءٌ ٿيو هوس.

پٺتي پيل ملڪن جي ترقيءَ جي منجهيل ۽ ڳُوڙهن مسئلن مون کي ايترو ته حيران ۽ پريشان ڪري وڌو هو، جو منهنجي راتين مٿان راتين جي ننڊ حرام ٿي ويئي هئي. خبر نه آهي، ڪيتريون راتيون مون انهن مسئلن جا حل سوچيندي، انهن تي غور ڪندي، ۽ خدا کي مدد لاءِ پڪاريندي، اکين ئي اکين ۾ ڪاٽي ڇڏيون، پر مون کي جا راهِ نجات نه ملڻي هئي، سا نه ملي. آخر هڪ رات جڏهن انهن کي سلجهائڻ جي ڪوشش ۾ ڏيئي وٺي آءٌ بنهه ٿڪجي پيس ۽ ڪو به حل نه پئي سُجهيم، تڏهن مون کي ننڊ اچي ويئي.

... اوچتو ائين سمجهيم، ڄڻ ڪو مون کي سڏي رهيو هو. آءٌ هڪدم اُٿي ويٺس. هڪ آواز هو، جيڪو مون کي ٻڌائي رهيو هو ته انسانن جي اڪثريت جون خراب حالتون تيستائين نه سڌرنديون، جيستائين اقليت جي دلين ڦيرو نه کاڌو آهي؛ ڇو جو رڳو اقليت وٽ ئي اڪثريت جي حالتن سڌارڻ جا ذريعا موجود آهن. ان تي مون هن آواز کان پڇيو ته آخر اهو دل جو ڦيرو ايندو ڪيئن؟ جواب آيو، ”تون ان ڳالهه جو خيال نه ڪر، اهو اسان جو ڪم آهي.“

پوءِ مون ڏٺو ته آءٌ پنهنجي اشگ هٿ ۾ کڻي، هوائي جهاز ۾ چڙهي، ماسڪو وڃي رهيو آهيان. ماسڪو پهچي، مون ملڪ جي سربراهه سان ملاقات ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. خوش قسمتيءَ سان ٿورن ڏينهن ۾ منهنجا لايا سجايا ٿيا، ۽ مون کي هن جي پُروقار حضور ۾ پيش ڪيو ويو. هو مون سان ڏاڍي خوش اخلاقيءَ سان پيش آيو. رسمي گفتگو کان پوءِ،

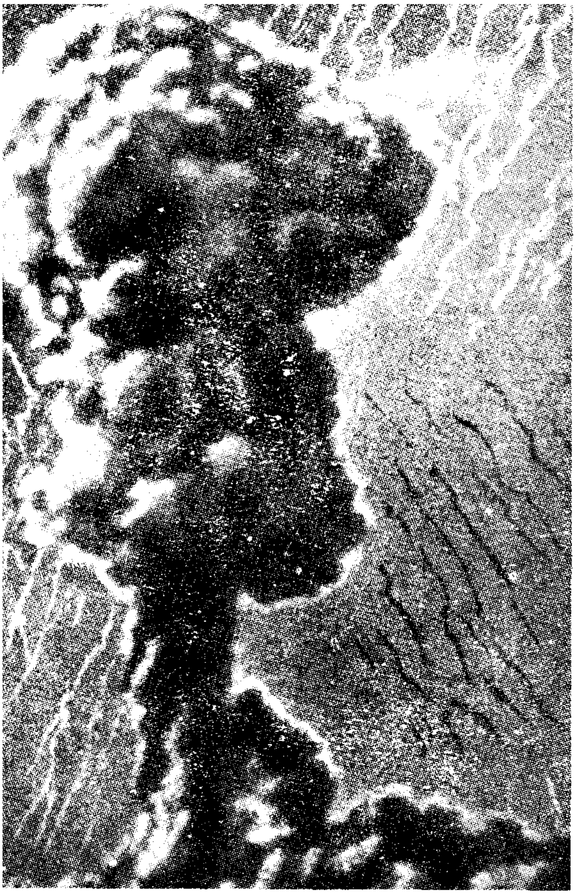
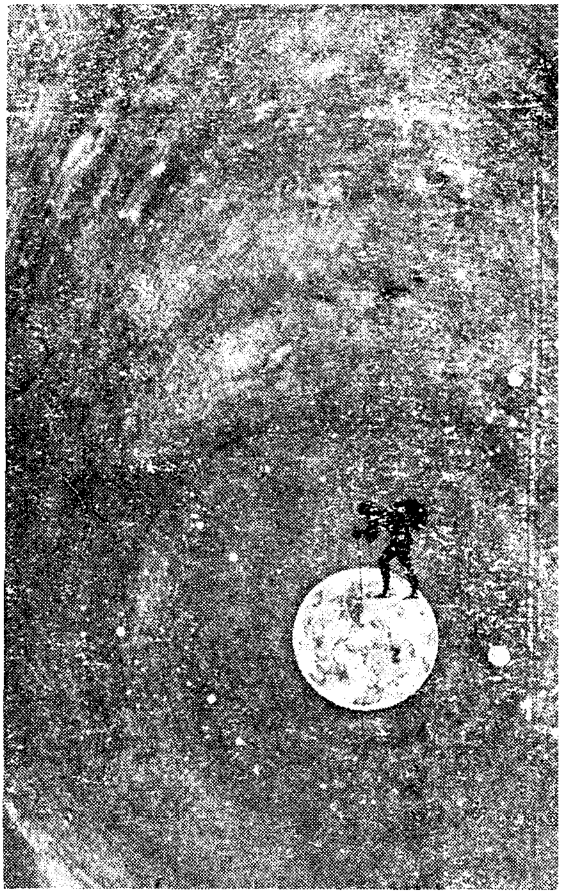

”ٽوڪيو، ١٠-آگسٽ، ١٩٥٩ع.

”گذريل رات، اٽڪل پنجهتر هزار ماڻهن جي روحن کي تسڪين پهچائڻ لاءِ، ناگاساڪي (ڏکڻ جپان) جي ’يوراڪامي‘ نديءَ ۾ روشن شمعدان وهايا ويا. اهي ماڻهو چوڏهن سال اڳ مري ويا هئا، جڏهن ٻيءَ عالمگير جنگ ۾ سندن شهر تي ائٽم بم ڦاٽو هو.

”شمعدان نديءَ ۾ لهوارا ٿيا، ته هڪ جلوس، هٿن ۾ مشعل کڻي، نئين سر تعمير ڪيل ’ٽن شوڊو‘ ديول ڏانهن وڌيو، جيڪا ’٩-آگسٽ ١٩٤٥‘ تي جنگ جي ٻئي ۽ آخري ائٽم بم سان تباهه ڪئي ويئي هئي.

”اڇا چوغا پهريل پادري سڄي ناگاساڪيءَ ۾ ملهائجڻ واريءَ يادگار تقريب جي افتتاح لاءِ، صبح سوير اچي ديول ۾ گڏ ٿيا هئا. هڪ عام ميڙ شهر جي ’امن-پارڪ‘ ۾ اچي گڏ ٿيو، جتي بم جو انتهائي ڌماڪو محسوس ڪيو ويو هو.

”شام جو ٻوڌي ۽ عيسائي، ’شنتو‘ ڌرم جي رسمي پرارٿنائن ڪرڻ ۽ ’بائيبل‘ جي دعائن پڙهڻ لاءِ ’امن-پارڪ‘ ۾ گڏ ٿيا. فوت ٿي ويل ماڻهن جي عزيزن، پارڪ جي وچ ۾ بيٺل تمام وڏي ’امن جي پُتلي‘ اڳيان گُلن جا ڍير لڳائي ڇڏيا، جنهن جو هڪڙو هٿ مٿي آسمان ڏانهن کنيل آهي.

”بادلن ڀريل آسمان هيٺ، پنجن هزارن کان وڌيڪ ماڻهن اسڪولي ڇوڪرين جو گيت ٻڌو — ’ناگاساڪيءَ مان امن اُسري رهيو آهي!‘

”شهر جي ميئر، انهيءَ موقعي لاءِ آيل پيغام پڙهي ٻڌايا، جن ۾ جپان جي وڏي وزير، نوبوسڪي ڪيشيءَ، جو پيغام پڻ هو.

”مقامي وقت مطابق يارهن لڳي ٻن منٽن ۾ ڪي سيڪنڊ اڳ (گرينوچ، ٻه لڳي ٻه منٽ)— جنهن گهڙيءَ، چوڏهن سال اڳ، ناگاساڪيءَ تي تباهي آئي— ديولن ۽ مندرن جا گهنڊ وڄڻ لڳا، ۽ جهازن جي سيٽين جا آواز به انهن جي شور ۾ شامل ٿي ويا: ان وقت ٿي لک ٽيٽيهه هزار ماڻهن، مري ويلن لاءِ خاموش پرارٿنائون ڪيون. آخر ۾ مسٽر ٽگوا، ميئر، ’امن جو پڌرنامو‘ پڙهيو، ۽ هن موقعي جي ڪارروائي ختم ٿي.

”شام جو هيروشيما ۾ ٿيندڙ جنگي هٿيارن خلاف پنجين عالمي ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪندڙ غير ملڪي وفدن، پنج سو جپانين سان، هڪ هٿيارن خلاف بمباريءَ جي مظاهري ۾ شرڪت ڪئي.“

[’ڊان‘، ڪراچي، ١١ آگسٽ، ١٩٥٩ع]

مون هن کي چيو: ”آءٌ ڪنهن ملڪ، ڪنهن جماعت، ڪنهن اخبار يا ڪنهن خبر رسان ايجنسيءَ جو نمائندو ڪونه آهيان؛ آءٌ هڪ نظريي جو نمائندو آهيان، ۽ انهيءَ نمائندگيءَ لاءِ مون پاڻ کي پاڻ نامزد ڪيو آهي. اوهين هڪ عظيم انسان آهيو، ۽ پنهنجي عظيم ملڪ کي انقلابي اصولن پٽاندر عظمت جي اعليٰ بلندين تي پهچائي رهيا آهيو، تنهنڪري آءٌ اميد ٿو ڪريان ته اوهين مون ناقص جي خيالن کي پڻ توجهه سان گوش گذار فرمائيندا.“ آءٌ فورا هي تسليم ڪري ويٺس ته هن جي اڳيان سڀ ڏاريان نظريا پراڻا ۽ ناقابلِ عمل ٿي چڪا هئا، ۽ هن پنهنجن نظرين کي جديدترين ٿي ليکيو، پر سمجهيم ته جيڪڏهن هن منهنجن خيالن کي ٻه ٻڌو ته ڪا اربع خطا ڪانه ٿيندي.

هن مرڪندي مون کي ڳالهائڻ جي اجازت ڏني. آءٌ کيس چوڻ لڳس: ”’زار‘ جي شهنشاهيت واري روس ۾ هڪ نئين نظام حيات جو اچڻ ويهين صديءَ جي مُسڪيه واقعن مان هڪ آهي. هي نئون نظام انساني برادريءَ جي هڪجهڙن حقن جي بنيادن تي ٻڌل آهي. ان جي شروعات تڏهن ٿي، جڏهن اشتراڪي انقلاب جي ميڙَ ’زار‘ جي ڪاريءَ ۽ گنديءَ تختيءَ کي مهٽي صاف ڪيو. ايڪيتاليهه سال گذري چڪا آهن، ۽ اشتراڪي انقلاب جي ڪري روس هڪ عظيم طاقت بڻجي ويو آهي. جڏهن توهين ڪجهه ڳالهائيندا آهيو ته دنيا هڪدم سائينجن جي لفظن کي سوَن ٻولين ۾ شايع ڪندي آهي. اها آهي اوهان جي طاقت ۽ اهميت، جيڪا اوهان ايڪيتاليهن سالن جي ننڍڙي عرصي ۾ حاصل ڪئي آهي. هاڻي آءٌ پڇڻ گهران ٿو ته جنهن ’عوام‘ لاءِ اوهان ان نظريي کي جنم ڏنو، ۽ بجلي-گهرن ۽ فولادي صنعتن جي مدد سان ان کي وڌايو ۽ ڦهلايو، ڇا اهو عوام اڄ وڌيڪ آسودو ۽ خوشحال آهي؟ ڇا، جنهن صنعت جي ديوَ کي انسان پنهنجو خون ۽ پگهر هڪ ڪري وجود ۾ آندو آهي، سو سندس قوّت ۽ جذبن کي پيڙهي نه رهيو آهي، ته جيئن هو موڳو ۽ نپل ٿي وڃي، ۽ زندگيءَ جي خوشين ماڻڻ جي قابل نه رهي؟ آءٌ ڄاڻان ٿو ته ’اِسپٽنڪ‘ سيارن اڄ هن کي گهمنڊ ۾ وجهي ڇڏيو آهي؛ هو پاڻ کي جيٽ هوائي جهازن ۾ محفوظ سمجهي ٿو؛ پر ڇا هو انساني فخر محسوس ڪري ٿو؟...۽ ڇا هو حقيقت ۾ پاڻ کي محفوظ تصور ڪري ٿو؟ جواب ۾ مون کي ٻڌايو ويندو ته اڄ هن لاءِ جيڪي ترقيءَ جون راهون ڪليل آهن، تن جو اڳ هو خواب به لهي نٿي سگهيو؛ اڄ هن کي جيڪا آزادي ۽ امن امان مليل آهي، سو زار جي دور ۾ کيس ڪڏهن به نصيب نه ٿيو هو: مون کي ان جواب تي ڪو اعتراض ڪونهي، پر آءٌ سمجهان ٿو ته عوام جي ترقيءَ ۽ ڀلائيءَ لاءِ اوهان جي نئين نظام جا مقصد اڃا به ڪي ٻيا آهن. ان نظام جا اعليٰ ترين مقصد هي آهن ته ماڻهو پنهنجي مرضيءَ جا مالڪ پاڻ هجن: هنن کي محنت ۽ جدوجهد گهٽ ڪرڻي پوي، ۽ وٽن سڪون ۽ سُڪار زياده کان زياده هجي. تنهن کان سواءِ، کين روزيءَ جو فڪر نه هجي: سندن ٻارن جي سار سنڀال، تعليم ۽ روزگار حڪومت جي ذمي هجي، ۽ هنن وٽ ايترو وقت بچي جو هو ان کي فن حاصل ڪرڻ، ادب پيدا ڪرڻ، ۽ سير ۽ تفريح ۾ صرف ڪري سگهن.“

روسي حڪومت جي سربراهہ منهنجين ڳالهين کي غور سان ٻڌو پئي. منهنجي خاموش ٿيڻ کان پوءِ، عزت مآب ڳالهائڻ شروع ڪيو:

”اِئين درست آهي تہ اسان صنعت جي ديوَ کي وجود ڏنو آهي؛ پر ان کي پيدا ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو بہ ڪو نہ هو. اسان جا نظريا ايترا تہ انوکا ۽ انقلابي هئا جو پراڻي نظام جي حامين هر ممڪن ڪوشش ڪئي تہ انهن کي اسرڻ کان روڪيو ۽ مٽايو وڃي؛ تنهنڪري اسان کي قربانيون ڏيئي پنهنجن نظرين جي حفاظت ڪرڻي پيئي. اسان ڏاڍيون اذيتون سهي ۽ وڏا ڪشالا ڪڍي، ان سرشتي کي سلامت رکيو آهي. شايد توهان سمجهين ٿو تہ هيءَ دنيا هڪ ’سمجهو دنيا‘ آهي. توکي ياد نہ آهي تہ هٽلر ڇا ڪيو؟ هن ٻي وڏي جنگ جي آفت آڻي اسان جي لکن ماڻهن کي ماريو، ۽ هزارن گهرن، ادارن ۽ آبادين کي تباهہ ڪيو. ان تباهيءَ جي تلافيءَ لاءِ، اسان انساني محنت جا ڪروڙين ڪلاڪ صرف ڪري، هزارين ٽن مال اسباب استعمال ڪري، نئين سر پنهنجي ملڪ جي تعمير ڪئي. هڪ وحشي ماڻهوءَ جي جنگي جنون اسان جي گهربل ترقيءَ کي پنجو ڏيئي ڇڏيو. اجهو هينئر، گذريل پنجن سالن ۾، اسين ان قابل اچي ٿيا آهيون جو پنهنجي ماضيءَ جي روايتن مطابق ترقيءَ جون نيون منزلون طي ڪري سگهون. تو پنهنجي گفتگو ۾ عوام جي حالتن کي بهتر بڻائڻ ڏانهن اشارو ڪيو آهي. ڇا اسين هر سال سندن رهائش لاءِ نوان گهر نہ پيا بڻايون؟ ڇا اسين زياده کان زياده ڪپڙا، بوٽ ۽ ڪاڌي جون شيون هنن کي مهيا ڪري نٿا ڏيون؟ ڇا روسين جي گهرن ۾ ريڊيو ۽ ٽيليويزن نہ آهن؟ ڇا هنن کي دنيا جي بهترين بئليٽ ناچ ۽ اوپرا راڳ مان لطف اندوز ٿيڻ جو موقعو نٿو ملي؟ ڇا سندن ٻارن جي پرورش حڪومت جي ٻالڪ-گهرن ۾ نٿي ٿئي؟ ڇا ٻارن کي مفت تعليم نٿي ملي؟ ڇا کين جديدترين هوٽلن ۾ رهڻ لاءِ، ۽ قدرتي نظارن مان راحت وٺڻ لاءِ، سير تفريح جي اجازت نٿي ڏني وڃي؟ اِئين برابر آهي تہ اسين پنهنجي عوام جي گهرجن کي پوري ڪرڻ ۽ سندن آرام ۽ خوشيءَ جي ڏس ۾ اِنهن سهوليتن کان گهڻو ڪجهہ وڌيڪ ڪري سگهون ها، پر اسان جو گهڻو وقت ۽ محنت پنهنجيءَ حفاظت ۾ صرف ٿيو آهي. تنهن هوندي بہ، جڏهن اسان جو نئون منصوبو تڪميل کي رسندو، تڏهن اسان جي عوام کي اڄ کا بي انداز سهولتون ميسر ٿينديون، ۽ اسان جي ترقيءَ سان دنيا جا کي ٿورا ملڪ مقابلو ڪري سگهندا. هاڻي، جيستائين سندن سياسي آزاديءَ جو تعلق آهي، توهان ڪيئن ٿو چوين تہ هو آزاد نہ آهن؟ هنن کي پوري پُني آزادي مليل آهي. هو حڪومت جي منصوبن جي باري ۾ پنهنجا رايا ڏيئي سگهن ٿا. حڪومت جڏهن بہ ڪو نئون قدم کڻندي آهي، تڏهن کين هرڪو موقعو ڏيندي آهي تہ هو اُن تي غور ڪن ۽ پنهنجا نيڪ مشورا ڏين. جڏهن اسين منصوبن کي عملي صورت ڏيڻ لڳندا آهيون، تہ پوءِ هنن کي لفظي چيني‌ءَ جي ڪهڙي اجازت ڏني وڃي، جيڪا هر طرح تخريبي ثابت ٿيندي؟ تنهنڪري، منهنجا دوست، مغربي طاقتن جي عملي دشمنيءَ هوندي بہ اسين ايترو تہ اڳتي نڪري ويا آهيون جو شايد ئي توهان اسان جي ترقيءَ جو اندازو لڳائي سگهين. اسان هن ملڪ

جو نقشوئي بدلائي ڇڏيو آهي. اڄ روس هڪ پٺتي پيل زرعي ملڪ مان مٽجي، هڪ عظيم‌ترين صنعتي ملڪ بڻجي ويو آهي. جيتوڻيڪ صنعتي لحاظ کان آمريڪا روس جي برابر آهي، پر هيءَ منهنجي دعوا آهي ته روس فوجي لحاظ کان آمريڪا کان گهڻو طاقتور آهي. تون شايد ان ڳالهه کي نه مڃين، پر ايترو ته ضرور قبول ڪندين ته آمريڪا ڪنهن به صورت ۾ روس کان سگهارو نه آهي. هاڻي وري اسان جي دوست ملڪن ڏانهن به نظر ڪر. انهن مان هر ملڪ اڄ اڳي کان وڌيڪ مضبوط، خوشحال ۽ ترقي يافته آهي. ڇا، عوامي چين جي عظيم ترقي هڪ معجزو نه آهي؟ ڪنهن جي خواب خيال ۾ هي اچي سگهيو ٿي ته اهو چين جيڪو يورپي ملڪن، آمريڪا ۽ جپان جي رحم ڪرم تي پلبو هو، سو ڏهن سالن جي ٿورڙي عرصي ۾ هڪ وڏي طاقت بڻجي ويندو! هن حقيقت کان رڳو اهي انڪار ڪندا، جيڪي انڌا يا احمق آهن. اسان کي پنهنجين ڪاميابين تي ناز آهي. اسان جو آئيندو نهايت روشن آهي. اسين هميشه اڳتي وڌندا رهنداسين. هاڻي ٻڌائي، توکي ڇا چوڻو آهي؟"

آءٌ.—"آءٌ پهرين ئي اوهان جي عظيم ڪاميابين ۽ ڪامرانين کي تسليم ڪري چڪو آهيان. آءٌ هي به مڃان ٿو ته اوهان جو ملڪ موجوده زماني جي هڪ وڏي طاقت آهي. خود منهنجو هتي حاضر ٿيڻ ان حقيقت جو دليل آهي، نه ته آءٌ پهرين روس ۾ نه اچان ها. نه وري مون کي ڪو ان ڳالهه کان انڪار آهي ته اوهان جو عوام ترقي يافته ۽ خوشحال آهي. منهنجو ۽ اوهان جو اختلاف رڳو ذاتي آزاديءَ ۽ خوشي حاصل ڪرڻ جي مختلف طريقن تي آهي. پر هينئر هي بهتر ٿيندو ته هتي ان بحث کي نه ڇيڙيو وڃي. آءٌ توهان کان فقط هي پڇڻ ٿو گهران ته توهان دنيا جي ٻين ماڻهن لاءِ ڇا ڪيو آهي؟—خاص ڪري ايشيا جي ماڻهن لاءِ، جيڪي اڃا تائين غريب ۽ جاهل آهن، ۽ جن کي هڪ ڏينهن ۾ ٻه ويلا به پيٽ پوري ماني نٿي ملي! توهان جي قابل قدر ليڊرن ۽ مفڪرن سڄيءَ دنيا لاءِ "يوٽوپيا" (هڪ مڪمل، مثالي ۽ معياري دنيا) جا خواب لڌا آهن؛ پر اسين اڃا تائين ان 'مثالي دنيا' کان ڪيترو نه پري آهيون! ڇا، اسان ايشيائي ملڪن جي ماڻهن کي ڪُلهو اميدن جي آسري تي جيئڻو پوندو؟ ڇا، هڪ عظيم طاقت هجڻ جي حيثيت ۾ توهان جو هي فرض نه آهي ته ايشيا جي ڏتڙيل انسانن جي ڀلي لاءِ ڪجهه ڪريو؟ منهنجو هي مطلب هرگز نه آهي ته آءٌ توهان تي ڪنهن ملڪ جي ڳُڻن کي ظاهر ڪريان؛ پر ڇا هي صحيح نه آهي ته آمريڪا پٺتي پيل ملڪن جي مدد ڪري رهيو آهي؟

عزت مآب.—"مون کي تنهنجي نا سمجهيءَ تي افسوس ٿئي ٿو. تون پڇين ٿو ته اسان دنيا جي ٻين ماڻهن لاءِ، ۽ خاص ڪري ايشيا جي عوام لاءِ، ڇا ڪيو آهي. ڇا تو ڪڏهن هي سوچيو آهي ته جيڪڏهن روس اڃا به زار جي قبضي ۾ هجي ها، ته ايشيا جي حالت ڇا هجي ها؟ تون اڄ به سلطنتِ برطانيه جي غلاميءَ ۾ هجين ها، ۽ آهي سڀ ملڪ جيڪي اڄ آزاد آهن، اڃا تائين مغربي يورپ جون نوآباديون هجن ها. نوآبادي ملڪن جي عوام جي حيثيت ۾

جيڪا اوهان جي حالت هجي ها، تنهن کي توهان کان وڌيڪ سمجهي سگهين ٿو. روس دنيا جو آهو پهريون ملڪ آهي، جنهن ظلم، استبداد ۽ سرمائيداريءَ جي خلاف، دنيا جي مسڪين ۽ محڪوم عوام جي حق ۾ نعرو بلند ڪيو. اسان ٻي وڏي جنگ کان پوءِ هر بين الاقوامي ميڙ ۾ نوآبادين جي آزاديءَ ڪاڻ اڻٿڪ ڪوششون ڪيون آهن. جيڪڏهن سامراجين کي هي دٻپ نه هجي ها ته متان نوآبادين جا عوام سندن ظلمن جي نتيجي ۾ اشتراڪي ٿي وڃن، ته جيڪر اوهان کي ڪڏهن به آزادي نه ملي ها. تو آمريڪي مدد جي متعلق به ڪجهه چيو آهي. اها به اسان جي وجود جي برڪت آهي جو اڄ آمريڪا پٺتي پيل ملڪن جي مدد ڪري رهيو آهي. تو ضرور آمريڪي ڪانگريس ۾ خارجي امدادي منصوبن تي وقت بوقت ٿيندڙ مباحثن کي پڙهيو هوندو: انهن مباحثن ۾ هميشه هي اعلان ڪيو ويندو آهي ته آمريڪا پٺتي پيل ملڪن کي رڳو ان ڪري مدد ٿو ڪري، ته جيئن هو اشتراڪين جي قبضي ۾ اچي نه سگهن. خود روس جو وجود نون آزاد ٿيل ملڪن جي آزاديءَ ۽ بقا جي ضمانت آهي. جيڪڏهن اڄ اشتراڪي روس نه هجي ها ته اوهان جي ملڪن کي وري غلام بڻايو وڃي ها. تنهنڪري، اوهين گويا اسان جي اثر هيٺ آزادي ماڻي رهيا آهيو. ان کان سواءِ، تون هي وساري رهيو آهين ته اسين به ايشيائي ملڪن کي سندن ترقيءَ ۾ مدد ڏيئي رهيا آهيون. اسين انهن ملڪن کي آمريڪا جي ڳالهين پيچندڙ وياج جي مقابلي ۾ سستن اگهن ۾ آڌار ڏيون پيا. پر، اسين ان لاءِ ڪنهن ملڪ کي آمريڪا وانگر معاهدن ۾ شامل ٿيڻ تي مجبور نه ڪندا آهيون. اسان جي مدد ڪنهن به قسم جي زور ۽ زبردستيءَ کان پاڪ آهي. ڇا تون اڃا به سمجهين ٿو ته اسين ايشيا ۽ دنيا جي ٻين ملڪن جي ماڻهن جا خيرخواه ۽ همدرد نه آهيون؟ تو شايد انهن شين جي قيمتن کي نه ڏٺو آهي، جيڪي اسين ٻين ملڪن کي وڪڻون پيا. ايشيا ۽ ٻين کنڊن جا ملڪ اسان کان خام مال ۽ ٻيو صنعتي سامان اهڙن گهٽ اگهن تي خريد پيا ڪن، جيڪي اڳي ڪڏهن به ميسر نه هئا. هاڻي اسين پنهنجي مال جي وڪري ۾ تمام گهڻو اضافو ڪرڻ وارا آهيون، ته جيئن دنيا جا ملڪ اسان کان سستو مال خريد ڪري مغربي سرمائيدارن جي ڦندي مان آجا ٿين. تو پنهنجي گفتگو ۾ 'يوٽوپيا' جو به ذڪر ڪيو هو. ان ۾ اسان جو اڄ به ايمان آهي. توکي معلوم آهي ته اشتراڪي سرشتي هيٺ اسان عظيم ترقي ڪئي آهي. اهو ساڳيو سرشتو اسان سڄيءَ دنيا کي آڇيو آهي. اسان جو نظام سرمائيدارن جي پراڻي، تنگ نظر ۽ رت-چوس نظام کان صد بار بهتر آهي. هاڻي ان جو مدار دنيا جي ٻين ملڪن تي آهي ته هو پنهنجون ٻوتيل اکيون کولين ۽ اسان جي طرز زندگي جي خوبين کي جاچين. ڇا عوامي چين ڪنهن ٻئي نظام ۾ ايترو طاقتور ٿئي ها، جيترو اڄ آهي؟ — يقيناً نه. مغرب جا سرمائيدار ۽ اجاره دار، اشتراڪي نظام کي لڳاتار ننديندا رهيا آهن؛ پر هي سندن ڏوهه نه آهي، ڇو ته اشتراڪي نظام سببان هنن جو وجود خطري ۾ پئجي ويو آهي. اسان جي خلاف هنن جون تخريبي ڪارروايون جاري آهن. ان هوندي به، گهڻيئي ملڪ اسان جي نظام جي قوتن ۽ برڪتن مان

واقف ٿي چڪا آهن، ۽ جيئن جيئن وقت گذرندو ويندو، تيئن تيئن هو ان جي افاديت کي وڌيڪ سمجهندا. وقت اسان جي پاسي آهي. هر نئين ڏينهن تي اسان وٽ وڌيڪ خوراڪ، وڌيڪ مال، وڌيڪ مشينون، وڌيڪ سائنسدان ۽ وڌيڪ ماهر پيدا ٿي رهيا آهن. اسان جي تحقيق ۽ سائنسي کوجنا جيئن پوءِ تيئن آسري پيئي. اسان جا هوائي جهاز وڌيڪ تيز رفتاريءَ سان اڏامن ٿا. اسان جا راڪيٽ عرش جي بلندين تي پهچي رهيا آهن. اهي سڀ ڳالهيون ثابت ڪن ٿيون ته وقت اسان جو ساٿ ڏيئي رهيو آهي: ۽ وقت ثابت ڪري ڏيکاريندو ته سرمائيدارانه معيشت نين حالتن جي دٻاءَ کي سهي نه سگهندي... پوءِ جيئن اسان جي معيشت ترقي ڪندي، تيئن اهو دٻاءُ تيز ٿيندو ويندو. اهو سڀڪجهه توهان جي حق ۾ فائديمند ثابت ٿيندو. توهان کي ڏينهون ڏينهن گهڻي مدد ملندي، ۽ مال به تمام سستو ملندو."

آءٌ. — "حضور ڪجهه دير اڳ فرمايو ته اشتراڪي روس جو وجود نون آزاد ٿيل ملڪن جي بقا جي ضمانت آهي، ۽ جيڪڏهن اشتراڪي روس نه هجي ها ته اسان جا پراڻا خودسر حاڪم وري اسان تي غالب پئجي وڃن ها: جيڪڏهن آءٌ توهان جي ڳالهه قبول ڪريان، ته پوءِ هي ضروري ٿيندو ته روس سلامت رهندو اچي ۽ سندس اثر بين الاقوامي سياست ۾ قائم رهي. مون کي چاڻ آهي ته توهين پاڻ کي فوجي لحاظ کان مغربي طاقتن جي مقابلي ۾ برتر سمجهو ٿا، پر فرض ڪريو ته ٽين وڏي جنگ ۾ هي ظاهر ٿي پوي ته توهان پنهنجي فوجي طاقت جي باري ۾ وڌاءَ کان ڪم ورتو هو، ۽ مخالف جي قوت کي غلطيءَ وچان گهٽ سمجهيو هو، ته پوءِ ڇا ٿيندو؟ تنهنڪري، ڇا، هي لازمي نه آهي ته ٽين وڏي جنگ کي منهن ڪيڏنهن ئي نه ڏنو وڃي؟"

عزت مآب. — "هاڻي تون بين الاقوامي امن جي موضوع تي ڳالهائي رهيو آهين. ان کان پهرين جو آءٌ ان ڏس ۾ ڪجهه چوان، آءٌ تو کان هڪ سوال ٿو پڇان. امن کي قائم ڪرڻ لاءِ انهن ملڪن ڪيتريقدر پاڻ پتوڙيو آهي، جيڪي هيئنر مغرب سان فوجي معاهدن ۾ شامل آهن؟ مغرب سان فوجي معاهدن ۾ شموليت ڪري، اوهين اسان کي ڪمزور بڻائي رهيا آهيو، ۽ اسان کي ڪمزور ڪرڻ معنيٰ اوهين آن ملڪ کي ڪمزور پيا ڪريو، جنهن نه فقط اوهان کي آزادي حاصل ڪرڻ ۾ پر آزادي قائم رکڻ ۾ مدد ڪئي آهي!"

آءٌ. — "توهين شايد مون سان اتفاق ڪريو ته جمهوري ملڪن ۾ حڪومتن جي اهم مسئلن جا فيصلا عوام جي مرضيءَ مطابق ڪيا ويندا آهن. ڪابه جمهوري حڪومت پنهنجي عوام جي مرضيءَ خلاف ڪنهن به قدم کڻڻ جي همت نٿي ڪري سگهي. ان جو تازو مثال برطانيه جو سوئيز واهه تي حملو آهي. جڏهن 'ايڊن' سوئيز واهه تي حملو ڪرايو، تڏهن برطانوي عوام جي اڪثريت سندس ان قدم جي خلاف هئي. توهين برطانوي پارليامينٽ ۾ مخالف ڌر جي راءِ کان ضرور واقف هوندا. تنهنڪري، جنگ جوٽڻ وقت، ڪنهن به جمهوري حڪومت لاءِ هي لازمي آهي

تہ پهرين هوءَ پنهنجي عوام جي تائيد حاصل ڪري. جيستائين جمهوري ملڪن جي عوام جو تعلق آهي، هو جنگ کان سخت نفرت ڪن ٿا، ۽ ڪڏهن بہ جنگ جوٽڻ جي اجازت نہ ڏيندا. ١٩٣٨ ۾ چيمبرلين، هٽلر جي طاقت کان هيسجي، ساڻس امن جون ڳالهيون هلايون. ان بدناميءَ واريءَ ڳالهہ پوءِ کي چيمبرلين 'عزت وارو امن' جو نالو ڏنو. ان مان ظاهر آهي تہ برطانيہ جي عوام جنگ کان نتائڻ ٿي چاهيو. تنهنڪري، حضور جن مڃين يا نہ، پر هيءَ حقيقت آهي تہ دنيا جون جمهوريتون ڪڏهن بہ جنگ شروع ڪرڻ نہ ڏينديون. ان مان ثابت آهي تہ مغربي طاقتن سان اتحاد ۽ معاهدا، تخريبي مقصدن جي تحت نہ ڪيا ويا آهن. اڄ جي فوجي حالتن جي مدنظر، ٽين جنگ جي صورت ۾ ايشيا جي ڪن ملڪن عملي مدد جي خاطر نہ، پر اخلاقي سببن جي ڪري مغرب جي معاهدن ۾ شموليت ڪئي آهي. اسان جي شموليت ان ڪري ضروري آهي تہ جيئن مغرب جا ملڪ، خاص ڪري آمريڪا، هي محسوس نہ ڪن تہ ايشيا ۾ سندن دوست نہ آهن. توهان کي شايد هيءَ ڳالهہ ڪل جهڙي لڳي، پر ايشيائي ملڪن جي ڀلائي انهيءَ ۾ آهي. حضور جن هڪ امن پسند انسان آهن، پر ان ڳالهہ جو ڪهڙو ثبوت آهي تہ توهان جو جانشين بہ اهڙو ئي امن پسند هوندو؟ — هو شايد ايشيا جي ڪمزور ملڪن کي بي يار و مددگار سمجهي ڦٻائڻ جي ڪوشش ڪري!"

عزت مآب. — "تنهنجو اهڙين سوچڻ سراسر نادالي آهي. تون مغرب جي ليڊرن کي امن جا متوالا سمجهين ٿو، ۽ ان جي برعڪس، تو اسان تي حملہ آوار هجڻ جو گمان ظاهر ڪيو آهي. تون سمجهين ٿو تہ اسين رڳو انهيءَ انتظار ۾ آهيون تہ وجهہ وٺي ايشيا جي ملڪن تي قبضو ڪريون؛ — پر اسين جنگ ڪريون ئي ڇو، جڏهن ايشيا ۾ اسان جو اثر ڏينهون ڏينهن وڌندو پيو وڃي؟ ايشيا جا باشندا جيئن پوءِ تيئن اسان جي ڪاميابين کان متاثر ٿي رهيا آهن؛ تنهنڪري خواهہ مخواهہ جنگ ڪري، اسين روسي عوام جي جان ۽ مال کي ڇو خطري ۾ وجهون؟ ازانسواءِ روس هيئنر تيز رفتاريءَ سان ترقي پيو ڪري، تہ پوءِ ڇو اسين ان ترقيءَ کي بنجو ڏيون؟ تنهنڪري اسان کي جنگ نہ، پر امن کپي! جيتوڻيڪ مخالف اسان لاءِ گهڻيئي رڪاوٽون پيدا ڪندا رهيا آهن، پر تڏهن بہ اسان، امن کي برقرار رکڻ جي هر ممڪن ڪوشش پئي ورتي آهي. آخر آمريڪا کي ڪهڙو حق ٿو پهچي جو هو 'ڪومائي' ۽ 'ماتسو' ٻيٽن جي حفاظت جو ڍونگ رچائي، جڏهن تہ اهي ٻيٽ عوامي چين جي ملڪيت آهن؟ تنهنڪري، تنهنجو اهڙين چوڻ صحيح نہ آهي تہ اسين امن جا طالب نہ آهيون."

آءٌ. — "حضور جن هيئنر صاف صاف فرمائي رهيا آهن تہ اوهين ۽ اوهان جا دوست ملڪ امن جا طالبو آهن. ساڳيءَ طرح، آءٌ بہ واضح لفظن ۾ عرض ڪري چڪو آهيان تہ مغربي جمهوريتون بہ امن جون خواهان آهن. هاڻي جيڪڏهن اهي دعوائون واقعي صحيح آهن تہ پوءِ ڇو دنيا جا ملڪ هٿيارن ناهڻ تي هڪ سو ارب ڊالر خرچ ڪري رهيا آهن؟ توهان چڱيءَ طرح سمجهو ٿا تہ جيڪڏهن اسلح سازيءَ

تي اوهان جو خرچ پنجاهه سيڪڙو گهٽجي وڃي ته روسي عوام کي ڪيڏو نه فائدو رسندو! اڄ پٺتي پيل ملڪن کي، فوجي امداد کان سواءِ، مختلف صورتن ۾، هر سال رڳو پنج ارب ڊالر ڏنا پيا وڃن؛ پر جيڪڏهن دفاعي خرچ گهٽائي هڪ چوٿائي رکيو وڃي، ته دنيا جي شاهوڪار ملڪن کي پنجهتر ارب ڊالر صافي بچندا. ايتري ساريءَ بچت مان انهن ملڪن جي اندر ٽيڪس گهٽائي سگهجن ٿا، ماڻهن جو معيار زندگي وڌائي سگهجي ٿو، ۽ باقي بچندڙ رقم کي پٺتي پيل ملڪن جي ترقيءَ ۾ لڳائي سگهجي ٿو. جيڪڏهن پٺتي پيل ملڪن کي هر سال پندرهن ارب ڊالر ڏهن سالن تائين برابر ملندا رهن، ته ڏهن سالن جي آخر ۾ سندن عوام جو معيار زندگي اڄ کان ٻيڻو ٿي ويندو. ڇا، توهين هي پسند نه ڪندا ته توهان جي ملڪ جا ماڻهو سٺو کائين، سٺو پهرين، ۽ سٺيءَ طرح زندگي گذارين؟ ڇا توهين اهو به پسند نه ڪندا ته نون آزاد ٿيل ملڪن جا ماڻهو پڻ چڱن گهرن ۾ رهن، پيٽ ڀري کائين، ۽ پڙهيل ڳڙهيل هجن، ته جيئن هو موجوده زماني جي مادي ترقيءَ مان فيض حاصل ڪري سگهن؟ جيڪڏهن واقعي توهان ۽ مغرب جنگ جي خلاف آهيو ته پوءِ جنگ جي تيارين تي بي‌انتها خرچ ڇو ٿي رهيو آهي؟ آخر انهن ائٽم‌بمن، راڪيٽن ۽ ٻين ائٽمي هٿيارن جي ذخيرن مان ڪنهن کي فائدو رسندو؟ بدقسمتيءَ سان مغرب ۽ توهان کي هڪٻئي تي ڀروسو ڪونهي، تنهنڪري اوهين ٻئي طاقتون ڏپ وچان اسلح سازيءَ ۾ رڌل آهيو، ته متان ان تباهيءَ ۽ بربادي‌ءَ جي ميدان ۾ مخالف گوءِ کڻي وڃي. فرض ڪريو ته اتفاق سان، يا ڪنهن سوچيل سمجهيل رٿ موجب، اڄ دنيا ۾ جنگ ڇڙي ٿي پوي. ان صورتحال ۾ جيڪي تباهه ڪاريون ٿينديون، تن کي حضور جن چڱيءَ طرح سمجهي سگهن ٿا. پوءِ دنيا جي ’سٺڪي‘ ملڪن جو ڪهڙو حال ٿيندو؟ منهنجي خيال ۾، توهين ۽ مغربي طاقتون ائٽمي تباهيءَ کان پوءِ وري نئين سر پنهنجن ملڪن جي تعمير کي جنبي پوندا. مطلب ته وري ڏهن سالن تائين اوهين ۽ مغرب، دنيا جي مادي ذخيرن کي، جن جي پٺتي پيل ملڪن وٽ بيحد کوٽ آهي، پنهنجي تعمير ۾ صرف ڪندا، ۽ دنيا جي حالت آها وڃي بيهندي، جيڪا ٻيءَ وڏي جنگ کان پوءِ هئي. توهان کي ته خبر آهي ته ٻي وڏي جنگ کان پوءِ عالمي بئنڪ جهڙيءَ بين‌الاقوامي جماعت به پنهنجي وجود جي پهرين ٽن سالن ۾ سڄو قرض فقط مغربي يورپ کي ڏنو— آمريڪا ته ذري گهٽ ۴۵ ارب ڊالر مغربي يورپ کي امداد طور ڏنا— ۽ جيستائين انهن ملڪن جي حالت بلڪل سڌري نه ويئي، تيستائين دنيا جي ٻين پٺتي پيل ملڪن کي ڪنهن به قسم جي مدد نه ڏني ويئي. هاڻي جيڪڏهن وري جنگ لڳي، ته پوءِ ايشيا جا پٺتي پيل ملڪ ته بنهه ليست لابود ٿي ويندا، ڇو جو هنن کي اهي پنج ارب ڊالر به ملڻ بند ٿي ويندا، جيڪي هينئر ڪين ملي رهيا آهن! انهن ڳالهين مان ظاهر آهي ته دنيا جو مستقبل حضورجن جي هٿن ۾ آهي. توهين چاهيو ته پنهنجيءَ دنيا کي، مغرب جي دنيا کي، ۽ غريب ملڪن جي دنيا کي بچائي سگهو ٿا: ۽ ائين تڏهن ٿيندو، جڏهن توهين جنگ کي آسرڻ جو موقعو نه ڏيو. هڪ دفعي توهين جنگ نه ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو، ته پوءِ ٻنهي ڌرين جي درميان اسلح سازي ۾ ڪميءَ بابت فيصلن ٿيڻ ۾ دير نه لڳندي.“

آءُ.—"ان قسم جي بحث سان ڪو ڪڙتيل ڪونه نڪرندو. آءُ رڳو ايترو چوندس ته جيڪڏهن مغرب جا اردا اهڙا هجن ها ته هو توهان سان اُن زماني ۾ ئي جنگ ڪري ها، جڏهن وٽن ائٽم بم هو، ۽ توهان وٽ اجا هي مهلڪ هٿيار نه هو. تنهنڪري، مون کي يقين آهي ته مغرب جو عوام جنگ جي خلاف آهي، ۽ هو ضرور امن پسنديءَ جو اظهار ڪندو."

عزت مآب.—"آءُ توکي اها حقيقت ٻڌائي سگهان ٿو ته آمريڪا چو اُن زماني ۾ اسان سان جنگ نه ڪئي؛ پر هينئر ماضيءَ جي اُپٽار اجائي آهي. هاڻي تون اسان کان ڪهڙو قدم ڪڻائڻ ٿو چاهين؟ اسين دليا تي هر طرح سان واضح ڪري چڪا آهيون ته اسان کي امن کپي."

آءُ.—"آءُ حضور جن جي آڏو ٻهرين ٻي پنهنجو نقطءِ نظر رکي چڪو آهيان. آءُ وري به چوندس ته امن جي ڏس ۾ دنيا جي وڏن مدبرن جون تازيون ملاقاتون ناڪامياب ٿيون آهن: انهن ملاقاتن سان تيستائين ڪجهه نه ورندو، جيستائين گڏيل سمورن شڪن شبهن ۽ نااتفاقين ڪي وساري، دلين ۾ ڦيرو نه آندو ويو آهي. سڀ کان پهرين هي ضروري آهي ته ٻئي ڌريون سچيءَ دل سان امن جي خواهش ڪن، ۽ پوءِ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ سنجيدگيءَ سان عملي قدم کنيا وڃن. جيڪڏهن اوهين اهو فيصلو ڪري چڪا آهيو، ته پوءِ مناسب آهي ته اوهين ان جو عام اعلان ڪريو. مون کي ڄاڻ آهي ته اڳي توهان ۽ مغرب ان قسم جا گهڻيئي اعلان ڪيا آهن؛ مون کي هيءَ به ڄاڻ آهي ته انهن اعلانن تي عمل ڪرڻ لاءِ توهان امن-ڪانفرنسون ڀڻ ڪوٺايون؛ پر هن ڀيري هيءُ اعلان هڪ جدا نوعيت جو ٿيندو."

عزت مآب.—"تون ڪيئن ٿو چوين ته هڪ وڌيڪ اعلان سان صورتحال ۾ ڦيرو اچي ويندو، ۽ اهو اسان کي امن جي ويجهو آڻيندو. تو جن امن-ڪانفرنسن جو ذڪر ڪيو آهي، ڇا آهي ظاهر نٿيون ڪن ته اسين سچيءَ دل سان امن جا خواهان آهيون؟ ڇا اسان جي ليڊرن انهن ميڙن ۾ واضح لفظن ۾ نه ٻڌايو آهي ته روس جي عوام جو امن ۾ پختو ايمان آهي؟"

آءُ.—"پر هن ڀيري هي اعلان هڪ لئين طريقي سان ڪيو ويندو. ان ۾ سڀ کان پهرين واضح ڪيو ويو ويندو ته 'عالمي جنگ سچيءَ دنيا تي تباهي ۽ بربادي آڻيندي، تنهنڪري روس عالمي جنگ جي هر امڪان کي ختم ڪرڻ چاهي ٿو: ان سلسلي ۾ اسان جو پهريون فيصلو هي آهي ته اسلح سازيءَ ۾ ايتريقدر ڪمي آندي وڃي، جو دنيا جو ڪو به ملڪ وڏي پيماني تي جنگ شروع ڪرڻ جي قابل نه رهي: اسان جي ٻي تجويز هيءَ آهي ته ننڍن ملڪن جي فوجن سان هڪ 'گڏيل قومن جي فوج' ٺاهي وڃي، جيڪا ايتري ته طاقتور هجي جو ڪنهن به حملآور ملڪ کي سولائيءَ سان شڪست ڏيئي سگهي: اسين وڏين طاقتن کي نينڊ ٿا ڏيون تـه هو هڪ بين الاقوامي امن-ڪانفرنس ۾ اچي اسان سان گفتگو ڪن، ۽ انهن تجويزن کي عملي جامو پهرائين'."

عزت مآب.—"پر فارموسا، ڪوريا، ورهايل جرمني، ۽ اهڙن ٻين غير حل شده مسئلن جو ڇا ٿيندو؟"

آءُ. — ”جڏهن هڪ دفعي دنيا مان جنگ جو انديشو ختم ٿي ويندو، ته مون کي اميد آهي ته انهن مسئلن جو به ڪو نه ڪو حل نڪري ايندو. اهي مسئلا واقعي ڏاڍا مُنجهيل آهن، جن کي تسلي بخش طريقن سان طي ڪرڻ لاءِ اعليٰ تدبر جي ضرورت آهي؛ ليڪن مون کي يقين آهي ته دنيا جا مدبر سياستدان جنگ جي عذاب مان نجات حاصل ڪرڻ ۽ هنن تڪراري مسئلن جي حلن تلاش ڪرڻ جي اهميت ضرور محسوس ڪندا — ٻيءَ صورت ۾، هو ڇڱيءَ طرح سوچي سگهن ٿا ته جيڪڏهن موجوده صورتحال اجا به قائم رکي ويئي، ته پوءِ نه هو پاڻ رهندا، نه سندس مسئلا ۽ ملڪ، بلڪ سڄي دنيا تباهه ٿي ويندي. آءُ حضور جن کي خاطري ٿو ڏيان ته جيڪڏهن هڪ دفعي دنيا جي ماڻهن جي راءِ کي آڀاريو ويندو ۽ هنن کي محسوس ڪرايو ويندو ته امن حاصل ڪرڻ سندن اختيار ۾ آهي، ته هو پنهنجن سياستدانن تي زور آڻي کين مجبور ڪندا ته بين الاقوامي مسئلن جو حل ڳولين.“

عزت مآب. — ”چڱو، هاڻي تون مون کي ڪجهه وقت ڏي ته آءُ پنهنجن ساٿين سان گڏجي تنهنجين تجويزن تي غور ڪريان. توکي گهڻا ڏينهن ترسڻو نه پوندو، آءُ توکي جلدئي گهرائيندس. ڀلا، عالمي امن جي اعلان کان سواءِ، روس جي عوام کان ٻي تنهنجي ڪهڙي طلب آهي؟“

آءُ. — ”حضور جن بيحد مهربان آهن. في الحال مون کي ٻيو ڪجهه به چوڻو نه آهي.“

اجا هفتو کن مس گذريو، ته مون کي وري عزت مآب سان ملڻ لاءِ گهرايو ويو. هن ڀيري هو اڪيلو هو، ۽ ترجمان کان سواءِ ٻيو ڪو به ماڻهو وٽس موجود ڪو نه هو. هو ڪن ڳوڙهن ويچارن ۾ ويٺو هو.

عزت مآب. — ”مون کي افسوس آهي جو توکي ايترا ڏينهن انتظار ڪرڻو پيو؛ پر تنهنجين تجويزن تي ويچار ڪرڻ لاءِ مون کي وقت کپندو هو. اسين ان نتيجي تي پهتا آهيون ته تنهجين تجويزن مان ڪو خاص فائدو ڪو نه ٿيندو: اسان کي يقين آهي ته مغربي سرمائيدار ۽ سامراجي، اشتراڪي ملڪن سان اقتصادي مقابلي کان بچڻ خاطر، ۽ پنهنجين تجارتي منڊين جي حفاظت لاءِ، جنگ چاهين ٿا. کين بخوبي معلوم آهي ته تجارتي مقابلي ۾ هو اسان کان هارائي ويندا، تنهنڪري هو جنگ جي امڪانن کي وڌائيندا ٿي رهندا. پر، انهن تلخ حقيقتن جي باوجود، اسين تنهنجيءَ راءِ کي آزمائش جو موقعو ڏيڻ لاءِ تيار آهيون، ڇاڪاڻ ته اسين امن جا خواهان آهيون، اسان هميشه امن لاءِ پاڻ کي پتوڙيو آهي، ۽ هيءَ هڪ وڌيڪ ڪوشش پڻ امن جي راهه ۾ اسين ڪري رهيا آهيون: آءُ تنهنجين تجويزن پٺاندر اعلان ڪرڻ لاءِ تيار آهيان!“

آءُ. — ”مون کي اوهان جي انهيءَ فيصلي تي ڏاڍي خوشي ٿي آهي. آءُ سمجهي سگهان ٿو ته مغرب ڏانهن اوهانجن شڪن شبهن واريءَ حالت ۾، اوهان لاءِ هيءُ فيصلو ڪرڻ ڪيتريقدر مشڪل هو. مون کي دنيا جي، ۽ خاص ڪري ايشيا ۽ آفريڪا جي مظلوم انسانن جي روشن مستقبل ۾ ايمان آهي. هاڻي آءُ توهان جي آڏو ٻه رٿون رکان ٿو: هڪ ته عالمي امن جي

باري ۾ اعلان، اهڙي سهٽي نمولي ۾ ڪيو وڃي جو هڪدم دنيا جي ماڻهن جي ذهنن تي اثر ڪري؛ ۽ پيو ته توهان جا دوست ملڪ به موقعي آهر اهڙو ئي اعلان ڪن."

عزت مآب. — "مون کي تنهنجي پهرينءَ رٿ سان اتفاق آهي ته امن جي مهم کنهن اثرائتي نمولي ۾ هلائي وڃي. ان کي ڪجهه وقت لڳندو — پر گهٽو نه — تيستائين تنهجو هتي رهڻ ضروري آهي. باقي رهي تنهنجي ٻي رٿ، سو ان جي باري ۾ آءٌ دوست ملڪن سان مشورو ڪندس. مون کي يقين آهي ته هو به ان مهم ۾ منهنجي حمايت ڪندا، ڇو جو اسان وانگر هو به امن قائم ڪرڻ لاءِ بيچين آهن. منهنجو خيال آهي ته جيستائين هي اعلان ٿئي، تيستائين اسان جي ڳالهين کي مخفي رکيو وڃي. تون يقيناً اسان جي باهمي گفتگو جي اهميت کان واقف آهين."

آءٌ. — "حضور جن خاطري ڪن ته اسان جي گفتگو مخفي رهندي. آءٌ تيستائين ڪا به ڳالهه ظاهر نه ڪندس."

اسان جي ملاقات کي اڌ مهينو ٿي ويو، ۽ آءٌ اڪيلو ۽ پريشان ٿيڻ لڳس. ڇو ته آءٌ کنهن سان به نٿي ملي سگهيس، ۽ نه وري سير تفريح ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪري سگهيس. کنهن ٻئي شهر ۾ به وڃي نٿي سگهيس، ڇو ته مون کي کنهن به ڏينهن ملاقات لاءِ سڏ ٿي سگهيو ٿي. هي اڌ مهينو مون ڪافي بي صبريءَ ۾ ڪاٽيو. آخر هڪ ڏينهن پيغام آيو ته ٻئي ڏينهن ڇهين بجي ڏاري هڪ جلسي ۾ شرڪت لاءِ تيار رهان. مون کي چيو ويو ته آءٌ ان موقعي تي پنهنجو قومي لباس پهريان.

خدا خدا ڪري ٻيو ڏينهن آيو. موسم خوشگوار هئي، ۽ آءٌ به خوش هوس. مون پنهنجو ملڪي لباس پاتو، ۽ بيچينيءَ سان مقرر ڪيل وقت جو انتظار ڪرڻ لڳس. آخر هڪ خاص آفيسر مون کي موٽر ۾ وٺي وڃڻ آيو. سندس ڀڙڪيدار ڊريس ڏسي آءٌ حيران ٿي ويس. اسين موٽر ۾ چڙهي 'سُرخ چوڪ' ۾ آياسين. سڄو ميدان حشام ماڻهن سان ڀريو پيو هو. لينن جي مجسمي وٽ هڪ رنگا رنگي اسٽيج ٺاهيو ويو هو، ۽ مون کي وڏيڪ حيرت ٿي، جڏهن مون کي انهيءَ اسٽيج تي آڻي ويهاريو ويو. آهستي آهستي بالا آفيسر اچڻ لڳا. پهرين اشتراڪي ملڪن جا ايلچي آيا. ان کان پوءِ ٻين ملڪن جا ايلچي آيا، جن کي اسٽيج جي هڪ پاسي جڳهه ڏني وئي. سوين فوٽوگرافر اچي جمع ٿيا هئا؛ ساڻن فلمي ڪئمرائن وارا به هئا. اخباري نمائندن جي جڳهه ته صفا ڀرجي وئي هئي. پنجن ۾ اجا ٻه منٽ هئا، ته عزت مآب ڪابينه جي وزيرن سميت اسٽيج جي پهرينءَ قطار ۾ اچي ويٺو. هو تارن ۽ تمغن سان سينگاريل، سونهري ۽ اڇيءَ يونيفارم ۾ ڏاڍو پُروقار پئي لڳو. جيئن هو اچي ويٺو ته روس جو قومي ترانو وڄڻ شروع ٿيو. تراني جي اختتام تي هن پنهنجو نائب مون ڏانهن موڪليو، جنهن مون کي عزت مآب جي ڀر واريءَ ڪرسيءَ تي آڻي ويهاريو. هو عظيم انسان مون ڏانهن نهاري مشڪيو، ۽ پوءِ مائيڪروفون تي بيهي تقرير ڪيائين. تقرير جو ترجمو هن ريت آهي:

”معزز سفيرو ۽ ساٿيو! اسين هن اڄوڪي غير معمولي موقعي تي ان ڪري جمع ٿيا آهيون، ته دنيا تي هڪ دفعو وري واضح ڪريون ته روس امن جو طالب آهي. اڳي به گهڻن ئي موقعن تي اسان امن لاءِ ڪوششون ورتيون آهن، پر افسوس ته آهي ڪامياب نه ٿيون. انهن ناڪامياين لاءِ هينئر ڪنهن کي قصوروار ٺهرائڻ فضول آهي. اڄ وري به اسين امن جي واٽ ۾ هڪ وڏيڪ ڪوشش ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا آهيون، ڇو ته روسي عوام ۽ اسان جي دوست ملڪن جي عوام پاڻ کي امن لاءِ وقف ڪري ڇڏيو آهي. آءٌ آمريڪا ۽ مغرب جي ٻين ملڪن کي ڳڻو ايترو چوندس ته جنگ سڄي انسانذات جي تباهي آهي — انهن مڙني شين جي تباهي، جن کي جوڙڻ ۾ توهان جي ۽ اسان جي عوام پنهنجو رت ۽ پگهر ڏنو آهي. اسين ايڏي ساري انساني پورهئي کي ڇو تباهه ڪريون، جنگ کي ڇونه ختم ڪري ڇڏيون؟ آءٌ پنهنجيءَ حڪومت جي طرفان اعلان ٿو ڪريان ته اسين جنگ کي مٽائڻ جي فيصلي ڪرڻ لاءِ تيار آهيون: آءٌ دنيا جي ٻين ملڪن کي نينڊ ٿو ڏيان ته هو به ساڳيو فيصلو ڪن، ۽ اسان سان گڏجي هٿيارن گهٽائڻ جو ڪو حل ڳولين. اڄ وڏيون طاقتون دفاع تي هڪ سؤ ارب ڊالرن کان وڌيڪ خرچ ڪري رهيون آهن. ڪيڏو نه زبردست زيان آهي پيسي جو! ڇو نه اسين ايتري ساري خرچ مان هڪ وڏو حصو بچائي، پنهنجي ۽ انهن ملڪن جي ترقيءَ تي صرف ڪريون، جن کي اسان جي مدد جي ضرورت آهي! تنهنڪري، اچو ته انهيءَ فرض جي پورائيءَ لاءِ اسين سڀ متحد ٿي هٿيارن گهٽائڻ جي فيصلي تي اتفاق ڪريون، ۽ ان لاءِ اهڙو طريقو اختيار ڪريون جو ڪابه هڪ طاقت ٻيءَ طاقت تي ناجائز چڙهائيءَ جي قابل نه رهي. ساڳئي وقت، اسين هڪ اهڙي طاقتور بين الاقوامي فوج قائم ڪريون، جيڪا هر ڏاڍائي ڪندڙ ملڪ کي شڪست ڏيئي سگهي. اچو ته ننڍن ملڪن کي اجازت ڏيون ته هو اها فوج ٺاهي امن جي رکوالي ڪن. اڄ جي دور ۾ ڪو به ملڪ ٻين ملڪن کان بيگانو رهي گذاري نٿو سگهي، ڇو جو زمين ۽ خلائن جا فاصلا مٽجي چڪا آهن. اڄ جي دور ۾ اسين سڀ هڪٻئي کان ڪجهه نه ڪجهه لهڻون. تنهنڪري، اچو ته گڏجون؛ اچو ته هڪٻئي جي تعاون سان دنيا جي محتاجن کي ڪاڌو ڏيون ۽ مسڪينن کي ڪپڙا ڍڪايون؛ اچو ته دنيا جي غريبن کي موقعو ڏيون ته هو به اڄ جي ترقي يافته دور جي راحتن مان مزو ماڻين! آءٌ روسي حڪومت جي طرفان واعدو ٿو ڪريان ته اسين پٺتي پيل ملڪن جي ڏتڙيل ماڻهن جي حالت سڌارڻ لاءِ تيار آهيون. هن وقت اسان وٽ پٺتي پيل ملڪن جو هڪ نمائندو موجود آهي. آءٌ توهان سان سندس تعارف ٿو ڪرايان. هن مون کان امن لاءِ هڪ دفعو وري ڪوشش وٺڻ جو واعدو ورتو آهي. آءٌ کيس دنيا جي آڏو پيش ڪريان ٿو، ۽ کيس اجازت ٿو ڏيان ته هو اسان جي طرفان ’امن جو ايلچي‘ ٿي، دنيا جي ٻين ملڪن ۾ وڃي. مون کي اميد آهي ته هو ڪامياب ٿيندو. هاڻي اچو ته اسين سڀ، امن جي ترانې جي آجيان ڪندي، پاڻ کي ۽ اڄ جي ڏينهن کي امن لاءِ وقف ڪريون. عالمي امن زنده باد!“

عزت مآب جي تقرير ختم ٿيندي ماڻهن ڏاڍي زور شور سان تاڙيون وڄايون. سوَن اڇن ڪبوترن کي آسمان ۾ اڏايو ويو. پوءِ سڄو ميڙ امن جي تراني جي احترام ۾ اٿي بيٺو. تراني کي روسي اوپيرا جا ٻه ٽي سو موسيقار ڳائي رهيا هئا. منهنجين اکين ۾ پاڻي تري آيو، ۽ مون سان گڏ ٻين جون ٻه ڏليون ڀرجي آيون. تراني جي ختم ٿيڻ تي سڄو ميڙ وري ويهي رهيو، ۽ پريڊ شروع ٿي.

هڪ هزار ٻار، قطار در قطار، اسان جي سامهون گذرڻ لڳا. سڀني کي اڇا ڪپڙا پيا هئا. سندن هٿن ۾ ننڍڙا جهنڊا هئا، جن تي روسي، چيني، انگريزي، فرانسي، عربي ۽ لاطيني زبانن ۾ ”امن“ جا لفظ لکيل هئا. ماڻن هڪ ٻنڊ به هئي، جنهن جي مڌر سُرن سان سُر ملائي، ڳائيندا، پريڊ ڪندا پئي ويا. هو ڳائي رهيا هئا — ”اڄ اسان لاءِ هڪ نئين پرڀات ٿئي آهي. اسين سڄ جي چمڪندڙ پيشانيءَ تي ’امن‘ جو نالو لکيل ڏسون ٿا. هن جا سنهري ڪرڻا ڌرتيءَ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ امن جو پيغام پکيڙي ڇڏيندا. هو اسان ۽ اسانجين مائرن لاءِ اميدن جو هڪ نئون صبح آڻيندو. امن جي چيارينڌڙ فضا ۾ جڏهن اسين پلجي جوان ٿينداسين، ته پنهنجين امڙن کي، پيار جا پورهيا ڪري، آرام ۽ راحت ڏينداسين، ۽ انهن ڀائرن ۽ ڀينرن کي به نه وساريندا سين، جيڪي ڏورانهن ديسن ۾ رهن ٿا — اسين سندن مدد ڪنداسين. اسين ٻاڏايون ٿا ته ’امن جي ايلچيءَ‘ کي ان نيڪ مهم ۾ ڪاميابي ٿئي!“

ٻارن جي لنگهي وڃڻ کان پوءِ هڪ ڇئن ڦيٿن واري گاڏي آئي، جنهن تي هڪ جيٽ بمبار هوائي جهاز رکيل هو. هوائي جهاز تي وڏا وڏا ائٽم بم لڳل هئا. سڀني ائٽم بمن تي وڏيون تختيون چهٽيل هيون، جن تي هر هڪ بم جي تباهه ڪُن طاقت الڳن اکرن ۾ لکيل هئي. گاڏيءَ تي هڪ وڏو تختو به لڳل هو، جنهن تي لکيل هو ”اڄ“. ان جي گذري وڃڻ کان پوءِ هڪ ٻي گاڏي آئي، جنهن تي ساڳئي لمولي جو جيٽ هوائي جهاز رکيل هو. پر هن ڀيري ان کي هڪ آرام بخش مسافريءَ جو جهاز بڻايو ويو هو. ان ۾ ڪيترائي مرد، عورتون ۽ ٻارڙا ويٺل هئا، جيڪي ٻاڻ ۾ کلي ۽ خوش ٿي رهيا هئا. ان گاڏيءَ جي تختيءَ تي لکيل هو ”سڀاڻي“. هاڻي هڪ ٻي گاڏي آئي، جنهن تي ايشيا جي ڪنهن ملڪ جي جهوپڙي رکيل هئي. جهوپڙي ڪکائين هئي. اُن ۾ پَٽ تي هڪ ماڻهو ستو پيو هو، جيڪو مليريا جي تپ ۾ مبتلا هو. ٻارن کي ڦاٽل ڪپڙا پيا هئا، ۽ زالس لَپ چالورن جي صفا ڪري رهي هئي. ان منظر ايشيا جي ماڻهن جي غربت ۽ بدحاليءَ کي چڱيءَ طرح چٽيو پئي. جهوپڙيءَ تي هڪ وڏو تختو لٽڪيل هو، جنهن تي لکيل هو ”اڄ“. ان کان پوءِ ٻي گاڏي آئي، جنهن تي ساڳي جهوپڙي هئي. پر هاڻي ان جهوپڙيءَ جي ڇت پڪين سرن جي اڏيل هئي، ۽ منجهس هڪ در ۽ ٻه دريون هيون. ٻارن کي سٺا ڪپڙا پيا هئا، ۽ هو سڀ تصويرن جا ڪتاب ڏسي رهيا هئا. سندن ماءُ گوشت ڏوئي رهي هئي، ۽ ان جي سامهون آنا، اٽو، ڀاڄيون ۽ کير رکيل هئا. تختي تي لکيل هو ”سڀاڻي“.

ٿوريءَ دير کان پوءِ هڪ نئين گاڏي آئي، جنهن تي آفريڪا جي هڪ سون جي کاڻ جو نظارو هو. کاڻ ۾ قاتل ڪپڙا پهريل آفريڪي مزدور، پٺن تي ڳرا بار کنيو ڪم ڪري رهيا هئا. هو سڀ پگهر ۾ شل هئا. هڪ آفريڪي مزدور کي هڪ 'اڇيءَ چمڙيءَ واري' جمعدار چهبڪ سان سٽيو پئي. گاڏيءَ تي لکيل هو "اڄ". پوءِ ٻي گاڏي ساڳيءَ کاڻ سان لنگهي. پر هاڻي مزدورن بدران کاڻ مان سون مشينن ٿي ڪڍيو. آفريڪي مزدور انهن مشينن جي سنڀال ڪري رهيا هئا. کين اَجري پوشاڪ پهريل هئي. هنن سان گڏ اڇي چمڙيءَ وارا مزدور به هئا. سڀني ڪم ڪندي هڪٻئي سان چرچو ڀوڳ پئي ڪيو. تختيءَ تي لکيل هو "سڀاڻي".

ان کان پوءِ ڪيتريون ئي گاڏيون آيون. ڪن تي سائنسدان هئا، ته ڪن تي ڊاڪٽر، ۽ ڪن تي سماجي ڪارڪن. هي پنهنجيءَ پنهنجيءَ ڪرت جا ماهر، انساني ڀلائيءَ لاءِ ڪم ڪري رهيا هئا. ڪن سائنسدانن وسيع خلائن ۾ اڏامندڙ راڪيٽ تيار پئي ڪيا ته جيئن انسان عرش تائين سفر ڪري سگهي، ته ڪي سائنسدان لُوڻياڻي پاڻيءَ مان مٺي پاڻيءَ بڻائڻ جي کوجنائن ۾ مصروف هئا ته جيئن دريائن کان سواءِ سمنڊ مان به پيئڻ ۽ آباديءَ لاءِ پاڻي حاصل ڪري سگهجي، ۽ ڪي سائنسدان سج جي ڪرڻن مان صنعتي توانائي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ۾ لڳل هئا. ڊاڪٽر وري مهلڪ مرضن ۽ وچڙندڙ وبائن جي علاج لاءِ نين دوائن ۽ ويڄڪ جي نون طريقن جي کوجنائن ۾ رُڌل هئا. ٻئي طرف سماجي ڪارڪن ٻارن جي فلاح و بهبود جي مسئلن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ هئا، ۽ گهرو زندگيءَ ۾ گهڻي کان گهڻي خوشي ۽ راحت پيدا ڪرڻ بابت سوچي رهيا هئا.

هاڻي اسان جي آڏو وڏيون ٽئنڪون لنگهيون، جن تان مستري وڏيون وڏيون مصيبت جهڙيون توبون لاهي رهيا هئا. ننڍين ٽئنڪن کي ٽريڪٽرن ۾ تبديل ڪيو ويو هو، جن هاڻي زرعي سامان پئي ڍوئيو. جنگي لارين کي وري عام سفري بسون بڻايو ويو هو. بسن جي لنگهي وڃڻ کان پوءِ پريڊ ختم ٿي، ۽ روس جو قومي ترانو وڄڻ لڳو. جلسي ختم ٿيڻ تي عزت مآب مون کي چيو ته آءٌ ڪجهه ڏينهن وڌيڪ روس ۾ ترسان.

ٻئي ڏينهن روسي اخبارن عزت مآب جي تقرير، پريڊ جي سڄي احوال سميت، وڏين سرخين سان شايع ڪئي. اخبارن ۾ منهنجي تصوير به 'امن جي ايلچيءَ' جي عنوان سان ڇاپي وئي. غير ملڪي اخبارن جي نمائندن مون کي پريس-ڪانفرنس سڏائڻ لاءِ چيو. مون هنن جي تجويز کي قبول ڪيو. سڀني سفارتخانن جي نمائندن مون کي زور ڀريو ته آءٌ سندن ملڪن جي سفيرن سان ملاقات ڪريان. مون عزت مآب کي پنهنجي پريس-ڪانفرنس ڪوٺائڻ واري خيال کان واقف ڪيو، ۽ پڻ غيرملڪي سفيرن سان ملاقات جي خواهش ظاهر ڪئي. عزت مآب منهنجي تجويز قبول ڪئي، ڇيائين ته اخباري نمائندن ۽ سفيرن جي گڏيل ڪانفرنس جو انتظام جلد ڪيو ويندو. مقرر وقت تي سفير ۽ سندن عملي جا عهديدار، ۽ اخباري نمائندا اچي دعوت ۾ ڪٺا ٿيا. آءٌ سندن

ايترو تعداد ڏسي حيران ٿي ويس. ماسڪو ۾ ڪو ورلي سفير يا اخباري نمائندو هوندو، جيڪو دعوت ۾ نه آيو هو.

مون هڪ مختصر تقرير ڪئي، ۽ ڪين آهي ڳالهيون ورائي ٻڌايم جيڪي عزت مآب جلسي واريءَ تقرير ۾ ڪيون هيون. مون پٺتي پيل ملڪن جي ترقيءَ تي خاص زور ڏنو، ۽ اخباري نمائندن کي اپيل ڪئي ته هو جنگ جي خلاف جهاد ڪرڻ ۾ منهنجو ساٿ ڏين، ته جيئن دنيا کي تباهيءَ کان بچائي سگهجي. مون هنن کي ٻڌايو ته جيڪڏهن هڪ دفعو دنيا جي عوام جي دلين ۾ جنگ جي خلاف نفرت پيدا ٿي ويندي، ته پوءِ هٿيارن گهٽائڻ جي فيصلي تي دير ڪانه لڳندي — ۽ جيڪڏهن 'سڀ' ملڪ هٿيار گهٽائڻ شروع ڪندا، ته اسان وٽ ايترو ته پيسو بچندو جو سڄيءَ دنيا جا ماڻهو، خاص ڪري پٺتي پيل ملڪن جا ماڻهو، خوشحال ٿي ويندا. تنهنڪري، دنيا جي سڀني اخبارن تي هي انساني فرض آهي ته هو جنگ خلاف اٿاريل آواز کي سڄيءَ دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهلائين. مون هي به چيو ته آءٌ سڄيءَ دنيا جو گشت ڪري امن جي پيغام کي پکيڙڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪندس، پر جيئن ته آءٌ هڪ معمولي ۽ اڪيلو انسان آهيان، تنهنڪري ضروري آهي ته دنيا جا ڪروڙين انسان هن ڪارخير جي ڪاميابيءَ ۾ حصو وٺن، جن جي حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ اوهان جو اخبارون سڀ کان ڪري سگهن ٿيون. اخباري نمائندن ڪيترا ئي سوال پڇيا، جن کي مون مناسب جواب ڏئي مطمئن ڪيو. سفيرن سان به ساڳئي قسم جي گفتگو ٿي، ۽ مون کين صاف ٻڌايو ته آءٌ ڪنهن خاص ملڪ، جماعت يا شخصيت جي طرفان نه ڳالهائي رهيو آهيان، بلڪ آءٌ فقط پنهنجي ذاتي نمائندگي ڪري رهيو آهيان. ڪن سفيرن مون کان سندن ملڪن ۾ وڃڻ جي پروگرام بابت پڇيو. مون جواب ۾ کين ٻڌايو ته آءٌ سڄيءَ دنيا ۾ امن جو پيغام کڻي ويندس، پر پهرين آءٌ انهن ملڪن ۾ ويندس، جيڪي مون کي دعوت ڏئي گهرائيندا.

ٻئي ڏينهن مون کي سڄيءَ دنيا جي مختلف ملڪن مان بيشمار تارون مليون، جن ۾ اخباري نمائندن طرفان موڪليل خبرن جا تفصيل، ترجمن سميت ڄاڻايل هئا. مون کي پڙهي ڏاڍي خوشي ٿي ته سڄيءَ دنيا جي اخبارن، امن جي مهم جي حمايت ڪندي، عزت مآب جي تقرير ۽ پريڊ جي احوال کي وڏيءَ اهميت سان شايع ڪيو هو. آهو سڄو ڏينهن مون اسڪولن، ڪاليجن، جماعتن ۽ اجتمائي ٻنين جي نمائندن سان ملاقاتون ڪندي گذاريو. ٻئي ڏينهن مون کي وري تارن جي وڏي سٽي اچي ملي. ان پيري تارن ۾ مختلف اخبارن جا ايڊيٽوريل هئا. گهڻو ڪري سڀني ايڊيٽوريلن ۾ امن جي زبردست حمايت ڪئي ويئي هئي. ڪيترين ئي اخبارن، عزت مآب جي تجويزن کي ساراهيندي، گهُر ڪئي هئي ته جلد از جلد وڏين طاقتن جو هڪ ميڙ ڪوٺايو وڃي. ڪن ٿورين اخبارن، پنهنجي امن پسنديءَ جو زوردار اظهار ڪندي، روس جي امن پسند ارادن ۽ تجويزن تي شڪ ظاهر ڪيو هو، ۽ عزمآب جي تقريرن کي هنن روس جي سياسي پروپئگنڊا ڪري ڄاڻايو هو. مون کي چند اخبارن جا اهي رايا پڙهي دل نه لڳي، ڇو جو سمجهه تي

تہ هڪڙي ڏينهن ۾ سيني ماڻهن جي راءِ کي بدلائڻ ناممڪن هو ۽ ان لاءِ مسلسل ڪوشش جي ضرورت هئي. ساڳئي ڏينهن عوامي چين ۽ جپان جا سفير مون وٽ آيا، ۽ پنهنجين حڪومتن طرفان چين ۽ جپان اچڻ جي دعوت ڏنائون. مون جپاني حڪومت جي دعوت قبول ڪئي، ۽ جپاني سفير کي چيم تہ آءٌ پنهنجي وڃڻ جي تاريخ پوءِ ٻڌائيندس. مون عوامي چين جي سفير جا ٿورا مڃيندي کيس چيو تہ في‌الحال منهنجو چين وڃڻ جو ارادو ڪونهي، ڇو جو ٻن هفتن کان پوءِ مون کي وطن ورڻو آهي.

شام جو جپاني سفارتخاني کي مون وڃڻ جي تاريخ ڏني. ٻئي ڏينهن، منهنجي عرض تي، عزت مآب مون کي پاڻ وٽ گهرايو. مون ساڻس چين ۽ جپان جي دعوتن ۽ پنهنجي جپان وڃڻ جي فيصلي جو ذڪر ڪيو، ۽ وڃڻ کان اڳ ڪن روسي شهرن گهمڻ جي اجازت ورتيمانس. جپان ڏانهن رواني ٿيڻ ۾ اڃا هفتو پيو هو. مون عزت مآب کي هي بہ عرض ڪيو تہ روسي شهرن ۾ منهنجي وڃڻ جي خبر کي شايع نہ ڪيو وڃي، تہ جيئن آءٌ فراغت سان گهمي ڦري سگهان. عزت مآب چيو تہ ائين ٿيڻ ناممڪن آهي، ڇو جو تنهنجي تصوير اڳي ئي روس جي سيني اخبارن ۾ شايع ٿي چڪي آهي، ۽ جتي بہ توهين ويندين آتي جا ماڻهو هي هرگز پسند نہ ڪندا تہ تون سندن شهرن ۾ اچي، ساڻن ملڻ کان سواءِ هليو وڃين. مون، ان ڪري، روسي شهرن گهمڻ جو ارادو بدلايو، ۽ عزت مآب کان ماسڪو ۾ هڪ هفتو وڌيڪ ترسڻ جي اجازت ورتي، جنهن کي هن وڏي خوشيءَ سان قبول ڪيو. عزت مآب مون کي ٻڌايو تہ هن منهنجي رواني ٿيڻ کان اڳ، تمام وڏي پيماني تي، روس جي اعليٰ موسيقارن ۽ فنڪارن جي شموليت سان، امن جي موضوع تي هڪ عظيم‌الشان ڊرامي جي تيارين لاءِ هدايتون جاري ڪري ڇڏيون هيون؛ پر جيئن تہ ان جي تيارين ۾ ٥-٦ مهينا گهربل هئا، ۽ آءٌ تمام ترت هتان روانو ٿيڻو هوس، تنهنڪري هن وڏي اشتياق سان مون کي انهيءَ موقعي تي ٻيهر ماسڪو اچڻ جي دعوت ڏني. هن منهنجي جپان روانو ٿيڻ جي تاريخ پاڻ وٽ نوٽ ڪئي، ۽ منهنجي هوائي سفر جي اطمينان بخش انتظام جي خاطري ڏني. مون سندس مهمان نوازيءَ، خوش اخلاقيءَ ۽ مهربانين جا ٿورا مڃيا، ۽ خاطري ڏنيمانس تہ "دليا ضرور توهانجين تجويزن جي آجيان ڪندي، ڇو جو دنيا جون اخبارون متفق طور امن جي حق ۾ آهن. امن جي تصفيي لاءِ دليا جي وڏين طاقتن جي باهمي ملاقات کي جيتوڻيڪ ڪجهہ وقت ضرور گهربل ٿيندو، ڇاڪاڻ تہ ڪي ملڪ ان لاءِ اوائلي ڇنڊڇاڻ ۽ صفائي طلب ڪندا، پر جيئن تہ حضورجن امن لاءِ هر قسم جي ڪوشش ڪرڻ جو فيصلو ڪري چڪا آهن، تنهنڪري مون کي اميد آهي تہ ان ۾ ضرور ڪاميابي حاصل ٿيندي." عزت مآب هڪ دفعو وري مون کي يقين ڏياريو تہ هو پاڻ، سندس حڪومت، ۽ روس جو عوام، امن جي فائدي ۾ آهن؛ ۽ اميد ڏيکاريائين تہ هو پنهنجن مغربي دوستن سان امن جي ڳالهہ ٻولهہ ۾ اوترو ئي ڪامياب ٿيندو، جيترو هتي ماسڪو ۾ ٿيو هو.

هفتو بہ اچي پورو ٿيو. ان وچ ۾ منهنجي خط و ڪتابت ۾ تمام گهڻو اضافو ٿي ويو هو. مون کي سينيءَ هنڌان خط اچڻ لڳا، جن مان معلوم ٿيم تہ گهڻيئي ماڻهو ۽ جماعتون امن جي حصول لاءِ تيار ٿيون هيون. ماسڪو ڇڏڻ جو وقت آيو، تہ هڪ سرڪاري موٽر مون کي هوائي اڏي تي پهچائڻ لاءِ آئي. هوائي اڏي تي هزارين ماڻهو مون کي الوداع ڪرڻ آيا هئا. عزت مآب بہ وزيرن سميت آيو هو. فوٽوگرافرن ۽ فلمي ڪئميرا وارن موٽر کان وٺي هوائي جهاز جي در تائين منهنجا فوٽا پئي ورتا. صاف پوشاڪ پهريل ٻارڙن مون کي قسمين قسمين گلن جا تحفا پيش ڪيا. آءٌ عزت مآب سان آخري ڀيرو مليس. هن ٻڌايو تہ مون کي ٽوڪيو ڪٽي وڃڻ لاءِ خاص هوائي جهاز جو انتظام ڪيو ويو هو. مون هڪ دفعو وري سندس مهمان نوازيءَ جو گرمجوشيءَ سان شڪرانو ادا ڪيو. روسي عوام جي ايڏي پُرخلوص اهتمام کان آءٌ بيحد متاثر ٿيس، ۽ سموري انسانذات جي خوشحاليءَ جون دعائون گهرندي، اسان هڪٻئي کان وداع ٿياسين.

آءٌ جنهن جهاز ۾ سفر ڪري رهيو هوس، سو جنگي مقصد لاءِ ٺهيل، ٻہ انجڻن واري، هڪ لنڊي قسم جو جيٽ هوائي جهاز هو؛ ٻر هاڻي ان کي ڏاڍي سهڻيءَ طرح سينگاريو ويو هو، ۽ منجهس آرام ۽ آسائش جو سڀ سامان موجود هو. هوائي جهاز ۾ منهنجي چاڪري شاهانہ نموني ۾ ڪئي ويئي. جپان جي ماسڪو واري سفير مون کي ٻڌايو هو تہ ٽوڪيو ۾ منهنجو قيام ڇهن ڏينهن لاءِ رٿيو ويو آهي — مون کي گهڻو وقت ٽوڪيو ۾ ترسڻو هو، پر جي مون چاهيو تہ هڪ ڏينهن ٽوڪيو کان ٻاهر وڃي سگهيس ٿي.

اسين چوويهن ڪلاڪن ۾ ٽوڪيو پهچي وياسين. جڏهن هوائي جهاز جپان جي ويجهو آيو تہ مون هوائي عملي جي هر هڪ فرد جا ٿورا مڃيا، جن ڏاڍي چاهہ سان منهنجي خاطرداري ڪئي هئي. مون انهن سڀني جا نالا لکي ڇڏيا، تہ جيئن ڪنهن ڏينهن کين تحفا موڪلي پنهنجي عقيدتمنديءَ جو اظهار ڪريان.

هوائي جهاز جڏهن زمين تي لٿو تہ ٽوڪيو تي سج چمڪي رهيو هو. هوائي اڏي تي هڪ وڏو هجوم جمع هو. آءٌ هوائي جهاز جي در کان ٻاهر نڪتس مس، تہ ماڻهن امن جي فلڪ شگاف نعرن سان منهنجو استقبال ڪيو. مون بہ جواب ۾ هٿ لوڏي کين سلام ڪيو. جيئن ئي آءٌ هيٺ آيس، تہ جپان جي هڪ عاليٰ ترين شخص مون کي اچي ڀاڪر پاتو. هن سان ۽ سندس خاندان سان ملڻ کان پوءِ، ٻين عهديدارن سان منهنجو تعارف ڪرايو ويو. پوءِ اسين سڀ هڪ وڏي سجايل اسٽيج تي وڃي ويٺاسين. اسان جي ويهڻ تي امن جو ترانو وڄڻ لڳو. اُن کان پوءِ جپان جو قومي ترانو پيش ٿيو، جنهن جي احترام ۾ اسين اٿي بيٺاسين. پوءِ هن عظيم شخص اٿي تقرير ڪئي — جنهن جو ترجمو مون کي تقرير ختم ٿيڻ کان پوءِ فوراً ڏنو ويو. هن چيو: ”اڄ اسين پنهنجي هڪ ايشيائي ڀاءُ جي آجيان لاءِ اچي هتي گڏ ٿيا

آهيون. اسين جپاني عوام جي طرفان هن جو آڌرڀاءُ ٿا ڪريون، ۽ ڪيس ۽ سڄيءَ دنيا کي يقين ٿا ڏياريون ته جپان جو عوام هميشه امن حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪندو رهندو. جپاني عوام کي جنگ جي تباهڪارين جو ذاتي تجربو آهي: اسين ئي اها قوم آهيون، جنهن ائٽم بم جا قهر ۽ ڪلور اکين سان ڏٺا آهن — تنهنڪري اسين، جپان جا باشندا، پنهنجي پوري عزم سان هي عهد ٿا ڪريون ته جنگ جي خلاف اسين هر ممڪن جهاد ڪرڻ لاءِ تيار آهيون، ۽ امن حاصل ڪرڻ اسان جو ايمان آهي! اسين 'امن جي ايلچيءَ' جي تهدليون آجيان ٿا ڪريون. پاڻ هڪ پڇتي پيل ملڪ جو رهاڪو آهي، ۽ اسان کي هن جي ملڪ ۽ ٻين پٺتي پيل ملڪن جي ضرورتن جي بخوبي ڄاڻ آهي. جيتوڻيڪ اسان جا وسيلا ڪي گهڻا نه آهن، پر تڏهن به اسين انهن ملڪن جي ترقيءَ ۾ پنهنجي حال آهر مدد ڏينداسين. اسان جي دعا آهي ته امن قائم ٿئي، ۽ انسانيت خوش ۽ خوشحال ٿئي!" هوائي اڏي کان هڪ کليءَ موٽر ۾ چڙهي، اسين شهر آياسين. 'عظيم شخص' ۽ سندس خاندان جا ماڻهو مون سان گڏ هئا. رستن جي ٻنهي پاسن ماڻهو قطارون ڏاهيو بيٺا هئا، ۽ جيئن اسين لنگهياسين ته هو گلن جي ورکا ڪرڻ لڳا. سندن هٿن ۾ امن جا پوسٽر هئا، ۽ سڀ ماڻهو خوشيءَ وچان ٽهڪي رهيا هئا. عظيم شخص ۽ سندس ساٿي وات تي هڪ هنڌ لهي پيا، ۽ مون کي مهمان-گهر ۾ آڻي ترسايو ويو. آنهيءَ ڏينهن آجيان-ڪميٽيءَ جو چيئرمن مون وٽ آيو، ۽ ايندڙ ٽن ڏينهن جي گشت جو پروگرام ڏنائين. پهرئين ڏينهن مون کي ناگاساڪي وڃڻو هو؛ ٻئي ڏينهن، واپس اچي، ٽوڪيو ۾ جپاني نوجوانن جي هڪ جلسي ۾ شريڪ ٿيڻو هو؛ ۽ ٽئي ڏينهن جپان جي عورتن طرفان سڏايل هڪ جلسي ۾ شريڪ ٿيڻو هو.

شام جو ڪاڏو مون جپان جي وڏن واپارين ۽ صنعتڪارن طرفان سڏايل هڪ دعوت ۾ ڪاڌو. هيءَ هڪ خانگي دعوت هئي، جنهن ۾ فقط ڪارخانن ۽ فرمن جا عهديدار ۽ سندن عورتون شريڪ ٿيون. جپاني رواج مطابق، اسين سڀ فرش تي ويناسين. ڪاڌو عورتن پنهنجن هٿن سان تيار ڪيو هو، ۽ کارايو به انهن ئي — نوڪرن جي ڪا به مدد ڪانه ورتي ويئي. هن قسم جي قربانيءَ مهمان نوازيءَ مون کي گهڻي قدر متاثر ڪيو. ڪنهن به تقرير ڪانه ڪئي؛ البت جڏهن مون کي هڪ سون سان ٺهيل ۽ جواهرن سان جڙيل گلدستو پيش ڪيو ويو، ته سڀني چيو — 'شل تون ڪامياب ٿين! شل تون ڪامياب ٿين!' جواهرن کي اهڙيءَ ترتيب سان جڙيو ويو هو جو انهن مان لفظ "امن" ٺهي پيو هو.

ٻئي ڏينهن صبح جو آءٌ هوائي جهاز ذريعي ناگاساڪي پهتس. جيتوڻيڪ هوائي اڏي تي فقط ٻه-ٽي سؤ ماڻهو آيا هئا، پر جڏهن آءٌ جلسي ۾ پهتس ته ائين ڏسڻ ۾ آيو ڄڻ سڄو شهر اچي اٿلي پيو هو. اسٽيج اڳيان سوين ننڍڙا سهاڄهڙا ٻارڙا ويٺا هئا، جن سڀني کي اڇيون پوشاڪون پهريل هيون. اسين پهتاسين ته ڪارروائي شروع ٿي. پهرين ٻارڙن هڪ گيت ڳايو. سازن مان اهڙا المناڪ ۽ درديلا آلاپ نڪري رهيا هئا، ڄڻ ڪنهن موت جي مجلس ۾

مرثيي خواني ٿي رهي هجي. چوڏهن سال اڳ، ٻي عالمگير جنگ ۾، هن ئي سر زمين تي ”ائٽم بم“ ڪيرايو ويو هو: ڪيڏي تباهي ۽ بربادي انسانن تي آئي، ڪيترا انسان ان ۾ موت جو ٻڪ بڻيا، ڪيترا انسان ان جي اثر سبب انڌا ٻوڙا ۽ گونگا بڻجي ويا، ڪيترا انسان ان جي دهشت سببان ٻنهه پاڳل بڻجي ويا — اهو سمورو احوال اهڙي ته دردناڪ انداز ۾ گيت ۾ بيان ڪيو ويو هو، جو جيتوڻيڪ اُهو جپاني ٻولي نٿي سمجهي سگهيس، پر سازن جي پُرسوز آواز ۽ ٻارڙن جي معصوم چهرن تي اڀرندڙ عذاب جا اثرانگيز آثار، مون کي جنسي اوچنگارون ڏيڻ تي مجبور ڪرڻ لاءِ ڪافي هئا. جنهن شخص هن منظر جو خيال رٿيو هوندو، سو يقيناً ڪو تمام وڏو فنڪار هوندو، ڇاڪاڻ ته هن ساديءَ پيشڪش منهنجي روح جي انتهائي گهراين ۾ جنبش آڻي ڇڏي هئي.

ان کان پوءِ هڪ ڇوڪريءَ مختصر تقرير ڪئي، جيڪا ائٽم بم جي حادثي مان بچي ويئي هئي. سندس منهن ۽ هٿن تي زخمن جا ڪيترائي نشان هئا، پر هوءَ خوش مزاج ۽ مُرڪڻي هئي. هن فقط چند منٽ ڳالهايو، ۽ ائٽم بم جي حادثي وقت پنهنجيءَ عمر وغيره ٻڌائڻ کان وڌيڪ هوءَ ان وقت جا ڪي به حالات نه ٻڌائي سگهي. ڪيس اها ئي آس هئي ته ڪو ڏينهن اهڙو ٿيندو، جڏهن بمن ۽ بارودن کي بلڪل ناس ڪري ڇڏجي، جيئن اهي انسانن جي جسمن ۽ روحن کي ناس نه ڪري سگهن. هن پنهنجي اها تمنا ظاهر ڪئي ته سڄيءَ دنيا جا سائنسدان، عهد ڪري، تباهيءَ جي طريقن سوچڻ بدران، انسانذات جي ڀلائيءَ لاءِ سائنس جون کوجنائون ڪن. هن دنيا جي مدبرن ۽ اڳواڻن جي دلين ۾ تبديليءَ جي دعا گهري، ته جيئن هو امن حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش وٺن، جنهن سان سڄيءَ دنيا جا ماڻهو خوش ۽ خوشحال ٿي سگهندا. هن اُميد ظاهر ڪئي ته امن لاءِ هلايل تازي تحريڪ، جنگ کي ٽارڻ ۽ هٿيارن کي ختم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندي: ان بعد مون ٻه اکر ڳالهايا، جن ۾ ٻارڙن جي گيت ۽ ڇوڪريءَ جي تقرير کان پنهنجي گهڻي قدر متاثر ٿيڻ جو ذڪر ڪيم. مون اُميد ظاهر ڪئي ته دنيا ضرور انهيءَ فيصلي تي پهچندي، ۽ نه صرف ائٽم بم، بلڪ سڀني قسمن جي بمن بارودن ۽ جنگبازين کي سدائين لاءِ ختم ڪري ڇڏيندي، ته جيئن سموريءَ انسانذات تان ڪن انسانن جي هٿراد و پيدا ڪيل خطرن کي هميشه لاءِ ٽنجو اچي وڃي، ۽ وري ڪڏهن به اسان کي ۽ اسانجن نسلن کي تباهيءَ جو منهن نه ڏسڻو پوي. آخر ۾ امن جو ترانو ڳايو ويو، ۽ جلسو ختم ٿيو.

پوءِ مون کي موٽر ۾ چاڙهي، ناگاساڪي جو شهر گهمايو ويو. ائٽم بم واري هولناڪ حادثي جا اجا به جيڪي آثار ڪن هنڌن تي ڏسڻ ۾ آيا ٿي، تن منهنجي دل دماغ کي لرزائي ڇڏيو. طبيعت اهڙي ته ملول ۽ مغموم ٿي ويئي، جو شام جو جڏهن واپس ٽوڪيو پهتاسين ته مون رات جي ماني به ڪانه کاڌي. آجيان ڪميٽيءَ جي چيئرمن — جيڪو سمورو وقت مون سان گڏ هو — مون کي راڳ جي هڪ محفل ۾ هلڻ لاءِ چيو، پر اوڏانهن وڃڻ به پسند نه ڪيم. منهنجي رهائش واري ڪمري ۾ ڪيترين انگريزي اخبارون آڻي ڍير ڪيون ويون هيون.

آءٌ انهن تي سرسري نظر وجهڻ ويهي رهيس. جڏهن جيئن آءٌ خبرن تي نظر وجهندو ويس، منهنجي طبيعت جي ملولائي اطمينان ۾ بدلبي ويئي. اخبارن ۾ عزت مآب جو 'امن جو اعلان' ۽ ماسڪو جي پريڊ جو احوال تمام نمايان طور شايع ٿيل هو. اخبارن ان موضوع تي پنهنجا وڏا وڏا ايڊيٽوريل به لکيا هئا. اديبن جي عام حمايت، ۽ ڪيترن ئي ملڪن جي سماجي جماعتن طرفان امن جي تحريڪ کي ڪامياب بنائڻ جا فيصلا ۽ پروگرام پڻ اخبارن ۾ آيل هئا.

ٻئي ڏينهن صبح جو مون کي موٽر تي ٽوڪيو جو شهر گهمايو ويو، ۽ شام جو شاهي محل جي وڏي باغ ۾ ٿيندڙ جلسي ۾ نيو ويو. باغ ايترو ته وڏو هو، جو منجهس هڪ لک ماڻهن جي ويهڻ جو انتظام سولائيءَ سان ٿي سگهيو ٿي. مون ڏٺو ته سڄو باغ جپاني نوجوانن سان ڀريو پيو هو. اسٽيج کي مختلف قسمن جي گلن سان سينگاريو ويو هو. نوجوانن ٺهڪ پئي ڏنا. هنن کي رنگا رنگي ڪپڙا پيا هئا. سڄي ماحول مان خوشي پئي ٽمڪي.

آءٌ اسٽيج تي پهتس ته ماڻهن زور زور سان تاڙيون وڄايون. پوءِ جپان جو قومي ترانو وڄايو ويو، ۽ سڀ ماڻهو اٿي ان کي ڳائڻ لڳا. ترانې جي ختم ٿيڻ تي، اسٽيج ڪان ڪجهه پريرو، هڪ ٻيو وڏو اسٽيج ٻيهاريو ويو. جلد ئي هڪ نوجوان ڇوڪرو ۽ ڇوڪري انهيءَ اسٽيج تي آيا. هو هڪ ڊرامي جا ڪردار هئا. مون کي پيش ٿيندڙ ڊرامي جو انگريزي ترجمو ڏنو ويو.

ڇوڪرو: پياري، آءٌ توکي هڪ خوشخبري ٻڌائڻ آيو آهيان. مون کي ايئرفورس ۾ شامل ٿيڻ لاءِ چونڊيو ويو آهي! هاڻي آءٌ جلد ئي هوائي تربيت لاءِ هليو ويندس. (ڇوڪري اهي لفظ انتهائي فخر سان ادا ڪيا.)

ڇوڪري: تنهنجي خوشيءَ ۾ منهنجي خوشي آهي؛ پر جي تون هليو ويندين ته آءٌ اڪيلي ٿي پونديس. او منٺڙا، آءٌ تنهنجي جدائي سهي نه سگهنديس!

ڇوڪرو: چري، آءٌ ڪو هميشه لاءِ ٿورو ئي ٿو وڃان. هڪ سال جي تربيت آهي، اهو عرصو اکڇنڀ ۾ گذري ويندو، ۽ جڏهن موٽي ايندس ته اچڻ سان توسان شادي ڪندس، پوءِ اسين سدائين گڏ گذاريندا سين. آءٌ جيڪڏهن پائلٽ ٿي ويندس ته ڪيترو نه سٺو ٿيندو! پوءِ آءٌ مٿي، تمام مٿي، خلائن ۾ اڏامندس، ۽ جي دشمن تي حملو ڪرڻو هوندم ته عقاب وانگر جهٽ هڻي ڪيس ماري هليو ويندس! ڀلا، فوجي لباس ۾ آءٌ ڪيئن لڳندس؟

ڇوڪري: ڏاڍو سهڻو! پر هينئر به تون مون لاءِ دنيا جي سڀني جوانن کان وڌيڪ حسين آهين. پيارا، تو هوائي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ جو فيصلو ڪيو آهي؛ آءٌ تنهنجي مرضيءَ خلاف نٿي وڃڻ چاهيان، پر ائين ڪرڻ سان ڇا تون جنگ جي تصور کي نه پيو هٿائين؟

ڇوڪرو: تون ائين ڇو ٿي سمجهين ته اسين جنگ جي فائدي ۾ آهيون؟ فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ ۽ جنگي سامان ٺاهڻ جون تياريون اسين رڳو ان ڪري ٿا ڪريون ته جيئن جنگ کي

ٿاري سگهون. جيڪڏهن اسين دفاعي لحاظ کان مضبوط نه هونداسين، ته ڇڻ مخالف ملڪن کي پاڻ تي حملي ڪرڻ جي دعوت ڏينداسين؛ پر جي جنگي لحاظ کان اسين طاقتور هونداسين، ته ڪوبه ملڪ اسان ڏانهن اک کڻي نهارڻ جي به جرات نه ڪندو. سچ پچ، پياري، اڄ تنهنجي حفاظت لاءِ هوائي فوج ۾ ڀرتي ٿي رهيو آهيان. توکي پوري خبر آهي ته اڄ جي جهاني نوجوان کي جنگ کان سخت نفرت آهي، هو امن چاهي ٿو.

ڇوڪري: مون کي خبر آهي ته جهان جا نوجوان امن جي پرزور تائيد ڪن ٿا. ساڳيءَ طرح دنيا جا ٻيا ملڪ به وڏي واڪي امن جون دعوائون ڪري رهيا آهن. پر، انهن دعوائن هوندي به، اسين سڀ تباهه ڪُن هٿيارن جيتيارين ۾ اضافو ڪري رهيا آهيون. ٻيا ملڪ به اسان وانگر چون ٿا ته هو جنگي هٿيار پنهنجي دفاع لاءِ ٺا ٺاهين، ۽ ڪين جنگ ڪرڻ جي آرزو ڪانه آهي. ڇا، ماضيءَ ۾ دنيا جا مخالف ملڪ جڏهن پاڻ ۾ وڙهندا هئا، ته پهرين اهي ئي ساڳيا بهانا نه ڪندا هئا؟ ڇا هي صحيح نه آهي ته جڏهن به ڪن ملڪن جنگ جون تياريون ڪيون آهن، تڏهن ڪنهن نه ڪنهن طرح جنگ جي اوڙاهه ۾ ڏڪجي آيا آهن؟ پوءِ ان ڳالهه جو ڪهڙو ثبوت آهي ته هاڻي ائين نه ٿيندو؟

ڇوڪرو: دراصل جنگ تڏهين ٿيندي آهي، جڏهن ڪي ملڪ جنگي لحاظ کان طاقتور هوندا آهن ۽ ٻيا سُستيءَ يا بيخبريءَ سبب دفاعي طرح ڪمزور هوندا آهن. ڇا، تون نٿي ڄاڻين ته جي برطانيه ۽ ٻين مغربي ملڪن جون جنگي تياريون مڪمل هجن ها، ته هٽلر ڪڏهن به آسٽريا ۽ آنچليس کي فتح ڪري نه سگهي ها، بلڪ مغربي طاقتون شروع ۾ ئي هن کي نيست نابود ڪري ڇڏين ها! اها برطانيه جي غفلت هئي، جنهن جو فائدو وٺي، هٽلر ٻن سالن ۾ پهرين آسٽريا ۽ پوءِ زيڪوسلاويڪيا کي ڦٻائي ويو. تنهنڪري، اسين جنگي تياريون ان ڪري پيا ڪريون ته جيئن ڪا لالچي قوم اسان تي حملو نه ڪري.

ڇوڪري: تون اُن دور جو ذڪر ڇو نٿو ڪرين، جڏهن هٽلر سڀ کان پهرين 'رو' تي حملو ڪيو هو. جيڪڏهن اُن وقت مغربي طاقتون عقلمنديءَ کان ڪم وٺن ها ته انسان-دشمن هٽلر جي ناپاڪ ارادن کي آسرڻ جو موقعو ئي نه ملي ها؛ ڇو جو اُن زماني جي هٽلر کي شڪست ڏيڻ لاءِ وڏن فوجن جي ضرورت ڪا نه هئي.

ڇوڪرو: ڇا، ان جي معنيٰ هيءَ نه آهي ته هٽلر جي شروعاتي ڪاميابيءَ جو ڪارڻ به مغربي طاقتن جي غفلت هئي، جن خاموش تماشائين جي حيثيت سان هٽلر جي آرهه زورائيءَ کي ڏٺو پئي.

ڇوڪري: تو منهنجو مطلب نه سمجهيو. مون چيو ٿي ته شروع ۾ هٽلر جي طاقت کي ٻنجي

ڏيڻ لاءِ وڏين فوجن جي ضرورت نہ هئي؛ تنهنڪري 'روس' جي فتح جو سبب مغربي طاقتن جي فوجي ڪمزوري نہ آهي. حقيقت هيءَ آهي تہ خود مغربي ملڪن ۾ ٻڌي نہ هئي. هو هڪٻئي کي شڪ جي نگاهہ سان ڏسندا هئا، ۽ هٽلر سندن باهمي نا اتفاقيءَ جو وجهہ وٺي ڪامياب ٿي ويو.

ڇوڪرو: پر مغربي ملڪ ڪيئن ٿي جرمنيءَ کي جنگي سامان ٺاهڻ ۽ فوج تيار ڪرڻ کان روڪي سگهيا؟ جرمنيءَ کي روڪڻ جو فقط هڪ طريقو هو تہ هن سان جنگ ڪئي وڃي — ۽ جيئن ئي فرانس ۽ برطانيہ تيار ٿيا تہ انهن جرمنيءَ سان جنگ ڪئي.

ڇوڪري: اها تنهنجي هيءَ ڳالهہ مڃان ٿي تہ جڏهن هڪ دفعو هٽلر جنگي تياريون مڪمل ڪري چڪو هو تہ هن کي روڪڻ ڏاڍو ڏکيو ٿي پيو هو. هن کي رڳو شروع ۾ سولائيءَ سان شڪست ڏيئي سگهجي ها، پر مغربي ملڪ شروع ۾ غافل رهيا — جيتوڻيڪ سندن جرمنيءَ جي سفارتخانن کي هٽلر جي جنگي تيارين جي خبر هئي. جيڪڏهن اُن وقت يورپ جا ملڪ هڪ-آواز ٿي هٽلر کي روڪين ها، تہ اڄ تاريخ جو رخ ئي ٻيو هجي ها. هو هٽلر تي دٻاءُ آڻين ها، ۽ هٽلر کي سندن ڳالهہ رکڻي پوي ها، يا خود جرمنيءَ جو عوام هن کي مجبور ڪري ها تہ جنگ جون انسان-دشمن تياريون نہ ڪري. ان زماني ۾ جرمن عوام هڪ نئين جنگ جي خلاف هو.

ڇوڪرو: خود تنهنجا دليل هي ثابت ڪن ٿا تہ جڏهن بہ بين الاقوامي سياست جي آفق تي ڪو ڇريو انسان اڀري ٿو، تہ هن کي رڳو طاقت سان ئي دٻائي سگهجي ٿو؛ تنهنڪري بهتر ائين آهي تہ اسين هر وقت سجاڳ رهون، تہ جيئن ڪنهن اوچتيءَ مصيبت کي منهن ڏيئي سگهي.

ڇوڪري: اها پهرين بہ چئي چڪي آهيان تہ جنگي تيارين جو لازمي نتيجو جنگ آهي. اسان کي گهرجي تہ ڪوششون وٺي انهن ملڪن کي آماده ڪريون تہ هو جنگي تياريون بند ڪن، جيڪي زورشور سان هٿيارن ٺاهڻ ۾ مصروف آهن. اها چاهيان ٿي تہ دنيا جي گهڻن ملڪن اهي تياريون مڪمل ڪري ورتيون آهن. هاڻي اسان جو فرض آهي تہ انهن کي فوجي طاقت گهٽائڻ تي مجبور ڪريون — ۽ جي ائين ٿيندو تہ جنگ جو خطرو گهڻو گهٽ ٿي ويندو. ٻيءَ صورت ۾، جيئن جيئن هرڪو ملڪ پاڻ کي هٿيار بند بنائيندو رهندو، تيئن تيئن عالمي جنگ جا امڪان وڌندا رهندا، ۽ ڪڏهن نہ ڪڏهن جنگ جي نوبت اچي ئي ويندي.

ڇوڪرو: پر اسين پنهنجي فوجي طاقت گهٽائي پاڻ کي ڪمزور ڇو ڪريون، جڏهن دنيا جا ٻيا ملڪ پنهنجي فوجي طاقت ۾ مسلسل اضافو ڪري رهيا آهن؟ خير، ڇڏ انهن ڳالهين کي، توکي ڇو اچي انهن مسئلن جي ڳڻتي لڳي آهي؟ اها اسان جي ليڊرن ۽ وڏن

جي ذميداري آهي ته هو ملڪ ۽ قوم جي ڀلائيءَ لاءِ سوچين.

چوڪري: تنهنجو ائين چوڻ غلط آهي. جنگ ۽ امن جو مسئلو اسان سڀني جو مسئلو آهي. ڇا، 'توجو' جيءِ چرياڻپ جهان جي هر مرد، عورت ۽ ٻار جي قسمت تي اثرانداز نه ٿيي؟ امن جي خاطريءَ ۽ امن جي حاصلات سان اسان سڀني جي زندگي آباد ۽ خوشحال ٿيندي؛ — ۽ امن تڏهن حاصل ٿيندو، جڏهن هر مرد ۽ عورت، پوءِ ڪٿي هن جو تعلق زندگيءَ جي ڪهڙي به شعبي سان هجي، امن لاءِ جدوجهد ڪندو.

چوڪرو: توجو ۽ سندس ساٿي هاڻي مري ڪپي چڪا آهن. اسان سڀني کي هنن جي ڪُڌن ڪمن کان نفرت آهي. اسين امن پسند آهيون. آءٌ فوج ۾ به ان ڪري ڀرتي ٿيو آهيان، ته جيئن امن قائم ٿي سگهي.

چوڪري: مون توکي ڀهرين به چيو هو ته آءٌ تنهنجي دلي ارادن جي مخالفت ڪانه ڪنديس. تون فوج ۾ ڀرتي ٿي ملڪ جي حفاظت ڪرڻ کي پنهنجو فرض ٿو سمجهين. منهنجو فرض هي آهي آءٌ ته جنگ جي خلاف آواز بلند ڪريان. هاڻي اچ ته پاڻ ۾ ٺهراءُ ڪريون: تون پنهنجو فرض پورو ڪر، ۽ آءٌ پنهنجي فرض جي سرانجامي ڪنديس. مون کي تو سان ڏاڍو پيار آهي، ۽ تنهنجي جدائي برداشت نٿي ڪري سگهان، پر جيڪڏهن تون هوائي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ بدران 'اِسپوتنڪ' ۾ چڙهي چنڊ ڏانهن وڃڻ جو فيصلو ڪرين ها، ته مون کي جيڪر بيحد خوشي ٿئي ها — پوءِ ڪٿي مون کي پڪ هجي ها ته تون وري ڪڏهن به مون وٽ موٽي نه ايندين!

هن مختصر ڊرامي مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو. ڊرامي جي ختم ٿيڻ کان پوءِ مون هڪ مختصر تقرير ڪئي. مون جپاني نوجوانن جو شڪريو ادا ڪيو، جيڪي امن جي مهم کي ڪامياب بنائڻ ۾ منهنجو ساٿ ڏيئي رهيا هئا. پوءِ امن جي ترانى سان جلسو برخاست ٿيو.

جيئن اسين موٽر ۾ چڙهي مهمان-گهر ڏانهن موٽي رهيا هئاسين، ته چيئرمن مون کي هڪ ٻئي جلسي جي دعوت ڏني، جيڪو جپاني عورتن جي طرفان سڏايو ويو هو. انهيءَ جلسي جو انتظام پراڻي صدرگاهه 'ڪيٽو' شهر ۾ ڪيو ويو هو. هن مون کي ٻڌايو ته جلسي ۾ شرڪت ڪرڻ بعد مون کي ٻئي ڏينهن واپس ٽوڪيو پهچايو ويندو، ته جيئن انڊيءَ ويندڙ هوائي جهاز تي وقت اندر پهچي سگهان.

ٻئي ڏينهن آءٌ ڪيٽو پهتس. شهر جون قديم طرز جون عمارتون مون کي خاص ڪري وڻيون. ريل مان لهي، اسين سڌو جلسيگاهه تي پهتاسين، جيڪو ماڻهن سان ڪڇاڪڇ ڀريو پيو هو. انهن ۾ عورتن جي اڪثريت هئي. ٻه ٽي سو جپاني عورتون، ننڍن ننڍن ٻارن کي هنجن ۾ ڪئيو، اسٽيج جي سامهون قطارن ۾ ويٺيون هيون. جلسي جي شروع ٿيڻ تي انهن سڀني گڏجي هڪ راڳ ڳايو، جنهن جو ترجمو ڪجهه هن طرح جو هو:

"اسين مائرون آهيون. اسان انسانذات جي نئين نسل کي جنم ڏنو آهي. هيءَ نسل

هيئر اسانجين هنجن ۾ آهي، جيڪو اڳتي هلي پنهنجن ابن ڏاڏن جي ناموس کي قائم رکندو. اسين هنن کي ڏاڍيءَ سڪ سان پنهنجين ڇاتين جو کير پياري پالي رهيون آهيون، تہ جيئن هي تندرست ۽ توانا ٿي وڌن. هرهڪ ٻار جي پرورش تي اسين پنهنجي جوانيءَ جا بهترين سال انهيءَ اميد سان صرف ڪنديون آهيون تہ هو وڏو ٿي پنهنجي قوم ۽ ملڪ جي خدمت ڪندو. پندرهن سال اڳ جڏهن اسين ٻار هيوسين، تہ جنگ جو ڪارو ديو اسانجن سرن تي هو. اڄ جڏهن اسين مائرون آهيون، تہ اها ساڳي بلا وري اسانجن ٻارن کي کائڻ جي انتظار ۾ آهي! ڇا، هزارين ڏک ڏاکڙا ۽ مصيبتون سهي، اسان پنهنجن ٻارن جي پرورش ان ڪري ڪئي آهي تہ هنن کي بمن ۽ بندوقن جو کاڄ بڻايو وڃي؟ ڇا، اسان کي ڪڏهن بہ امن نہ ملندو؟ ڇا، اسين ڪڏهن بہ انسان نہ ٿينداسين؟ ڇا، اسان انساني مائرن جي حالت هميشہ انهن جانورن جهڙي رهندي، جن کي هر وقت پنهنجن ٻارن جي جانين جو خوف رهندو آهي، ۽ وڻن جي هر جهنگٽي مان کين دشمن جو خطرو پيو محسوس ٿيندو آهي! اسين دل جي انتهائي گهرائين مان هڪ وڏيءَ تبديليءَ جي دعا ٿيون طلبيون — ماڻهن جي ذهنن جي تبديلي — انهن جي دلين ۽ روحن جي تبديلي — تہ جيئن هو جنگ کي ختم ڪري، امن کي قائم ڪن!...... اسين پنهنجن هنن معصومن جون حياتيون پنهنجن هٿن سان قربان ڪرڻ لاءِ تيار آهيون، جيڪڏهن جنگ جي منحوس ڏائڻ انهن کي کائڻ کان پوءِ هميشہ لاءِ مري وڃي، ۽ وري ڪڏهن بہ انسانذات تي ان جو ڇانو نہ پوي!"

انهيءَ راڳ ڳائيندي، سڀئي عورتون پنهنجن ٻارڙن کي ڇاتين سان لائي لوڏينديون رهيون. هي انتهائي دلگداز منظر، امن جو پرپور مظاهرو هو، جنهن سڀني کي بيحد متاثر ڪيو.

آءٌ انهن عورتن کي ڪجهہ نہ ٻڌائي سگهيس، ليڪن کين اهو يقين ڏياريم تہ هاڻي اهو ڏينهن جلد اچڻ وارو آهي، جڏهن سندن اميدون پوريون ٿينديون، ۽ اسين جنگ جي سڀني امڪانن کي ختم ڪري هميشہ لاءِ امن جي فتح حاصل ڪنداسين.

ان کان پوءِ چند ڪلاڪ ڪيئو جو خوبصورت شهر گهمي، آءٌ ٽوڪيو موٽي آيس.

آنهيءَ ڏينهن انڊيءَ جي ايلچيءَ مون کي شام جي کاڌي تي گهرايو، جنهن پنهنجي ملڪ طرفان مون کي هيتان کان اوڏانهن وڃڻ جو سرڪاري دعوتنامو ڏنو هو. هوائي جهاز ۾ منهنجي لاءِ جڳهہ جو انتظام پڻ ڪري ڇڏيو هئائين. کاڌي کان پوءِ اسين سڌا هوائي اڏي تي آياسين. اڌ رات اچي ٿي هئي، تنهنڪري فقط امن-ڪميٽيءَ جا ميمبر مون کان موڪلائڻ آيا هئا. مون گرمجوشيءَ سان سندن مهماننوازيءَ ۽ آدرڀاءَ جا ٿورا مڃيا، ۽ هنن جي ذريعي جپاني عوام جو بہ شڪريو ادا ڪيم، جن جپان ۾ گهرائي مون تي هي ظاهر ڪيو هو تہ هو نيڪ نيتيءَ سان امن جا خواهان آهن.

صبح جي ٽِڏيءَ روشنيءَ ۾ اسان جو هوائي جهاز اچي روم جي شهر ۾ لٿو. هوائي اڏي کي جهنڊن ۽ بامڻين سان سينگاريو ويو هو، ۽ ماڻهن جو هڪ وڏو مجموعو اڳي ئي منهنجي لاءِ منتظر هو. هوائي اڏي تي اٽليءَ جي اهم شخصيتن منهنجو استقبال ڪيو. منهنجي پهچڻ شرط امن جو ترانو شروع ڪيو ويو، ۽ ان کان پوءِ اٽليءَ جو قومي ترانو پڻ ڳايو ويو. پوءِ اسين موٽرن ۾ چڙهي شهر ڏانهن روانا ٿياسين. هوائي اڏي کان وٺي ويندي شهر جي وچ تائين، رستن جي ٻنهي پاسن تي ماڻهن جا هجوم بيٺا هئا. هنن پنهنجا هٿ لوڏي ۽ خوشيءَ جا نعرا هڻي منهنجي مرحبا ڪئي. شهر جي عمارتن ۽ دڪانن کي وڏين وڏين تصويرن سان تمام سهڻيءَ طرح سجايو ويو هو، جن مختلف طريقن سان امن جي تصور جي ترجماني پئي ڪئي.
مون کي اٽليءَ جي هڪ معزز خاندان جي قديم محل ۾ ٽڪايو ويو. اهو هڪ وڏو اعزاز هو، ڇاڪاڻ ته انهن محلن کي وڏي تاريخي اهميت هئي، ۽ انهن جي تعمير پنهنجي وقت جي بهترين فنڪارن ڪئي هئي. اٽليءَ ۾ منهنجو گشت چئن ڏينهن لاءِ هو: پهرئين ڏينهن شام جو مون کي 'ڪلوزيم' (Colosseum) ۾ ٿيندڙ هڪ جلسي ۾ شرڪت ڪرڻي هئي؛ ٻئي ڏينهن اٽليءَ جو پراڻو شهر 'ميلان' ڏسڻو هوم؛ ٽئين ڏينهن وري روم ۾ واپس اچي، 'پوپ' سان ملاقات ڪرڻي هيم؛ ۽ چوٿين ڏينهن مون کي 'وينس' وڃڻو هو.
شام جو ڪيترن ملڪن جا ايلچي مون سان ملڻ آيا، ۽ پنهنجن ملڪن جا دعوتناما ڏنائون. مون هنن جو شڪريو ادا ڪيو؛ پر جيئن ته مون کي گهران نڪتي اٽڪل ٻه مهينا اچي ٿيا هئا ۽ اوڏانهن واپس ورڻو هوم، تنهنڪري سندن دعوتن کي فوري طرح قبول نه ڪيم، ۽ ڪين ٻئي ڀيري سندن ملڪن ڏسڻ جي خاطري ڏنم.
ڪلوزيم وارو جلسو جيئن ته شام جي ڪاڏي کان پوءِ ٿيڻو هو، تنهنڪري مون کي مختلف ملڪن جي اخبارن جاچڻ جو موقعو ملي ويو. اخبارن منهنجي جهان واري گشت جو تفصيلي احوال تمام سٺي نموني شايع ڪيو هو. ڪاڏي کان پوءِ اسين ڪلوزيم ڏانهن روانا ٿياسون. جلسي جو ميدان سڄو ماڻهن سان ڀريل هو، ۽ ان کي طرح طرح جي روشنين سان سينگاريو ويو هو. منهنجي اتي پهچڻ شرط، ٻينڊن ۽ باجن جو غُل مچي ويو، ۽ ڪارروائي شروع ٿي. سڀ کان پهرين ٽيهارو کن رومي پهلوان، جن کي روم جي قديم وضع جي پوشاڪ پهريل هئي، ميدان ۾ آيا. سندن هٿن ۾ اهڙا ئي هٿيار هئا، جهڙا قديم زماني ۾ روم جا ماڻهو استعمال ڪندا هئا. اچڻ سان "سيزر زنده باد!" جو نعرو هڻي، هو پاڻ ۾ لڙائي ڪرڻ لڳا. ڪنهن جي هٿ ۾ ڀالو هو، ڪنهن وٽ ٻڇي هئي، ته ڪنهن وٽ تلوار يا ڪهاڙي هئي. ڪو نيزو هلائي رهيو هو، ته ڪو تير-ڪمان استعمال ڪري رهيو هو. وٽن گهڻن ئي قسمن جا هٿيار هئا، جن سان هڪٻئي کي مارڻ لاءِ هوائين لڙي رهيا هئا جيئن اڳئين زماني جا ماڻهو لڙايون ڪندا هئا ـــ جڻ ته سچ پچ هڪٻئي کي ماري ڇڏيندا. هنن ڪمال خوبيءَ سان قديم رومين جي جنگي ۽ خونخوار جذبن جي ترجماني پئي ڪئي. هيءَ ويڙهه ڪجهه وقت جاري رهي.

اوچتو موسيقيءَ جو آلاپ آيريو، ۽ هڪ عورت جي اطالوي راڳ ڳائڻ جو آواز اچڻ لڳو. جيئن جيئن هوءَ ڳائيندي رهي، هڪ هڪ ٿي سڀني جوڌن پنهنجي ويڙهه بند ڪري ڇڏي پهرين ته هو سُنجهي بيهي رهيا، پر پوءِ جيئن ئي راڳ جي سُريلن ٻولن جو اثر هنن تي ٿيڻ لڳو، ته هو پنهنجا هٿيار پڇي ڦٽا ڪرڻ لڳا. سڀني هڪٻئي سان هٿ ملايا، ڀاڪر پاتا، ۽ پرجوش آواز ۾ سڀئي گڏجي ساڳيو راڳ ڳائڻ لڳا. راڳ ۾ ايترو ته سوز ۽ اثر هو جو مجمعي مان پڻ ڪيترا ئي ماڻهو آٿي راڳ ڳائڻ لڳا.

راڳ ختم ٿيڻ تي سڄي جلسي جون بتيون وسامي ويون، ۽ سڄي ميدان ۾ اولڌهه ٿي ويئي. جلد ئي وري بتيون ٻريون، ۽ ميدان تي جنگي جوڌن جي بدران هڪ سفيد لباس پهريل ماڻهو بيٺو هو، جنهن کي وڏي اعزاز وارو ڇٽ مٿي ۾ پيل هو. هن اچڻ سان اعلان ڪيو ته 'آءٌ امن جو پيغامبر آهيان!' اوچتوئي هڪ هيبتناڪ شينهن ظاهر ٿيو، جنهن ايندي ئي شرط اهڙي ته دل ڏاريندڙ گجگوڙ ڪئي جو سڄي ميڙ تي موت جو هراس طاري ٿي ويو. شينهن ماڻهوءَ ڏانهن وڌڻ لڳو، پر هُو سڪون ۽ صبر سان پنهنجيءَ جڳهه تي بيٺو رهيو. جڏهن شينهن بنهه ويجهو اچي پهتو، ته هُو بهادر شخص اُن کي خطاب ڪري چوڻ لڳو: 'اي تباهيءَ ۽ جنگ جا نشان! تو منهنجن گهڻن ئي امن جي ساٿين کي ماريو آهي، اڄ تون مون کي به مارڻ آيو آهين — پر آءٌ تنهنجو مقابلو ڪندس. تون مون کي ماري نٿو سگهين. آءٌ اڪيلو نه آهيان. ڏس، هتي ويٺل هزارين انسان مون سان گڏ آهن. انهن سڀني جي قوّت مون ۾ موجود آهي. سڄيءَ دنيا جي بيشمار انسانن جو زور منهنجين ٻانهن ۾ سمايل آهي. آءٌ تو کي پڇ کان جهلي مٿي ڪشندس، ۽ ڦيرائي ڦيرائي اوڙاهه جي اهڙي تري ۾ ڦٽو ڪندس، جتي تون هميشه لاءِ ختم ٿي ويندين — اي جنگ جا نشان — ۽ دنيا جي تختي تي تنهنجو نالو به ڪونه رهندو!' شينهن زوردار گجگوڙ ڪئي ۽ حملي لاءِ تيار ٿي ويو. جيئن ئي هو تيزيءَ سان وات کولي، گجڪار ڪندو اڳتي وڌيو، ته ماڻهوءَ سَٽَ ڏيئي اچي پڇ کان ورتس. هڪدم بتيون وسامي ويون، ۽ وري جڏهن روشني ٿي ته شينهن غائب هو — هو ماڻهو اڪيلو بيٺو هو. تماشائي زور زور سان تاڙيون وڄائڻ ۽ نعرا هڻڻ لڳا — 'امن جي فتح ٿي!' 'امن جي فتح ٿي!' سڀ ماڻهو جوش ۾ اچي اٿي بيٺا، ۽ سڀني پنهنجون ٻانهون مٿي ڪري، روم جي قديم روايت موجب، پنهنجا آڱوٺا مٿي ڪنيا — ان سان ظاهر هو ته هو قتل و غارت جي خلاف هئا.

بتيون وسامي ويون، ۽ وري جڏهن ميدان تي روشني ٿي ته سامهون هڪ ڊرامي جو ننڍڙو منظر هو —

[چند سپاهي هڪ زخمي ماڻهوءَ کي کڻيو پئي آيا. هي 'مارڪ انٽني' هو' جنهن خودڪشي ڪئي هئي. هو اڃا جيئرو هو.]

قلوپطرا: او سج! ساڙي ڇڏ اُن آسمان کي، جنهن ۾ تون ڦرين پيو. تون پاڻ ٻي نُور ٿي

وڄ، ته جيئن سڄيءَ دنيا تي اونده ڇانئجي وڃي!... انٽني! [چار ميان، اداس، منهنجي پياري کي آرام سان ليٽايو!

انٽني: سيزر جي ڇا مجال آهي جو انٽني کي شڪست ڏئي؛ اڄ انٽني پاڻ تي پاڻ فتح حاصل ڪئي آهي.

قلوپطرا: ها، انٽني جو فاتح انٽني آهي... پر منهنجي زندگي مون کان کسجي ويندي!

انٽني: آءٌ مران ٿو. مون سان گڏ مصر جي شان ۽ شوڪت به مري ويندي!

(انٽني مري ٿو.)

قلوپطرا: اڄ دنيا جو تاج سڄي ويو. جنگ جو سينگار هليو ويو. سپاهين جو آجهو ختم ٿي ويو. اڄ دنيا مان شان ۽ بهادري موڪلائي ويئي. هاڻي بزدلن ۽ بهادرن ۾ ڪو فرق نه رهندو.

[اسڪندريه ۾ هڪ ٻيو منظر. سيزر، گالس ۽ ٻيا داخل ٿين ٿا. قلوپطرا ۽ سندس درباري اڳ ۾ موجود آهن.]

سيزر: توهان مان مصر جي ملڪه ڪهڙي آهي؟

ڊولابيلا: (قلوپطرا کي) ملڪه، هي روم جو شهنشاهه آهي.

(قلوپطرا سيزر کي گوڏا ڀڃي سلام ڪري ٿي.)

سيزر: اوه مصر جي راڻي! پر تون منهنجي آڏو جهڪين ڇو ٿي؟ آءٌ توکي عرض ٿو ڪريان ته اٿي بيهه.

قلوپطرا: عاليجاهه، هيءَ خدائن جي مرضي آهي. مون کي پنهنجن مالڪن اڳيان سر جهڪائڻو آهي. هاڻي توهين منهنجا مالڪ آهيو. توهان جي حڪم جي پيروي منهنجو فرض آهي.

سيزر: اهڙيون ڳالهيون نه ڪر، قلوپطرا. جيتوڻيڪ تو اسان کي سخت تڪليفون پهچايون آهن، پر اسين انهن کي اتفاقي حادثا سمجهي وساري ٿا ڇڏيون.

قلوپطرا: سڄي جهان جا واحد مالڪ، تو سان جنگ مون فقط پنهنجي، پنهنجي اولاد ۽ پنهنجي ملڪ جي حفاظت خاطر ڪئي. پر تون، اي منهنجا مالڪ، اي عظيم سردار، اي عظيم فاتح، ڪڏهن ان ڳالهه تي ويچار نه ڪيو آهي ته جنگ ڪيتريقدر نه بيفائدي ۽ زيانڪار آهي. تون جيڪڏهن اسان سان جنگ نه ڪرين ها، ته منهنجو پيارو انٽني مون کان جدا نه ٿئي ها! اي عظيم سيزر، تون جيڪڏهن جنگ نه ڪرين ها ته به عظيم هجين ها!

سيزر: توکي شايد خبر نه آهي، قلوپطرا، ته اسين سڪندراعظم جي روايتن تي عمل ڪري رهيا آهيون. جنگ خراب آهي — اهڙو خيال توکي ڪيئن آيو؟ انسان جي وڏائي جنگ سان آهي. اسان جي سامهون 'اڇيلس' ۽ 'راميسس' جهڙن جري سپاهين ۽

جرنيلن جا مثال موجود آهن. اسين اڄ به انهن جي جنگين کي ياد ڪريون ٿا. ساڳيءَ طرح، ايندڙ نسل مون کي به پنهنجي عظيم فتوحات جي ڪري ياد ڪندا.

قلوپطرا: منهنجو شاهي جبو ڪٿي آهي؟ چارميان، منهنجي مٿي تي شاهي تاج رک... مون کي انٿني سڏي رهيو آهي. آءٌ اچان پيئي، منهنجا خاوندا!

(قلوپطرا زهريلي نانگ کي ڇاتيءَ سان لڳائي ٿي.)

قلوپطرا: امن! امن! هاڻي دنيا کي امن ملندو. منهنجا سرتاج انٿني، تون هليو وئين، هاڻي تنهنجي پانهي به تنهنجي پوئتان اچي ٿي... هاڻي سڀ ماڻهو امن سان زندگي گذاريندا ——.

(قلوپطرا مري ٿي.)

بئنڊ تي امن جي ترالي سان منظر ختم ٿيو.

ٻئي ڏينهن صبح جو، ڪجهه وقت مون سڄيءَ دنيا جي مختلف ملڪن مان آيل بيشمار خطن کي پڙهڻ ۾ گذاريو. هر خط جي لکندڙ امن جي هلايل مهم تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو هو، ۽ پنهنجون پرخلوص خذمتون آڇيون هيون. ڪن ملڪن جي شهزادين ۽ مشهور ائڪٽريسن پڻ ذاتي طرح امن جي مهم ۾ حصي وٺڻ جو اظهار ڪيو هو. هو پنهنجي خرچ تي امن جي پرچار لاءِ مون سان گڏ دنيا جي دوري ڪرڻ لاءِ تيار هيون. ڪيترن ئي امير ماڻهن پنهنجي طرفان مالي مدد جي پيشڪش ڪئي هئي. مون کي هاڻي امن جي مهم جي ڪاميابيءَ جو يقين ٿيڻ لڳو، ڇاڪاڻ ته دنيا جون مشهور ۽ اهم شخصيون امن جي حمايت ڪري رهيون هيون، جيڪي پنهنجي پنهنجي ملڪ جي عوام کي چڱيءَ طرح متاثر ڪري سگهيون ٿي.

آنهيءَ ڏينهن اسين ميلان روانا ٿياسين. هوائي اڏي تان موٽر ۾ ويهي، جلوس جي صورت ۾، سڌو اچي هڪ وسيع ميدان تي پهتاسين، جتي اٽليءَ جي مزدورن طرفان جلسو ڪوٺايو ويو هو. مزدور ليڊرن کان سواءِ، اٽليءَ جا مشهور راڳيندڙ ۽ فلمي ائڪٽر اسان سان گڏ هئا، جن کي ڏسڻ لاءِ ميلان جا شهري وڏي تعداد ۾ اچي جمع ٿيا هئا.

جلسي جي ابتدا هڪ مشهور فنڪار جي راڳ سان ٿي. اهو راڳ امن ۽ جنگ بابت هو، جنهن ۾ جنگ کي ننديو ۽ امن کي ساراهيو ويو هو. راڳ تمام پراثر هو، ۽ سڀني کي گهڻو پسند آيو.

راڳ ختم ٿيڻ کان پوءِ ميدان جي وچ ۾ اڏيل هڪ عمارت تي پيل پردو هٽايو ويو. ڏسڻ وارا سمجهي سگهيا ٿي ته اها عمارت بارود ۽ هٿيارن ٺاهڻ جي فئڪٽري هئي. ان ۾ مزدور ڪم ڪري رهيا هئا. هو رائفلون، بندوقون ۽ بارود ٺاهڻ ۾ رُڌل هئا.

ٿوريءَ دير کان پوءِ هڪ مشهور ائڪٽريس فئڪٽريءَ ۾ آئي. پهرين هن سڄيءَ فئڪٽريءَ جو چڪر لڳايو؛ ۽ جڏهن هوءَ سڀني جنگي هٿيارن کي جاچي چڪي، تڏهن مزدورن جي وچ ۾ اچي بيٺي. پوءِ هن امن جو ترانو ڳائڻ شروع ڪيو. شروع ۾ مشينن جي شور سبب

هن جو آواز ٻُڌجڻ ۾ ڪـ پئي آيو. آهستي آهستي مشينن هلڻ بند ڪيو، ۽ سيئي مزدور ائڪٽريس جي چوڪرد اچي ڪٺ ٿيا. هن ڳالهائڻ بند ڪيو، ۽ مزدورن کي مخاطب ٿي چوڻ لڳي:

"منهنجا مزدور ساٿيو، آءٌ اوهان کي ڪجهه چوڻ آئي آهيان. مون اوهان جي ڪم ۾ رنڊڪ وڌي آهي، پر اوهان جو گهڻو وقت نه وٺنديس. مون اوهان جي فئڪٽري گهمي ڏٺي آهي ۽ اهي سمورا هٿيار پڻ ڏٺا اٿم، جن کي اوهان ڪافي محنت ۽ هنرمنديءَ سان تيار ڪيو آهي. آءٌ اوهان جي محنت ۽ هنر جي ساراهه ڪريان ٿي، پر اوهان جي محنت جي ڦَلَ کي نٿي ساراهي سگهان. اوهين جيڪي اهي انيڪ قسمن جا هٿيار ٺاهي رهيا آهيو، سي تباهيءَ جا ذريعا آهن. ڇا، هي ضروري آهي ته اوهين تباهيءَ جا هٿيار ٺاهيو؟ ڇا هي مناسب آهي ته اوهان جي سموري محنت ۽ هنر، جنگي سامان تيار ڪرڻ ۾ صرف ٿئي؟ ڇا، اوهان جي پگهر جو پورهيو ٻين انسانن جي موت جو سامان نه آهي؟"

هڪ مزدور: محترمه، اسين ته فقط مزدور آهيون — حڪم جا ٻانها. جيئن حڪم ڪن ٿا، تيئن ڪريون ٿا — اسان جو وس ڪونهي. اسان کي ته پنهنجن ٻچن جي کاڌي ۽ ڪپڙي لاءِ روزي حاصل ڪرڻي آهي.

ائڪٽريس: آءٌ سمجهان ٿي ته اوهان کي پنهنجي ۽ پنهنجن ٻارن جي پيٽ-گذر لاءِ محنت مزوري ڪرڻي آهي؛ پر، ڇا، ان لاءِ اوهان کي اهي هٿيار ٺاهڻ گهرجن، جيڪي ٻين انسانن جي ٻچن کي ماري ڇڏيندا؟ آءٌ هي به سمجهان ٿي اوهين حڪم جا ٻانها آهيو، ۽ هنن بربادي‌ءَ جي هٿيارن ٺاهڻ جا ذميدار حقيقت ۾ آهي ٻيا ماڻهو آهن جيڪي اوهان کان هي ڪُڌو ڪم ڪرائين ٿا؛ پر، ڇا، هٿيارن ٺاهڻ ۾ اوهين هُنن جي مدد نه ڪري رهيا آهيو؟ جيڪڏهن اوهين ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، ته ڇا اِهي بم-بارود ٺهي سگهندا؟

مزدور: جيڪڏهين اسين ڪم ڪرڻ کان انڪار ڪنداسين، ته اسان جون نوڪريون کسجي وينديون، ۽ پوءِ اسان جي بدران ٻيا مزدور اچي ساڳيو ڪم ڪندا.

ائڪٽريس: جيڪڏهن ٻين کي به سمجهايو ويندو ته جنگي هٿيار ٺاهي هو جنگ جي امڪانن کي وڌائيندا، ته پوءِ هو به ڪم ڪونه ڪندا.

مزدور: پر جيڪڏهن اسين هيءُ ڪم نه ڪريون، ته ٻيو ڇا ڪريون؟ اسان کي ڪنهن به صورت ۾ روزي ته ڪمائڻي آهي!

ائڪٽريس: آءٌ ائين ڪانه ٿي چوان ته اوهين هتي صفا ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏيو. اوهين پنهنجي ڪم جي نوعيت کي بدلائي سگهو ٿا. آءٌ به اوهان وانگر هڪ مزدور آهيان؛ پر منهنجي ڪم جو مقصد اوهان جي ٻارن جي وندر آهي. اڄو، آءٌ اوهان

ڪي ڏسيان ته اوهين ڇا ڪري سگهو ٿا.

هوءَ هڪ مشين ڏانهن ويئي. ٻٽڻ دٻائڻ سان مشين هلڻ لڳي. مشين مان هڪ خودڪار هٿيار جا پرزا ٺهي نڪرڻ لڳا. پوءِ هن پنهنجي ڪيسي مان سڀڻ جي مشين جي پرزن جون تصويرون ڪڍيون، ۽ هڪ مزدور کي چيائين ته هو جنگي هٿيارن جي پرزن جوڙڻ بدران اهي پرزا ٺاهي. اهڙيءَ طرح هوءَ ٻين مشينن ڏانهن ويئي، ۽ مزدورن کي مختلف قسمن جون تصويرون ڏنائين. ٿوري ئي وقت ۾ مشينون، رائفلن ۽ بندوقن ۽ ٻين هٿيارن بدران سائيڪلون، سبڻ جون مشينون، رانديڪا ۽ زراعت جا اوزار ٺاهڻ لڳيون.

تماشو ختم ٿيو، ۽ مون هڪ وڏيءَ فئڪٽريءَ جي هوٽل ۾ مزدورن سان گڏجي ماني کاڌي. روم واپس ورڻ کان اڳ مون ’ليئونارڊو دا-ونسي‘ جي مشهور تصوير ”آخري دعوت“ وڃي ڏٺي. هيءَ عظيم تصوير ڏسي، مون کي حسن ۽ خوشيءَ جو ڄڻ ته نئون خزانو مليو.

ٻئي ڏينهن آءٌ روم موٽي آيس. اڄ مون کي ڪروڙين ڪئٿولڪ عيسائين جي روحاني پيشوا ”پوپ“ سان ملاقات ڪرڻي هئي. مون کي ڪٺڻ لاءِ پوپ جي طرفان هڪ گاڏي آئي هئي، جنهن ۾ ڇهه گهوڙا جوٽيل هئا. مون ’پوپ‘ جي حضور ۾ عقيدت جو نذرانو پيش ڪيو. هن منهنجي امن جي ڪوشش جي تعريف ڪئي، ۽ دعا ڪيائين ته شل دنيا جي وڏن اڳواڻن جي دلين ۾ ڦيرو اچي، جيئن هميشه هميشه لاءِ دنيا مان جنگ جون پاڙون پٽجي وڃن، ۽ امن قائم ٿئي. هن مون کي سندس ذاتي ڪمرا ڏيکاريا، جن ۾ فن جا عظيم شاهڪار رکيا هئا.

چوٿين ڏينهن آءٌ ’وينس‘ ويس. جشن جو انتظام ’سين مارڪو‘ ۾ ڪيل هو. اتي ايترا ته ماڻهو اچي ڳاهٽ ٿيا هئا جو ويهڻ جي جاءِ ڪانه هئي — آسپاس جي سيني جڳهين ۾ ماڻهو پريا بيٺا هئا. وينس جي تاجرن جي صدر منهنجو استقبال ڪيو. هن مختصر تقرير ڪندي، منهنجي وينس جهڙي قديم شهر ۾ اچڻ تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو، جنهن شهر جا ايشيا سان تمام پراڻا لاڳاپا هئا. هن چيو ته ”ڪنهن زماني ۾ وينس جو هڪ باشندو، ’مارڪو پولو‘، مشرق مان قيمتي خزانا ڪٺي آيو هو، ۽ هن پهرئين پيري مغرب کي مشرق جي شان ۽ شاهوڪاريءَ کان واقف ڪرايو.“ هن چيو ته ”اڄ اهو ايشيا، ماضيءَ وارو ’امير ايشيا‘ نه آهي. اڄ اهو شان شوڪت باقي نه رهيو آهي، جيڪو پنج صديون اڳ ايشيا کي حاصل هو. اٽليءَ جي رهواسين کي، خاص ڪري تاجر طبقي کي، پٺتي پيل ملڪن جي ضرورتن ۽ اُمنگن جو احساس آهي.“ هن بين الاقوامي سياست جي بدلجندڙ رُخ تي تمام خوشيءَ جو اظهار ڪيو، ۽ اميد ظاهر ڪيائين ته دنيا ۾ جلد امن قائم ڪيو ويندو، ته جيئن دنيا جا ملڪ پاڻ ۾ آزاديءَ سان واپار ڪري سگهن.

وينس جي تاجرن هڪ پيٽزين جي جشن جو انتظام ڪيو هو، جنهن لاءِ هن چيو ته ان مان وينس جي رهواسين جي امن لاءِ آس ۽ آڪير جو اندازو ڪري سگهبو. مون جواب ۾ هڪ مختصر تقرير ڪئي، ۽ سندن مهمان نوازيءَ ۽ پوئتي پيل ملڪن جي ترقيءَ جي واعدي جو شڪريو ادا ڪيو.

هاڻي ٻيڙين جو جشن شروع ٿيو. مون کي ڪناري تي آندو ويو، ۽ ٻيڙيون هڪ هڪ ٿي اسان جي اڳيان گذرڻ لڳيون. پهرينءَ ٻيڙيءَ ۾ سازن وارا ويٺل هئا، جن کي وچينءَ صديءَ جو لباس پهريل هو، ۽ اُنهيءَ دور جي سازن سان امن جو ترانو پئي وڄايائون. ٻيءَ ٻيڙيءَ ۾ شيڪسپيئر جي مشهور ڊرامي "مرچنٽ آف وينس" جو منظر هو. مُک ڪردارن مان، حَسين 'پورشيا'، موراڪو جي شهزادي جي هٿ ۾ هٿ ڏيو بيٺي هئي، جو چئي رهيو هو— "مون کي منهنجي ڪاريءَ چمڙيءَ سببان نه ڌڪار!" شالاڪ پڻ خوش نظر اچي رهيو هو، ۽ چمڙي جي هڪ ڳوٿريءَ ۾ سوليون گنيون پري رهيو هو، جنهن تي وڏن اکرن ۾ لکيل هو— "پوئتي پيل ملڪن لاءِ." ٽيءَ ٻيڙيءَ ۾ جنت جو نظارو ڇنيو ويو هو. فرشتا ڪن ماڻهن جي چاڪري ڪري رهيا هئا. روم جو مشهور قديم شاعر 'ڊانتي' هي منظر ڏسي چئي رهيو هو— "هي آهي ماڻهو آهن، جن ان جي وات ۾ جان ڏني". چوٿين ٻيڙيءَ ۾ 'مارڪو پولو' جي سفر جو منظر هو. هو ايشيا جي هڪ شهنشاهه جي شان ۽ دٻدٻي واريءَ دربار ۾ بيٺو هو. ان ٻيڙيءَ تي وڏن اکرن ۾ لکيل هو "ڪالهه". ان جي پويان هڪ ٻيڙي آئي، جنهن تي ايشيا جو هڪ ڳوٺ ڏيکاريل هو. ڳوٺاڻن جي سقيم حالت، غربت، بُک ۽ بيماريءَ کي اثرائتي نموني پيش ڪيو ويو هو. ان ٻيڙيءَ تي لکيل هو "اڄ". پوءِ هڪ لئين ٻيڙي آئي، جنهن ۾ اٽليءَ جا ٽي مشهور قديم مصور— ليئونارڊو ڊا ونسي، مائيڪل انجيلو ۽ رافئل— ويٺا هئا. هو ٽيئي ايشيا جي هڪ شهر ۾ آيل هئا. ليئونارڊو ڊا ونسي هڪ آبڪلاٽي بند لاءِ نقشو تيار ڪري رهيو هو؛ مائيڪل انجيلو ٻارن لاءِ هڪ سهڻو گهر جوڙي رهيو هو؛ ۽ رافئل هڪ عوامي هال جي ڇت تي تصويرون ڪڍي رهيو هو. ان ٻيڙيءَ تي لکيل هو "سڀاڻي". ان کان پوءِ مختلف رنگن جي سهڻيءَ ڇڳساليءَ سان آخري ٻيڙي آئي، جنهن ۾ وينس جي معزز تاجرن سان گڏ مون کي ويهڻ لاءِ چيو ويو. اسان جي پويان پيون ٻه گهٽيون ٿي ٻيڙيون هيون. اسين سڀ جلوس جي صورت ۾ وينس جي وڏين وڏين لهرن تان لنگهڻ لڳاسين. وينس جي رهواسين پنهنجن گهرن کي خوب سجايو هو. جتان جتان اسان جو جلوس گذريو ٿي، "امن زنده باد!" جي نعرن جو شور مچي ويو ٿي. امن لاءِ سندن جوش ۽ جذبي مون کي بيحد متاثر ڪيو. جلوس ختم ٿيڻ بعد مون کي هوائي اڏي تي پهچايو ويو، جتان آءٌ واپس روم ڏانهن روانو ٿيس.

روم جي هوائي اڏي تي بي‌انداز ماڻهو منهنجو انتظار ڪري رهيا هئا. آءٌ هوائي جهاز مان ٻاهر آيس ته هنن 'امن زنده باد' جا نعرا هڻي، آخري دفعو مون کي پنهنجي امن پسنديءَ جو يقين ڏياريو. مون پنهنجن سڀني ميزبانن جا ٿورا مڃيا، ۽ پوءِ ڪراچيءَ ويندڙ هوائي جهاز ۾ اچي سوار ٿيس. رستي تي ٻن هنڌن اسان جو هوائي جهاز لٿو، ۽ ٻنهي هنڌن وڏي تعداد ۾ ماڻهن 'امن' جي نعرن سان منهنجو استقبال ڪيو، ۽ پنهنجن شهرن گهمڻ جي دعوت ڏنائون. مون کين يقين ڏياريو ته آءٌ جلد ئي سندن ملڪن جو دورو ڪندس.

سج لهي چڪو هو، ۽ هوائي جهاز تمام مٿانهين تي آڏامي رهيو هو، تنهنڪري مون کي هيٺ زمين تي ڪجهه ڏسڻ ۾ نه پئي آيو، پر سمجهيم پئي ته ڪراچيءَ کي ويجهو ٿيندو پيو وڃان. ڪجهه دير کان پوءِ هوائي جهاز هيٺ لهڻ لڳو. آءٌ بي صبريءَ وچان دريءَ کان ٻاهر نهارڻ لڳس. مون کي شهر جي بتين ڏسڻ جو شوق ٿيو. اوچتو ٻري کان روشنيءَ جو چمڪو ڏٺم، ۽ سمجهي ويس ته ڪراچيءَ جو شهر اچي ويو. منهنجي خوشي ۽ بيچيني وڌندي وئي — ايتريقدر جو اک ڪٿلي پيئم.

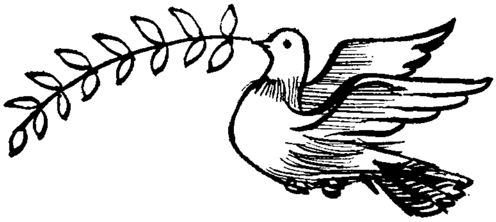

—"ڪنهن به قوم کي مصيبت ۾ ڏسندي، اسين اها دعوا نٿا ڪري سگهون ته اسان جي پنهنجي سلامتي ۽ امن خطري کان ٻاهر آهي، ۽ ڪو به هوشمند شخص پنهنجي قوم کي انهن جهڙي اطمينان نٿو ڏياري سگهي ته 'اسان جو انهي قوم سان ڪهڙو واسطو، اها جنهن ملڪ ۾ رهي ٿي سا هتان کان هزارين ميل پري آهي'، وغيره. اهڙيون ڳالهيون هڪ بيوقوف ئي ڪري سگهي ٿو، جنهن کي اهو پتو نه هجي ته هن زماني ۾ پري پري جا مفاصلا، سمئجي، لنڊن نيڊرن نقطن ۾ سهيڙجي ويا آهن. جيتري قدر دنيا جي سمورين قومن جو تعلق آهي، اهي سڀ هڪ ئي جسم جا الڳ الڳ عضوا آهن — ۽ جڏهن جسم جي هڪڙي حصي کي ڪو معمولي ايذاءُ رسندو، ته ان جو اثر سڄي جسم تي پوندو. تنهنڪري، انهي ڪري جسم کي مضبوط ۽ صحتمند رکڻ لاءِ ضروري آهي ته دنيا جون سموريون قومون، هڪ مرڪز تي گڏ ٿي، زندگيءَ جي بقا، حفاظت ۽ امن لاءِ اجتماعي جدوجهد ڪن."— ڪمال آتاترڪ

'مهراڻ' جا موتي

● "جو شخص بصيرت واريءَ اک سان مشاهدو نٿو ڪري، اهو گمراه آهي ۽ سزا جو حقدار آهي." — قرآن شريف

● "جيڪڏهن ڪو شخص خلق جي خدمت ڪرڻ گهري ٿو، ته پوءِ چاهڻ گهرجي ته زرق برق لباس پهرڻ سان خدمت نه ڪري سگهبي؛ ڇا لاءِ ته زيب ۽ زينت وارو لباس خود آرائيءَ ۾ مبتلا رکي ٿو." — غزالي

● "اوهان کي ڪم ڪرڻ جو حق آهي — پر فقط ڪم ڪرڻ خاطر — منافعي ماڻڻ جو اوهان کي ڪو به حق ڪونهي. منافعي جي تمنا، اوهان جي ڪم جو مقصد هرگز نه هجڻ گهرجي. منافعي جي لالچ سان ڪيل ڪم، منافعي جي لالچ بنا ڪيل ڪم جي مقابلي ۾ بلڪل حقير ۽ گهٽ درجي وارو آهي؛ جو ته منافعي جي موه کان بي نياز رهي ڪيل ڪم، خود-قربانيءَ جي جذبي سان ڪيل هوندو آهي." — ڀڳوت گيتا

● "نيڪيءَ جي ڦل حاصل ڪرڻ جي موسم، نيڪي ڪندڙ جي دلياوي زندگيءَ ۾ نٿي اچي؛ حقيقت ۾ انسان اهو آهي، جو ائين ڄاڻندي به ته پوکيل فصل لڻي نه سگهندس، هڪ محنتي هاريءَ وانگر پنهنجي ڪم ۾ لڳو رهي." — ٽالسٽاءِ

● "بيفڪر ۽ بيعمل ماڻهن جي علم ۽ حال جو مثال ڪوريئڙي جي ڄار وانگر آهي، جو جيتوڻيڪ گهر آهي، پر نهايت ڪمزور ۽ بيڪار." — قرآن شريف

● "ڪنهن به انسان، فرقي يا قوم تي قدرت جي قهر نازل ٿيڻ جي ظاهرين نشاني اها هوندي آهي جو ماڻهن مان فڪر جي گهرائيءَ، حق گوئيءَ ۽ صالح ڪردار جي بجاءِ ڪوتاه نظري، حق ناشناسي ۽ بيعملي پيدا ٿي وڃي ٿي." — گورڪي

● "قدرت جي قانون موجب، حقائق کان بيگانگي، انسان جي صلاحيتن ۽ اهليت کي مرده ڪريو ڇڏي — پوءِ پل ته ظاهر ۾ اهو انسان روشين اکين، تيز ڪنن ۽ ڪينچيءَ جهڙيءَ زبان جو مالڪ هجي، پر مڙني صفتن هوندي به هو انڌو، ٻوڙو ۽ گونگو ٿي وڃي ٿو." — نامعلوم

● "فڪر ۽ عمل جي پختگي، ڪافي عمر جي رياضت سان پيدا ٿئي ٿي. زماني جي اوچتن امتحانن ۾ اهي ئي انسان ڪامياب ٿين ٿا، جي هر طرف کان دامن ڇڏائي پنهنجي نفس کي دائمي قدرن جي طابع ڪن ٿا." — لينن

● ”پنهنجو پاڻ تي سوڀ پائڻ، ٻين تي سوڀ حاصل ڪرڻ کان اتم آهي: قدرت جي طاقت به انهيءَ سوڀ کي هار ۾ نٿي بدلائي سگهي. آءٌ اوهان کي هڪ خوشخبري ٻڌايان ٿو. هن عارضي زندگيءَ جي ڏکن دردن کان ڇوٽڪارو پائي سچي خوشي ماڻڻ لاءِ هڪڙو رستو آهي، جو سڀني لاءِ کُليل آهي. اهو رستو تمام اٺانگو آهي، ۽ ان کي ڪن به طلسمي طريقن سان آسان نٿو بنائي سگهجي. اهو رستو آهي — سخت ۽ لڳاتار خود-چڪاس. ان مان مراد آهي اهو سڀڪجهه ڇڏي ڏيڻ، جنهن تي اوهين ناداني‌ءَ وچان ناز ڪريو ٿا — يعني اوهان جي هاڻوڪي هستي — يعني اوهان جون بي‌مقصد خواهشون ۽ بيجا غرض. ڪو به اوهان جي طرفان اهو رستو طي ڪونه ڪندو — نه ديوتا، نه انسان. اوهان کي خود ئي انهيءَ راهه تان گذرڻو پوندو. اٿو، ۽ پنهنجو سفر شروع ڪريو. تيار ٿيو — اهڙا تيار، جو واٽ ۾ ڪٿي به رڪجڻ جي حالت نه پيدا ٿئي. پنهنجون انتهائي ڪوششون انهين ڪرڻ ۾ صرف ڪريو. ڏسجو، متان ڪا لالچ اوهان کي پنهنجيءَ راهه کان ٿيڙي ڇڏي — تن آسانيءَ جو خيال، خود آزار ۽ گمراهه خواهشون، لاحاصل کوج، ۽ انهن ماڻهن جي سات ۽ سهاري جي خواهش، جيڪي اڃا انهيءَ راهه تي هلڻ لاءِ تيار نه آهن! ڪنهن به ڏاڙهين ڏيان کي آڏو نه اچڻ ڏيو — مقصد ڏانهن رخ رکي، هلندا ئي رهو. انهين ئي پنهنجو پاڻ تي سوڀ حاصل ٿيندي — اها سوڀ، جيڪا سڀني سوڀن کان عظيم آهي. دنيا جهان جي مسرتن جو راز انهيءَ ۾ آهي.“ — گوتم

● ”ماڻهوءَ تي ٻاهران ڪهڙيءَ طرح حڪم ٿو هلي، سا ڳالهه ڪا گهڻي ضروراتي ناهي؛ ليڪن هو پنهنجي اندران پاڻ تي ڪهڙيءَ طرح حڪم هلائي ٿو، تنهن تي سڀڪجهه منحصر آهي. سڀ کان وڏو غلام اهو ناهي، جنهن تي ظالم زوريءَ حڪم هلائي ٿو — جيتوڻيڪ اها به تمام خراب ڳالهه آهي — پر اهو آهي، جو پنهنجي ذاتي جهل، خود غرضيءَ ۽ بدڪاريءَ جي قيد ۾ ڦاٿل آهي.“ — سمائيل

● ”علم محض اعتبار جو نالو نه آهي، پر شڪ ۽ تنقيد به علم آهي.“ — غزالي

● ”جنهن شيءِ کي وجود نه آهي، سا ڪڏهن به وجود ۾ نه ايندي. جيڪا شي موجود آهي، سا ڪڏهن به لاموجود نه ٿيندي. جن کي عميق ترين داخلي حقيقت جو عرفان آهي، سي ’وجود‘ ۽ ’لاوجود‘ جي فطرت ۾ جاڻن ٿا.“ — ڀڳوت گيتا

● ”جنهن کي ڪرامت چئجي ٿو، سا آهي ئي ڪانه: جيڪي ٿئي ٿو سو سڀ سرشٽيءَ جي نيمن پٽاندر، جي آد-جڳاد کان هليا ٿا اچن.“ — لعلچند جڳتياڻي

● ”سمنڊ جي ڪناري تي ويهي، لُڏندڙ لمندڙ جهازن کي ڏسڻ سان هڪ طرح جي خوشي پيدا ٿئي ٿي؛ ڪنهن وڏيءَ ماڙي جي دريءَ وٽ ويهي، هيٺ لڙائي هلندي ۽ ماڻهن کي مرندي ڏسي به هڪ طرح جي خوشي پيدا ٿئي ٿي؛ پر جا خوشي سچ جي اٽانهينءَ ٽڪريءَ تي ويهي هيٺ ماٿر ۾ ڀُلن چُڪن، بخارن ۽ طوفانن کي ڏسڻ سان ٿئي ٿي، تنهن جهڙي ٻي

ڪائي خوشي ڪانهي — پر شرط اهو آهي ته ڏسندڙ ۾ نهٺائي ۽ رحم هجي."
— لوڪريشس، هڪ رومي شاعر

● "سچائيءَ جو هڪ لفظ به ڪم ٿي نٿو سگهي. پلي ته ڪهڙو وقت گند جي هيٺان دٻيو رهي، پر جلد يا دير سان اهو ضرور ظاهر ٿيندو. اهي رتچُوس شخص ڏڪار جوڳا آهن، جيڪي محتاجن جي پگهر جي پورهيي جي ڪمائيءَ جو ڏن پاڻ تي خرچ ڪري تعليميافتا بڻيا آهن، پر انهن ڏانهن ٿورو به ڌيان نٿا ڏين. جيستائين ڪروڙين بکايل ۽ اڻپڙهيل دنيا ۾ موجود آهن، تيستائين آءٌ اهڙن ماڻهن کي ويساهه گهاتڪ سمجهندس." — سوامي وويڪانند

● "قانون جي نظر ۾ هر اها شي دولت آهي، جيڪا ڏي - وٺ جي لائق هجي؛ علم سياست ۾ هر اها شي دولت آهي، جنهن سان اقتدار حاصل ڪجي؛ علم اخلاق ۾ هر اها شي دولت آهي، جنهن سان شريف زندگي گذاري سگهجي؛ ۽ علم معشيت ۾ هر اها شي دولت آهي، جنهن مان انسان فائدو وٺي سگهي." — رسالہ 'استبداد' جو مصنف

● "دنيا ۾ جيتري طاقت زندگيءَ ۾ دهشت ڦهلائڻ خاطر خرچ ڪئي وڃي ٿي، ۽ جيتري دولت درٻارن ۽ ڇانوڻين ۾ ضايع ڪئي وڃي ٿي، جيڪڏهن ان جو اڌ يا چوٿون حصو به انسانن کي روشن دماغ بنائڻ ۾ صرف ڪيو وڃي، ته پوءِ هن دنيا ۾ قلعن ۽ ڇانوڻين جي ڪا ضرورت ئي ڪانه رهي." — وڪٽر هيوگو

● "لعنت آهي انهن اصولن تي، جيڪي محبت جي جذبي بنا ٺاهيا ويا آهن."
— اليگزينڊر پوپ (۱۶۸۸ - ۱۷۴۴ع)

● "ڪفر کان پوءِ وڏو گناهه آهي دل‌آزاري." — امام رباني

● "چڱيءَ خبر کان بد خبر تکڙو پند ڪري ٿي." — شيڪسپيئر

● "دولتمندن جي صحبت زهر قاتل آهي، ۽ انهن جو چرب لقمو دل جي ڪارڻ جو ذريعو بڻجي ٿو." — امام رباني

● "حقيقي طور پاڳل اهو آهي، جنهن جا حواسَ درويشيءَ ۾ گم ٿي وڃن." — پوپ

● "منهنجي والد مون کي آسمان تان لاهي هيٺ آندو، ۽ منهنجي استاد مون کي زمين تان کڻي آسمان تي رسايو." — مامون رشيد

● "منهنجي زندگي فقط به سال آهي، جا فڪر ۽ تربيت ۾ گذري. علم جي طلب وارو دور منهنجي زندگيءَ ۾ شامل نه آهي. اهو ڏاريو ۽ پرائو آهي، ڇا لاءِ جو اهو علم نقل تان آيو ٿي، جنهن ۾ اصل جو ڪو شائبو ڪونه هو." — امام ابوحنيفو

● "ان شخص کي به زندگيون حاصل آهن، جنهن جو 'حال' خوشگوار آهي؛ ڇو ته ان ۾ ماضيءَ ۽ مستقبل جا روشن پهلو سمايل آهن — قومن سان به اها ڳالهه لاڳو آهي." — پوپ

● ”ڪاش، اوهانجن گهرن کي پنهنجيءَ مٽ ۾ پري سگهان، ۽ کُليل ميدانن ۾ ايئن پکيڙي ڇڏيان، جيئن ڪسان کيت ۾ ٻج ڇٽيندو آهي! ڪاش، ٻهاڙي گهاٽيون اوهان جا رستا هجن، ۽ سرسبز سوڙهيون ٻيچرا اوهان جون گهٽيون: پوءِ هڪٻئي کي ڳوليندي، ڊاک جا باغ لتاڙيندي، ڪپڙن ۾ زمين جي سڳند ڀري، اوهين گهر موٽي اچو!

”خبر نه آهي، ڪهڙي خوف وچان اوهانجن وڏن سوڙها مڪان ٺاهي، سيني کي هڪٻئي مٿان آڻي سٽيو آهي! مون کي ٻڌايو ته انهن گهرن ۾ اوهان وٽ آهي ڇا؟ ڪهڙيءَ ناياب چيز کي بند دروازن ۾ ساهه سان سانڍي رکيو اٿوَ؟ اوهانجن گهرن ۾ دلي اطمينان جو واسو آهي؟ آهي آتي روح جي راحت ۽ من جي مسرت؟ آهن آهي آوچ ويچارَ، جي چمڪندڙ مناري جيان من - ٻُڌيءَ جي راهه روشن ڪندا رهن؟ — ته باقي آهي ڇا انهن آوچين ديوارن جي اندر؟ ... عيش عشرت جي مدهوشي! جا دٻي پير، ڏيري ڏيري گهر ۾ گهُسندي آهي، ۽ آخر گهر-ڌياڻي بڻجي راڄ ڪندي آهي؛ جا من جي پکيئڙي جا پَرَ ڪٽي، آڏامڻ کان هميشه لاءِ مجبور ڪري ڇڏيندي آهي؛ جنهن جا هٿ ريشم جيان نفيس، پر دل پٿر جيان ڪٺور ٿيندي آهي!

”اوهان جو گهر، جهاز جو لنگر نه بڻجي، جو حياتيءَ جي ساگر جي ڪناري وٽ ٺپي، تانگهي ۾ اوهان کي روڪي ٻيهاري ڇڏي؛— بلڪ ونجهه بڻجي، جو والجهيءَ جي هٿ ۾ منزلون لتاڙي، پار پهچائي! اوهان جو گهر، ڦوڙي مٿان جمي ويل ڪَڙي نه بڻجي، جنهن هيٺان روڪ ۽ ڪندڪي ڇپيا رهن ٿا؛— پر اک جي پلڪ بڻجي، جيڪا آرام ڏيندڙ ۽ ڪِن ڪچري کان بچاءُ ڪندڙ آهي!

”اهڙو گهر نه ٺاهيو، جنهن جي دروازي مان لنگهڻ لاءِ اوهان کي پنهنجا پَرَ سميٽڻا پون؛ جنهن جي ڇت کان بچڻ لاءِ سر جهڪائڻو پوي؛ ۽ جنهن اندر ساهه کڻندي دٻ لڳي ته متان ديوارون ڏري هيٺ نه اچي پون...... اهڙن مقبرن ۾ نه رهو!“ — خليل جبران

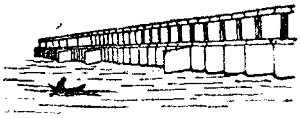

سنڌي نثر مان مثالي ٽڪرا

-"جان ڪٽي ڪنڌ ڦيرايون ته واه! عجب عالم نظر آيو، جنهن سڀ ڏک ڏاکڙو وڃايو. ڀرپاسين ته پانيوسين ته ڪنهن عالم روحانيءَ ۾ ملڪن مهماني ڪئي اٿون؛ پر خوض ۽ خيال بعد هوش ۽ حواس حامي ٿيا، جنهنڪري پروڙيوسين ته نه ڀلي، ساڳئي گنجي ٽڪر تي ڪڙا آهيون، جو اڳي گنجو پا ٺوڙهو نظر ايندو آهي، مگر هاڻي برسات، برسي، بهار لائي، گنجي کي گلزار بنائي ڇڏيو آهي. ڇا هيٺانهين ڇا مٿانهين، ڇا ڪَنڌَ ڇا ڪُڇو، ڇا لَڪُ ڇا لانگهو، ڇا راهه ڇا رستو—سڀ اهڙا ته سرسبز ۽ ساوا نظر ٿي آيا، ڄڻ قدرت جي ڪنوارَ پنهنجي سينگهار لاءِ ساڙهيءَ بنائڻ جو ارادو ڪيو هو! وري ان ساڙهيءَ سطح تي رنگ برنگ، گوناگون گلن جي جڳمڳ ۽ جهرمر هئي، تنهن هيڪاري مٿين خيالن جي تصديق ٿي ڪئي—ڇو ته قسمين قسمين گلن، ساڙهيءَ سطح جي ساڙهيءَ تي لعلن ۽ هيرن، جواهرن ۽ جعفرن جي جوت جتائي ٿي. ڇا ڏسون ته ڊومڻ ۽ ڏيورَ، تَلَ ۽ ترائين جي ڪنار ڪنار سبزه زار بنائي هئي. لَلر ۽ لَنبَ، جبل جي جسم کي زمرد جو جامو پهرائي، عجب گلڪار لڳائي هئي. نرم نرم وڻائتي زمين تي مرڪ ۽ مکڙين جي موج؛ هيٺي هُتي، جتي ڪٿي، ميها ۽ مُنگها پُوج. ڏنار ڪٿوريءَ پنهنجي خوشبوءِ ڪستوري پٽن تي پکيڙي، مارو ماڻهن جو مغز معطر ڪيو ٿي. ڳاڳيون ۽ ڳاڳا، ڳم ۽ ڳنڊير—سڀ بولڊَ، برسي، بود ۾ آند هئا. جبل جي جاکوڙن ڪري، البت اڄ جي آسات هئي. پاڻيءَ پيئڻ جي ارادي سان ڪنهن چشمي جي ڳولا ۾ هلياسين...

"...ڏسون ته مارا! چوطرف ڊامڻ ۽ ڏيور سان ملڪ سرسبز ٿيو پيو آهي. ڪنهن طرف ڏنار ۽ ميهار، ڳنوار ۽ ريڍار، مال کي مچر مهي کان بچائڻ لاءِ ماڳ ۽ مڪان بنايو ويٺا آهن، ته ڪنهن پاسي وساڻ ۽ چوهاڻ ڳڏهن جا وٿاڻ ٺاهيو ويٺا آهن. مارُو ماڻهو مهمان نواز ته مشهور آهن، سو ويچارا تڏا توئريون، رليون راڻتا ڪٽي آيا. اسان کي آب عزت سان ويهاري، خوب ڪيڪاري، پنهنجي منهن موٽي ويا. جان ڏسون ته ڪو پيو آڻي ڏڌ، ڪو ڏهي، ته ڪو مکڻ ته ڪو مٺهي؛ ڪنهن جنڊ جي پٽڙ جهڙي جوئر جي ماني، ڪنهن رَيڻن جي رپ، ته ڪنهن ٻاجهريءَ جي ماني، ڪٿي آڻي اڳيان رکي. خير، ڪجهه کائي، باقي شڪرادائيءَ سان مالڪن کي موٽائي ڏنوسين. ماني کائڻ بعد، ڀرازيءَ جي رسم رواج موجب، هڪٻئي کان خبرون چارون ورتيوسين.

"شام ويجهي ٿيندي ويئي. مال جي موٽڻ جي مهل هئي؛ سو اسين به ڌورن جي موٽڻ جو تماشو ڏسندا وياسين. ڏسـ ڪ پاسي کان ڪاريون ڪنڍيون، ڪُجرون ۽ ڪنبيون،

مينهيون متاريون، ٻڌليون ٻڌاريون، وڻاڻ ڏي ڏڪنديون ڌوڙنديون وڃن، ته ٻئي پاسي کان ڪاريون ڪانوريون، ٻگيون ۽ ٻئوريون ڳانيون، سايون ڊايون، رنيڻديون، ڪيري ڏي ڪاهي ٻيون وڃن؛ ٽئين پاسي کان وري ٻڌليون ڀريون، ڪاريون ۽ ڪمريون ڀڪريون، ڀيراٽ ڪنديون، پنهنجي واڙي ڏي وريون؛ ته چوٿين طرف کان دنبا ۽ دنبيون، رڍون ۽ ڪوڪيون، ٻي-ٻي جي ٻاڪار ڪنديون، لوڙهي ڏانهن لڙيون.

”آخر، جبل جو جنسار ڏسي، پاهه پلر پٽ پڻسي، ساڳئي ٻيچري جي وسيلي جبل کان هيٺ لهڻ جي ڪوشش ڪئيسين. نيٺ، نمي ڪمي، هيرَ پٽَ تي پهتاسين. گهوڙا مجاور هٿ ڳهرائي، ڪُميت ڪُڏائي، اچي پنهنجي مڪان تي پهتاسين.“

[سيد ميران محمد شاهه جي مضمون ”گنجي ٽڪر جو سير“ مان اقتباس، شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جي مرتب ڪيل ڪتاب ”چونڊ سنڌي نثر ۽ نظم“ تان ورتل؛ چونڊيندڙ نارائڻ شرما، حيدرآباد، سنڌ.]

- ”زندگيءَ جي قافلي جي راهه ۽ پيچ کان ته هر مسافر واقف آهي، پر ان جي آخرين منزلگاهه ڪهڙي آهي، ان جي ڪنهن کي ڄاڻ آهي؟ مخلوقات ماضيءَ مان نڪري، حال لتاڙي، وڃي مستقبل ڏانهن وک وڌائيندي؛ مگر اهو ماضي ڪٿان ۽ ڪڏهن شروع ٿيو، ۽ مستقبل ڪٿي وڃي ڇيهه ڪندو، ان جو به ڪو پتو پار آهي؟ جنهن کي اسين ’اڄ‘ ٿا سڏيون، سو ’ڪالهه‘ ۽ ’سڀاڻي‘ به آهي. ’حال‘ ماضيءَ ۽ مستقبل جي وچ ۾ صحيح سنڌو آهي، جنهن کي پنهنجي سر ڪا هستي ڪانهي: هيءَ هڪ سنڌو آهي جو ماضيءَ ۽ مستقبل کي ملائڻ لاءِ نهايت ضروري ۽ ڪارائتو آهي، پر انهن کان سواءِ سندس وجود بيڪار ۽ بيسود آهي. ان سبب ڪري، اُئين ڪٿي چئجي ته حقيقت آهي ئي ’ماضيءَ‘ ۽ ’مستقبل‘ کي، ’حال‘ جڻ آهي ئي ڪونه. پر، ماضي ختم ٿي چڪو آهي، ان ڪري ’مستقبل‘ جو ئي ويچار ڪرڻ گهرجي— جيتوڻيڪ اهو ماضي ئي آهي، جو حال ۾ پنهنجن لشيب ۽ فراز جي تجربن سان آئيندي جو اعليٰ رهبر ثابت ٿي سگهندو.“

[ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي، ’خادم‘، جي لکيل مضمون ”وقت“ مان ورتل هڪ ٽڪرو؛ چونڊيندڙ قطب صديقي، حيدرآباد، سنڌ.]

- ”اڄوڪي زماني ۾ سائنس جي ترقي، هنر ۽ ڪاريگريءَ جي وک، ۽ مادّي مزن ۽ عيشن جا اڪيچار وسيلا ڏسي عقل چرخ تي ٿو وڃي. جسماني ۽ حواسي خوشين جي ته حد ئي ڪانهي. پر ان ڪشمڪش پريءَ زندگيءَ جي تهه ۾ وڃبو، ته ڏسبو ته آنند ۽ شانتي بلڪل گهٽجي ويا آهن. هڪ طرف قومن جو پاڻ ۾ نفاق، جاتي جهيڙا، ذات پات جا ويڇا، جدا جدا ڌرمن جا تنگ دائرا، فساد، پرانتيپڻي جي ڇڪتاڻ، ٻولين جا رڳڙا ۽ کهرو اٻيٽ، ته ٻئي طرف سرمائيداري ۽ سامراجي لڙايون، ويچار-ڌارائن جو ٽڪر، يعني شاهوڪاري-غريبي

۽ اوچ-نيچ جو تڪرار! ائين ٿيو ڄڻ ته، گويا انسان ڪن جهونن سنسڪارن ۽ ريتن رسمن يا دماغي نين ايجادن ۽ آرٽڪ اصولن جو غلام بڻجي پيو آهي، ۽ انسانيت بدران حيوانيت مٿس غالب ٿيندي ٿي وڃي. هاڻي ان آگ ۽ آنڌ جي ٻرندڙ جوالا مکيءَ مان ڪيئن ڇوٽڪارو ملي، ۽ ڪيئن سک ۽ شانتيءَ جي جيوَن بسر ڪجي، تنهن جو طريقو مهاپُرشن آدجُڳاد کان اهو ٻڌايو آهي ته سڀني کي ايشور جو روپ سمجهو، ته سڀني جنجالن کان مُڪت ٿيو. اهو جيوَن جو ڀيد سٿرو سمجهه ۾ نٿو اچي، ۽ عام لاءِ عمل کان ٻاهر آهي. تنهن سواءِ، چالو زماني جا نوان مسئلا اچي کڙا ٿيا آهن، جن جي ڇنڊڇاڻ ۽ حل لاءِ ڪو ٻڪڙڪ مفيد علاج آهي ته اهو—"تو ۾ رهه، مان ۾ رهان!"

[’سرسوتي ساهتيه گهر‘، بمبئي، جي ڪتاب "سالڪن جا سخن"
تان ورتل اقتباس؛ موڪليندڙ محمد اشرف ملڪ، ميرپورخاص، سنڌ.]

—"مون پنهنجي پريميءَ کي خط لکيو—اهڙو ته درد ڀريو، جهڙي منهنجي دل؛ ۽ ايترو ته وڏو، جيڏو قيامت جو انتظار! منهنجو محبوب ان خط کي پڙهندو، ۽ ڳاڙهو ٿيندو— جهڙو گلاب جو گل! ڇا توکي معلوم آهي، سکي، ته ڇو ٿڙندو منهنجو پريمي؟ انهيءَ ڪري، جو مان انهيءَ خط ۾ ڪجهه به ته نه لکي سگهيس... پنهنجي نالي کان سواءِ! جڏهن مان خط لکي ويٺيس،... توکي خبر آهي ته ان وقت ڇا ٿيو؟ خط جي ڪاغذ تي منهنجي محبوب جي تصوير اچي ويئي—ڪهڙي نه وڻندڙ، ڪهڙي نه سُندر—ان تصوير جي قدمن ۾، سکي، مون پنهنجو نالو لکي ڇڏيو...!

"مون پنهنجي پريميءَ کي خط لکيو، سکي! اهڙو ته درد ڀريو، جهڙي منهنجي دل! سکي، اها ڊسمبر جي هڪ ٿڌي رات هئي. سردي پنهنجي جوڀن تي هئي. هو منهنجي در تي آيو. در اندران بند هو. در کڙڪايائين،... منهنجو نالو وٺي پڪاريائين،... پر مان سُتل هيس، مون ڪجهه به نه ٻڌو. هن ستار تي هڪ مڌر گيت ڇيڙيو، پر ته به منهنجي اک نه کُلي...... پوءِ هو هليو ويو! صبح ٿيو. آفتاب جي ڪرڻن ۾ روشني ۽ گرمي هئي، پر منهنجي دل تاريڪ ۽ جسم سرد هو. سج جي روشنيءَ ذري ذريءَ کي سونو بڻائي ڇڏيو، پر مان دنيا ۾ سڀ کان مفلس هيس...

هاڻي مان پريشان آهيان، سکي! پنهنجيءَ ننڊ کي پِٽيان ۽ ٻارانا تي ڏيان، سڄي رات اکين ۾ گذاريان ٿي... پر افسوس، هاڻي هو ڪڏهن به نٿو اچي...!"

[حميد سنڌيءَ جي ڪتاب "سيميءَ" مان ورتل؛
موڪليندڙ غياث الدين جوڻيجو، حيدرآباد، سنڌ.]

علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون

پهرين سنڌ "سنڌي ادبي سنگت" ڪانفرنس

(٦-٧ فيبروري، ١٩٦٠ع: بسنت هال، حيدرآباد، سنڌ)

گذريل فيبروريءَ ۾، حيدرآباد جي مشهور 'بسنت هال' ۾ پهريون ڀيرو وڏي پيماني تي 'سنڌي ادبي سنگت' جي سنڌ-ڪانفرنس ٿي گذري، جنهن ۾ سنڌ جي گهڻن ئي شهرن مان سنگت جي اديبن ۽ شاعرن شرڪت ڪئي. 'سنڌي ادبي سنگت' حيدرآباد جي سهاري سان سڏايل هيءَ ڪانفرنس ٻن ڏينهن تائين جاري رهي، جنهن ۾ ترتيبوار مقالن، افسانن ۽ شعر شاعريءَ جون ڪل ٽي نشستون رٿيل هيون. ڪانفرنس جو افتتاح حيدرآباد جي ڊپٽي ڪمشنر مسٽر ابو نصر ڪيو.

پهرين ڏينهن، ڇنڇر ڇهين فيبروري، شام جي ڇهين بجي، مقالن جي پهرين نشست ٿي، جنهن جي صدارت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊين آف فئڪلٽي آف آرٽس، سنڌ يونيورسٽي، ڪئي. ان ۾ ڪل ست مقالا پڙهيا ويا: (١) عبدالغفور انصاري، "سنڌي مختصر افسانو"؛ (٢) 'تنوير' عباسي، "سنڌي جديد شاعري"؛ (٣) شيخ حفيظ، "جمال ابڙي جا افسانا"؛ (٤) غلام علي الانا، "سومرن جي دور جي سنڌي شاعري"؛ (٥) عبدالجبار 'شام'، "سنڌي ڪافي"؛ (٦) سروپچندر 'شاد'، "تنقيد ڇا آهي"؛ ۽ (٧) شمشيرالحيدري، "سنڌي ثقافت". مسٽر غلام حسين ڪؤنريجي ٻنجي تي ڪوهياري پيش ڪئي، ۽ مسٽر ڪريم بخش بلوچ چنگ وڄايو—اهي ٻئي شوقيه فنڪار آهن. نشست جي ڪارروائي ختم ٿيڻ بعد، فلم 'نئون ڪرنٽو' پڻ ڏيکاري وئي.

ٻئي ڏينهن، آچر ستين فيبروري، شام جي ٽين بجي، ڪانفرنس جي ٻي نشست مشهور افسانهنگار محترم ابن الياس سومري جي صدارت ۾ ٿي، جنهن ۾ سنگت جي ڪيترن ئي ڪهنه مشق ۽ نون افسانهنگارن جون منتخب تخليقون پيش ٿيون. ساڳيءَ ئي نشست ۾ سنڌي افساني بابت هڪ مباحثو پڻ ڪيو ويو، جنهن جي ابتدا مرزا مراد علي 'اختر' جي افتتاحي مقالي، "مختصر افساني جو فن"، سان ٿي.

ساڳئي ڏينهن شام جو ڇهين بجي مشاعرو ٿيو، جنهن جو افتتاح سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر ڊاڪٽر رضي الدين صديقيءَ ڪيو، ۽ ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم 'خليل' ان جي صدارت ڪئي. مشاعري ۾ اٽڪل ٽيهارو کن شاعرن، مختلف صنفن ۾ پنهنجو ڪلام پيش ڪيو. وچ ۾ "سگهڙن جي ڪچهري" ٿي، جنهن ۾ ڀيڙي فقير ۽ سندس ساٿين ڳجهارتن جي ڏي-وٺ

ڪئي. آخر ۾ ٺي ٺهراءَ پاس ڪيا ويا، جن مان سڪ ٺهراءُ تعليم ڪميشن جي رپورٽ ۾ ذريعءِ تعليم جي تبديليءَ بابت ظاهر ڪيل سفارشن جي باري ۾ هو، جنهن جو متن هيٺ درج آهي؛ باقي ٻن ٺهرائن مان، هڪڙي ۾ مرحوم حاجي محمود 'خادم' لاڙڪاڻوي، مرحوم 'اختر' هالائي، ۽ مرحوم نوازعلي 'نياز' جعفريءَ جي وفات تي افسوس جو اظهار ڪيو ويو، ۽ ٻئي ٺهراءَ ۾ سرڪار کي گذارش ڪئي ويئي ته 'ڪينجهر ڍنڍ' تي 'ڪاري ڍنڍ' جي ڏالي رکڻ سان ان جي ادبي ۽ تاريخي پس منظر ۽ روماني روايتن کي ضرب پهچندي، تنهنڪري مناسب آهي ته انهيءَ ڍنڍ تي 'ڪينجهر' جو اصل نالو رهڻ ڏنو وڃي.

ڪانفرنس جون ٽيئي نشستون نهايت ڪامياب رهيون. هر طبقي جي حاضرين وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي، ۽ مقامي توڙي ٻاهران آيل سنڌ جي ڪيترن ئي اديبن جو معياري مواد پيش ٿيو. ڪانفرنس جي مفصل ڪارروائي، افتتاحي ۽ صدارتي تقريرون، پيش ٿيل مقالا، افسانا ۽ شعر وغيره، اميد ته 'مهراڻ' جي ايندڙ پرچي ۾ پيش ڪنداسين. — ادارو

ٺهراءُ

"سنڌي ادبي سنگت' جي هيءَ سنڌ-ڪانفرنس، تعليم ڪميشن جي قومي تعليم بنسبت ظاهر ڪيل سفارشن ۾ صفحي '٢٩٠' تي آيل انهيءَ تجويز تي تشويش جو اظهار ٿي ڪري، جنهن مطابق، اولهه پاڪستان صوبي جي سنڌ ۽ سرحد علائقن ۾ اڙدو زبان کي ابتدائي ٽئين درجي کان لازمي ڄاڻائيندي، حيدرآباد ۽ خيرپور ڊويزنن ۾ ڇهين درجي کان اڙدو کي تعليم جو واحد ذريعو ٺهرايو ويو آهي. تعليم ڪميشن جي انهيءَ اصول تي پوري غور ۽ خوض ڪرڻ بعد، سنڌ جي اديبن، شاعرن، عالمن، تعليمي ماهرن ۽ سنڌي ڳالهائيندڙ شهرين جو هيءُ اجلاس محسوس ٿو ڪري ته سال '١٩٦٣ع' کان سنڌ علائقي ۾ موجوده رائج تعليمي ذريعي (يعني سنڌي زبان) کي اڙدوءَ ۾ بدلائڻ سان سنڌي علم ادب، زبان ۽ ثقافت جي ترقيءَ جا دروازا هميشه لاءِ بند ٿي ويندا، ۽ هتي جي موجوده تعليمي ادارن جو وجود پڻ خطري ۾ پئجي ويندو، جنهن جو اثر پاڪستان جي اڌ ڪروڙ سنڌي ڳالهائيندڙن ۽ سندن ايندڙ نسلن تي بيحد بڇڙو پوندو.

"هن اجلاس جو خيال آهي ته جيڪڏهن پاڪستان جي مختلف علائقائي زبانن، ادب ۽ تعليمي ادارن کي زنده رکڻو آهي، ته پوءِ انهن کي آزاديءَ سان وڌڻ ويجهڻ جا موقعا ڏيڻ گهرجن. لساني، تعليمي توڙي نفسياتي لحاظ کان، ڪنهن به نسل جي صحتمند تعليم ۽ تربيت صرف اهڙيءَ صورت ۾ ئي ممڪن ٿي سگهي ٿي، جڏهن ان جي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جو ذريعو سندس 'مادري زبان' کي ٺهرايو وڃي.

"هيءَ ڪانفرنس حڪومت پاڪستان کي زوردار گذارش ٿي ڪري ته سنڌي زبان پاڪستان جي هڪ تمام قديم، ترقي يافته، شاهوڪار، ۽ تاريخي، علمي ۽ ادبي زبان آهي،

جنهن کي پاڪستان جي هڪ اهم حصي جي مادري زبان هجڻ جو شرف پڻ حاصل آهي، جيڪا گذريل ڏيڍ صديءَ کان سنڌ صوبي جي سمورين تعليمي درسگاهن ۾ ذريعهء تعليم رهندي آئي آهي، ۽ جيڪا پاڪستان جي هڪ وڏي علائقي جي معاشي ۽ معاشرتي، ذهني ۽ فڪري ترقيءَ جو ذريعو بنيل آهي، تنهن جي موجوده حيثيت کي نظرانداز ڪرڻ پاڪستان جي باشندن جي هڪ وڏيءَ اڪثريت کي سندس ذهني پرورش جي حقيقي ذريعي کان محروم ڪرڻ جي برابر ٿيندو، ۽ اها ڳالهه سڄيءَ طرح ملڪ جي اجتماعي توڙي انفرادي، علمي توڙي ادبي، تعليمي توڙي تهذيبي ترقيءَ تي اثرانداز ٿي سگهي ٿي: تنهنڪري ضروري آهي ته سنڌي زبان کي سنڌ جي سمورين مڊل ۽ سيڪنڊري سڪولن توڙي ڪاليجن ۾ ذريعهء تعليم جي حيثيت سان بدستور بحال ۽ برقرار رکيو وڃي."

يوم لطيف

(۱۰-آڪٽوبر، ۱۹۵۹ع: گورنمينٽ گرلس ڪاليج، حيدرآباد)

گذريل ڏهين آڪٽوبر ۵۹ع تي، حيدرآباد جي گورنمينٽ گرلس ڪاليج طرفان 'يوم لطيف'، علامه ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم جي اهليه محترمه، بيگم خديجه، جي صدارت ۾ ملهايو ويو. "ڀٽائي رحه، سڄڻ مُورمين جو شاعر" جي عنوان تي، بيگم صاحبه جي ڪيل صدارتي تقرير مان چند ارشادات پيش ڪريون ٿا. ---ادارو.

"سياڻيون ڀينرو! سنڌ جا ايندڙ ادبي گوهر به اوهانجين گودن ۾ پلجي وڏا ٿيڻا آهن. انهن کي آها سُتي سرڪايو، جنهن سان هو سنڌ جا سُپَل سپوت پٽ ثابت ٿين: مهراڻ جي من موهيندڙ مٺيءَ ٻوليءَ جي عظمت ۽ محبت انهن جي دماغ ۽ دل ۾ نِنڍي هوندي کان ٿي ويهاريو.

"منهنجي حقير راءِ هيءَ آهي ته مڪتبن ۾ کهڙو به نصاب ٻارن کي ڪرائيندا هجن، پر جيڪڏهن هرڪا ماءُ ۽ پيءُ اهو ڪم پاڻ تي هموار ڪري ته پنهنجي ٻار کي سنڌي پرائمر ڪتاب پاڻ ئي گهر ۾ پاڙهي ڇڏي، ته اها ڪافي خدمت ٿي. تجربو ڪري ڏسو ته خبر پوندي ته ڪيئن نه اسان جا معصوم مٺڙا پنهنجيءَ مٺيءَ ٻوليءَ کي چاهه سان ٿا پڙهن، ---۽ لنئين نصيحت‌آميز بيتن جو ورد هنن جي واتان ٻڌي، دل کي ڪيڏي نه راحت ٿي اچي!

"عربي، پارسي، انگريزي ۽ اُردو---سڀ ئي زبانون پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي اسان لاءِ اهم آهن: انهن جي سکڻ ۽ ڳالهائڻ سان اسان جي ٻولي پاڻ وڌيڪ جلاءَ دار ٿئي ٿي: پر جنهن مهل پنهنجيءَ سماجيءَ سنڌيءَ ۾ ٻچن سان سخن ڪجي، ته ڪوشش اها هجي ته نج ۽ سليس اکر ڪم آڻجن، جو ٻار جي دل جي ڦرهيءَ تي نقش پائدار ٿي وڃي.

”ڀٽائي رحه جا شائق ۽ شارح به اهوئي ڪلمو پڙهندا رهيا ته شاهه کي پڙهڻ ۽ پوريءَ طرح پروڙڻ گهرو ٿا ته ٻوليءَ جو علمي اڀياس ڪريو، ۽ ان جي وسيلي سنڌ جي تاريخ کي نئين سر آجاريو. الهيءَ ليک ڪم ۾ اسان عورتن کي پٺتي پوڻ نه گهرجي — بلڪ مردن کان به اڳڀرو وک کڻڻ لاءِ تيار ٿيڻ گهرجي — ۽ ڀٽائي رحه جي سورمين جو سبق پڙهي، انهن وانگر همت هٿ ڪري، عمل جي ميدان ۾ نڪري نروار ٿيڻ کپي. هيل تائين جيڪا غفلت ۽ لاپرواهيءَ جي ننڊ ڪئي اٿئون، تنهن مان سجاڳ ٿيڻ گهرجي. ڀٽائيءَ رحه جا اکر ڪيئن نه ڪنن ۾ پيا پُرن:

’ستا اُٿي جاڳ، ننڊ نه ڪجي ايتري، سلطاني سهاڳ، ننڊن ڪندي نه ملي!‘

”وقت هٿان گهڻو نڪري ويو آهي. ٻيا سڀ منزل تي پهچڻ لاءِ ڊوڙي رهيا آهن. اسين اڃا ننڊ مان ليڙ نٿا ڪوليون. جي ڪٿي ٿورو سجاڳ ٿيون به ٿا، ته به اها خبر ڪانه ٿي پوي ته اسين ڪيترو ٻين کان پٺتي پئجي ويا آهيون. زيان جو احساس ئي اسان کي تلافيءَ لاءِ تيار ڪندو.

”هاڻي اهو واحد علاج آهي ته اسان جي نسواني طبقي ۾ سجاڳي پيدا ڪجي ته جيئن عمل لاءِ ميدان ۾ نڪري نروار ٿين.

’تتيءَ ٿڌيءَ ڪاهه، ڪانهي ويلَ ويهڻ جي، متان ٿئي اونداهه، پير نه لهين پرينءَ جا‘“

«آديسي اُٿي ويا، مڙهيون مون مارين!»
(شاهه)

حاجي محمود 'خادم' لاڙڪاڻائي.

هيءَ خبر سنڌي ادب جي خيرخواهن ۽ علم دوست پائرن لاءِ نهايت رنج پهچائيندڙ آهي تہ سنڌي ادب جي خاموش ۽ مخلص شاعر ۽ اديب، الحاج ميان محمود صاحب 'خادم' لاڙڪاڻائيءَ، ٩- جنوري ١٩٦٠ع تي، داعيءِ اجل کي لبيڪ چوندي، وفات ڪئي آهي — انالله و انا اليه راجعون.

سنڌي ادب جي تاريخ ۾ 'خادم' مرحوم جون علمي ۽ ادبي خدمتون ۽ سرگرميون نمايان حيثيت حاصل ڪري چڪيون آهن. سندس خاموش، مخلص، بيلوث ۽ سرگرم علمي شخصيت جي زندگيءَ ۽ علمي ڪارنامن تي تبصري ڪرڻ لاءِ هڪ مختصر تحرير ناڪافي آهي.

مرحوم 'خادم' تونيہ (علوي) خاندان جو فرد هو، ۽ سندس وطن مالوف ٻُنّي تعلقو ميرو خان ضلعو لاڙڪاڻو آهي. پاڻ ٢٩-نومبر ١٨٩٥ع ۾ ٻنيءَ جهڙي ننڍڙي ڳوٺ ۾ ڄائو، ۽ پنهنجي ذاتي صلاحيتن ۽ علمي ادبي خدمتن جي طفيل شهرت دوام جي مقام تي پهتو. سندس ابتدائي تعليم ٻنيءَ جي وڏي عالم ۽ فاضل علامہ حاجي دين محمد جي دارالعلوم کان شروع ٿي. سنڌيءَ ۽ فارسيءَ جي تعليم پوري ڪري، ان ئي مدرسي ۾ عربيءَ جي تحصيل 'شرح ملا جاميءَ' تائين ڪيائين، ۽ عربيءَ ۾ هڪ منتهي طالب العلم وارو استعداد پيدا ڪيائين. ان کان پوءِ سنت سنڌي ۽ انگريزي پڙهڻ لاءِ لاڙڪاڻي جي مشهور مدرسي ۾ داخلا ورتائين. اتي فائينل سان گڏ انگريزيءَ ۾ بہ چڱو استعداد پيدا ڪيائين. ان کان پوءِ وڌيڪ تعليم حاصل ڪري نہ سگهيو، ۽ ان سال حج تي روانو ٿيو. حج تان واپس اچڻ کان پوءِ ذريعہءِ معاش جي تلاش ڪيائين. پيءُ ڪنهن چڱيءَ ملازمت جي نہ ملڻ ڪري، تپيداري پڙهي، تپيدار ٿيو، ۽ اها ملازمت ڪجھ عرصي تائين ڪيائين. اڳتي هلي، سينارٽيءَ موجب، براج کاتي ۾ سپروائيزر ٿيو، جتان ٥٥ سالن جي عمر ۾ رٽائر ڪيائين. تپيداريءَ جي زماني ۾ ٻنيءَ مان لڏي پلاٽي جيئن اچي لاڙڪاڻي جي لاهوري محلي ۾ رهيو، تيئن آخر تائين اتي ئي سڪونت پذير رهيو.

'خادم' مرحوم، پنهنجي علمي ۽ ادبي نقطهٔ نظر سان ان فن شاعريءَ جو معياري شاعر ۽ ناقد تسليم ڪيو ويو آهي، جو فن علمِ عروض جي فني ۽ اصولي موشگافين جو پابند آهي. غزل، جو پنهنجي هيئت جي اعتبار سان لچ فارسي صنف آهي، ان جي لوازمات ۽ فني متعلقات کي ادب ۾ هڪ انفرادي حيثيت حاصل ٿي چڪي آهي. اڙدو شاعريءَ جو پورو ڍانچو غزل جي فارسي صنف سان بنايو ويو آهي. غالب، داغ، مير ۽ ذوق ان صنف جا عظيم شاعر ليکجن ٿا، جن جو اثر اڙدوءَ جي متقدمين ۽ متاخرين پنهي گروهن تي هڪجهڙو پيو آهي. سنڌي غزل به ان ئي هيئت ۽ فن جو مرهون منت آهي.

سنڌي ادب ۾ فارسي ۽ اڙدو غزل جي ترويج ۽ اشاعت ۾ خادم مرحوم جي خدمتن جو وڏو دخل رهندو آيو آهي. غزل ۽ ان جي فن متعلق اڙدودان ناقدن جي عروضي ۽ فني موشگافيون پيدا ڪيون، اهي خادم مرحوم سنڌي اديبن سان روشناس ڪرايون. تغزل ۽ ان جا لوازمات، عروض ۽ ان جا اصول، حرڪات سڪنات جا قاعدا، اقسام قافيه، عربي ۽ فارسي بحر، عيوب ۽ فڪ اضافت، تنافر، تعقيد ۽ تعقيب جا مباحث، سنڌي ادب ۾ خادم صاحب ئي مروج ڪيا. اڄ سوين سنڌي اهڙا آهن، جن جي عروضداني 'خادم' جي تنقيدي مقالن، خطن ۽ تبصرن تي مبني آهي.

ان فن ۾ سندس ننڍڙو ڪتاب "رياض البلاغت" جهونو ۽ معياري ڪتاب ليکجي ٿو، جنهن سان مبتدي ۽ قادرالڪلام شعراي ڪرام اڄ به مستفيد ٿي سگهن ٿا، جنهن ۾ نهايت دلنشين ۽ آسان پيرايي ۾ عروض ۽ ان جا مفيد ۽ ضروري مسئلا پيش ڪيل آهن. ان کان سواءِ سنڌي زبان جي مختلف جهونين ۽ نين اخبارن — الوحيد، سنڌ زميندار، ستاره سنڌ، الحقيقت، مسلمان، بيداري؛ ۽ جهونن رسالن — جامع، بهار اخلاق، الاسلام، تحفهٔ احباب، اصلاح، جعفر زٽلي، ڪچڪول، مخلص، ڪاميابي، الڪاشف، الهمايون، ترقي، مصطفي (لاڙڪاڻو)؛ ۽ تازي دور ۾ روح ادب، نئين زندگي، شاعر (حيدرآباد)، طالب المولي (دادو)، مهراڻ (نئون ۽ پراڻو دور)، ۾ به خادم صاحب فن عروض ۽ غزلگوئي ۽ تنقيدي اصولن جي وقت بوقت چنڊڇاڻ پئي ڪئي آهي. سندس انهن علمي ڪاوشن ۽ تنقيدي تبصرن کي سنڌي ادب ۾ وڏي اهميت حاصل آهي. ڪاش، ان پوري مواد کي نئين سر سهيڙي شايع ڪيو وڃي.

'خادم' مرحوم جي خاموش ۽ مخلصانه خدمتن ۾ 'انجمن سازي' ۽ 'بزم آرائيءَ' جو هڪ مستقل باب آهي. مرحوم مرزا قليچ بيگ کان وٺي اڄ تائين، جي به علمي ادبي محفلون، بزمون ۽ تنظيمون رهيون آهن، انهن ۾ خادم مرحوم جو وڏو هٿ هوندو هو. نئين دور ۾ 'آل سنڌ ادبي ڪانفرنس' جو رواج به خادم مرحوم جي ڪوششن جو مرهون منت آهي. "جمعيت الشعراء سنڌ" ۽ "سنڌي سڌار سوسائٽي" جي تشڪيل ۽ تعمير ۾ خادم صاحب جي خدمتن کي وڏو دخل آهي. مرزا قليچ بيگ، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مرحوم محمد هاشم

مخلص، مرحوم شمس الدين بلبل، علي محمد قادري ۽ جيٺمل پرسرام جهڙن جهونن بزرگوارن سان گڏ بيهي، خادم صاحب جيڪا سنڌي ادب جي خدمت ڪئي آهي، اها وسارڻ جهڙي نه آهي.

”جمعيت الشعراء سنڌ“ جي اهتمام سان لاڙڪاڻي، دادو، نوابشاهه، ميهڙ، جيڪب آباد، سکر، ٺٽي، حيدرآباد، خيرپور ميرس ۽ ڪراچيءَ ۾ جي به آل سنڌ ادبي ڪانفرنسون ٿيون آهن، تن جو سرگرم ڪارڪن ’خادم‘ مرحوم ئي هوندو هو. ڪانفرنس جي ابتدائي مرحلي ڪان آخر تائين، پورو انتظام خادم جي تجربيڪاريءَ ۽ فني مهارت جو مرهون منت رهندو آيو آهي. صدارتي خطبا تيار ڪرڻ، استقباليه تقريرون لکڻ ۽ ڇپائڻ، دعوتناما لکڻ ۽ پوسٽ ڪرڻ، اخبارن ۾ پروپئگنڊا ڪرڻ، فند گڏ ڪرڻ، مهمانن جي رهائش جو انتظام ڪرڻ، چوند اديبن ۽ فنڪارن کي گهرائڻ، ريزوليشن لکڻ ۽ چنڊ ڇاڻ ڪرڻ، مختلف فيصلن کي عملي صورت ڏيندڙ ڪاميٽيون ٺاهڻ، وس وارن سان ملڻ لاءِ وفد بنائڻ: مطلب ته سڀنيءَ کان سگهي سوڊو ڪم خادم صاحب پاڻ تي وسائيندو هو.

ڪانفرنسن کان سواءِ، طرحي مشاعرا به خادم صاحب جي ڪوشش سان سنڌ ۾ روشناس ٿيا. انهن جو بنياد اگرچه اڳ ۾ پئجي چڪو هو، پر مشاعرن کي باقاعدي تشڪيل ڏيڻ، مصرع طرح ڏيڻ، ان تي نوآموز شاعرن جي آيل ڪلام جي اصلاح ڪرڻ، نون شاعرن کي وڏين محفلن ۾ کڙو ڪرڻ، کين داد ۽ تحسين ڏيڻ، کين همت‌افزائيءَ جا خط لکڻ، سندن ڪلام جو انتخاب ڪنهن رسالي يا اخبار ۾ شايع ڪرائڻ، نون شاعرن کي بهترين تخلص ڏيڻ — اهي‌سڀ خاموش خدمتون آهن، جن کي ڪڏهن به سنڌي ادب جا گهڻگهرا وساري نٿا سگهن.

شاعريءَ سان ۽ خاص طور غزل سان تعلق، سندس استاد ڊاڪٽر عبدالمجيد صديقيءَ جي حوصله افزائيءَ ۽ مشفقانه تربيت جي ڪري ٿيو. ڊاڪٽر صديقي مرحوم اڪبر الهه‌آباديءَ جو شاگرد رشيد هو، ۽ فن عروض جو ماهر ۽ قادرالڪلام استاد هو. خادم مرحوم، فن جي تربيت ۽ تڪميل لاءِ، باوجود ذاتي مطالعي ۽ ذوق جي، هڪ ماهر ۽ استاد وٽان تربيت حاصل ڪرڻ کي افضل ڄاتو، لهاذا عروض جا معياري ۽ مستند ڪتاب، سبقاً سبقاً، پنهنجي استاد مرحوم کان پڙهيائين — حتاڪ ”بحرالفصاحت“ جهڙن ضخيم ۽ مغلق، پراڻيءَ طرز جي ڪتابن تي به عبور حاصل ڪيائين.

’خادم‘ صاحب باضابطي ۱۹۱۵ع ۾ استاد کان پاڪر ۽ سَنَد حاصل ڪئي، ۽ نومشقيءَ جو دور ختم ڪري، ۱۹۱۷ع کان ڪلام چوڻ ۽ ڇپائڻ شروع ڪيو. سندس علمي ۽ ادبي مصاحبن ۾ عبدالله عبد عاقلي، اياز قادري، رشيد لاشاري، حامي، جامي، اثر، ناظر، نظام، آغا گل، خواب، نظامي، عاشق ۽ فدا جا نالا اچن ٿا. هندو شاعرن سان دلگير، دڪايل ۽ رام پنجواڻي به سندس فن ۽ شخصيت جا قدردان هئا. ’بيوس‘ جهڙو عمر رسيده شاعر به سندس اصلاح ۽ مشوري کي عزت جي نگاهه سان ڏسندو هو. سنڌي ٻوليءَ جا وڏا عالم سندس سنڌيءَ متعلق

پيش ڪيل تجويزن کي قابل غور سمجهندا هئا.

تقسيم کان پوءِ واري دور ۾ پاڪستان جي قومي ٻوليءَ متعلق اٿاريل شور و شر ۾ خادم صاحب سنڌي ٻوليءَ جي بحاليءَ لاءِ تمام گهڻو پاڻ پتوڙيو. خاص طرح ڊاڪٽر دائود پوٽي، مخدوم محمد زمان طالب المولى، علي محمد راشدي، ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ سان رفيق ڪار ٿي، ڪراچيءَ ۾ آل سنڌ ادبي ڪانفرنس ڪوٺائي، نهايت پُرامن ۽ علمي طرح سان احتجاج ڪرايائين، ۽ پوريءَ ڪراچيءَ تي واضح ڪيائين ته سنڌي به علم وادب، زبان ۽ فن جي حيثيت سان وڏو مقام رکن ٿا، ۽ انهن جي ٻولي ڪنهن به حيثيت سان نظرانداز نٿي ڪري سگهجي.

سندس خدمتن کي اڳيان رکي کيس ”باباي سنڌي“ ۽ ”مخدوم الشعراء“ سڏيو ويو؛ پر پاڻ شهرت کي پسند نه ڪندي، انهن لقبن کي ترڪ ڪري، مثال قائم ڪيائين ته لقبن جي اضافي تعريف جي ڪا ضرورت ڪانه آهي: ”عطر آنست که خود ببويد“. خادم مرحوم سچ پچ ته مسلمانن ۾، بلبل ۽ مخلص، قليچ ۽ صغير سيوهاڻي، دائود پوٽي ۽ وفائيءَ کان پوءِ، سنڌي ادب ۽ فن جو سچو پچو ”خادم“ هو. سندس معاصر دوستن ۾ مخدوم طالب المولى، ضياءالدين بلبل، ڊاڪٽر خليل، عثمان علي انصاري، شيخ عبدالله عبد، حافظ احسن، غني، عبدالله چنه، محبوب علي چنه، عبدالواحد سنڌي، مولائي شيدائي، منظور نقوي، جوش، خواب، سرور، خالدي ۽ لطف الله بدويءَ جهڙا اديب موجود آهن، جي سندس خدمتن جو اعتراف ڪري رهيا آهن.

سنڌ جي تنقيدي تاريخ ۾ هڪ اهڙو تلخ ۽ تخريب پسند تنقيدي دور به گذريو آهي، جنهن ۾ سنڌ جي وڏن وڏن شاعرن ۽ اديبن جا ناقدانه معرڪا ٿي گذريا آهن، جن ۾ ڪيترن بي تعلق ۽ غيرجانبدار اديبن تي به سخت تنقيدي حملا ٿي چڪا آهن؛ جن ۾ ڪي پس پرده رهي، تماشائي ٿي، ٻين کي ويڙهائيندا هئا، ته ڪي ڏونري تي هٿ هڻي، تنقيد جو سونٽو هٿ ۾ کڻي، ڪامو سچار تي، چڱن جون پڳون لاهيندا هئا. ان دور ۾ نظامي، واصف، بيوس، گربخشاڻي، لطف الله بدوي، رشيد لاشاري، ضياءالدين بلبل، جمعو خان غريب، احسن، مراد علي ڪاظم، محمد خان غني، عبدالله چنه، شيخ عبدالله عبد، ماستر بشير، گدائي، حافظ حيات شاه، سرور ۽ عارف المولى جا نالا ملن ٿا، جن مان ڪي معتوب ۽ مظلوم رهيا ته ڪي حمله آور ٿيا ته ڪي تماشائي. اهو پورو دور اڄ به پنهنجي مواد جي حيثيت سان وساري نٿو سگهجي. بهرحال، هڪ علمي دور هو، جو 'خادم' جي شخصيت سان ڪنهن نه ڪنهن صورت سان وابسته هو. رب ڪريم شال کيس مرهي ۽ سندس مغفرت ڪري!

سندس ڇپيل تصنيفات ۾ 'شمشير اسلام' ۽ 'خنجر هلال' اڙدوءَ تان ترجمو ڪيل ناول آهن، ۽ 'رياض البلاغت'، 'اخلاقي خون'، 'ستاره سنڌ' ۽ 'امام مهدي' تاليف ڪيل آهن. اڻڇپيل ڪتابن ۾ سندس خود نوشت سوانح عمري، ۽ 'محمود اللغات' موجود آهن. ان کان سواءِ سنڌ جي سيني اخبارن ۽ رسالن ۾ سندس مقالا ۽ تبصرا موجود آهن، جي به فن جي حيثيت سان پنهنجو مقام رکن ٿا.

خادم صاحب، پوئين دور ۾ دائم المريض رهيو، ۽ سالن جا سال صاحب فراش رهيو. تاهم، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي مسئلن متعلق ڪنهن به ميٽنگ، بزم، محفل يا ڪانفرنس کي قضا نه ڪيائين. ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد جهڙن دور دراز شهرن تائين به پاڻ ڪٺائي اچي شريڪ ٿيندو هو. نه فقط شرڪت ڪندو هو، پر تجويزون لکندو هو؛ ۽ بعض وقتن تي وفدن ۾ به پاڻ ڪٺائي، وزيرن جي درن تي هلندو وتندو هو. رب ڪريم شال سندس خدمتن کي قبول فرمائي!

حاصل ڪلام، سنڌي ادب جي هن مخلص ۽ خاموش اديب، ٦٥ سالن جي عمر ۾، چنچر ڏينهن، ٩-جنوري ١٩٦٠ع تي وفات ڪري، دوستن کي اشڪبار ڪيو آهي. رب ڪريم شال کيس مرهي! —انا لله و انا اليه راجعون. (غ. م. گ.)

مرحوم 'عاجز' ساڪرائي.

مرحوم 'عاجز' ساڪرائي، سنڌ جو ڪهنه مشق شاعر به آخر الوداع ڪري ويو. مرحوم جو تعلق مغليه خاندان جي چغتائي شاخ سان هو. مرحوم 'عاجز' ١٨٨٧ع ۾ ڄائو، ۽ ٢٥-جولاءِ ١٩٥٩ع تي ٧٢ سالن جي طويل عمرگذاري، حيدرآباد ۾ وفات ڪئي آهي. سندس والد ماجد جو نالو ملا محمد سليمان هو، جو پنهنجي دور جو وڏو عالم ۽ فاضل شخص هو.

عاجز مرحوم ابتدائي تعليم ۽ تربيت پنهنجي والد وٽان حاصل ڪئي. ان کان پوءِ فائينل پاس ڪيائين، ۽ ٽريننگ ڪاليج فارمين حيدرآباد ۾ ٻن ٽي سال رهي تربيت حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ ڪراچي ضلعي جي مختلف ڳوٺن ۾ ماستري ڪيائين. رٽائر ڪرڻ کان پوءِ، گوشي نشين ٿي گذاريائين.

سندس شاعريءَ جو استاد مير عبدالحسين 'سانگي' هو. 'سانگي' مرحوم جي تربيت ۽ صحبت ۾ 'عاجز' مرحوم فن ۽ استادن جي ڪلام جو چڱو مطالعو ڪيو. 'سانگيءَ' جي اصلاح 'عاجز' جي ڪلام ۾ آهستي آهستي پختگي پيدا ڪئي. اهوئي سبب آهي جو اڳتي هلي 'عاجز' جو ڪلام سهڻو ۽ سلوڻو ٿيو. سندس شعر و شاعريءَ جو داد ان دور جي ٻين ڪهنه استادن ڏنو، جن مان مرحوم شمس‌الدين 'بلبل'، مرحوم محمد هاشم 'مخلص'، مرحوم شمس‌العلماء مرزا قليچ بيگ، مرحوم زمان شاهه 'ساقي' ٺٽوي، مشهور بزرگ آهن.

'عاجز' مرحوم جي شاعريءَ ۾ ياس ۽ حرمان، غم ۽ اندوهه ججهو آهي. مرحوم 'عاجز' اول اول ننڍيءَ عمر ۾ ئي پنهنجي والد جي وفات جو سُور سَٺو—ان کان پوءِ ڄڻ ته سورن اچي منهن ڪڍيو. آخري عمر تائين گمنامي ۽ گوشي‌نشيني اختيار ڪري پئي وقت گذاريائين. سندس شاعري، حُزن ۽ ملال جي زنده تصوير چئي وڃي ٿي.

دستور موجب، ڪن شاعرن سان معرڪا به ٿيا، جن مان زمان شاهه 'ساقي' ٺٽويءَ سان ٿيل شاعرانو معرڪو مشهور آهي، جنهن ۾ آخرڪار 'ساقيءَ' جي غلط فهمي دور ٿي، ۽ پاڻ ۾ شير و شڪر ٿي ويا.

عاجز مرحوم جو منتشر، ڇپيل ۽ اڻڇپيل ڪلام سندس پاڻتي مرزا غلام معصوم بيگ (سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد) وٽ موجود آهي. "سنڌين جا سخن" ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن وٽ موجود آهي، جنهن ۾ قديم شاعرن جي ڪلام جو انتخاب ڏنل آهي.

سندس اولاد ۾ ٻه پٽ ۽ هڪ نياڻي، ۽ هڪ پاڻيٽو آهي.

آخر ۾ دعا آهي ته رب ڪريم شال مرحوم کي مرهي! — انا لله و انا اليه راجعون.

(غ. م. گ.)

نواز علي 'نياز' جعفري.

هيءَ خبر سنڌي علم ادب سان تعلق رکندڙ حلقن لاءِ نهايت ڏک پهچائيندڙ آهي ته سنڌ جي مشهور قادرالڪلام غزلگو شاعر، نواز علي خان جعفري، 'نياز'، ۱۲-نومبر ۱۹۵۹ع تي لاڙڪاڻي ۾ ٦٧ ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي آهي- انالله و انا اليه راجعون.

"نياز" جعفري، لاڙڪاڻي جي مردم‌خيز سرزمين مان هڪ گلِ نوشگفته وانگر نڪتو، ۽ اتي ئي موت جي ظالم هٿن سان مرجهائجي ويو! لاڙڪاڻي ۾، ۱۸-آڪٽوبر ۱۸۹۲ع تي، سومرن جي مشهور خاندان ۾ ڄائو. سندس والد جو نالو محمد آچرخان هو. 'نياز' مرحوم، ننڍي وهيءَ ۾ ئي يتيم ٿي چڪو هو. پنهنجي مربي ۽ پياري والد جي جدائيءَ هن ننڍڙي ۽ لماڻي ٻالڪ کي ڪافي متاثر ڪيو. سندس نماڻائيءَ ۽ سادگيءَ ۾ ان ابتدائي عمر واري اوندهه آگين حادثي جو وڏو دخل قائم رهيو. والد جي وفات کان پوءِ سندس تعليم ۽ تربيت جو بار سندس مامي، ماستر محمد پريل جهڙي مشهور فاضل شخص پاڻ تي هموار ڪيو. ماستر محمد پريل لاڙڪاڻائي، پنهنجي مذهبي مشرب ۽ تصنيفات جي ڪري، اهل تشيع فرقي جو سرگرم فاضل شخص هو. ماستر صاحب پنهنجي قلم ۽ ذوق سان سنڌي ادب ۾ ۽ سنڌ ۾ ڪافي طور پنهنجي مذهب جي اشاعت ڪئي آهي. 'نيار' جي تربيت ۾ سندس وڏي ڀاءُ غلام علي خان جعفريءَ جو به وڏو دخل رهيو آهي، جو صاحب به مذهب شيعه سان وابسته هو. انهن ٻنهي بزرگن جي تربيت ۽ صحبت جي ڪري، مرحوم 'نياز' به ان مشرب جو مخلص مومن ٿي نڪتو هو. ٻچاڙيءَ تائين اهلبيت اطهار ۽ معصومين جي حب ۽ مشرب ۾ سرشار رهيو.

سندس شاعريءَ جو ذوق، مرحوم 'بلبل' جي ديوان مطالعي ڪرڻ سان پيدا ٿيو. ان لاءِ سندس چوڻ آهي ته "ديوان بلبل" مون پنهنجيءَ والده ماجده وٽ ڏٺو، ۽ ان جي پڙهڻ کان پوءِ شاعريءَ جو شوق پيدا ٿيو.

'نياز' صاحب ڪجهه وقت لاڙڪاڻي مدرسي ۾ به ماستري ڪئي. سندس ذڪر شمس‌العلماء دائود پوٽي پنهنجيءَ مختصر آتم ڪهاڻيءَ ۾ ڪيو آهي، ۽ لکيو آهي ته "ان وقت کهڙو محمد ايوب خان، ٽئين درجي انگريزيءَ ۾ هو، جنهن کي مسٽر نوازعلي 'نياز' خاص طرح پڙهائيندو هو." تعليم جي شغل کي ڇڏڻ کان پوءِ، روينيو کاتي ۾ ويو. ترقي ڪري مختيارڪار

بنيو، ۽ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ ملازمت جي سلسلي سان وابستہ رهيو. هر هنڌ علمي ۽ ادبي خدمت ڪندو رهيو، ۽ مشاعرن ۾ بهرو وٺندو آيو. ۱۹۴۷ع ۾ رٽائر ڪري اچي اباڻي شهر ڪي وسايائين. ڪجهہ وقت "نياز ميڊيڪل هال" بہ هلايائين؛ پر ڀاءُ غلام علي خان جعفريءَ جي وفات کان پوءِ، خانداني ۽ معاشرتي ڪمن ڪارين وڏن جي ڪري، حڪمت ۽ طب کان ڪناره ڪشي اختيار ڪيائين، ۽ ڀاءُ جي جڳهہ تي مشغولين ۽ خدمتن کي جاري رکيائين. 'انجمن حسيني'، امام بارگاهہ ۽ ٻيا مذهبي وقف سنڀاليائين.

۱۱-جنوري ۱۹۵۴ع تي سندس اهليہ محترمہ وفات فرمائي، انهيءَ صدمي کيس هيڻو ڪري وڌو. سندس ڪلام اهڙي قلبي تاثرات سان ڀريل آهي.

پاڻ جيڪو وقت لاڙڪاڻي ۾ رهيو، شعر و ادب جي خدمت ۾ پيش رهيو. نوآموز شاعرن جي حوصلي‌افزائي ڪندي، ڪيئي قادرالڪلام ۽ استاد پيدا ڪيائين. سندس تربيت ۽ نڪتہ‌رس طبيعت، هري 'دلگير' ۽ ٻريو 'وفا' جهڙا چوٽيءَ جا شاعر پيدا ڪيا، جن کي هند ۽ سنڌ سڃاڻي ٿي.

سندس علمي ۽ ادبي خدمتن ۾ سندس ڪلام جا مجموعا وڏي حيثيت رکن ٿا. سندس ڪلام ۾ "معراج‌النبي" ۽ "گل ۽ بلبل" تي لکيل مسدس عظيم شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا. 'نياز' صاحب هڪ ننڍڙو انتخاب "جوهر سخن" بہ قلمبند ڪيو هو، جو افسوس آهي تہ شايع ٿي نہ سگهيو آهي.

'نياز' مرحوم پنهنجيءَ وفات کان ٻہ ڏينهن اڳ هڪ غزل لکيو آهي، جو سندس غمگين طبع جو هڪ طرف آئينہ دار آهي تہ ٻئي طرف سندس وفات حسرت‌آيات لاءِ پيشنگوئي آهي.

اوچتو سڏ ٿيو، نہ ڪنهن کان موڪلائي ٿو وڃان،
درد دنيا مان هي پنهنجي دل ۾ پائي ٿو وڃان.
اڏلڻ هڪ ملڪ، پيو سائي هلي ٿو ڪين ساڻ،
واٽ جون سختيون سڀئي سر تي سهائي ٿو وڃان.
هٿا عزيزن دوستن سان ڪير منهنجا خيرخواهہ،
بس، 'نيازا'، هرڪنهين کي آزمائي ٿو وڃان.

بهرحال، هڪ ڪهنہ مشق ۽ استاد شاعر جي وفات سنڌي ادب لاءِ ناقابل تلافي ادبي نقصان آهي. رب ڪريم شال مٿس مغفرت فرمائي ۽ مرهي! (غ. م. گ.)

خواجہ سلطان علي، مرحوم.

قومي ڀلائيءَ جي هر مرحلي ۾ ڪيترا ئي اهڙا غيرمعروف ماڻهو پڻ موجود رهندا پئي آيا آهن، جيڪي پنهنجيءَ همت ۾ ٻيا ڪا نہ ڪا خدمت ادا ڪندا آهن. عملي طرح، انهن ماڻهن جو پڻ زندگيءَ جي مختلف شعبن جي واڌاري ۾ اوترو ئي حصو آهي، جيترو عام-مشهور ماڻهن

جو. اهڙن خاموش خدمتگذارن جا احوال ۽ ڪارناما، سندن پرديءَ ڇانئڻ بعد اڪثر گم ٿي ويندا آهن، يا دير سان ظاهر ٿيندا آهن، جن کي جڏهن به ملن ته محفوظ ڪري ڇڏڻ کپي. خواجه سلطان علي مرحوم پڻ اهڙن خاموش خادمن مان هو، جنهن چوٽيهن سالن جي عمر ۾، ٩- جنوري ١٩٥٩ع تي، ٽنڊي محمد خان ۾ وفات ڪئي. پاڻ خواجه قوم جو معزز فرد هو، ۽ پنهنجيءَ قوم جي نمايان خدمتن سان گڏوگڏ ادب جو ذوق پڻ پاليندو رهيو. سندس وڏا اصل رڙيءَ مان ميرپور بٺوري آيا، جتان پوءِ سندس والد سيٺ رمضان علي، جو شاهبندر ڊويزن جو وڏو زميندار ۽ چڱو مڙس هو، لڏي اچي ٽنڊي محمد خان ۾ رهيو. ابتدائي تعليم حيدرآباد ۾ حاصل ڪيائين. گڙداسمل هاءِ اسڪول مان ميٽرڪ پاس ڪري، ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ داخل ٿيو؛ پر ڪانگريس تحريڪ ۾ بهري وٺڻ سبب مائٽن ڪالنس تعليم ڇڏائي ڇاري، ۽ کيس زمينداري ڪم سنڀالڻو پيو. ان بعد، جي. ايم. سيد جي اثر ۾ اچي، مسلم ليگ ۾ شامل ٿي ويو، ۽ مرڪزي ڪميٽيءَ تي ميمبر چونڊجي ويو. پاڻ اسماعيلي مذهب رکندڙ هو. ٻهرين مرحوم هزهائينس آغا خان جي طرفان ٽنڊي ٽيريل ڪائونسل جو پريزيڊنٽ ٿي رهيو، ۽ انهيءَ عهدي تان رٽاير ڪرڻ بعد کيس هزهائينس مرحوم طرفان 'اعتمادي' جو خطاب عطا ڪيو ويو. ان بعد، کيس 'اسماعيليه مشن' ٽنڊي محمد خان سينٽر جو چيئرمن ۽ استاد نامزد ڪيو ويو، جتي پاڻ شاه جي ڪلام، مولانا روميءَ جي مثنويءَ ۽ تصوف جي تعليم ڏيندو هو. ڪراچيءَ جي ڊاڪٽر پيرمحمد هوديائيءَ جي صحبت ۾، کيس اسماعيليه ائسوسئيشن پاڪستان جو پڻ ميمبر بنايو ويو. کيس پنهنجي قومي حلقي ۾ وڏي احترام سان ڏٺو ويندو هو، ۽ پاڻ پنهنجين منصبي ذميدارين کي پوريءَ دلچسپيءَ سان ادا ڪندا هو.

مرحوم سلطان علي کي تاريخ سان ننڍي لاڪون لڳاءُ هو، ۽ ان ۾ ايترو مطالعو ڪيائين جو مسلسل ٤٠-٥٠ ڪلاڪ اسلامي تاريخ تي گفتگو ڪري سگهندو هو. تصوف جي مسئلن ۽ فارسي زبان جي سٺي مهارت هيس. ١٩٥٥ع ۾، ٽنڊي محمد خان مان ماهوار رسالو "ميراث" جاري ڪيائين، جنهن جو پاڻ سرپرست هو، ۽ محترم غلام علي آلانا ان جو ايڊيٽر هو. رسالو چار-پنج مهينا هلي بند ٿي ويو، پر سندس ادبي ذوق جاري رهيو. شاه جي رسالي جو انتخاب، "چراغ حقيقت" جي نالي سان ڇپائي شايع ڪيائين، جنهن ۾ ڪلام کي موضوع وار مرتب ڪيو اٿس. مولانا روميءَ جي مثنويءَ جو انتخاب پڻ، ساڳيءَ طرح موضوع وار ترتيب سان، معنيٰ سميت، ٽيهن ڀاڱن ۾ مڪمل ڪيائين، جنهن جو پهريون ڀاڱو "اولي الامر" جي نالي سان ڇپجي چڪو آهي. وفات کان ٿورو اڳ، حضرت علي عليه السلام جي سوانحعمري مڪمل ڪيائين، جنهن کي هن وقت محترم مولانا گرامي نظر مان ڪڍي رهيو آهي. هزهائينس طرفان کيس انهيءَ تاريخ ڇپائڻ لاءِ هر قسم جي مدد جو واعدو مليو هو—انهيءَ مان سندس تصنيف جي معياري هجڻ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. "شهيد تمنا" نالي هڪ اسلامي تاريخي ڪتابڙو پڻ سندس ڇپايل آهي. ١٩٥٧-٥٨ع ۾ هفتيوار اخبار "روشني" ڪڍيائين، جنهن ۾ سندس اسلامي

تاريخ ۽ تصوف تي مضمون ۽ شعر وغيره شايع ٿيندا هئا. مرحوم نثر ٻه لکندو هو، ۽ شاعري ٻه ڪندو هو. شاعريءَ جي مختلف صنفن — غزل، نظم، تاريخي مادا، رباعيون — ۾ طبع آزمائي ڪئي اٿس. سندس ڪلام جو مجموعو محفوظ آهي، جو سندس دوستن کي ڇپائڻ جو ارادو آهي. ڪجهه افسانا پڻ لکيل اٿس، جي سماجي اصلاح ۽ سرمائيداري ظلمن خلاف موضوعن تي آهن. عمرخيام جي رباعين جو سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو ٻه مڪمل ڪيو هيائين، جو اڃا ڇپيو نه آهي.

مرحوم خواجه سلطان علي ذاتي طرح تمام خليق، بامروت ۽ سخي هو. پنهنجي هڪ دوست کي ٽي هزار روپيا مدد ڪري دڪان ڪڍرايائين؛ پوءِ ان زمين ورتي، ته سترهن هزار روپيا پيا ٻه ڏنائينس، ۽ وصيت ڪيائين ته ڪانئس واپسيءَ جي تقاضا نه ڪئي وڃي. اهڙو ئي سلوڪ هو پنهنجن هارين سان ٻه ڪندو هو. ڪين اڪثر آئيءَ ويل امدادون ڏيندو هو، ۽ انهن جو حساب ڪتاب ڪونه رکندو هو. مولانا گرامي، غلام علي الانا، سيٺ مدد علي خواجه، ڊاڪٽر پيرمحمد، جان محمد جمالي، راز بلڙائي ۽ ميرپور ٻٺوري واري ارباب نورمحمد پليجي سان سندس خاص صحبت هوندي هئي. پوين ڏينهن ۾ مرحوم کي ڪئنسر جي بيماري ٿي پيئي. ٽي ڀيرا آپريشن ٿيو، پر شفا ڪانه ٿي. رب سائين کيس پنجتن پاڪن جي پاڇي ۾ آرامي رکي!
(ش.ح.)

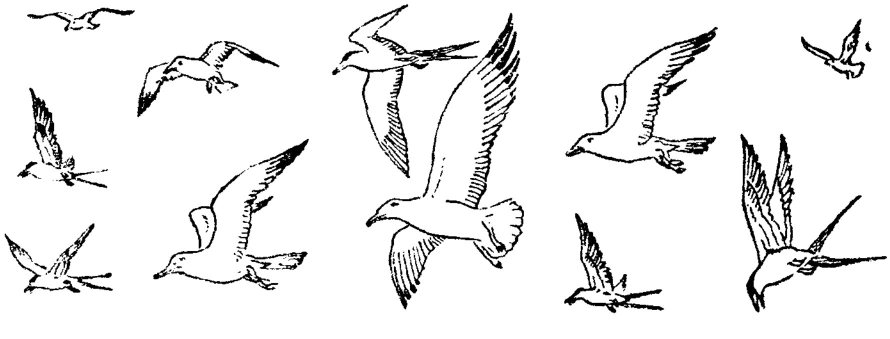

تبصرا

افسوس آهي جو هن پيري ڪتابن تي تبصرا پيش نہ ڪري رهيا آهيون، جنهن لاءِ ادارو 'مهراڻ' جي پڙهندڙن توڙي ڪتابن جي ناشر صاحبن کان معذرت چاهي ٿو. اميد تہ ايندڙ پرچن ۾ تبصرا ڪيا ويندا. — ادارو.

پهچ

(۱) نيڪي ۽ بدي — صفحا ۱۴۱ (ڪرائون سائيز)؛ ديده زيب سرورق؛ قيمت ۰-۸-۱؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'؛ ملڻ جو هنڌ 'سنڌي ادبي بورڊ' جو بڪ اسٽال، اسٽيشن روڊ، حيدرآباد سنڌ.

(۲) ٽي گهر — صفحا ۳٦۰ (ڪرائون سائيز)؛ ديده زيب سرورق؛ قيمت ۰-۸-۳؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(۳) گلن جي ٽوڪري — صفحا ۲۱۱ (ڪرائون سائيز)؛ ديده زيب سرورق؛ قيمت ۰-۴-۲؛ سنڌيڪار مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(۴) فيروز دل افروز — صفحا ۱۵۹ (ڪرائون سائيز)؛ گردپوش سهڻو؛ قيمت ۰-۸-۱؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ، ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(۵) گليور جو سير ۽ سفر — صفحا ۱۲٦ (ڪرائون سائيز)؛ ڪور رنگين؛ قيمت ۰-۸-۱؛ سنڌيڪار مرحوم مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(٦) ٽيلسمن، عرف غازي صلاح الدين — صفحا ۱۱۵ (ڪرائون سائيز)؛ ديده زيب سرورق؛ قيمت ۰-۴-۲؛ سنڌيڪار ساڌو هيرانند ۽ پيرومل؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(۷) دلپسند قصا — صفحا ۳۸۴ (ڪرائون سائيز) قيمت ۰-۴-۲؛ مصنف مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(۸) نل دمينتي — صفحا ۲۸۱ (ڊيمي سائيز)؛ ديده زيب سرورق؛ قيمت ۰-۰-۳؛ مترجم رشيد احمد لاشاري؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(۹) چندن هار — صفحا ٦۰۰ (ڊيمي سائيز)؛ مجلد، آرٽ پيپر جو گردپوش؛ قيمت ۰-۰-۹؛ مصنف مرزا قليچ بيگ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(۱۰) ڪيمياي سعادت — صفحا ۱۸۱ (ڪرائون سائيز)؛ ديده زيب گردپوش؛ قيمت ۰-۰-۲؛ سنڌيڪار غلام حسين جلباڻي؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(۱۱) سچل جو سرائڪي ڪلام — صفحا ۳۷۷ (ڊيمي سائيز)؛ آرٽ پيپر جو ڪور؛ قيمت ۰-۸-٦؛ مرتب مولوي محمد صادق رانيپوري؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(۱۲) مداحون ۽ مناجاتون (لوڪ ادب) — صفحا ۵۰۰ (ڊيمي سائيز)؛ مجلد، آرٽ پيپر جو گردپوش؛ مؤلف ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(١٣) تاريخ معصومي (اڙدو) — صفحا ٥٧٠ (ڊيمي سائيز)؛ مجلد، آرٽ پيپر جو رنگين گرد پوش؛ قيمت ١٠-٨-٠؛ مصنف مير معصوم؛ مترجم اختر رضوي؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'

(١٤) جادو ۽ سائنس — صفحا ٦٢٤ (ڊيمي سائيز)؛ آرٽ پيپر جو رنگين گردپوش؛ قيمت ٨-٠-٠؛ مصنف سر جيمس جارج فريزر؛ مترجم سومار علي. م. سومرو؛ ڇپائيندڙ 'سنڌي ادبي بورڊ'.

(١٥) آءٌ ته چوريون چنگ — صفحا ١١٢ (ڪرائون سائيز)؛ آرٽ پيپر جو رنگين ڪور؛ قيمت ١-٨-٠؛ مصنف موتي پرڪاش؛ ڇپائيندڙ 'جيوَن ـ ڪلا پبليڪيشن'، ٦ ـ ماڌو ڀون، سگنل هيل اوينيو، بمبئي ـ ١٥.

(١٦) سجاڳيءَ جو سڏ — صفحا ٢١٤ (ڪرائون سائيز)؛ رنگين ڪور؛ قيمت ٢-٤-٠؛ مصنف محمد دائود سولنگي؛ ڇپائيندڙ 'ادارهٔ سنڌي ادب'، ٽنڊو محمد خان، سنڌ.

(١٧) تعميرِ زندگي — صفحا ٩٠ (ڪرائون سائيز)؛ رنگين ڪور؛ قيمت ١-٤-٠؛ مترجم رسول بخش 'خمار'؛ ڇپائيندڙ 'اداره آواز ادب'، حيدرآباد سنڌ.

(١٨) حسن — صفحا ١١٢ (ڪرائون سائيز)؛ آرٽ پيپر جو ڪور؛ قيمت ١-٨-٠؛ مصنف رسول بخش 'خمار'؛ ڇپائيندڙ 'اداره آواز ادب'، حيدرآباد سنڌ.

(١٩) بناءُ الاسلام — صفحا ٢٦٢ (ڪرائون سائيز)؛ سادو ڪور؛ قيمت ٣-٠-٠؛ مصنف مرحوم مخدوم محمد هاشم ٺٽوي؛ ملڻ جو هنڌ: حاجي احمد خان ابڙو، ڪلاٿ مرچنٽ، نصرپور، سنڌ.

(٢٠) رسالو "نئين دنيا"، بمبئي، (سنڌيت نمبر، جنوري ـ فيبروري ١٩٦٠ع) — ملڻ جو هنڌ: ٧٧، ڪاپڙ بزار، ماهم، بمبئي ـ ١٦.

(٢١) سورج شاخون ڪيريون — صفحا ١٤٣ (ڪرائون سائيز)؛ آرٽ پيپر جو رنگين ڪور؛ قيمت ١-٨-٠؛ مصنف محمد علي ڏني؛ ڇپائيندڙ 'اداره آواز ادب'، حيدرآباد، سنڌ.

(٢٢) ماهوار رسالو "روح رهاڻ"، حيدرآباد (ٻهريون پرچو، اپريل ١٩٦٠ء) — ناشر 'زندگي پبليڪيشن'، حيدرآباد؛ قيمت في پرچو ٨-٠.

(٢٣) رسالو "گل ڦل" (سالنامو)، سنڌي ادبي بورڊ،

(٢٤) شيشي جي دل — صفحا ١٢٥ (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ١-١٢-٠؛ ليکڪ ڪلا پرڪاش؛ ملڻ جو هنڌ: 'ڪهاڻي پبليڪيشن'، هنسالي ٽئنڪ روڊ، بمبئي ـ ٢٨.

(٢٥) جن سوُري ڀانئين سيج (ٻه ڀاڱا) — صفحا ٢٣٨ (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ٻنهي حصا ٣-٠-٠؛ ليکڪ گوبند مالهي؛ ملڻ جو هنڌ: 'ڪهاڻي پبليڪيشن'، هنسالي ٽئنڪ روڊ، بمبئي ـ ٢٨.

(٢٦) تون ۽ مان — صفحا ١٣٢ (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ١-٤-٠؛ ليکڪ ا. ح. جئسنگهاڻي؛ ملڻ جو هنڌ: 'اڪبر آشرم پبليڪيشن'، ايم. زيڊ. هاسپيٽل جي سامهون، لاڙڪاڻو سنڌ.

(٢٧) دل جو جام سدا پرپور — (ڪرائون سائيز)؛ قيمت ١-٠-٠؛ ليکڪ ا. ح. جئسنگهاڻي؛ ملڻ جو هنڌ: 'اڪبر آشرم پبليڪيشن'، ايم. زيڊ. هاسپيٽل جي سامهون، لاڙڪاڻو سنڌ.

پڙهندڙن جا پيغام

= محترم گرامي صاحب، السلام عليڪم. عرصي جي انتظار ۽ اوسيڙي بعد 'مهراڻ' مليو — روايتي رنگن ۽ رعنائين سان ڀرپور. 'تنوير' جو هڪ دوهو پڙهڻ سان من ۾ چڻڀي ويو:

'منهنجي من ۾ تنهنجو ديرو، او مٺڙا ايئن آهه،
جئن صوفيءَ جي دل ۾ هردم، وسي پيو الله!'

سخن جي سڪ جو کهڙو نه سليس، سادو ۽ ڀرپور اظهار آهي! منهنجي خيال ۾ بيت ڪان پوءِ دوهوئي هڪ اهڙي صنفِ سخن آهي، جنهن ذريعي پرخلوص ۽ سادن جذبن جو موثر ۽ مڪمل اظهار ٿي سگهي ٿو. پر ان جي معنيٰ اها ڪانه آهي ته خيالَ بجاءِ لفظن ۽ محاورن کي ايترو گهڻو سادي بنائڻ جي ڪوشش ڪجي، جو اها سادگي هترادو معلوم ٿيڻ لڳي. نه وري دوهو ڪن فلسفيانه، گوڙهن ۽ پيچيده خيالن جي اظهار جو ذريعو آهي. منهنجي خيال ۾، پيچيدگين کي پاڻ ۾ سمائڻ لاءِ نظم جو دامن زياده ڪشاده آهي. ڪافين ۽ واين جي پاڻ کي اهڙي پرک ڪانه پوي، ان ڪري الهن لاءِ آءٌ ڇا چوان! تڏهن به، 'نياز' همايونيءَ جي هڪ وائي الائجي ڇو وينو جهولڪاريان —

'تاندائي جيان ٿيڙو ٿمڪيا، کيڙيا ڪنٺهار، الا،
هاڻ ته ڪر ڪا مهر مٺيءَ تي، پرڏيهي پنهوار، الا!'

گيت نويسن کي نه ڄاڻان ڇو هرويرو جي سادگيءَ سان انس آهي. عام جي لطيف ۽ سادن جذبن جو سُريلو اظهارئي ڪرڻو آهي، ته ان لاءِ عام جي مروجه ٻوليءَ کي لطيف گيتن جو روپ نئو ونرائي سگهجي ڇا؟ ڳولي ڳولي لطيف ۽ نزاڪتدار لفظن ميڙڻ سان گيت وڏيڪ وڻندڙ ۽ سوادي ٿيڻ بجاءِ پنهنجو سمورو اصلي مزو وڃايو ڇڏي، ۽ لفظن جي اها سهڻي ميڙ-چونڊ بلڪل اوپري، اجائي ۽ بيجوڙ بنجيو پوي. گيتن ۾ 'شمشير' اسان جي هڪ 'عام دل' جي ڪيتري نه چڱي ترجماني ڪئي آهي:

'تون ئي منهنجو جيءَ جيارو، تون ئي جيون ساٿي،
تنهنجي درشن ڪارڻ ترسن منهنجا نيڻ آدامي،
پل پل پانيان، تو وٽ پهچي، پيچ پريت جا پايان —
توکي ڪيئن سمجهايان!'

هي سڀ لفظ، جهڙا اسان جي ڏنارن پنهوارن جي سمجهه وٽان آهن، اهڙا ئي عام پڙهيي-لکئي

طبقي ۾ روزمره جا ڇاتل سڇاتل لفظ آهن، جن لاءِ نه ڪڏهن لغت آٿلائڻ جي ضرورت آهي، نه ڪنهن هنديءَ جي عالم جي تلاش جو احتياج؛ ان ڪري ڪا به اجنبيت محسوس ڪانه ٿي ٿئي. شاعر ڪي هن عام فهم ۽ دل-پياري گيت لکڻ سهل، مان سمجهان ٿو، ڪنهن خاص ذهني ڪاوش يا لفظن جي ڳول ڦولهه جي ضرورت ڪانه پيئي هوندي؛ ڇو ته گيت ڇنبوڻي اندر جي موسيقي پريءَ آٿل ڪي آهي. 'شمشير' بهرصورت گيت جو روح سلامت رکيو؛ ورنه اجائي جاکوڙ ڪيس ڪاميابيءَ بجاءِ وڏيڪ الجهن ۾ وڪوڙي ها، ۽ هو دلي جذبن جو اهڙو بيساخته ۽ سهڻو اظهار ڪري نه ڪين سگهي ها.

نظمن ۾..."رهان ٿو زمين تي، نظر ڪهڪشان ڏي"— ڪو مبارڪ خيال ڪونهي. جيڪڏهين طنز آهي ته ان جو مڪمل ۽ چٽو پٽو اظهار شاعر کان نه ٿي سگهيو آهي. "سوا ان جي 'برده' پيو چارو نٿو ٿئي"— ان ۾ به ڪا خاص وضاحت نه آهي. 'تنوير' عباسي پنهنجي نظم "ڳالهيون" ۾ اڙدوءَ جي 'ابن اِنشا' جون سڪون ٿو لاهي. 'نياز' همايوني ته آهي ئي نظم جو شاعر (جيتوڻيڪ هن ڪامياب غزل به لکيا آهن). "اي درد هلي آءُ"— جڻ دردن جي ڪنهن اونهي کوهه مان ويهي ڳايو اٿس! 'بردي' جو قصيدو، "سنڌ سنهائي"، وطن دوستيءَ جو وڏي واڪي اظهار آهي، جيڪو بهرحال مبارڪن جو مستحق ڇنبو. ويچاري 'حيدر' جتوئيءَ وري هڪ پيري غزل ذريعي روايات سان بغاوت ڪئي آهي. 'انسانيت' ۽ 'انسان' ته هن جي انگ انگ ۾ سمائجي ويا آهن! 'گدائي'، 'تنوير'، 'شبير'، 'امداد'، 'درد' ۽ 'شمشير' به غزلن ۾ پاڻ موکيو آهي.

'وڃي پيو قيس ليليٰ ڏي، مگر ڏاڍو ڏکيو رسندو،
جي ويندي وات تي ان کي ڪتي پارن ڏسي ورتو!'

امين 'فهيم' جي مٿئين شعر ڏاڍو کِلايو، ۽ بي‌اختيار استاد 'اسلم' جو هڪ شعر دل تي تَري آيو:

'ڪوچهء جانان ۾ زاهد ڪين ويندو ڪر، متان
تي وڃڻ 'جبي سان گڏ گروي مسلماني وري!'

اسانجن شاعرن جي ذهن تان ڪورانه تقليد ۽ روايت پرستيءَ جو پوت اڃا نٿو لهي — ورنه، سچ پچ، سنڌن دور جي ڪنهن 'مجنونءَ' کي پنهنجيءَ 'ليلا' سان ملڻ لاءِ 'پارن' کان زياده 'پيڙن' جو خطرو درپيش آهي. ڪاش، هيءَ ٽڪ متان ٽڪ مارڻ واري پراڻي عادت اسان وٽان ٽڙجي وڃي!

افسانن ۾، سراج جي "چنڊ گرهڻ" جا هي جملا جرات پريا آهن: "شاديءَ ۾ ڇا ٿو ٿئي، سو ته ڪين پڌائيندي‌سانءِ، پر اِئين سمجهه ته جڏهن قسمت سهاڳ جي گهڙي ڏيکاري ٿي، تڏهن اِئين ٿو ڀانئجي ته جڻ ڪو ڏينهن جو مانارو بدن کي ڇهي ويو آهي... پر، ڏينهن جي ڏنگن کان خوف ڪائيندي به، جيءُ اِئين ٿو ڀانئي ته شل اهي ڏينهو ڇهندا ئي رهن، ۽ انهن ڏينهن جي هاڪي پٺون-پٺون ڪنن ۾ ٻُرندي رهي!" اسان وٽ مصنوعي اخلاق ۽ تهذيب جي رکوالن کي اڳ ته انساني ذهني ڪيفيتن، دلي وارداتن ۽ نفسياتي الجهن جا اهڙا چٽا پٽا نقشا

نسوري بغاوت معلوم ٿيندا هئا، پر هاڻي البت برداشت ۽ ٻاهر جو ماحول پيدا ٿيندو ٿو وڃي — شڪر آهي! 'ثميره' ڀيڻ جو "پلئه پايو ڪچ" خوب آهي. "شاهراهه" ۽ "پرديس ۾" افسانا، ترجمي جي فن ۽ مقصديت جي لحاظ کان شاهڪار آهن. "پوئنڊرچ" ۾ 'ڏيپلائيءَ' پنهنجي پسنديده ڪردار کي ڪاميابيءَ سان سنڌيءَ جو وڳو ڍڪايو آهي. هوئن به، ڏيپلائي پنهنجين لکڻين ۾ مڪاريءَ ۽ ملمعي سازيءَ کي ذليل ڪرڻ ۽ ٺڪائڻ ۾ جيڪا شهرت حاصل ڪري چڪو آهي، سا سچ پچ سندس لئي حق آهي.

مضمونن جي حصي ۾، "ادب ڇا آهي" ۽ "سُريلن گيتن جو مهاڳ" پنهنجي اندروڏي اهميت ۽ افاديت رکن ٿا. اهڙا مضمون سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيڻ کپن، بلڪل گهٽي تعداد ۾. 'مهراڻ' جو باقي حصو به سمورو سون آهي.

آخر ۾ هڪ عرض آهي ته جهڙيءَ طرح جوڻي صاحب، ١٩٥٧ع جي ٻهرئين گڏيل پرچي ۾، پروفيسر سي. اي. ايم. جوڊ جي ڪتاب "گائيڊ ٽو فلاسافي" جو هڪ باب ترجمو ڪري پيش ڪيو هو، اهڙيءَ طرح هر دفعي جدا جدا فيلسوفن ۽ عالمن جا نظريا ۽ خيال ترجمو ڪري پيش ڪيا وڃن، تان ته اسين هن راڪيٽ ۽ ميزائيل جي زماني ۾ اندازو لڳائي سگهون ته ڪڏهن ڪڏهن ۽ ڪهڙيءَ ريت حضرت انسان پنهنجي چوڌاري پکڙيل گوناگون ڪائنات کي پڙهيو ۽ پرکيو: هن جي سوچ ويچار جا رخ ۽ سانچا ڪيئن ڪيئن بدلبا رهيا، ۽ آخر هو ڪهڙيءَ طرح ۽ ڪٿي پهچي چڪو آهي.

مخلص، — ذوالفقار راشدي

پوسٽ آفيس وڳڻ، ٢٧- نومبر ١٩٥٩ع.

— ياءُ شمشيرالحيدري، نستي. 'مهراڻ' جو تازو پرچو (٢-٣/١٩٥٩ع) نظرن مان گذريو. پڙهي محظوظ ٿيس. سنڌي زبان جا رسالا جن دقتن کي منهن ڏيئي زنده رهن ٿا، آهي اهلِ نظر کان پوشيده ناهن. اهڙيءَ حالت ۾، 'مهراڻ' جو ساڳئي اوج تي هجڻ اوهان جي ڪاوشن، جانفشانين ۽ ادبي سرگرمين جو قابلِ تعريف مثال آهي.

'مهراڻ' جو حصهء نظم هميشه بلندفڪريءَ ۽ بلندخياليءَ جو نتيجو هوندو آهي. ياءُ گوورڌن محبوبانيءَ جي گيتن پڙهڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته هن درد و ڪرب ۽ ان جي تقاضائن جي روحاني قدرن جو ڪهڙي نه اونهي نموني اپياس ڪيو آهي. سندس گيتن ۾ هڪ متانت ۽ سنجيدگي، مقصديت ۽ افاديت آهي؛ رسمي پيار ۽ محبت جو ذڪر ڪونه آهي. هڪ شاعري داخلي ڪرب ۽ دل جي درد ۽ سوز کان شروع ٿئي ٿي، ۽ پوءِ حيات ۽ ڪائنات جي مشاهدي کان، جنهن ۾ 'غمِ جانان' گهٽ ۽ 'غمِ دوران' وڌيڪ ٿئي ٿو؛ پر گوورڌن جي شاعري انهن ٻنهي نظرين جو ميلاپ آهي. پين شعرن مان پڻ، مجموعي طرح، بلند ذوقي، صحتمندي ۽ فڪري باليدگي ظاهر ٿئي ٿي.

ڀاءُ سراج ”چنڊ گرهڻ“ ۾ واقعن جي نفسياتي ترتيب سٺي نموني نڀاري آهي. هو پڙهندڙن کي پاڻ سان گڏ افساني جي انجام تائين اهڙيءَ طرح وٺي هليو ٿو، جو ڪٿي به رڪاوٽ نٿي محسوس ٿئي. افساني ۾ موجوده معاشري جي حقيقي تصوير چٽي ويئي آهي؛ البت لفظن ۾ ضرورت کان زياده تڪلف ڀريو ويو آهي، جنهن کي ’خودلذتيت‘ ڪٺي چئجي. مجموعي اعتبار کان افسانو تمام مؤثر، خوبصورت ۽ جنسي نفسيات جي سٺي تخليق آهي.

”پلئه پايو ڪچ ...“ بيشڪ بلند ۽ حقيقت پسندانه افسانو آهي. جيتوڻيڪ پيڻ ثميره زرين فني قدرن جو گهڻو خيال رکيو آهي، پر ڪي واقعا ۽ جملا — جن جو اشارو جوڀي صاحب پنهنجي خط ۾ ڪيو آهي — نامناسب پيا لڳن. سندس فن ۾ هڪ طرف مرندڙ دنيا جي آخري ۽ ڪربناڪ ڪيفيت ملي ٿي، ته ٻئي طرف وري دنيا جا حيات افزا آمنگ. سندس همدردي پراڻي نظام سان وابسته ناهي، پر هوءَ نهايت پرجوش لفظن ۾ نئينءَ دنيا جو خيرمقدم ڪري ٿي. سندس اهو فن، ادب جي صحتمند قدرن جي آئينه داري ڪري ٿو.

”شاهراه“ هڪ فلسفيانه ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ ’زندگيءَ‘، ’پريم‘ ۽ ’شيوا‘ تي سنجيدا ۽ ڳوڙها ويچار ظاهر ڪيل آهن. جيتوڻيڪ ڪهاڻي ترجمو ڪيل آهي، پر تڏهن به سنجهائنس اصليت پيئي بڪي.

”پرديس ۾“ ۽ ”پونبرج“ ٻئي اعليٰ معيار جون فڪرانگيز ڪهاڻيون آهن، ۽ ترجمي کي سٺي نموني نڀاهيو ويو آهي.

پيڻ سندري آتمچندائيءَ ”وڻجارا“ لکي، ناٽڪ نويسيءَ ۾ نئين وسعت آندي آهي؛ انهيءَ لاءِ ليکڪا جس جي لائق آهي.

مضمونن مان، ”ادب ڇا آهي“ هڪ بنيادي مطالعو آهي. ’مهراڻ‘ ۾ اهڙن مضمونن کي آئينده ٻڻ جاري رکندا.

ڀاءُ ’تنوير‘ عباسيءَ ۽ مراد علي ’اختر‘ ”سُريلن گيتن جي مهاڳ“ جو ترجمو تمام سليس ۽ بي تڪلف انداز ۾ ڪيو آهي. اسان جي شعر ۽ ادب تي اهڙا مقالا سٺو اثر قائم ڪندا؛ تنهنڪري سنڌي ادب لاءِ زبان ۽ مواد وغيره جي قدرن بابت مضمونن جو سلسلو هلايو ته بهتر.

ڀاءُ سروپچندر ’شاد‘ ”ٿر ۾ ميرن جا قلعا“ لکي نه صرف سنڌ جي تاريخي مواد ۾ اضافو ڪيو آهي، بلڪ ائين چوڻ بجا ٿيندو ته هن پنهنجيءَ تحقيق ۽ تلاش سان ٿر وارن ميرن جي قلعن جي ڄڻ ته صحيح تاريخ کي وجود ۾ آندو آهي. اڳي جيڪي ڪجهه ٿر جي قلعن بابت لکيو ويو آهي، تنهن کي تذڪرو ته چئي سگهجي ٿو، پر ان کي تاريخ جو درجو شايد نه ڏيئي سگهجي. اميد ته ليکڪ اڃا به رهيل حقيقتن کي واضح ڪري جس کٽندو.

”مهراڻ جا موتي“ واقعي هار پوئي هنداڻڻ جهڙا آهن.

”ادب ۽ سائنس“ تي ’رائيٽرس گلڊ‘ جو ادبي مذاڪرو ۽ مقالا عالمانه ۽ فڪرانگيز آهن. انهيءَ حصي جي ڪري ’مهراڻ‘ جو هيءُ پرچو گهڻو بلند ٿي ويو آهي.

هن پرچي جي مطالعي ۾ ڏٺم تہ ”لوڪ ادب“ ۽ ”هڪ ڏينهن جي ڳالهہ“ عدم پيدا هئا. لوڪ ادب ٻوليءَ جي جان آهي، ۽ سنڌي ٻولي لوڪ ادب جو خزانو آهي. اُميد تہ ’مهراڻ‘ جي صفحن ۾ لوڪ ادب کي ڪڏهن بہ نظرانداز نہ ڪندا.

آخر ۾ آءٌ سڀني اديبن ۽ ادارن کي هڪ اهم ضرورت جو احساس ڏيارڻ چاهيان ٿو تہ جهڙي نموني سنڌي ادبي بورڊ قديم شاعرن جي ڪلام کي شايع ڪري رهيو آهي، تهڙي نموني موجوده نوجوان شاعرن ـــ جهڙوڪ شيخ اياز، عبدالڪريم گدائي، نياز همايوني، بردہ سنڌي، تنوير عباسي، شمشيرالحيدري، بشير موريائي، وغيره وغيره ـــ جي ڪلام کي بہ ڇپائي، ايندڙ اديبن جي رهبريءَ جو اهتمام ڪيو وڃي تہ ڏاڍو سٺو. ’مهراڻ‘ جي لکندڙن کي معاوضو بہ ڏنو وڃي، تہ جيئن هو پنهنجين مالي مشڪلاتن سان چڱيءَ طرح منهن ڏيئي، وقت بچائي، ادب پيدا ڪري سگهن.

اوهان جو پنهنجو ـــ وليرام، ’وليپ‘

ميرپورخاص، ٢٢-جنوري ١٩٦٠ع

= ٻريہ شمشير، لمستي. ’مهراڻ‘ جو نئون پرچو (٢-٣/٥٩ع) پڙهيم. شروع کان آخر تائين، مجموعي طرح، هي پرچو گهڻي قدر ڪامياب آهي. خاص طرح مضمونن جي حصي ۾ سڀئي چيزون اَيل آهن. شعر واري حصي ۾ ’تنوير‘ جا دوها، ’نياز‘ همايونيءَ جي وائي، گووردن ۽ ’بردي‘، سروپچندر ۽ محسن عباسيءَ جا گيت، گووردن جو نظم ”نئون ويچار“، بردي جو نظم ”گذارو نٿو ٿئي“، تنوير جو نظم ”ڳالهيون“، نياز همايونيءَ جو نظم ”اي درد هلي آءُ“، بشير موريائيءَ جو نظم ”خوابن جي خوشبو“، تمام سهڻيون تخليقون آهن. بردي سنڌيءَ جو قصيدو، ”سنڌ سنهائي“، حب الوطنيءَ جو شاهڪار آهي. سراج جو آزاد نظم، ”بازگشت“، عاليشان آهي. غزلن مان ’حيدر‘ جتوئي، ’نياز‘ همايوني، ’تنوير‘ عباسي، ’ذوالفقار‘ راشدي، رشيد ’ارشد‘ ۽ درد’ دريشائيءَ جا غزل مون کي وڻيا. ڊاڪٽر ’خادم‘ جون رباعيون تہ تبرڪ آهن؛ ۽ احسن الهاشميءَ جا ڪي قطعا ڏاڍا پسند آيم. ڪنهن کي ساراهي، ڪنهن کي ساراهيان؟ اڄ اسان جا اديب جنهن جديد طرز جي شاعري پيدا ڪري رهيا آهن، سا هڪ اهڙي مستقل دور جي شروعات آهي، جنهن کي آئيندي جي ادبي تاريخ ۾ سنڌ جي تخليقي شاعريءَ جو ’سنهري دور‘ سڏيو ويندو.

ڪُل پنج افسانا ۽ هڪ ناٽڪ هن پرچي ۾ آهن. انهن مان ٽي افسانا ترجمو آهن. هونئن تہ ٻاهرئين ادب جي ترجمن کي وڏيءَ دل سان آڻڻ کپي، جنهن مان اسان جي ادب ۾ فن ۽ مواد جو اضافو ٿيندو، پر پنهنجين تخليقن کي البت وڌيڪ همٿائڻ جي ضرورت آهي. جمال ابڙو، ابن الياس، علي احمد بروهي، سوڀو، ابن حيات، بشير موريائي، غلام حسين جعفري، غلام علي الانا، شيخ حفيظ، اياز قادري، ۽ ٻيا بہ ڪيترائي فنڪار آهن، جن جا افسانا

گهڻي وقت کان نہ اچي رهيا آهن. ڪوشش ڪري انهن کان سندن افسانا حاصل ڪري شايع ڪندا. گذريل ڪن پرچن ۾ اوهان گهڻن ئي نون لکندڙن کي متعارف ڪرايو آهي، سا تہ ڏاڍي سٺي ڳالهہ آهي، پر پختن ليکڪن کي ايترو جلد غائب نہ ٿي وڃڻ کپي.

سراج جو افسانو "چنڊگرهڻ" هڪ بهترين نفسياتي افسانو آهي، جنهن ۾ عورت جي جنسي جذبن کي اثرائتي نموني سان پيش ڪيو ويو آهي. افسانہ نگار هڪ نوجوان دوشيزه جي دل جي ڌڙڪنن کي ٻُڌي سگهيو آهي، ڪُٿي سگهيو آهي. هو نوجوان، الڙ نينگريءَ جي اڀرندڙ اُمنگن ۽ آدمن جي صحيح ترجماني ڪرڻ ۾ گهڻيءَ حد تائين ڪامياب ويو آهي. هيءُ افسانو سچ پچ تہ الهيءَ سماج تي قابل غور طنز آهي، جنهن ۾ عورت جي جذبن کي بي انصافين ۾ گهُٽيو وڃي ٿو.

"شاهراهہ" افسانې جي تہ ڪهڙي ڳالهہ ڪجي! وري وري پڙهيم. بهترين افسانو آهي. جهڙو آهي اصل افسانو، تهڙوئي وري ترجمي ڪرڻ واري ان ۾ زبان جي اهڙي خوبي پيدا ڪئي آهي جو بنهہ اصل جو گمان پيو ٿئي. پريم ۽ شيوا جي فلسفي کي ڏاڍيءَ ڪماليت سان نباهيو ويو آهي. سچ تہ شيوا جو درجو پريم کان آهي بہ مٿي: پريم تہ شيوا کان سواءِ ٿي سگهي ٿو، پر شيوا پريم کان سواءِ ٿي ئي نٿي سگهي!... پريم سان پريتم ملي ٿو، ۽ شيوا سان ايشور!

"پونبرچ" پڻ انساني نفسيات جو سهڻو تجزيو آهي. انسان جا انسان سان ناتا، ويساهہ ۽ عقيدتون، ميتا ۽ پوڄا، پيار ۽ ڌڪار، ذهني ڪيفيتون ۽ اندازا، عيش ۽ افلاس، جنسي شڪست، ۽ خيالن جي مختلف حالتن ۾ تبديل — اهي سڀ ڳالهيون 'پونبرچ' ۾ ڏيکاريل آهن. افسانو بہ سٺو آهي، ۽ ترجمو بہ سٺو آهي.

"ونجارا" نانڪ يوسف سندريءَ جو لکيل، بيحد وڻيم. سنڌيءَ ۾ اها ڪوشش، ادبي اضافو آهي.

مضمونن ۾ بروهي صاحب جو "ادب ڇا آهي" ۽ ورڊسورٿ جو "سُرين گيتن جو مهاڳ" مهراڻ ۾ پيش ڪري اوهان سنڌي ادب ۽ شاعريءَ لاءِ تنقيدي دور جو دروازو کوليو آهي، جنهن لاءِ اوهان کي مبارڪباد ڏيڻ لاءِ ڪي لفظ ئي نٿا ملنم. بروهي صاحب انگريزي ادب تي گهڻو عبور ٿو رکي، ۽ سندس هن مضمون جي جامعيت کي انگريزي ادب سان وابستگي رکندڙ پوريءَ طرح معلوم ڪري سگهندا. ادب جو اهو بنيادي تعارف، سنڌي اديبن ۽ شاعرن لاءِ تمام ضروري مطالعي جو ڪم ڏيندو. اهڙا ٻيا مضمون پڻ جيڪڏهن پيش ڪندا رهو تہ تمام بهتر.

"سُرين گيتن جو مهاڳ" هن پرچي جو سڀ کان اهم مضمون آهي — بلڪ سنڌي ادب ۽ شاعريءَ لاءِ اهم ترين ڪوشش آهي. اسان جي ادب ۾، مون کي يقين آهي، هيءُ مقالو ضرور وڏي اٿل آڻيندو. هن باري ۾ مون کي گهڻوئي ڪي لکڻو آهي، تنهنڪري ڪنهن موقعي تي پنهنجا خيال موڪلي ڏيندس.

’رائيٽرس گلڊ‘ طرفان حيدرآباد ۾ ٻه ريون پيرو ادبي سمپوزيم ٿيو آهي، جنهن جي مفصل ڪارروائي اوهان ’مهراڻ‘ ۾ ڏني آهي. ادب ۽ سائنس — ٻئي انساني زندگيءَ جا اهڙا مُک موضوع آهن، جن جي پاڻ ۾ نسبت ۽ اثراندازيءَ کي جاچڻ به پنهنجيءَ جاءِ تي اڄ جي دور جو وڏو موضوع آهي. انهيءَ موضوع تي جيڪي به مقالا ۽ خيال‌آرايون پيش ٿيون آهن، سي سنڌي ادب لاءِ وڏي غنيمت آهن. هيءُ حصو ’مهراڻ‘ لاءِ هميشه جي زينت آهي.

آءٌ پانيان ٿو ته خط جي ختم ڪرڻ جو موقعو آيو آهي، تنهنڪري پنهنجي پسند جو هڪ شعر دهرائي، موڪل وٺندس:

’هلڪين ڳالهين ساڻ دلين جا بارَ جهڪا ٿي پولدا،
تنهنجي چپن سان لڳندي لفظ مٺا ٿي پولدا؟‘
(تنوير)

’مهراڻ‘ جو متوالو — نارائڻ شرما (بي. اي. آنرس)

حيدرآباد، فيبروري، ١٣، ١٩٦٠ع.

سنڌي ادبي بورڊ جي بڪ اسٽال، اسٽيشن روڊ، حيدرآباد (سنڌ) وٽان هيٺيان ڪتاب ملي سگهن ٿا. ڪتب فروشن ۽ ايجنٽن کي ۲۵ في صدي ڪميشن ڏني ٿي وڃي.

۱- آفتاب ادب	۲-۴-۰
۲- سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ	۴-۰-۰
۳- گل شڪر	۳-۰-۰
۴- گل	۱-۰-۰
۵- هدايت الانشاء	۵-۰-۰
۶- رسالو سچل سرمست	۶-۰-۰
۷- ڪليات حمل	۵-۰-۰
۸- ديوان بيدل	۴-۰-۰
۹- ڪليات گدا	۵-۰-۰
۱۰- ڪليات خادم	۳-۸-۰
۱۱- ديوان قليچ	۷-۰-۰
۱۲- ڪلام حسن بخش	۱-۰-۰
۱۳- سنڌ جو سينگار	۲-۸-۰
۱۴- لل دمينتي	۳-۰-۰
۱۵- چندن هار	۹-۰-۰
۱۶- تذڪره شعراء تڪڙ	۳-۸-۰
۱۷- ايسپ جون آکاڻيون	۲-۸-۰
۱۸- سيا جو سينگار	۲-۰-۰
۱۹- آمريڪي لوڪ ڪهاڻيون	۳-۰-۴
۲۰- آمريڪي مختصر افسانا	۴-۰-۰
۲۱- بلو کوکر	۳-۰-۰
۲۲- جهان آرا	۱-۱۲-۰
۲۳- سون ورنيون دليون	۲-۱۲-۰
۲۴- شڪنتلا	۲-۰-۰
۲۵- دلارام	۱-۰-۰
۲۶- زينت	۲-۸-۰
۲۷- گلن جي ٽوڪري	۲-۴-۰
۲۸- ٽي گهر	۳-۸-۰
۲۹- سچي محبت	۲-۸-۰
۳۰- نيڪي بدي	۲-۸-۰
۳۱- شاهه ايليا	۲-۰-۰
۳۲- ڪنوار جو آئينو	۲-۸-۰
۳۳- فيروز دل افروز	۱-۸-۰
۳۴- گليور جو سير ۽ سفر	۱-۸-۰
۳۵- راسيلاس	۲-۱۲-۰
۳۶- غازي صلاح الدين	۲-۰-۰
۳۷- دلپسند قصا	۴-۰-۰
۳۸- چچ نامو	۶-۰-۰
۳۹- تحفة الڪرام	۹-۰-۰
۴۰- تاريخ معصومي	۵-۰-۰
۴۱- قديم سنڌ	۵-۸-۰
۴۲- جنة السنڌ	۱۰-۰-۰
۴۳- سنڌ جي اقتصادي تاريخ	۴-۰-۰
۴۴- سنڌ جو سفر	۱-۰-۰
۴۵- تاريخ ريگستان	۵-۰-۰
۴۶- سير ڪوهستان	۱-۸-۰
۴۷- حيات النبي	۳-۸-۰
۴۸- تحفة النسوان	۲-۰-۰
۴۹- ”مهراڻ“ (سوانح نمبر، ۵۷)	۷-۰-۰
۵۰- مقالات الحڪمت	۲-۸-۰
۵۱- نيٺ ڇا ڪجي؟	۴-۸-۰
۵۲- خود داوري	۳-۸-۰
۵۳- خوش خصلت خاتون	۱-۸-۰
۵۴- ڪاميابي	۲-۰-۰
۵۵- چوٽڪارو	۱-۸-۰
۵۶- جادو ۽ سائنس	۸-۰-۰
۵۷- تن ۽ تندرستي	۳-۰-۰
۵۸- باغ ۽ باغباني	۵-۰-۰
۵۹- سچل سرمست جو سرائڪي ڪلام	۶-۰-۰
۶۰- سيف الملوڪ (سرائڪي نظم)	۳-۰-۰
۶۱- تاريخ معصومي (اردو)	۱۰-۸-۰
۶۲- برهانپور کے سندهي اوليا (اردو)	۶-۰-۰
۶۳- سنڌ جي تاريخ جلد ۶ (ڪلهوڙا حصو اول) (اردو)	۱۰-۰-۰
۶۴- سنڌ جي تاريخ جلد ۶، (ڪلهوڙا حصو ٻيو) (اردو)	۱۰-۰-۰